

STUDIA
UNIVERSITATIS PETRU MAIOR

HISTORIA
10
TÂRGU-MUREȘ
2010

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC

Keith Hitchins, *Urbana Illinois SUA, membru de onoare al Academiei Române*

Dennis Deletant, *Universitatea din Londra*

Harald Heppner, *Institutul de Istorie din Graz, Austria*

Trencsenyi Balázs,
Universitatea Central Europeană Budapesta, Ungaria

Ioan Aurel Pop, *membru al Academiei Române*

Mihai Bărbulescu, *membru corespondent al Academiei Române*

Nicolae Bocșan, *Universitatea Babeș Bolyai*

Liviu Maior, *Universitatea București*

COLEGIUL DE REDACȚIE

Redactor șef:
Cornel Sigmirean

Secretar științific:
Corina Teodor

Membrii:
Vasile Dobrescu
Simion Costea
Giordano Altarozzi
Anca Șincan
Maria Dan

Redactor responsabil:
Mihaela Daciana Boloș

ISSN 1582-8433

Published by

Editura Universității „Petru Maior”, Târgu-Mureș, România, 2010

Str. Nicolae Iorga, nr. 1

540088, Târgu-Mureș, România

Tel./Fax. 0265-211838

e-mail: studia.history@science.upm.ro

**STUDIA UNIVERSITATIS PETRU MAIOR
SERIES HISTORIA**

Redacția: 540088, Târgu-Mureș, str. Nicolae Iorga, 1, Telefon, 0265-236034.
E-mail: studia.historia@science.upm.ro

**SUMAR - CONTENTS - SOMMAIR - INHALT
Studii și articole**

Istorie

- Fábián István**, *Câteva considerații privind conceptualizarea frontierelor și manifestările geopolitice în antichitatea târzie*.....7
- Georgeta Fodor**, *Provocările vieții cotidiene. Aspecte privind viața femeilor din Țara Românească, Moldova și Transilvania în secolele XV-XVII*.....13
- Cristian Ploscaru, Bogdan Petru Maleon**, *Violența politică exprimată ca discurs al puterii între tradiție și modernitate în Principatele Române*.....29
- Olimpiu A. Sabău-Pop, Adrian Vasile Boantă**, *Fenomenul corupției în Țările Române. O perspectivă istorică. I*.....38
- Gheorghe Bichicean**, *Abordarea critică a istoriei francmasoneriei din România: cazul lui Tudor Vladimirescu*.....47
- Corina Teodor**, *Recitind opera lui Petru Maior. Câteva voci ale generației romantice*.....58
- Mádly Loránd**, *Chestiunea subvenționării școlii românești din Brașov în rapoartele diplomatice austriece (1894-1900)*.....70
- Răzvan Pârâianu**, *The Romanian lawyer - the Romanian demagogue. A debate over the political leadership about the end of 19th century in Transylvania*.....79
- Francesco Randazzo**, *“Terra e libertà”. Nascita e sviluppo della “questione agraria” in Russia, dal lavoro libero dei campi alla “rivoluzione” del 1905*.....93
- Andrea Porcaro**, *La Romania, Iorga e il problema ebraico*.....113
- Irina Nastasă**, *Emil Cioran – bursier al fundației „Humboldt” 1933-1935*.....121
- Alessandro Vagnini**, *La Sanità Militare e il Servizio Neuro-psichiatrico dell’Esercito italiano nella Grande Guerra*.....135
- Alberto Becherelli**, *Jugoslavia 1943: l’operazione Weiss nei documenti dell’Archivio dell’Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell’Esercito italiano*.....148
- Cornel Crăciun**, *Colectivizarea agriculturii în viziunea cinematografului românesc*.....161

Studii Europene și Relații Internaționale

- Lucian Săcălean**, *Reglementări în documente internaționale privind problema națională de la Congresul de la Viena și până la tratatele minorităților*.....174
- Mihaela Daciana Boloș**, *Actul de naștere a mărcii moderne: Convenția de la Paris privind protecția proprietății industriale*.....186
- Didier Blanc**, *9 novembre 1989-1er décembre 2009 : la démocratisation de l'Union Européenne*.....194
- Simion Costea, Vira Ratsiborynska**, *The management of Russian-Ukrainian relations in the context of the European neighbourhood policy in 2010*.....199
- Peter Van Elsuwege**, *The eastern partnership: characteristics and challenges*.....205

Academica

DHC la Universitatea Petru Maior

- Dennis Deletant**, *Televiziunea BBC și revoluția română din 1989*.....210

Recenzii și Note de lectură

- Lidia Gross, *Confreriile medievale din Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Ediția a II-a (revăzută și adăugită), Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009. (**Georgeta Fodor**).....221
- Jean-François Dubost, *Marie de Médicis. La reine dévoilée*, Paris, Editura Payot & Rivages, 2009. (**Corina Teodor**).....223
- Gundor Kund Botond, *Istoricul Bod Péter (1712-1769)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008. (**Georgeta Fodor**)..... 225
- Ruxandra Moașa Nazare, *Sub semnul lui Hermes și al lui Pallas. Educație și societate la negustorii ortodocși din Brașov și Sibiu la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, București, Editura Academiei Române, 2010. (**Georgeta Fodor**).....227
- Fareed Zakaria, *Vîitorul libertății în America și în restul lumii*, Iași, Editura Polirom, 2009. (**Giordano Altarozzi**).....229
- Filipe Carrera, *Networking, Ghid de supraviețuire pentru profesioniști*, București, Editura Rentrop&Straton, 2010. (**Lucian Săcălean**).....231

Studies and articles

History

- Fábián István**, *A few considerations concerning the conceptualization of the frontiers and geopolitical manifestations in the Late Antiquity*.....7
- Georgeta Fodor**, „The challenges” of everyday life. Features concerning the women’s lives in Wallachia, Moldavia and Transylvania between the XVth - XVIIth century.....13
- Cristian Ploscaru, Bogdan Petru Maleon**, *Violence as power discourse in the Romanian Principalities between tradition and modernity*.....29
- Olimpiu A. Sabău-Pop, Adrian Vasile Boantă**, *The corruption phenomena in the Romanian States. A historical perspective. I*38
- Gheorghe Bichicean**, *Une approche critique sur l’histoire de la franc-maçonnerie en Roumanie: le cas de Tudor Vladimirescu*47
- Corina Teodor**, *Reading again Petru Maior’s work. Some voices of romantic generation*.....58
- Mádly Loránd**, *The discussions over the funding of the Romanian School in Braşov, as reflected in the Austrian diplomatic reports (1894-1900)*.....70
- Răzvan Pârâianu**, *The Romanian lawyer – the Romanian demagogue. A debate over the political leadership about the end of 19th century in Transylvania*.....79
- Francesco Randazzo**, *“Land and liberty”. Born and development of the “Agrarian Question” in Russia: From the Free Work of the land to the 1905 “Revolution”*.....93
- Andrea Porcaro**, *Romania, Iorga and the Hebrew problem*.....113
- Irina Nastasă**, *Emil Cioran – Scholarship of the „HUMBOLDT” foundation*.....121
- Alessandro Vagnini**, *The military health and the neuropsychiatric services in the Italian Army during the Great War*.....135
- Alberto Becherelli**, *Yugoslavia 1945: Weiss operation in the documents of the Historic Office Archive of the Italian Army General Staff*.....148
- Cornel Crăciun**, *The socialist transformation of agriculture in the vision of Romanian Cinema*.....161

European Studies and International Relations

- Lucian Săcălean**, *Regulations in international documents on the national question, from the Congress of Vienna until the Minorities Treaties*.....174

Mihaela Daciana Boloș , <i>The birth act of the modern mark: the Paris Convention for the protection of industrial property</i>	186
Didier Blanc , <i>9th November 1989 – 1st December 2009: the democratisation of the European Union</i>	194
Simion Costea, Vira Ratsiborynska , <i>The management of Russian-Ukrainian relations in the context of the European neighbourhood policy in 2010</i>	199
Peter Van Elsuwege , <i>The eastern partnership: characteristics and challenges</i> ...	205

Academica

DHC at Petru Maior University

Dennis Deletant , <i>The BBC Television and the Romanian revolution from 1989</i>	210

Reviews

Lidia Gross, <i>Medieval contraries in Transylvania (XIVth - XVIth century)</i> , Second Edition, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009. (Georgeta Fodor).....	221
Jean-François Dubost, <i>Marie de Médicis. La reine dévoilée</i> , Paris, Ed. Payot & Rivages, 2009. (Corina Teodor).....	223
Gundor Kund Botond, <i>The historian Bod Péter (1712-1769)</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008. (Georgeta Fodor).....	225
Ruxandra Moașa Nazare, <i>Under the sign of Hermes and of Pallas. Education and society to the orthodox traders from Brașov and Sibiu at the end of the XVIIIth century and the beginning of the XIXth century</i> , București, Editura Academiei Române, 2010. (Georgeta Fodor).....	227
Fareed Zakaria, <i>The future of freedom: Illiberal democracy at home and abroad</i> , Iași, Editura Polirom, 2009. (Giordano Altarozzi).....	229
Filipe Carrera, <i>Networking. Your professional Survival Guide</i> , București, Editura Rentrop&Straton, 2010. (Lucian Săcălean).....	231

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND CONCEPTUALIZAREA FRONTIERELOR ȘI MANIFESTĂRILE GEOPOLITICE ÎN ANTICHITATEA TÂRZIE

Fábián István*

Abstract

A few considerations concerning the conceptualization of the frontiers and geopolitical manifestations in the Late Antiquity.

The aim of this paper is to present a few aspect of the frontier ideology in the Late Antiquity a period with deep and radical transformations which inscribed the history of the European continent on a new path. What was the ideology of the roman frontier and how many coordinates has this term (military, ideologic, economic, and spiritual) and which are the geopolitical implications of the term are a few aspects of this paper.

Keywords: *limes, Late Antiquity, identities, barbarian migrations, material culture.*

Noțiunea de spațiu omogen nediferențiat calitativ e pură abstracțiune. În activitățile politice și în general în raporturile interumane nu putem considera spațiul ca fiind omogen. Diferențierea calitativă a percepției spațiale se bazează pe impresii psihologice întemeiate pe nevoia de securitate.¹

Această nevoie de “securitate” e vizibilă și în zilele noastre, motiv pentru care curentele teoretice majore din relațiile internaționale au încercat să găsească o explicație generică pentru apariția conflictelor interstatale. Conflicte care treptat duc la o situație de insecuritate, de haos generat în toate compartimentele unei societăți.²

Construirea identității se întemeiază pe diferență, alteritate, iar diferența implică ostilitate. Distincția netă dintre teritoriul intern și spațiul extern se întemeiază pe agregarea entităților politice și contruirea frontierelor lingvistice și culturale. Definirea unei arii de dominație constituie de fapt o definire a frontierelor. Extinderea frontierelor e percepută ca un progres în activitatea de ordonare a lumii și vizează în fond eliminarea frontierelor interne și a oricăror diferențe dintre centru și periferie. Procesul e perceput ca o extindere a păcii și a ordinii menită să pună capăt dezordinii, anarhiei și turbulențelor.³

În ceea ce privește actualitatea, dar și din punct de vedere cronologic, perioada Antichității Târzii aduce cu ea mai multe tipuri de noi “frontiere”. Această epocă se întinde din anul 260 p. Chr, începând cu domnia lui Gallienus, până la moartea împăratului Heraclius și apariția Islamului și a surprins declinul treptat al societății, al religiei și al guvernării mediteraneene clasice, dar și formarea inițială a unui Occident european exigent și a unei societăți creștine care a culminat în cele din urmă cu apariția statelor occidentale europene din zilele noastre. Antichitatea Târzie a însemnat în același timp o răscruce unde cele

* **Lect.univ. dr, Universitatea Petru Maior din „Tîrgu-Mureș”.**

¹ Adrian Husar, *Relații internaționale în lumea antică. Sistemul Amarna*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, , 2006. p. 5

² Miroiu Andrei, Ungureanu Radu-Sebastian, *Manual de Relații Internaționale*, București, Editura Polirom, 2006. p. 179

³ A. Husar, *op.cit* p. 6

două lumi, cea est-bizantină întemeiată după Imperiul Roman și cea islamică s-au abătut de la lumea medievală occidentală care a urmat Imperiului Roman.

Este clar că rolul preponderent al antichității târzii a fost acela de frontieră cronologică între lumea greco-romană clasică, pe de-o parte, și Occidentul Medieval, Bizanțul și perioadele islamice pe de altă parte. Antichitatea Târzie se prezintă ca o perioadă cu profunde modificări nu numai în sfera politicului sau aspectelor spirituale ci, surpinde o întreagă serie de schimbări care presupun redefinirea frontierelor extinse în așa fel încât includ granițele care în aparență sunt irelevante geografiei..

Definirea frontierei romane în antichitatea târzie pare un lucru facil și complicat, în același timp: cel mai simplu ar fi delimitarea strictă, politico – militară: Imperiul Roman dispunea de un *limes*: tot ceea ce era în interiorul limesului era roman, iar ce era în afară aparținea barbariei. Această distincție, clară la prima vedere, chiar de este imposibil de pus în practică, este vitală pentru a înțelege modul de existență al Imperiului chiar și în condițiile profundelor mutații din Antichitatea Târzie. Probleme de definire apar în special legate de termenii folosiți pentru definirea frontierei. Cuvântul *limes* nu a va fi folosit pentru că, pe de o parte, nu ne vom referi la sistemul de fortificații, iar pe de altă parte, pentru că nu era un cuvânt des uzitat de romani⁴: ei defineau limitele Imperiului prin cuvântul *finis* „graniță” sau „limită”, un termen mai puțin clar. Dincolo de acest *finis* se aflau barbarii, situați în *Barbaria* sau (începând cu sec.IV) *Barbaricum*.

O întrebare de bază era cum își priveau romanii Imperiul, mai precis cum și-l defineau? Era pentru ei doar un complex de provincii, orașe, așezări rurale delimitate prin repere geografice sau manufacturate sau însemna ceva mai mult? Știm că râuri ca Tigrul, Dunărea și Rinul sau construcții ca Zidul lui Hadrian sunt descrise de autorii antici și moderni ca limitele autorității romane. Totuși, fapt demonstrat practic, marcajele de graniță nu erau pentru marcarea strictă a teritoriului cât mai degrabă ca răspunsuri pentru probleme de apartenență teritorială și comunitară, pe de o parte, dar pe de altă parte erau și locuri de creare a unor societăți mixte cu un caracter aparte. Trebuie să înțelegem că limesul roman nu era nicidecum un marcaj teritorial al expansiunii maxime a Imperiului, ci mai degrabă, un punct de pornire pentru eventuale noi cuceriri și poate mai important, un punct de legătură între lumea romană și cea non - romană. Whittaker considera, pe bună dreptate, că din acest punct de vedere, criza secolelor III - V se manifesta printre altele prin lărgirea zonei de frontieră într-o asemenea măsură încât nu se mai putea deosebi exact barbarul de provincial.⁵

Diferențele totuși sunt mari în ceea ce privește perceperea frontierei în vestul lumii romane și în estul ei. În vest, situația este clară: în fața prezenței evidente a barbarilor în Imperiu singura cale de supraviețuire era coexistența.

În partea răsăriteană situația e diferită: odată cu schimbarea centrului de greutate al Imperiului spre Est, Balcanii devin o adevărata placa turnantă ce face joncțiunea între Orient și Occident între lumea romană și *Barbaricum*. Apariția goților și raidurile de pradă întreprinse în zona Balcanilor și Asia Mică au două

⁴ B. Isaac, *The Limits of the Empire. The Roman Army in the East*, Editura Oxford, 1990, p.125

⁵ G. Whittaker, *Roman frontier studies*, Editura Oxford University Press, 1994, p.223

rezultate: unul imediat și anume abandonarea Daciei de către romani și altul pe termen lung: Dunărea redevine frontiera naturală, iar regiunea Balcanilor dobândește o importanță capitală în următoarele patru secole. De altfel pe parcursul a 2000 de ani de istorie statală, Roma și succesoarea ei bizantină s-au bazat pe populația unei provincii sau a alteia, care a constituit centrul de greutate al Imperiului într-un anumit moment: mai întâi a fost Italia, apoi Occidentul, și în cele din urmă Orientul.⁶ În sec. III- VII acest rol va revenii Balcanilor, datorita poziției lor excepționale în noua conjunctură economico-socială și militară. Și acesta în condițiile în care limes-urile Occidentale deveniseră permeabile în fața asaltului barbarilor, mai mult încep să se înființeze regatele barbare de primă generație

În partea orientală a lumii romane în condițiile prăbușirii Imperiului Occidental, *Noua Roma*, se prezenta ca un stat centralizat ale cărei fundamente au fost definitivitate de Diocletian și Constantin cel Mare, un stat care cu structuri centralizate și cu o conștiință netă a valorilor sale și-a asumat ca sarcină principală încă de la început asigurarea securizării frontierelor în fața pericolelor din afară.

Așa se face ca spre deosebire de societățile de frontierele occidentale mult mai permissive și mai deschise, în Orient delimitarea este mult mai clară, ideologia frontierei fiind mult mai restrictivă. Ca și în lumea Greciei clasice bazată ideologic pe antiteze și în propaganda de stat bizantină viziunea asupra societăților din afara frontierelor lumii „civilizate” se bazează pe dihotomii: dacă monarhia romană este copia cetății cerești, și dacă armoniei celeste îi corespunde ordinea terestră (*kosmia*) și *monarhia*, spațiul barbariei apare ca un loc al *akosmiei* și al *polyarchiei*.⁷

Dincolo de aspectul strict militar, există factorii economici mai bine înrădăcinați și mai bine implementați care trec peste animozitățile de moment. Acum apare aspectul mai stabil și mai reprezentativ pe durata lungă: „*frontiera economică*”, ce transcende delimitarea strictă a frontierei militare. Premisa de la care se pleacă în cercetarea acestui aspect este că migratorii erau într-o permanentă căutare de resurse⁸. Într-o primă etapă prada și prizonierii constituiau principala „sursă de venituri”: așa se explică prezența marilor tezaure ce aparțineau vizigoților, gepizilor, ostrogoților și avarilor. La fel de profitabilă era și luarea de prizonieri și/sau ostateci care, apoi erau răscumpărați la sume exorbitante de familii sau de la statul roman, respectiv bizantin. O sursă de venit mai puțin spectaculară, dar mai stabilă, era exploatarea populației sedentare, ale cărei structuri sociale sunt menținute de invadatori în sensul valorificării optime a resurselor sale. A treia sursă de venit pentru migratori era comerțul cu Imperiul: existau tratate comerciale care stipulau termenii relațiilor economice dintre barbari și imperiu, tratate care erau benefice pentru ambele părți. Decalarea clară a economicului de politic și de aspectul militar este greu de realizat în aceste societăți de frontieră. Oricum ar fi, odată cu circulația

⁶ S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, Editura Corint, 2002, p.109

⁷ *Ibidem.* p.112

⁸ L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, Paris, 1969, p.82-83

materialelor prime și /sau a produselor manufacturate are loc o mai puțin spectaculoasă dar mai evidentă pe termen lung, „circulație” ideologică. Acum ajungem la cel de-al treilea aspect al problemei: *frontiera ideologică*.⁹

Multe arii din spațiul extra-imperial au fost influențate de cultura materială a Imperiului într-o asemenea măsură încât se poate vorbi de apartenența acestor zone la marea arie a civilizației provinciale romano-bizantine. Meșterii locali, contactele umane dintre cele două comunități, prezența prizonierilor romani aflați în serviciul migratorilor sunt toți factori ai difuzării culturii materiale. Pe de altă parte există și procesele de aculturație în rândul migratorilor, proces specific oricărei societăți aflate în contact cu o civilizație superioară. Exemplu clasic este cel al hunilor: dacă Ammianus Marcellinus îi prezintă ca simbolul sălbăticiiei pure prin modul lor de viață (bineînțeles cu exagerările de rigoare), Priscus ne dezvăluie o societate diferită: la curtea regelui hun sunt prezențe personaje importante din lumea romană, dar și un întreg cortegiu de secretari, ingineri, meșteșugari, negustori, care au contribuit la transformarea curții regelui hun într-un conglomerat politic și etnic de primă forță. Însă - cel puțin în cazul hunilor - transformările sunt superficiale, mare masă rămâne fidelă vechiului mod de viață nomad iar, odată cu moartea lui Attila, curtea hunică cu toată strălucirea ei dispare.

Un caz aparte (deși în retard cronologic) este cel al goșilor: ei au împrumutat elemente de civilizație de la triburile iraniene cu care se aflau în contact, iar după ce intră în relații mai mult sau mai puțin pașnice cu lumea romană, asimilează și elemente culturale greco-romane. Sedentarizarea, adoptarea creștinismului (pe filieră ariană) sunt coordonatele aculturației cele mai pline de succes al Romei. Singurul element prin care (încă) stagnează este întemeierea unui organism statal, aspect realizat după mai multe decenii de către vizigoți în vestul continentului, respectiv de ostrogoți în Italia.

Un alt aspect al aculturației este răspândirea limbii latine între barbarii aflați în zona de contact cu Imperiul, dar și în afara acestuia (cum este și cazul teritoriilor nord-dunărene). Deși sursele literare nu abundă în informații specifice, trebuie remarcată observația lui Panites privitoare la limbile vorbite la curtea lui Attila „limba hunilor, cea a goșilor și cea a ausonilor”¹⁰ cea din urmă fiind identificabilă cu latina o adevărată *lingua franca* în spațiul lumii barbare. Alte informații privitoare la răspândirea limbii latine sunt oferite de Procopius Din Cezareea ¹¹ și de Pseudo – Mauricius când se referă la așa numiții refugiați prin care el definea călăuzele armatelor imperiale în teritoriul barbar, despre care spune că „măcar că sunt romani, ei au dobândit cu vreme această calitate, au uitat de ale lor *cele romane* și sunt cu mai multă tragere de inimă față de dușmani.”¹² Este clar că descrierile lui Procopius și Mauricius se referă la foști prizonieri romani reveniți în Imperiu, la romani stabiliți dincolo de Dunăre ori la barbari, toți vorbitori de limbă latină limbă care a creat una din trăsăturile de bază ale acestei societăți de frontieră.

⁹ Brezeanu *op.cit* p.115

¹⁰ Priscus Panites, *De legationibus*, p.131, FHDR II, p.261

¹¹ Procopius din Cezareea, *Despre războaie*, VII,14,36 FHDR II,p.445

¹² Pseudo – Mauricius *Strategikon*, XI,4,31 Longman, London-New-York, 1966, p.123

Oricum ar fi fost, prestigiul civilizației romane a dat ambiguitate noțiunii de frontieră. Absorbirea valorilor romane de către migratori a creat la Dunăre nu o frontieră ci mai multe frontiere, ce reprezintă grafic cercuri concentrice, care au în mijloc Constantinopolul, centrul vital al civilizației imperiale. Se poate observa că frontiera are mai multe accepțiuni: de la cea mai restrânsă (politico - militară) la cea mai generoasă (economică), în accepție mediană aflându-se frontiera invizibilă a expansiunii cultural – ideologice¹³.

Antichitatea Târzie a surprins intersectarea unor semnificative frontiere intelectuale și spirituale. Aceste frontiere (religioase, de gen, etnice) apar în diferite ipostaze, ce se situează deasupra dinamicii umane a interacțiunilor dintre frontiere, dar și deasupra formării frontierelor fizice și topografice interne, a cartografiei simbolice, a relațiilor de gen și frontierele dintre cer și pământ, dintre suflet și trup, păgânism și creștinism, dintre istorie și o cronologie nedefinită. Așezându-le împreună obținem o înțelegere cuprinzătoare a conceptului de frontieră.¹⁴ Odată cu acest fapt ajungem la a doua parte a cercetării noastre: aspectele de geopolitică. Pe lângă cunoașterea aprofundată a frontierelor a unui sistemului internațional al Antichității Târzii e nevoie, într-un mod imperios, să deținem niște informații cu privire la manifestările geopolitice ale contextului pe care încercăm să-l analizăm.

Sheldon Wolin¹⁵ subliniază că o relație dintre spațiu și politică a existat încă de la apariția civilizației statului, din momentul în care grupurile umane organizate capătă conștiința propriei identități și fac distincție între “Noi” și “Ceilalți”.

Una dintre cauzele prăbușirii Imperiului Roman a fost și scăderea eficacității aparatului militar. Roma nu a mai putut să țină raportul de putere în favoarea sa nici pe uscat și nici pe mare. Pe continentul european, valurile de migratori au împins treptat *limes*-ul vastului imperiu către interior până s-a prăbușit însăși Roma (476 p. Chr), iar Marea Mediterană avea să devină în următoarele secole un spațiu de dispută dintre creștini și musulmani.¹⁶ Înțelegerea faptului că viața statelor și a popoarelor în toată diversitatea ei este în mare măsură condiționată de mediul geografic și climă, de capacitatea lor de a stăpâni sau de a controla anumite spații nu reprezintă o descoperire a zilelor noastre.

Grecii antici au fost primii care au avut și preocupări teoretice asupra influenței mediului geografic în viața socială a omenirii. Herodot a lăsat posterității nu numai însemnări despre istoria popoarelor din epoca sa, ci și referiri la raporturile mediului geografic cu activitatea politică a comunităților umane. A considerat că centrul lumii este Marea Mediterană și a consemnat uneori cu lux

¹³ Brezeanu, *op. cit* p.114

¹⁴Ralph W. Mathisen, Hagith S. Sivan(eds), *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, Variorum Aldershot, 1996, p. 4-5

¹⁵ Sheldon Wolin *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*, Expanded Editura (1960; Princeton University Press, 2004) p.42

¹⁶Constantin Hlihor, *Geopolitica și Geostrategia în analiza relațiilor internaționale contemporane. Considerații teoretice și metodologice*, București, Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”, 2005, p. 24.

de amănunte, evenimentele politico-militare, economice și cultural-religioase din statele ce se manifestau în acea zonă¹⁷.

După căderea Imperiului Roman de Apus și până la Renaștere, societatea europeană a stat sub semnul fărâmițării politico-statale. Locul Imperiului Roman în lupta pentru supremația și controlul căilor comerciale din Marea Mediterană este luat în Evul Mediu de Imperiul Arab, Bizanț și apoi Imperiul Carolingian toate atingând apogeul extinderii teritoriale la jumătatea secolului al VIII-lea.

Omul politic de pe continentul european, trăind într-o economie autarhică, a avut o experiență politică limitată, pe care războaiele, în marea lor majoritate locale, nu o puteau spori decât în măsură redusă. Interesul pentru controlul sau ocuparea de noi spații era redus. Consecințele unei asemenea situații pentru înțelegerea relațiilor sociale și politice în raport cu influența mediului asupra societății au fost cât se poate de grave pentru spațiul european. Nu numai că statele europene erau excluse din ecuația de putere pentru controlul căilor comerciale, dar însuși spațiul european a fost țintă și teritoriu de dispută pentru marile puteri militare ale Orientului Îndepărtat și Mijlociu. Sub aspect spiritual, prin creștinism, Imperiul Roman nu dispăruse din conștiința europenilor.

¹⁷ Herodot, *Istorie*, București, Editura Minerva, 1984 passim

PROVOCĂRILE VIEȚII COTIDIENE. ASPECTE PRIVIND VIAȚA FEMEILOR DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XV-XVII

Georgeta Fodor*

Abstract

„The challenges” of everyday life. Features concerning the women’s lives in Wallachia, Moldavia and Transylvania between the XVth-XVIIth

The research of the everyday life of the medieval people represents still a very generous studying field. Thus our intention was that of underlining, once more, the generosity of this historical subject. But we analyzed it from a gender perspective. In this sense, we studied the medieval recordings referring to women’s everyday life and the challenges they had to face: political conflicts; military conflicts etc. all these events influenced their lives and destinies. We proved the fact that in what these challenges were concerned, men and women faced an equal destiny. There is no longer a gender differentiation at this level. The analysis also revealed the complexity of the medieval people’s lives.

Keywords: daily life, woman, exile, military conflicts, Turkish captivity, violence, abuses.

Traiful în veacul de mijloc nu a fost nicicând lipsit de pericole. Instabilitatea politică, conflictele militare, foarte frecvente, au făcut numeroase victime și în rândul femeilor și al copiilor. Numeroase sunt documentele care surprind aceste provocări la care au fost supuși oamenii din epoca medievală și începutul epocii moderne.

Frecventele schimbări de domnii, rivalitățile politice dintre diversele partide boierești și nobiliare s-au repercutat adesea și asupra femeilor. Victimele predilecte ale acestor răfuieli au fost bineînțele soțiile și fiicele domnilor, boierilor și nobililor. Cele mai numeroase victime s-au datorat abuzurilor domnitorilor în scaun. Cronicile abundă în astfel de exemple de soții și mai ales fiice de boieri și nobili care au fost abuzate de către domni. Ele sunt cu predilecție victime anonime, dar aceasta nu minimalizează gravitatea faptelor domnilor violatori. Abuzul acestora reprezenta însă nu doar o dovadă a apetitului sexual al acestor domni, ci și o modalitate de a-i pedepsi pe boierii și nobilii care nu se supuneau autorității domnești sau princiare. Astfel a procedat Aron vodă care „pre boieri pentru avere îi omora <și> giupânesele lorule silea”¹. Victime ale răfuielilor politice căzuseră, câțiva ani mai devreme, și soțiile și copii boierilor care l-au sprijinit pe Despot vodă. Johannes Sommer descrie, în biografia dedicată voievodului, cum fuseseră abuzate soțiile și fiicele celor care l-au sprijinit pe Despot. Episodul surprinde o violență fără precedent asupra acestei categorii lipsite de protecție care grupa pe femei și copii: „cruzimea lovea fără deosebire de vârstă sau sex și erau socotiți dușmani toți cei recunoscuți ca străini ... văduva episcopului *Lusinus*, femeie dintr-o familie nobilă de poloni, deja slăbită de vârstă, cum stăpânea un conac, din dărnicia Principelui ... a fost jefuită de toate bunurile ... și după câteva săptămâni, a fost strangulată cu o cruzime barbară”², la 19 august 1563. Victimă va fi și o

* Asistent, Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș.

¹ Grigore Ureche, *Letopisețul*, în Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, I, București, 1872, p. 239.

² Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus, *Viața lui Despot vodă*, Iași, 1998, p. 71.

fiică (o copilă) a lui Despot care „a fost găduită în leagăn”. De asemenea „multe femei au fost aruncate în râu cu copii, multe sugrumate, mai ales din acelea ale căror soți sau fii sau rude fuseseră asediați cu Principele”³. Printre victime s-a numărat și mama prefectului de Cotnari care a fost ucisă – „înăbușită” – împreună cu fiica ei. Din spusele biografului, armencele se pare că au suferit cel mai mult deoarece „unele dintre ele fuseseră prinse că făceau rugăciuni pentru salvarea lui Despot”⁴.

Victimă va fi și Jupanița Rada, soție și văduvă a postelnicului Toader din Țara Românească. În timpul lui Petru Cercel acesta, „a tăiat pe Toader postelnic” și le-a luat toate averile, astfel că toată familia a avut de suferit⁵. Tot o victimă va fi fost și Maria Corbeanu, văduvă pentru a doua oară ca urmare a executării soțului ei, boierul Cârstea, de către Alexandru Iliș: „Deoarece când s-a întâmplat lui Cârstea vornic pieire de la Alexandru voievod, atunci, la moartea lui, i-a luat Alexandru voievod și banii și sculele și ferecăturile și tot ce a găsit din averile lui, a luat și hainele femeii sale, jupânița Maria vorniceasa, sora lui Vintilă vornic”⁶.

Răzbunători erau și principii transilvăneni. În fața nesupunerii, pedeapsa ce trebuia administrată se extindea implicit și asupra celorlalți membri ai familiei. Astfel s-a petrecut și în familia lui Nicolae Bethlen, căzută în dizgrația principelui Gh. Rákóczi al II-lea. Nicolae Bethlen mărturisește că „mama sa a fost pusă la arest, cu toți copiii și toate averile”. Pentru scurt timp, ea a fost eliberată în urma omagiului de credință depus de către Bethlen, dar fiindcă tatăl acestuia continua să nu se supună principelui, acesta a dispus arestarea ei. Ea a fost dusă „lângă Sibiu cu un poștalion săsesc de netreabă, trimitând vorbă <la Sibiu> înăuntru că dacă tata nu cedează și nu-i predă orașul, o va lega de tun sau o va împușca cu tunul pe mama”⁷. Ea a fost dusă apoi la Blaj, Gherla și Kóvát, „a fost pusă într-o încăpere mică și întunecoasă ... Dumnezeu ar putea destăinui în ce stare amarnică, neomenească și mizerabilă robie a trăit timp de aproape șapte luni”⁸. În același timp în care Gh. Rákóczi II prigonea pe nobilii insubordonați, se pare că și voievodul muntean Mihnea al III-lea, în 1659, spune cronicarul Kraus, și-a manifestat mânia asupra câtorva familii de boieri. Domnitorul a ordonat „uciderea câtorva boieri bănuți că nu țin cu Rákóczi” și suspecți de fidelitate față de otomani. Furia domnitorului a făcut victime și în rândul femeilor. Potrivit cronicarului, care redă episodul „după știri sigure”, voievodul poruncise „ca să le fie sugrumate gâtleurile dintr-o dată la 10-15 boieri cu șnururi de mătase ... mai groaznic de auzit este că femeile lor au fost băgate goale cum le-a făcut mama, legate și cusute laolaltă cu trei pisici, fiecare în câte un sac. Pisicile le-au mâncat și le-au ucis pe femei”⁹.

³ *Ibidem*, p. 73.

⁴ *Ibidem*. Această revoltă are și un substrat religios motivat de dorința moldovenilor de a răzbuna actele de persecutare a Bisericii ortodoxe de către protestanți.

⁵ *DIR*. XVI. B, VI, Doc. 353, p. 345-346, 1599 ianuarie 14, Târgoviște.

⁶ Violeta Barbu, *De la comunitatea patrimonială la comuniunea de destin: zestrea în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în vol. *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, Coord. Violeta Barbu, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Andreea Roxana Iancu, Gheorghe Lazăr, București, 2007, p. 84.

⁷ Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale*, Cluj-Napoca, 2004, p. 90.

⁸ *Ibidem*, p. 91.

⁹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1605-1665*, București, 1965, p. 292.

În astfel de cazuri, când se cădea în dizgrație, boierii munteni și moldoveni dar și domnii maziliți, preferau sau mai degrabă erau obligați să ia calea exilului, să fugă deci din calea furiei domnești, respectiv a puterii suzerane. În caz contrar, soarta lor ar fi fost în pericol. Destinațiile lor erau cu precădere Polonia și Transilvania. În cursul exilului lor ei își luau, atunci când era posibil, și familiile. Despre implicațiile financiare și despre modul în care femeile au fost afectate de pribegie aflăm din numeroase documente domnești. Pribegă a fost în vremea lui Mircea cel Bătrân, și jupanița Mușa, mama jupaniței Neacșa. Ea fusese în pribegie în Țara Ungurească și în această perioadă „ea a luat dela fiica ei Neacșa 15000 de aspri ... 6 inele de aur și 3 cai buni de 5905 aspri gata, de i-a mâncat, fără știrea fiicei sale Neacșa”¹⁰.

Din pribegie se vor auzi așadar glasurile unor femei care își manifestă preocuparea pentru bunurile rămase acasă sau arată recunoștință celor care le-au sprijinit în perioada pribegiei. Astfel proceda jupâneasa Neaga din Rumceni care dădea satul Cislău fiului său Vlaicul „pentru cinstea cu care a cinstit-o Vlaicul și a ținut-o și a hrănit-o prin țări streine”¹¹. Soarta femeilor și de fapt a familiilor boierești care au fost nevoite să ia drumul pribegiei nu era una deloc ușoară. Cu un an înainte ca Neaga să răsplătească pe fiul ei, același Pătrașcu cel Bun întârea marelui medelnicer Ivan moșiile din Aninoasa și din Părvulești. Proprietățile fuseseră vândute de către o altă jupâneasă, Caplea, fiica banului Teodosie. Ea fusese obligată să recurgă la acest gest pentru a-și face „scule de zestre, pentrucă sculele ei, ea le-a cheltuit cât < timp > a fost în pribegie în Țara Ungurească”¹². În 1557 o altă consemnare e concludentă în acest caz. Același Pătrașcu cel Bun întârea comisului Vlad și soției sale Chira satul Mogoșeștii de pe Dâmbovița. Satul aparținuse lui Vlad din Bărsești. Acesta fusese obligat să-și vândă din proprietăți pentru a-și întreține familia. Documentul atestă dificultățile care încercau o familie ajunsă într-o astfel de situație: „pentru că ce au avut elu, multu, puțin au cheltuit și au sfârșit și au căzut la mare sărăcie și lipsă. Și dacă au văzut că va să moară elu și copii lui de foame, elu au căutat și au întrebat pre toți boiarii și jupănesile ce era în pribegie în Țara Ungurească, ca să vândă un satu .. Iar ei n-au vrut să-l cumpere, nici un boiaru”¹³ s-au dus pe jos îmbrăcat în sucnă ... până la Stănilă clucer în Țara Ungurească, la Batăr, de l-au întrebat, de va să cumpere, iar elu n-au vrut să cumpere. Apoi iar s-au întorsu la Brașov, la spătăreasa Caplea și la alte jupănesse ca să cumpere acelu sat de la dânsul. Apoi au venit la jupâneasa Chera, de au căzut cu capul la pământu ca să cumpere acel satu și cu doao bălți, ca să-i scoată din foamete și dela moarte”¹⁴. În cele din urmă rugămintele au înduplecat-o pe jupâneasă care a cumpărat satul cu „un ghiordan de lanțu de auru de 3000 de aspri și o pereche de cercei de auru cu mărgăritariu de aspri 2000 și două inele de auru cu pietre bune de 2000 aspri”¹⁵. În 1573 o altă jupâneasă, Maria din Caracal, împreună cu fiii săi ofereau fostului mare clucer Stepan moșia din Perișor, jumătate de sat „pentru

¹⁰ *DIR*. XVI. B, VI, Doc. Nr. 53, p. 47-48, 1592 mai 15 București. Este vorba despre un act din vremea lui Ștefan voievod prin care Neacșa era întărită în stăpânirea unor moșii din partea mamei.

¹¹ *DIR*. XVI. B, III, Doc. Nr. 62: 1556 noiembrie 20, București, p. 51.

¹² *Ibidem*, Doc. Nr. 47: 1555 noiembrie 12, Gherghița, p. 37.

¹³ Aflați în pribegie achiziționarea de moșii nu reprezenta o prioritate dată fiind precaritatea posturii în care se aflau.

¹⁴ *DIR*. XVI. B, III, Doc. Nr. 69: 1557 mai 22, Târgoviște, p. 56-58.

¹⁵ Din lipsa banilor probabil tranzacția s-a făcut în schimbul acestor bunuri în valoare totală de 7000 de aspri.

că i-am dat-o de a noastră bună voe, cu voința noastră, pentru slujbele care ne-ai slujit noao și părinților noștri mai denainte vreme și prin țări streine”¹⁶. În vremea voievodului Alexandru, pribegi vor fi și postelnicul Dragomir cu soția sa Maria. Dintr-un act domnesc aflăm că la căsătoria celor doi părinții Mariei nu au dat acesteia zestre, în schimb, i-au oferit „5000 de aspri pentru sat și o boartă de 1000 aspri și cercei de 1000 de aspri și inele de ... aspri și 2 perechi de brățări mari de aur de 80 de <galbeni> ... și iar două perechi de brățări de aur mai mici de 8 florinți și 8 linguri de argint și două pahare argint de 1100 aspri și un brâu de argint de aspri ... și două brăie de coftirie de 1200 aspri și trei covoară de 600 aspri și o cunună de 800 aspri și ținte de rochie de 1000 aspri”¹⁷. Toate aceste bunuri au fost însă cheltuite în pribegie: „apoi jupanului Dragomir postelnic și jupănesii lui Maria li s-a întâmplat pribegie, de au pribegit în Țara Ungurească și au petrecut acolo multă vreme și aici în țară străină. Apoi au cheltuit și au prăpădit Dragomir postelnic și jupăneasa lui Maria ... toți banii și sculele în pribegie și întru acea țară streină”¹⁸. În vremea aceluiși Alexandru voevod, pribeag va fi fost și Stanciul Benga spătar cu familia sa. Tot Ardealul a fost adăpost pribeagului, și tot acolo „i-au ajuns ... vreme de lipsă și de nevoie, de n-au avut ce să mănânce”¹⁹. Ca atare el se va împrumuta de la nora sa Cristina: „aspri de argint ... 230 și o cunună de aur cu pietre și ... 300 de galbeni și 12 postavuri de coftirie și împletituri de fir și 12 șiraguri cu fir și cu mărgăritar și cu pietre... aur cu pietre scumpe 13 și ace ... cu piatră 12 și 10 linguri de argint și 12 tipsii și trei perechi de cercei de aur și cu pietre scumpe și cu mărgăritar mare și două paftale de 2000 aspri și încă ... scule cu ferecături, de le-au mâncat pe toate Stanciul Benga spătar cu fii lui, în Țara Ungurească”²⁰. Calea pribegiei a fost urmată și de către logofătul Vârjoghe și jupanița sa Dumitra. Tot spre Ardeal se vor fi îndreptat și ei. Din cauza greutăților vor fi și ei nevoiți să vândă pentru a-și asigura traiul. Conform unui document din 1602 al lui Simion Movilă, Dumitra împreună cu fiul lor Pătrașco au vândut un sat, Zimnicele Mici, Elinei și lui Ivașco vornic pentru 15000 aspri „de s-a hrănit și ea și fiul ei cât au fost în pribegie, încă din zilele lui Alexandru voevod, fiul lui Mircea”²¹. Tot pribegi vor fi și Maria și Radul postelnic Bidiviul care-l vor urma pe Petru Cercel în Ardeal. Pribegia lor a durat doi ani, timp în care, pentru a se putea întreține, Radul postelnic și fratele său Socol comis au cheltuit zestrea mobilă a Mariei. O zestre considerabilă de altfel: „ca o fiică de boieri mari”²². Din această zestre ei au cheltuit – fie au zălogit, fie au vândut bunurile respective – „haine scumpe și toate ferecăturile ... toate cununile lor de aur și lanțurile de aur ... și gherdanele de mărgăritar și

¹⁶ DIR. XVI. B, IV, Doc. Nr. 116, p. 112-113, 1573 iunie 25.

¹⁷ DIR. XVI. B, IV, Doc. Nr. 117, p. 113-114, 1573 iulie 4, București.

¹⁸ *Ibidem*. Ca atare Dragomir, la moartea sa, în pribegie !!! și de boală cumplită, a lăsat soției sale partea sa din Boldești dar cu condiția să nu se recăsătorească: „de nu va lua jupăneasa Maria altu bărbat până la moartea ei”. Tragismul situației e amplificat și de faptul că ei vor rămâne și fără copii: „i-au luat domnul dumnezeu” și „n-au rămas feciori, nici fete <dar > Stanca”.

¹⁹ DIR. XVI. B, VI, Doc. Nr. 240, p. 222-224, 1596 iunie 20, Gherghița.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ DIR. XVII. B, I, Doc. Nr. 56, p. 45-46, 1602 mai 25, Târgoviște. Acest document reprezintă de fapt sentința într-un proces intentat de nepotul lui Vârjoghe, Radu postelnic Năsturel care contesta actul de vânzare al satului. Între martori se aflau și femei: sora jupaniței Dumitra, Vlădaia și Stanca din Iacovești. Satul se afla în momentul procesului în proprietatea lui Trifa sluger și soției sale Afimia.

²² DIR. XVII. B, II, Doc. Nr. 129, p. 126-128, <1612- 1613 mai> Târgoviște.

de aur și brățări scumpe și inele scumpe de aur și toate sculele și ferecăturile ca o fiică de boieri mari, numai dedinele ei nu le-au vândut, iar alte scule și ferecăături și haine pe toate le-au cheltuit și le-au mâncat în această pribegie”²³. Reîntorși în țară, Radu și Socol vor dăruia Mariei și fiicei sale Neacșa – fiica lui Radu, „măcar de va crește această fată ... măcar de nu va crește” - toate satele și ȧiganiile de moștenire ai Drăgoeștilor. Maria va intra în posesia acestor proprietăți iar după moartea lui Radu postelnic se va recăsători cu jupan Cârstea spătar. Nici cu al doilea soț nu va avea un trai liniștit căci împreună cu soțul și fiica Neacșa va lua din nou calea pribegiei, de această dată în Moldova unde vor petrece opt ani. Pribegă a fost și jupâneasa Iliina a lui Dragomir, recăsătorită cu logofătul Stroe. Retrași la Brașov, din cauza revoltei seimenilor, ea descrie într-un act cu valoare de testament propria situație și implicit pe aceea a boierilor pribegi: „întâmplându-mi-se fugă și pribegie aici în țara ungurească, în cetatea Brașovului, pentru zavistiia dorobanilor și a seimeanilor, carii se-au ridicat asupra a tot neamul boerescu cu mare vrăjmășie, pentru care mulți dăni boieri au și perit, iar alții au scăpat aici în cetatea Brașovului, iar alții, în Moldova și în țara turcească, - cari pe unde au pututu ... <noi> am scăpat aici în cetatea Brașovului, dempreună cu boiariul meu, Stroe Logofătul și cu coconii dumnealui, numai cu trupurile”²⁴. Ei fuseseră așadar lipsiți de orice sursă de venit căci bunurile rămase în Muntenia „ne-au luat tot și ne-au jefuit ... nimic nu ne-au rămas”²⁵. În aceste condiții, și preocupată fiind de soarta ei Iliina împuțernicea pe cale testamentară pe fiii ei vitregi să împrumute bani pentru înmormântare: „aici mă ajunse vremea petreacerii mele dentr-u această lume, și nefiind boiariul meu Stroe logofăt aici ... iată lăsăm cu a mea învățatură cum să aibă coconii boiariului meu ... a lua bani împrumut de unde vor putea afla, să mă grijească acum la petrecaniia mea ... Pântru că dăni țară nici cum bani n-am scăpat ce cât am fost aici, am trăit tot din mila Măriei Sale Craiu”²⁶.

Victimă a conflictelor politice a fost și doamna Ecaterina, cea de-a doua soția lui Vasile Lupu. După ce tronul îi fusese luat de către Gheorghe Ștefan, Vasile Lupu s-a retras din calea adversarului său politic lăsând însă pe soția și pe fiul lor în Moldova. În acest sens, el va depune eforturi pentru a obține eliberarea ei din mâinile lui Gheorghe Ștefan. Astfel, la 24 octombrie 1653 el va scrie comisului Gligorașco, ca unui boier fidel care „ne-ai mâncat pâinea și ai crescut și ai învățat în casa noastră”, cerându-i să intervină pe lângă Gheorghe Ștefan pentru a obține eliberarea familiei sale: „te poftesc să ne fi de ajutor împreună cu ceilalți boieri la ruda noastră la Ștefan vodă, să ne sloboadă femeia împreună cu fiul său, să vie aici la Rașcov, căci suntem destul de amărâți să nu fim străini de soție și de fiul său”²⁷. Comisul era de asemenea solicitat și să asigure deplasarea celor doi, căci aceștia „n-au nici care, nici cai”.

Gheorghe Ștefan nu va renunța însă la familia lui Vasile Lupu, căci aceasta reprezenta de altfel o garanție a faptului că fostul voevod nu va avea curajul a uzurpa puterea noului domn, atâta timp cât cei doi, mamă și fiu, se

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Studii și documente privitoare la istoria românilor.V. Cărți domnești, zapise și răvașe*, ed. de Nicolae Iorga, București, 1903, p. 549.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Ȧrii Românești*, X, București, 1938, Doc. Nr. 181, p. 270-271, 24 octombrie 1653, Deumak.

aflau în mâinile sale. Gheorghe Ștefan a fost sfătuit în acest sens și de către Ioan Kemény. Voievodul scria, în 16 noiembrie 1653 din Roman, o epistolă în care explica nobilului ardelean rațiunile pentru care familia lui Vasile Lupu nu va fi eliberată: „În ce privește soția lui Lupul și fiul său, după porunca Măriei Tale, nu-i slobozim. Și Majestății Sale Hanului i-am scris la fel după vestirea sa, căci e lucru vădit că dacă și-ar căpăta la mână soția și fiul, ar meșteri până la moarte să-și restabilească starea. Pe soția voievodului și pe fiul său și pe boieresele le-am amenințat și le-am înfricoșat foarte, după porunca Măriei Tale, că de vom lua de seamă ceva că n-ar vrea să se liniștească, își vor pierde și viața foarte de grabă”²⁸.

Tot o victimă a politicii nesăbuite a soțului va fi și doamna lui Constantin Șerban, domnul Țării Românești între 1654-1658. Politica sa de sprijinire a principelui ardelean a nemulțumit Poarta otomană care a decis mazilirea lui. De altfel, nici boierii munteni nu erau foarte mulțumiți de prestația domnitorului care intrase complet sub influența principelui Gheorghe Rákoczi II. Ca atare, domnul și familia sa vor fi obligați să treacă în Transilvania sperând în sprijinul principelui din a cărui vină își pierduseră poziția. Vor ajunge în Transilvania la începutul lunii martie 1658. Cronicarul sas contemporan, Nekesch-Schuller, înregistra venirea lor în Ardeal: „Constantin a trebuit să fugă în țara Bârsei și acolo în Râjnov și Ghimbav a stat timp îndelungat cu soția sa și cu tezaurul pe care l-au putut salva”²⁹. Principele transilvănean îi va și ajuta pe domnul și doamna refugiați din Țara Românească. El le va vinde, pe viață, cetatea Solyomkö. În Transilvania, Constantin Șerban va continua politica de recuperare a tronului pierdut, faptul este dovedit și de eforturile sale de a recruta mercenari dintre iobagii români. Deși era vorba de scaunul Munteniei va interveni o schimbare în planurile principelui ardelean astfel că se va decide ca și Constantin Șerban să preia tronul Moldovei. Constantin chiar își va și asuma o serie de obligații în eventualitatea în care ar fi ajuns într-adevăr în scaunul moldovenesc³⁰. Astfel, el se angaja să dea în curs de un an lui Rákoczi suma de 15000 de taleri plus 20000 de taleri „totdeauna la 1 ianuarie, afară de 1 ianuarie 1660, dar acum îndată ce Măria Sa mă pornește spre scaunul meu, soția mea va da la mâna omului Măriei Sale 5000 galbeni, și îndată ce voiu ocupa scaunul dau 10000 taleri în mâna omului Măriei sale”³¹. Doamna Nedelea chiar va trimite, în numele soțului ei, respectivii 5000 de galbeni după cum reiese din actul din 31 octombrie 1659 prin care Sofia Bâthory, soția principelui, confirma primirea sumei respective. Astfel: „Sophia Bathori etc. Domnia Sa Mărita Doamnă a Măriei Sale Constantin Vodă, Doamna Nedelea, a trimis în mâinile noastre, prin cinstita sa slugă Sulgerul Mihai, cinci mii de galbeni de aur adică 5000, pentru care dăm această chitanță Domniei Sale”³². În tot acest timp, cât vodă

²⁸ *Ibidem*, Doc. Nr. 182, p. 272-276, Roman, 16 noiembrie 1653.

²⁹ Ștefan Meteș, *Domni din Principatele Române pribegi în Transilvania în veacul XVII*, Cluj-Napoca, 1935, (în continuare Ștefan Meteș, *Domni pribegi*) p. 16-17.

³⁰ „Numitul principe Gheorghe Rákoczi mi-a promis ajutor atât pentru ocuparea cât și pentru păstrarea Domniei Moldovei și ca recunoștință mă oblig la condițiile de mai jos...” textul reproduș în Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 22.

³¹ Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 22.

³² Andrei Veress, *Documente*, X, Doc. Nr. 229, p. 341-342, 31 octombrie 1659. În luna martie 1660 pentru aceeași sumă de bani principele depunea drept garanție orașul Diosig și satul Ianca: „Milostivirea Sa Cinstitul Constandin Șerban Vodă dând cinci mii de galbeni pentru ca îndată ce Dumnezeu va aduce pe soția mea la Ecsed, să îi deie Domniei sale numaidecât, de

încercase, fără succes, să obțină tronul Moldovei soția sa Nedelea, rămăsese în Ardeal. Ea fusese nevoită să se retragă din Alșed la Baia Mare de teama turcilor ce obișnuiau să întreprindă incursiuni armate în zona Oradiei mari³³. Pribegia nu era deci deloc ușoară, nici chiar pentru o soție de domn care avea și sprijinul principelui. Din Baia-Mare doamna Nedelea va scrie principesei Sofia Báthory, la 1 noiembrie 1659, descriindu-i greutățile și pericolele la care este expusă: „Scrisoarea Măriei Tale scrisă cu cinste și bunăvoință am primit-o cu cinste și bucurie ... Dar ce să facem, iată am venit aici în Baia, în care vedem și noi, că a fost o greșală, dar uitându-ne la vorbele și multele știri, că mâine poimâine vor sosi acolo <turcii> și înțelegând purtarea și felul de a fi al unui astfel de popor de care numai auzind te înfiori ... voind să ne ținem și de spusele soțului meu, ca să nu ne surprindă pe noi acolo (ne-am refugiat aici) rugăm pe Măria Ta să poruncească primarului și consiliului său să nu ne îngreuneze viețuirea noastră aici pe scurt timp, să ne dea locuințe, căci unele boierese au locuințe nepotrivite, să ne putem odihni până ce ne vine răspuns de la soțul nostru. Din partea noastră n-au nemulțumiri, din contră noi avem, nu vom fi spre paguba lor, căci numai apa Sasarului n-o cumpărăm dela ei”³⁴. Soarta nu îi era deci de îndiat. În octombrie 1662 ea chiar își va zălogi un inel cu diamante în schimbul sumei de 350 de taleri luați de la Mihai Mikes³⁵.

Scrisoarea doamnei se încheie cu speranța că această pribegie se va încheia curând: „Dumnezeu să ne ajute să ajungem timpul acela, ca să putem mere după soțul nostru”. Soarta i-a fost însă alta căci Nedelea va mai pribegi alături de soțul ei încă vreo 25 de ani.

Așadar, familiile obligate să părăsească țara din cauza dezordinilor interne, a dizgrației aveau de înfruntat numeroase pericole. Provocarea cea mai mare era aceea de a-și asigura existența: vânzarea, zălogirea unor moșii sau apelul la bunăvoința autorităților străine erau printre puținele opțiuni pe care aceste familii le aveau pentru a-și continua existența până la reîntoarcerea în țară. În unele cazuri pribegii nu se vor mai întoarce niciodată în țara de origine.

În unele cazuri ei se vor integra în societatea adoptivă, căsătorindu-se cu membri ai nobilimii ardeleni. Unul dintre cei care au ales această cale a fost Gavril Movilă. El se va căsători cu Elisabeta Zolyomi, o femeie bogată „cu moșii și relații foarte întinse, sora lui David Zolyomi, om mândru și fără scrupule în ajungerea scopurilor sale”³⁶. Marcu Vodă era și el căsătorit cu o femeie din nobilimea maghiară, Drusiana Bogáthi³⁷. Integrați în societatea ardeleană vor fi fost și alți domni fără de țară sau boieri. Ioan Movilă este unul dintre aceștia.

aceea ne obligăm pe credința noastră creștinească, îndată ce Dumnezeu va duce pe soția mea acolo, îi dă în aur bun fără nicio amânare, care de nu vom face astfel, să ne pierdem cinstea; în afară de aceea și Domnia Sa să fie volnic, numai cu puterea sa, înlăturând orice fel de cale legiuită, să poată ocupa orașul Diosig stăpânit de Săcăihid cu satul Ianca, să le stăpânească până când cei cinci mii de taleri vor fi dați de noi prin soția noastră”. Doc. Nr. 230, p. 344-345, 15 martie 1660.

³³ Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 23.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Andrei Veress, *Documente*, XI, Doc. Nr. 25, p. 30-31 și la Șarolta Solcan, *Societatea românească din secolul al XVII-lea*, p. 203.

³⁶ Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 10.

³⁷ Șarolta Solcan, *Societatea românească din secolul al XVII-lea în izvoarele de expresie maghiară*, București, 2000, p. 217.

El a trăit împreună cu soția sa, Tudora, până la moarte, în 1644, pe moșiile primite de la principii³⁸.

Un alt pericol care plana asupra familiilor și a femeilor mai cu seamă apărea în contextul conflictelor militare. Lipsite de protecția bărbaților, care trebuiau să îndeplinească obligațiile militare, femeile au fost victimele colaterale ale unor astfel de evenimente. Cronicile consemnează numeroase astfel de cazuri când femeile ajung în robie sau sunt luate ostatici de către inamici.

Femeile – victime ale conflictelor militare

Conflictele cu turcii, mai ales, vor institui pe pământul românesc un timp al raptului, al jafului, al pustiirii, un timp al spaimei, o frică a celor neînarmați, adică a marii majorități a populației, expusă în permanență exceselor armatelor invadatoare, care ori se pregăteau de luptă, ori își „manifestau” entuziasmul în urma unui război câștigat, ori se retrăgeau după câte o înfrângere³⁹.

Onorarea obligațiilor militare însemna implicit părăsirea temporară, deși uneori ea se transforma într-una definitivă, a domiciliului conjugal. În astfel de condiții femeile rămase acasă erau lipsite de protector și deci mult mai vulnerabile în fața abuzurilor care uneori puteau veni chiar și din partea membrilor familiei. Într-un document din 1557 Pătrașcu cel Bun amintea că, reținut fiind de către sultan – și deci incapabil de a-și proteja familia – soția sa rămasă în Țara Românească a fost abuzată de cumnatul voievodului: „când m-a oprit pe domnia mea cinstitul împărat în Țara Turcească și mi-a rămas doamna domniei mele în Țara Românească, atunci cumnatul domniei mele, Neagoe Spânaci, mi-a luat dela doamna domniei mele marfă ... aspri de argint 60.000 și inele de aur și stofe de fir de aur 8 și încă cu acestea, multă marfă”⁴⁰. Femeile trebuiau deci să protejeze averea pe perioada absenteismului soților lor. Soția lui Pătrașcu nu a reușit acest lucru însă odată ajuns în scaunul domnesc, Pătrașcu va îndrepta nedreptatea săvârșită de către cumnatul său.

Preocupate de protejarea bunurilor vor fi și sibiencile lipsite de apărare și fără drept de apel față de abuzurile lui Gabriel Báthory. Obligați să își părăsească orașul și „cu vai și amar soțiile și copii” sibienii le-au lăsat pe acestea fără apărare, la discreția abuzurilor soldaților lui Báthory: „multe dintre femeile care rămăseseră în oraș pentru a se mai îngriji de câte ceva au fost siluite și necinstite de acești câini sângeroși”. Ele au fost „întemnițate, mai ales ca să destăinuiască locurile unde erau ascunse comorile și giuvaerurile și să le predea”⁴¹. Din cauza lui Báthory va pleca în pribegie și Ana. În 1611 văduva de boier părăsea Moldova din cauza conflictului politic cu principele transilvănean: „cându au venit Bator Gabăr ... de-au scos pre măriia sa Radul vodă den Țara Muntenească și să vie să scoată și pre mării sa Constantin vodă den Țara Moldovei”⁴². Din cauza acestui eveniment, dar și datorită morții

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Dan Horia Mazilu, *Lege și fărădelege în lumea românească veche*, Iași, 2006, p. 35.

⁴⁰ *DIR*. XVI. B, III, Doc. Nr. 84: 1557 septembrie 15, Târgoviște, p. 72-74. Pătrașcu cel Bun era căsătorit cu Voica din neamul boierilor de la Săltoare, ea avea doi frați pe Pătru și respectiv Radu din Băleni.

⁴¹ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 10.

⁴² *DIR*. XVII. A, II, doc. Nr. 8, p. 6-7, 1611 februarie 13, Camenița.

soțului ei, Vasile Ciolhanschi, Ana, fiica Maricăi, nepoata răposatului Alexandru vodă însoțită de copii a plecat în Polonia. Cum se întâmpla în astfel de cazuri, pribegii apelau la favoarea prietenilor: „am eșit în Țara Leșească cu cuconii mei la priiatinii noștri”⁴³. Aflată departe de țară jupâneasa se preocupă de moșia din Moldova, satul Bubulești pe care nemaiputându-l întreține – „n-avem putere de a ține acel sat” – și fără îndoială, având nevoie de bani, îl vinde jupânului Coste Băcioc paharnicul pentru suma de 500 zloți polonezi. Ea nota generozitatea marelui boier care „n-au căutat valurile și amestecăturile ce sântu în țara Moldovei, ce-au căutat sărăciei mele și mi l-au plătit acel sat”⁴⁴. Și totuși tranzacția a fost influențată de situația politică din Moldova căci jupâneasa nu va fi primit suma integral, doar 250 de zloți, „iar alți bani să-mi dea dumnialui deacă să va tocmi țara și va fi pace”⁴⁵.

Nagy Szabo Ferenc descria și el intervenția tătarilor în Transilvania în contextul conflictului cu Moise Szekely când tabăra acestuia era la Proștea Mare, dar „tătarul nu ședea liniștit, ci a fost cuprins țara, jefuia și pârjolea, le fura oamenilor vitele de sub cetăți și-i lua robi și-i tăia fără alegere”⁴⁶. Tot el ne sugerează tragedia îndurată de populația principatului în astfel de situații. De această dată era vorba despre invazia turco-tătară din august 1658 când întregul principat va fi trecut prin foc și sabie de către armata turco-tătară: „29 august. Ziua Tăierii capului Sf. Ioan a fost din nou alergătură, venise veste: dușmanu-i la Bălăușeri – și pârjolește, ucide și taie. Isuse, fii cu noi!”⁴⁷

Uneori, în cursul acestor incursiuni, se destrămau chiar și familii. Preotul Frățcan, de pildă, și-a pierdut, încă în vremea lui Ștefan vodă, aproape toată familia, „când blestemații de Turci i-au robit fiii și fiicele și pe preoteasa lui și a rămas numai singur popa Frățcan și fii lui Baico și Radul”⁴⁸. Amenințată era deci întreaga comunitate, iar pericolul era un fapt aproape constant. Acest pericol apare înscris și în scrisoarea adresată lui Radu vodă de către boierii munteni: „deci, deacă vom cădea noi la aceia, să rămâie în țeara noastră pașă și mănăstirile și besericile noastre să fie meceturi Turcilor și coconii noștri să-i facă iniciari și fetele noastre să le ia Turcii lor mueri ... Ce trebuiaște domneata plecat și cu lacrăme de la noi, să aduce amente împăratului pântru noi, că măcar că n-am fi noi avut nicio tocmeală cu creștinii, și acum a striga mila împărăției sale, încă searu cădea să se caute, fiind noi creștini, ca să nu rămânem păgâni, căci inima noastră nu se poate suferi cu păgânii”⁴⁹.

Cronicarii, consemnând frecvențele conflicte dintre români și otomani, au înscris în textul cronicilor lor – deși generic, colectiv – și victimele făcute de către aceștia printre femei. Viața era așadar aspră, iar violența făcea parte din cotidian⁵⁰. Sentimentul de insecuritate, de frică pornea de la individ și devenea dominant pentru starea psihică a colectivității⁵¹. Spectrul amenințării otomane era aproape omniprezent și era de ajuns un simplu zvon pentru a crea o reacție

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Memorialul lui Nagy Szabo Ferenc din Târgu-Mureș*, ed. de Ștefania Gall Mihăilescu, București, 1993, p. 120.

⁴⁷ *Ibidem*. P. 222.

⁴⁸ *DIR*. XVI. B, VI, Doc. Nr. 256, p. 241-242, 1596 august 20, Târgoviște.

⁴⁹ *DIR*. XVII. B, II, Doc. Nr. 243, p. 269-270, <1614> aprilie 29.

⁵⁰ Iolanda Țighiliiu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova sec. XV-XVII*, București, 1997, p. 852.

⁵¹ *Ibidem*.

colectivă. Femeile amenințate în permanență de abuzurile otomanilor vor fi fost victimele predilecte ale unor astfel de zvonuri. Astfel panica a cuprins în 1662 femeile din Sighișoara. Potrivit lui Kraus la „23 aprilie s-a răspândit o zarvă printre femei că turcii ar avea de gând să vină în cetate”⁵². Panica devine colectivă căci ea îi cuprinde - dar tot din cauza femeilor! - și pe bărbații care „au îndoit peste tot străjile și au așezat pe toate meterezele arme de foc”. Evenimentul putea să degenereze dacă nu s-ar fi lămurit situația adică faptul că „la mijloc este numai o zarvă a femeilor și că se iscuse o mică spaimă printre oameni”⁵³.

Din anonim au ieșit adesea femei, victime, care răsplăteau pe binefăcătorii lor, dar și femei care nu au mai reușit să scape din robia acestora⁵⁴. În 1469 de pildă, Ștefan cel Mare întărea lui Ivașco Pășcu ocinile surorii sale. Din document reiese faptul că respectivul era îndreptățit la aceste proprietăți deoarece el răsкупărase pe sora sa, Stana, din robia tătară. Drept răsplată, însăși Stana îi dăruise respectivele proprietăți⁵⁵. În 1546 tătarii făcuseră o nouă victimă, Marica-fiica pârălabului Ivanco. În același an Petru Rareș întărea proprietățile cumpărate de către Bălcă și fiii săi. Proprietatea era jumătate din satul Deteleva pe care respectiva Marica fusese nevoită să o vândă pentru a se răsкупăra de la tătari. Mai grav e faptul că nimeni din familia ei nu fusese dispus să plătească răsкупărea: „pentru că nimeni din neamul ei n-a vrut s-o răsкупere”⁵⁶. Și bărbații erau obligați să-și caute surse pentru a-și achita răsкупărea. Unii, mai norocoși, vor beneficia de generozitatea rudelor sau prietenilor. De pildă, un anume Căndea, luat în robie de către turci, a primit de la jupan Baldovin, „care l-a ținut ... pe Căndea mereu în casa lui”, suma necesară pentru răsкупărare, 7000 de aspri și patru cai⁵⁷. Robită va fi și Voica, de către tătari. O altă familie se destrăma astfel în condițiile în care soțul ei, Iane Pandichiu decedase, iar pe Voica „au robit-o tătarii nemairămânând nimeni din trupul lor, fără numai frate-său Vălcan”⁵⁸. Și jupâneasa Neaga, soția vornicului Mitrea, a avut o soartă similară cu aceea a Stancăi și Maricăi. În vremea lui Mihai vodă, ea a vândut partea de sus din Grozăvești voievodului. Ulterior, jupâneasa „a ajuns roabă în mâinile turcilor și în legătura lor”⁵⁹. În aceste condiții Simion Movilă a dăruit

⁵² Georg Kraus, *op.cit.*, p. 518.

⁵³ *Ibidem*, p. 519.

⁵⁴ Valoarea răsкупării era fără îndoială direct proporțională cu importanța celui robit. actele citate relevă acest lucru. Pentru I. Kemény și Francisc Kornis, de pildă, tătarii cereau: 40 000 de taleri pentru Kemény și respectiv 20 000 de taleri pentru Kornis. Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 32.

⁵⁵ *DIR*. XV. A, I, Doc. Nr. 436, p.366 – 367.

⁵⁶ *DIR*. XVI. A, I, Doc. Nr. 421, p. 465.

⁵⁷ *DIR*. XVI. B, III, Doc. Nr. 66, p. 54-55, 1557 aprilie 8, Târgoviște.

⁵⁸ *DIR*. XVI. B, VI, Doc. Nr. 275, p. 260, 1597 <aprilie 1- august 31>, Târgoviște.

⁵⁹ *DIR*. XVII. B, I, Doc. Nr. 12, p. 13-14, 1601 mai 5, *DIR*. XVII. B, II, Doc. Nr. 210, p. 225-227, 1613 noiembrie 20 Târgoviște. Vezi și Nicolae Iorga, *Scrisori de femei*, Vălenii de Munte, 1932, p. 15. Într-un alt document se menționează faptul că Neaga rămasă văduvă a fost nevoită să vândă lui Mihai Viteazul respectiva proprietate: „s-a întâmplat jupanului Mitrea vornicul pierzare de către Mihai voevod și a rămas jupanița Neaga vorniceasa săracă”, *DIR*. XVII. B, I, Doc. Nr. 30, p. 25-26, 1601 decembrie 14, Târgoviște. Deși nu se precizează în detaliu cum a decurs eliberarea ei, documentul oferă indicii: „și multă nevoie <a tras> până a eșit dela acele limbi păgâne cu multă chezășie pe mulți aspri, ca să vândă averile ei și dedina și scule și ferecături, pentru datoria Turcilor”. A întrebat mai întâi rudele însă „nimeni din ei nu s-a găsit să dea ban la nevoia ei”.

respectiva proprietate jupânesei „ca să se răscumpere și să se libereze din robia și din legătura Turcilor”⁶⁰. Jupâneasa, reintrată în posesia ocinii, o va vinde lui Dumitrache Chiriță mare postelnic cu 25000 de aspri gata deoarece el a fost cel care „mult a slujit și s-a trudit până a scos-o pe jupanița Neaga din robie și din legătura turcilor”⁶¹. Suma nu îi fusese suficientă pentru a se elibera din robie căci ea mai vânduse cu același scop și satele Frățești și Lungii. Cumpărătorul era jupan Pană, mare vistier, care plătise 28000 de aspri turcești pentru Frățești și 180 pentru Lungii. Ea vânduse satele „pentru nevoia ei, ca să-și răscumpere capul din mâna turcilor și dela închisoare și de la robie”⁶². „Și a luat ea acei aspri mai sus scriși ... de a dat și s-a răscumpărat dela Turci și și-a scos capul din robia Turcilor. Și iarăși încă a dat jupan pană mare vistier jupaniței Neaga vorniceasa 40 de galbeni la înțelegere”⁶³. O altă victimă, mai puțin fericită, vor fi făcut tătarii în 1650. Miron Costin amintește episodul în cronică sa. Victima era jupâneasa stolnicului Miron Cioglii. Împreună cu una dintre fiice nu s-a mai întors niciodată din robia tătarilor: „care n-au mai ieșit din robie în veci”⁶⁴. La fel vor proceda turcii și tătarii și în Transilvania în 1661. Potrivit lui Georg Kraus, Ali pașa se folosea de tătari pentru a întreprinde incursiuni pe teritoriul transilvănean. Aceștia „pârjolară totul, încât adeseori ardeau deodată 300 de sate <iar> toți oamenii vârstnici au căzut sub sabie, iar tinerii, parte bărbătească și femeiască au fost duși cu ei în robie”⁶⁵. Dintre femeile robite unele vor ajunge în haremurile lor. Astfel va păți o fecioară de 13 ani, Margareta, fiica lui Ioan Holtzapfel din Sighișoara. Conform spuselor aceluiași cronicar, ea a fost răpită din Daneș pe când se afla la câmp, a fost luată de către tătarul Zal aga care, dat fiind că fata era destul de frumușică o ținuse tot timpul între țiitoarele sale dar „fără să-i fi atins cinstea”⁶⁶. Fata a fost în cele din urmă eliberată și, fapt deosebit de important, fără să-i fi fost lezată integritatea fizică. Sunt cazuri în care unele ardelence au fost răscumpărate din robie de către boieri moldoveni. Acesta este și cazul a trei femei cu copiii lor care au fost răscumpărate de către logofătul Eftodie Cehan Racoviță. Conform actului din 2 octombrie 1663 boierul moldovean cerea permisiunea pentru cele trei victime de a reveni în Transilvania, justificându-și gestul după cum urmează: „văzând căderea multor creștini în mâini străine și având mare milă de ei, după putința noastră am răscumpărat pe cei ce s-a putut pentru Dumnezeu, și i-am îndreptat să meargă în țara lor, între care s-au aflat și aceste femei nevoiașe împreună cu copiii mici, adică femeia Eszterea Szczini cu fetița ei și Povasztea Beszterczei și Marusa cu mai mulți băieți și fetițe”⁶⁷.

Cât de grea era soarta acestor prizonieri? Puține sunt acele documente care oferă detalii despre condițiile traiului în robie. Dar fie ele puține la număr, oferă indicii valoroase în acest sens. Bărbați sau femei împărtășeau o soartă la fel de dificil de suportat. În 1602 Negre, fratele Nedei, dăruia acestuia din urmă partea sa de ocină ca mulțumire pentru că s-a preocupat de soarta lui și l-a

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *DIR*. XVII. B, I, Doc. Nr. 40, p. 33-34, 1602 martie 9, Târgoviște.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Miron Costin, *Letopisețul Moldovei*, Iași, 1984, p. 134.

⁶⁵ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 413.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Andrei Veress, *Documente*, XI, Doc. Nr. 36, p. 42-43, și la Șarolta Solcan, *op. cit.*, p. 182.

îngrijit căci „să se știe că m-au fost robitu Tătarăie. Deci amu scăpat dela Tătaru tăiatu și plenu de virmi”⁶⁸.

Cât privește modul în care reacționau rudele atunci când membri ai familiei lor erau robiți documentele vădesc diverse reacții ale acestora: de la efortul de a-i elibera, la ignoranță sau chiar la oficierea slujbelor pentru morți căci, într-adevăr, erau cazuri în care ei nu se mai întorceau din robie, nu mai dădeau nicio veste iar familia îi considera morți. Această ultimă modalitate a fost folosită de către Maria, ruda lui Paraschiv. Ea fiindu-i ruda cea mai apropiată – ei erau veri – atunci când „pe Paraschiv l-au robit Turcii și Tătarii ... apoi Maria după robirea lui Paraschiv, ea a făcut toate pomenile lui Paraschiv, de l-a pomenit ca pe un mort”⁶⁹. În robie va fi dus și Stroe, fiul lui Mogoș logofăt și al jupânesei lui Neacșa. În robia tătarilor și timp de șase ani părinții nu au avut nicio veste de la el, „așa a trecut câtăva vreme, cam șase ani de când nu se știa de numele lui, dacă a pierit sau este viu sau mort”⁷⁰. După această perioadă, când rudele începeau să-și dispute moștenirea lui, au primit vești de la Stroe. Informațiile pe care le-a transmis părinților sunt extrem de grăitoare pentru soarta celor robiți: „a venit carte de la acel rob ... unde era și se găsea, dar nu mort, ci viu și în mare chin de catarga împărătească. A scris răvaș și l-a trimis cu mare dorință și cu mare rugămintă către tatăl său Mogoș logofăt și cătră mama sa ... ca să-l pomenească, că era ca și un om mort pentru că nu avea el nădejde să scape vreodată”⁷¹.

Nu doar turcii și tătarii au făcut victime în rândul femeilor din cele trei țări, căci și românii făceau același lucru. Ștefan cel Mare de pildă a robit, spune Ureche, peste o sută de mii de bărbați, femei și copii în cursul incursiunii din anul 1498 din Polonia. Victime vor face și confruntările dintre munteni și moldoveni. Același Ștefan cel Mare robise pe soția și fiica lui Radu cel Frumos, iar când a ocupat Teleajenul „au tăietu capetele pârcașilor, și pre muierile loru le-au robitu”⁷².

Victime între femei vor fi făcut și mercenarii angajați de domnitori. Un conflict deosebit de violent și care a făcut numeroase victime între munteni, deopotrivă bărbați și femei, a fost răscoala seimenilor. Mulți boieri s-au refugiat atunci în Transilvania. Însuși principele de atunci, Gheorghe Rákoczi al II-lea, a fost impresionat de violența acestei răscoale. El scria la 12 martie 1655 următoarele: „s-a făcut o nemaipomenită vărsare de sânge; dărăbanii seimeni

⁶⁸ DIR. XVII. B. I, Doc. Nr. 80, p. 67-68, <1602>.

⁶⁹ DIR. XVII. B, II, Doc. Nr. 234, p. 256, 1614 martie 4, Târgoviște.

⁷⁰ *Ibidem*, Doc. Nr. 317, p. 361-363, 1615 ianuarie 23, Târgoviște.

⁷¹ *Ibidem*. Documentul reprezintă confirmarea părinților lui Stroe în stăpânirea ocinii de la Tătarul a cărei proprietate fusese revendicată de către doamna Neaga care văzând că nu se mai întoarce din robie „s-a ridicat cu pâră asupra lui Mogoș și asupra jupaniței lui Neacșa ... și a spus că ea e mai volnică să ție acea ocină”. Stroe era nepotul doamnei Neaga. Ea va renunța, după ce Stroe trimisese veștile despre soarta sa, la moșie lăsând-o părinților. Ea va și emite un document în acest sens prin care recunoștea cedarea proprietății – pe care o câștigase în instanță: „doamna Neaga a răposatului Mihnea voevod, scris-am acesta al meu zăpis, cum să se știe pentru o parte de ocină ce-au avut Stroe, nepotu-mieu, feciorul Necșii. Deci pre dânsul l-au robit. Ci s-au căzut acea ocină de în sat de în Tătarul, să fie pre mâna mea și încă o am luat. Iar apoi, eu am miluit pre jupâneasa Neacșa și pre Mogoș logofăt cu această ... ocină .. iar ei să pomenească pre nepotu-mieu Stroe”. *Ibidem*, doc. Nr. 375, p. 435-436, 1615 septembrie 20.

⁷² Grigore Ureche, *Letopisețul*, în M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, I, p. 160.

nu s-au milostivit nici de boieroaicele însărcinate, nici de copii nevinovați, au ucis nenumărați boieri”⁷³.

Victime, colaterale de această dată, au fost și femeile ale căror soți au fost robiți de către inamici. Prin robirea soților ele rămâneau, din nou, lipsite de apărare și erau obligate să preia conducerea treburilor gospodărești. Se puneau, de asemenea, și problema răscumpărării soților, ceea ce presupunea bineînțeles găsirea sau adunarea sumelor necesare pentru plata acesteia. Că astfel stăteau lucrurile ne atestă și scrisoarea pe care vornicul Tricolici o adresa familiei sale în 1482. El scria soției, fiicei și nepoților lui „și la toți ai miei iubiți frați și prieteni” înștiințându-i în primul rând că este viu și că fusese robit de către Basarab voevod. El le cere membrilor familiei să protejeze bunurile deținute: „nu lăsați să mi se risipească, ori marfă ce va fi ori scule. Și să nu vă certați pentru averea mea până ce veți auzi că sunt viu, că să îngrijiți și să căutați cu milă caii și iepele și oile și porcii și toată averea câtă este”⁷⁴. Totodată el cere familiei să încerce să-l răscumpere: „pe mine să nu mă uitați ci tot acia ce vi se va părea mai bine, aceia să faceți, ca să nu pier”⁷⁵. Există și situații în care cei robiți erau fiii care făceau apel la părinți pentru a plăti răscumpărarea cerută. Când aceștia nu aveau banii necesari ei vindeau din proprietăți pentru a obține suma necesară. Astfel a procedat Stana, mama lui Dragul, fiul lui Stan din Mănești. Respectivul Dragul fugise în zilele lui Mircea voevod în Moldova de unde a fost dus în robie de către tătari. De la aceștia, Dragul a fost răscumpărat de către un turc, Hasan, pentru suma de 4000 de aspri și patru cai fiecare valorând 1000 de aspri. Hasan va încerca să-și recupereze cei 8000 de aspri de la părinții lui Dragul, respectiv de la mama acestuia: „acel Hasan Turcul a venit în țară la părinții lui Dragul, la mama lui Stana, ca să-i plătească asprii și caii pe care el îi dăduse tătarilor și să-l sloboadă ca să vină la casa sa. Iar mama lui Dragul nu a avut altceva ce să-i dea, ca să-l scoată, ci a vândut ... acest sat <Bârseștii, a treia parte care aparține a de fapt lui Dragul> lui Stan cel gros ... pentru 14.000 de aspri gata. Și într-o zi, Stana, mama lui Dragul, a adus acei aspri și i-a dat toți în mâna lui Hasan Turcul, de și-a scos fiul ei Dragul din lanțuri, din temniță”⁷⁶.

Tot spre părinți se va îndrepta și cererea de ajutor a lui Cocrișel. În 1600 el scria părinților săi „Spiridon și maicei mele Costandei” cerându-le să nu precupețească niciun efort pentru a-l socate din robie. Scrisoarea sa este elocventă și pentru soarta celor robiți „eu zac în temniță de mănânc lutul și păduchii ... și îmbătrânesc și am făcut o barbă până la brâu semnează „feciorul vostru Cocrișel – și sânt numai cu cămașa”⁷⁷. În 1658 o altă mamă, Maria, fiica Hăcimăndoaiei jupâneasa lui Isac Stârcea îi dădea lui Costantin Macri satul Popenii cu heleșteie și vecini, pentru banii pe care i-a dat ca să-și răscumpere fiica de la tătari⁷⁸. Uneori întreaga zestre a femeii era cheltuită pentru răscumpărarea celui robit. Astfel pare să se fi întâmplat și cu zestrea Tudosiei jupâneasa marelui vornic Nicoriță. Aceasta o chemase la judecată pe soacra sa, Cârstina, în încercarea de a recupera respectiva zestre. Era vorba

⁷³ Andrei Veress, *Documente*, X, Doc. Nr. 188, p. 286-288, și Șarolta Solcan, *op. cit.*, p. 145.

⁷⁴ Nicolae Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, p. 17.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *DIR*. XVI. B, III, Doc. Nr. 385: 1569 noiembrie 20, București, p. 333-334. documentul este de fapt un act de danie emis de Alexandru voievod lui Badea și fiilor lor care cumpăraseră de la Stan, tot cu 14 000 de aspri respectiva proprietate din Bârsești.

⁷⁷ Nicolae Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, Vălenii de Munte, 1925, p. 48.

⁷⁸ *Catalogul documentelor moldovenești*, Doc. Nr. 330: 1658 aprilie 26, p. 91.

despre o zestre considerabilă pe care o primise de la mama sa, Barnovschioai, „multe strae, argint și aur și mărgăritari de mult preț” și pe care bărbatul ei, Lozonțchi ... le-au prăpădit în vreme ce au fost căzut și s-au răscumpărat capul de la Tătari”⁷⁹.

Cum puteau fi însă protejate familiile în atare situații de conflict?

Una dintre cele mai sigure metode la care apelau de altfel și domnitorii și principii era trimiterea familiilor în zone ferite de conflict, fie pe teritoriul țării, fie în afara granițelor ei⁸⁰,

Departate de conflict va fi și familia vistiernicul moldovean Matiaș⁸¹. Între 1538-1541 el scria „birăului” Bistriței cerându-i să protejeze pe membri familiei sale: „ne rugăm de dumneata pentru jupâneasa mea și mama ei și pentru fii noștri și pentru vitele noastre .. pe ei să nu-i dai nici la o lature, nici lui Ianăș Craiul, nici lui Petru voevod, nicăieri ... că noi i-am trimes la mâna dumnitale, pe credință și pe sufletul dumnitale, ca să n-aibă nicio nevoie și nicio pagubă”⁸². În aceeași perioadă, și adresându-se tot bistrițenilor scria și Huru vornicul. El își trimisese familia departe de confruntările din Moldova: „când a fugit Petru Voevod atunci și eu am trimis pe jupâneasa mea și pe copiii miei acolo la dumneavoastră”⁸³. Nici aici însă nu au fost complet feriți de necazuri. După cum reiese din aceeași scrisoare „speriați foarte de o năpaste”, jupâneasa lui Huru a încercat să protejeze probabil puținele valori avute la ea. Astfel, ea a ascuns niște bani într-o groapă și nu a mai putut să îi recupereze și „i-au lăsat acolo”⁸⁴.

Și Iancu vodă își va trimite soția departe de conflict în Kamenîța împreună cu tezaurul, după cum reiese din raportul ambasadorului venețian Giovanni Lippomano: „*ha mandato la sua moglie ei il suo thesoro, de i'ntendo essere de molta importanza, in Camenice, forte castello di questo regno*”⁸⁵. Gheorghe Ștefan va proceda aidoma. El o va ține pe soția sa, Safta, departe de confruntări, în Transilvania. De altfel, el va încerca să o țină aici chiar și împotriva dorinței ei. În cele din urmă, ea va reuși să convingă pe voevod să-i accepte reîntoarcerea în țară – uzitând de „arsenalul femeiesc” – dar păstrând-o aproape de granița dintre cele două țări pentru ca, în caz de nevoie, să poată trece din nou în Ardeal. De asemenea, nici lucrurile ei nu fuseseră toate duse în Moldova tocmai în acest scop. Despre toate acestea scria Gheorghe Ștefan lui Ioan Kemény în 1653: „Pentru soția mea hotărâsem să ierneze acolo la Domniile Voastre, dar fiindcă *mintea femeiască este foarte slabă*, poștește grozav să vină aici și i s'a urât cu plânsul și ponoasele ei cele multe, astfel am poruncit să vină la casele noastre din Bogdănești, lăsându-și lucrurile acolo (în

⁷⁹ DIR. XVII. A, IV, Doc. Nr. 371, p. 302-303, 1619 ianuarie, Iași. Cele două se vor împăca după „multă giudecată și gălceavă” iar Cârștina îi va da un sat, Șărăuțai, două fălci de vie și un inel de aur.

⁸⁰ Se obișnuia chiar și înscrierea în tratate bilaterale a unor clauze referitoare la acordarea azilului pentru familiile domnitoare și boierești obligate să părăsească țara.

⁸¹ Este vorba probabil de marele vistier – 1535 – 1537. În 1536 fusese sol în Transilvania. El a mers din nou cu Petru Rareș în Transilvania la 1541 când a fost dat ca ostatic în locul lui Ștefan Mailat la Făgăraș. A fost căsătorit cu Anghelina și au avut 12 copii !: Toader, Marica, Antimia, Ilisafta, Marica, Pătrașco, Nicoară, Nastasia, Odochia, Anița, Ion, Ieremia.

⁸² Nicolae Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, p. 22.

⁸³ *Ibidem*. Este vorba de Huru Efrim dregător credincios al lui Petru Rareș. A avut trei copii: Floarea, Dragoș și Anghelina

⁸⁴ Huru se adresa judeului bistrițean în încercarea de a recupera cei 1900 de zloți ce lipseau din suma respectivă.

⁸⁵ Andrei Veress, *Documente*, III, Doc. Nr. 25, p. 25-26, Cracovia, 7 mai 1574.

Ardeal) ca de vom vedea sau auzi vreo veste rea, să poată trece iarăși înapoi. Rog pe Măria Ta ca pe domnul meu binevoitor să-i îngăduie Mărilor Voastre venirea pentru că de va lua aminte că este oprită de Măriile Voastre, *iși va face singură moartea*⁸⁶. Bucuria Saftei va fi însă de scurtă durată căci intrigile politice din Moldova o vor aduce din nou în Ardeal. De această dată, luase drumul pribegiei alături de soțul ei care continua să nutrească speranța de a reveni pe tron. Mazilit din domnie – martie 1658 – se va stabili inițial în secuime, pregătindu-și aici intrarea în Moldova cu ajutorul principelui ardelean⁸⁷. Va și ataca de altfel Moldova în iunie-iulie însă va fi respins de Ghica. În tot acest timp doamna Safta, aidoma unei alte doamne pribege, Nedelea a lui Constantin Șerban, spera și ea ca soțul ei să recâștige tronul Moldovei. Ea și scria în acest sens „Caterinei Frăoasă mare giudeciasă a Brașovului” : „Și trimitem dumitale cum ne-au venit carte dela Măria Sa, dela Domnul nostru, de veste bună, astăzi Marți în 17(18) zile a lui Mai, scriindu-ne Mării sa cum milostivul Dumnezeu s’au milostivit cu bun nărog, după voia Măriei Sale, și ne scrie Măria Sa cum fără zăbavă va trimite de vom eși și noi în țară”⁸⁸. Încrezătoare în reușita soțului ei, Safta mulțumea prietenei sale pentru sprijinul acordat: „drept aceea și noi cunoscând atâta libov dela dumneata, într’aciastă parte de loc striin, ce ne-au adus Dumnezeu, noi încă nu vom putea uita acest bine a dumitale în toate zilele vieții noastre, cât ne va spodobi milostivul Dumnezeu, și vom nevoi ca să ne întărim bun prieteșugul nostru”⁸⁹. Insuccesul soțului o va îndepărta însă de Moldova definitiv. În iunie 1658, conform socotelilor Clujului ea se afla aici. În 13 iunie se consemna faptul că soția „voevodului Ștefan din Moldova” a sosit în oraș „cu căruțe, cai și mai multe persoane”⁹⁰. Se consemna faptul că ea venise dinspre Dej și se îndrepta spre Oradea. Cu acest prilej orașul cheltuise 11 florini și 88 denari, și încă 1 florin și 50 denari pentru „8 boi, cu care au fost duse niște lucruri de-ale soției voevodului Ștefan până la Almás”⁹¹. Va reveni în Oșorhei în octombrie 1658 de unde va scrie dregătorului din Vrancea să lase să umble în pace în munții Vrancei păstorii târgului care o adăpostea⁹². Metoda era practică și de către transilvăneni. Astfel proceda Nagy Szabó János din Tg-Mureș care în contextul conflictului dintre Mihai Viteazul și Basta va încerca să protejeze familia. Astfel, când „s-a fost așezat Basta la Ungheni, tata ... i-a dus pe mama și pe copii sus, în cetatea Gurghiului, că i-au fost dus mai înainte la Iernut din calea haiducimii și acolo au și fost rămas”⁹³. Iar, la sfârșitul lui 1602 va proceda la fel, căutând adăpost în secuime, „cu toți ai casei și cu copiii și cu mulți oameni de seamă din oraș”⁹⁴. Ei vor fi iernat atunci în satul Ilieni la „femeia lui Konya Elek, cu plată”.

Nu doar familia trebuia protejată, ci și bunurile. Se obișnuia de asemenea, o altă „metodă defensivă”, a se îngropa bunurile de preț, chiar și actele de proprietate erau îngropate pentru a nu se pierde în cursul invaziilor sau conflictelor. În o atare situație apărea însă un alt pericol: deteriorarea sau

⁸⁶ *Ibidem*, X, Doc. Nr. 182, p. 272-277.

⁸⁷ Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 25.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 26.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Socotelile orașului Cluj*, p. 79.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Nicolae Iorga, *Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, București, 1916, p. 194-195, nr. IV, și la Ștefan Meteș, *Domni pribegi*, p. 26.

⁹³ Nagy Szabo Ferenc, *Memorialul*, p. 98.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 105.

chiar distrugerea lor. Astfel au pățit și Cehan vătaf, fratele lui, Toma și sora lor Măgdălina, fiii lui Lazea, și vărul lor Grozav și fratele lui Avram și sora Negrita *et aliis*. În consecință, ei s-au prezentat înaintea domniei cerând o reconfirmare a actului de stăpânire asupra satului Bosănciani. Ei s-au văzut nevoiți să facă această cerere deoarece actul inițial de proprietate a vânzătorului Grozea de la care acești veri cumpăraseră satul „s’a stricat și a putrezit în pământ ... atunci când s’a ridicat hanul cu toată puterea sa asupra țării Moldovei”⁹⁵. La fel procedaseră și fiii lui Drăghici Bilan – Grigore, Toader, Costin și Axinia – care sub amenințarea invaziei lui Alexandru Movilă, sprijinit de polonii lui Corețki, au îngropat actele de valoare. Ei se prezentau în 1619 înaintea domnului pentru a reconfirma drepturile lor de stăpânire asupra ocinii din satul Pășcani deoarece „acele drese ale lor s’au stricat într’o groapă în pământ, pe care au săpat-o ei, când a venit în țara aceasta Alexandru Moghilă voevod cu Leșii și cu Corețchi”⁹⁶.

Viața nu le era deloc ușoară deci nici a femeilor, indiferent de apartenența etnică, religioasă sau socială. Pe lângă invaziile turcilor și tătarilor, a conflictelor interne viața femeilor din evul mediu a mai fost puternic afectată și de calamitățile naturale. Un impact deosebit asupra colectivităților umane l-au avut, de pildă, marile flageluri care au bătuit societatea: foametea, invaziile de lăcuste, epidemiile de ciumă⁹⁷. Astfel de episoade, care provoacă întotdeauna efecte secundare negative, nu au fost deloc puține. Unii cronicari le-au consemnat cu scrupulozitate astfel încât putem avea un tablou al frecvenței lor și mai ales al implicațiilor lor în planul vieții sociale și economice. Femeile, ca de altfel întreaga comunitate, au avut de înfruntat toate aceste provocări. Ele au făcut parte dintre preocupările/provocările aproape cotidiene ale oamenilor din veacul de mijloc și zorii epocii moderne. În condițiile în care confruntările militare au afectat deopotrivă pe bărbați și femei putem vorbi, e una dintre puținele circumstanțe de altfel care ne permite această observație, de o comunitate de destin, și mai cu seamă, de o egalitate între bărbat și femeie în fașa și la nivelul „provocărilor” cotidiene.

⁹⁵ DIR. XVI. A, IV, Doc. Nr. 265, p. 211-213, 1598 aprilie 15, Suceava.

⁹⁶ *Ibidem*, Doc. Nr. 537, p. 416, 1619 decembrie 20, Iași.

⁹⁷ Iolanda Țighiliu, *Societate și mentalitate*, p. 853.

VIOLENȚA POLITICĂ EXPRIMATĂ CA DISCURS AL PUTERII ÎNTRE TRADIȚIE ȘI MODERNITATE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

Cristian Ploscaru*, Bogdan Petru Maleon*

Abstract

Violence as power discourse in the Romanian Principalities between tradition and modernity

The study of violence as power discourse in the Romanian principalities represents an almost new step in the Romanian research (historical, sociological, anthropological) field. there are scarce bibliographical references corresponding to the topic and, with few exceptions, they are tributary to a concept that regards the violent acts of the ruling political power only as devices of domination, not also as political language, as a means of communication of the ruling power with the society. The analysis of violence as power discourse allows the identification of credible answers related to a certain conformation of the Romanian political culture during pre-modern times, which combines punishment with forgiveness for power's confirmation renewal, in a deeply ritualized context, in order to impose a governing model in which the personal will of the hospodar was the law. Another relevant direction of research approaches the phenomena specific to the transition to modernity in the Romanian principalities, only tangently touched in some speciality studies: legal violence and codes of law, the particular political role of bans and investigations of political opponents of the regime, which had the tendency to devote the untouchability of the princely authority and its capacity to place itself above the law.

Keywords: *violence, power discourse, Romanian Principalities*

Prin „violența politică exprimată ca discurs al puterii” înțelegem totalitatea acțiunilor care implică apelul la utilizarea forței, desfașurată în câmpul politic, având drept scop trasarea raporturilor de putere în cadrul acestuia¹. Subiect fascinant, dar destul de puțin cercetat în mod sistematic, *violența politică* este tributară unei anumite ambiguități conceptuale, privind teritoriul de studiu și, totodată, ambivalența sa ca manifestare. Pe de o parte, în mod curent, violența politică este percepută ca „fiind bazată pe *devalorizarea vieții și exaltarea puterii*”, iar, pe de altă parte, ca factor esențial în conservarea ori restaurarea valorilor umanității în societate, crearea ordinii sociale implică în mod necesar apelul la violență². Practicile politice generatoare de violență cuprind atât acțiuni concrete cât și un limbaj de gesturi, imagini și cuvinte, capabil să transmită un mesaj legat de violență (având un conținut explicit sau implicit). În contextul acestei definiții, trebuie precizat faptul că războaiele și mișcările sociale de revoltă nu fac obiectul acestui demers istoriografic.

I. Repere teoretice:

* **Lect. univ. dr. Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași**, Studiu realizat în cadrul proiectelor de cercetare CNCSIS nr. 2205/2008

* **Conf. univ. dr., Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași**, Studiu realizat în cadrul proiectelor de cercetare CNCSIS, nr. 84/30.7.2010, PN II-RU 343/2010

¹ În mod curent, violența politică este înțeleasă drept „utilizare a forței fizice pentru a dăuna adversarului politic”, dar ea poate fi legitimă sau ilegitimă în funcție de raportarea la lege, fiind legală sau ilegală. Pe de altă parte, violența politică este și un discurs despre supunere și relații de dominație (Joseph Thomas, *Social Movements and Violence*, New Delhi, Mittal Publications, 2001, p. 40-42).

² Wilhelm Heitmeyer, John Hagman, *Violence: The Difficulties of a Systematic International Review*, în *International Handbook of Violence Research*, Edited by Wilhelm Heitmeyer and John Hagman, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2003, p. 6.

Violența politică a fost în mod constant un instrument de exercitare a guvernării, de asigurare pe diverse căi a ordinii sociale într-un stat structurat instituțional, violența organizată fiind una dintre sursele esențiale ale puterii³. Ea trebuie pusă în legătură cu organizarea, legitimarea și contestarea puterii⁴. Violența organizată, ca resursă și atribut al puterii, nu trebuie interpretată doar ca reflex inerent al naturii umane, ea având o dimensiune istorică, rezultând din condițiile sociale și discursive proprii unui anumit context istoric⁵. Altfel spus, în literatura occidentală de specialitate s-a argumentat faptul că violența puterii nu are cu precădere fundamente antropologice, nu este un dat natural al acesteia, ci reprezintă un produs socio-cultural⁶ și, totodată, un corp de discurs, o structură narativă despre putere și relațiile de dominație⁷. Ca produs cultural, violența politică se găsește într-o intimă legătură și cu o istorie a subiectivității, cuprinzând mituri, frici, angoase și energii ale comunității umane, pe care puterea le capturează în propriul folos, în mod conștient sau, cel mai adesea, involuntar⁸. Acestei subiectivități i se adaugă o alta, decurgând din valorile morale proprii celui care investighează fenomenul violenței politice. El este silit să apeleze la un vocabular teoretic incluzând termeni precum „putere”, „autoritate”, „forță”, lăsând impresia, periculoasă sub aspect etic, că „afacerile publice” se reduc, în esență, la „o problemă de dominație”⁹.

Pentru a înțelege resorturile culturale ale violenței politice, deosebit de util este conceptul enunțat de Pierre Bourdieu – *violență simbolică* – un concept care atribuie practicilor violente din câmpul puterii o funcție pedagogică. Prin intermediul lor, o autoritate pedagogică în materie (Biserica și monarhul pentru Evul Mediu; sistemul instituționalizat de educație, corpul legislativ, justiția în epoca modernă) îi învață pe membrii societății despre legitimitatea politico-juridică și utilitatea socială a violenței organizate, ca atribut al puterii, pentru conservarea ordinii sociale și a armoniei comunitare¹⁰. Aplicarea acestui concept a deschis în literatura occidentală de specialitate o direcție fertilă de cercetare privind reprezentările violenței ca discurs al puterii, incluzând execuțiile publice, exilările forțate (evreii din Spania, de exemplu), ceremonii publice orchestrate de putere având drept obiect etalarea monopolului violenței legale, discursuri, orații, tipărituri oficiale de legitimare a măsurilor violente ale puterii (de exemplu, tipărituri franceze de epoca războaielor religioase), dar și explorări pe categorii de izvoare (documente

³ Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I, *A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge University Press, 1986, p. 1-33.

⁴ *Ibidem* p. 2.

⁵ Michael S. Drake, *Problematics of Military Power Government, Discipline and Subject of Violence*, London, Frank Cass Publishers, 2002, p. VII.

⁶ Anthony Giddens, *Nation-State and Violence*, Berkeley, 1987.

⁷ Michel Foucault, *A supraveghea și a pedepsi: nașterea închisorii*, Traducere din franceză de Bogdan Ghiu, Prefață de Sorin Antohi, București, Editura Humanitas, 1997.

⁸ Yves Marie Bercé, *Revolt and revolution in early modern Europe: an essay on the history of political violence*, translated by Joseph Bergin, Manchester University Press, 1987, p. X.

⁹ Hannah Arendt, *Despre violență*, în Eadem, *Crizele republicii*. Traducere din engleză de Ion Dur și D. I. Cenușer, București, Humanitas, 1999, p. 106.

¹⁰ Pierre Bourdieu, *Economia bunurilor simbolice*, Traducere și prefață de Mihai Dinu Gheorghiu, București, Editura Meridiane, 1986, p. ?; David Swartz, *Culture & Power: the Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago, University of Chicago Press, 1997, p. 65 și urm.

oficiale, izvoare narative, iconografice, memorii, corespondență, literatură etc.)¹¹.

II. Problema violenței politice în cultura europeană:

Până în secolul al XVII-lea, practicile violente ale puterii au fost evaluate prin raportare la valorile moral-religioase ale societății și la ceea ce înțelegeau teologii și filosofi prin morală politică¹². Acestea au fost considerate fie un atribut specific al tiraniei, fie o reacție de apărare față de factori incidentali ce amenințau stabilitatea puterii legitime și ordinea socială (comploturi, lovituri de palat, trădări, uneltiri sau orice altfel de manifestări care erau în contrast cu voința exprimată a monarhului), fie un mijloc necesar pentru realizarea unei ordini politice inspirată de către divinitate (cruciade, convertiri, misionarism)¹³.

În secolul al XVII-lea, violența politică și tirania devin un teritoriu predilect de meditație și analiză al gânditorilor politici, privind distincțiile între dreptul divin – „drepturile lui Dumnezeu, pe care el le exercită uneori prin ministerul oamenilor”¹⁴ – și dreptul natural, pentru a se contesta monarhului dreptul la o dominație violentă în virtutea faptului că ar fi purtătorul grației divine¹⁵. Din această perspectivă, opera lui Thomas Hobbes a reprezentat un punct de cotitură în gândirea occidentală, legitimând violența ca metodă de guvernare, deoarece corespundea stării naturale a societății – războiul tuturor împotriva tuturor – și asigura prin puterea *Leviathanului* un minim necesar de securitate socială și libertate tuturor membrilor societății¹⁶. Hobbes a plasat la originea acestui „drept al săbiei”, ca drept al statului la uzul violenței, tendința naturală a omului de a se supune unei entități capabilă să-l apere de violența semenului său, dând astfel naștere „omului civilizat”, cel care se supune legii civile¹⁷.

Ulterior, în gândirea politică occidentală s-a manifestat un interes constant față de problema legitimității sau nelegitimității violenței ca practică de guvernare¹⁸, conturându-se câteva curente de gândire:

1) liberală – justifica violența pentru apărarea proprietății private, a libertăților cetățeanului, a ordinii constituționale democratice, dar condamna orice practică violentă care conducea la îngrădirea lor. Unii gânditori și politicieni liberali au asociat violența cu revoluția, justificând utilizarea sa în politică în cazuri excepționale, chiar cu încălcarea cadrului legal, pentru

¹¹ *The Violence of Representation. Literature and the History of Violence*, Edited by Nancy Armstrong and Leonard Tennenhouse, London, Routledge, 1989; Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Traducere de Raluca Ciocoiu, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 129-164.

¹² Gerard A. Arbuckle, *Violence, Society and the Church*, Minnesota, 2004, p. 1-74

¹³ Mario Turchetti, *Tirania și tiranucidul*, Chișinău, 2003, p. 314-780.

¹⁴ Hugo Grotius, *Discurs preliminar*, apud. Mario Turchetti, *op. cit.*, p. 617.

¹⁵ *Ibidem*, p. 459.

¹⁶ Thomas Hobbes, *Elementele dreptului natural și politic*, București, Editura Humanitas, 2005; Pierre Manent, *Originile politicii moderne: Machiavelli, Hobbes, Rousseau*, Editura Nemira, București, 2000.

¹⁷ C. A. J. Coady, *Morality and Political Violence*, Cambridge University Press, 2008, p. 27, 43-44.

¹⁸ R. B. J. Walker, *Violence, modernity, silence: from Max Weber to international relations*, în *The political subject of violence*, edited by David Campbell, Michael Dillon, Manchester, Manchester University Press, 1993, p. 144.

salvgardarea libertăților amenințate (John Locke¹⁹, J. J. Rousseau²⁰, Condorcet²¹) sau pentru „a forma oamenii” după „planul unei educații conforme fericirii publice”, pentru care statul trebuie să aleagă metodele²², generând un curent de gândire plasat de Alain Besançon la originile intelectuale ale leninismului²³. Alți gânditori liberali au admis doar violența legală ca formă legitimă de guvernare (Montesquieu, B. Constant, Fr. Guizot)²⁴, ideile lor stând la baza discursului liberal despre violența legală, analizat de Michel Foucault.

2) conservatoare – își are originea în gândirea legitimistă a lui Bossuet și Henri d'Aguesseau²⁵, pentru care puterea, legea și pedeapsa sunt atribute absolute ale suveranului, purtător al grației divine, în conformitate cu morala și ordinea socială inspirate de Dumnezeu²⁶. Conservatorii din secolul al XIX-lea au adaptat această concepție principiilor modernității politice, socotind violența specifică naturii umane, statul trebuind să o gestioneze legal pentru îndeplinirea unor interese sociale considerate de ei pozitive²⁷. În viziunea lor, puterea politică putea apela legitim la violență, creând un cadru legal de măsuri excepționale, pentru a conserva ordinea social-politică și rolul conducător al elitelor. Pentru conservatori, aceste practici implicând violența (starea de asediu, suspendarea unor drepturi, legile privind delictele politice, crima de les-majestate, reprimarea întrunirilor și manifestațiilor neautorizate) erau o metodă prin care societatea, văzută ca structură organică dotată cu personalitate istorică, se apăra de anarhie și populism²⁸.

În concluzie, de la dezbaterile privind tiranicidul din Antichitate până în secolul al XVIII-lea sau cele vizând rezistența la opresiune și legitimitatea revoluției violente din secolele XVIII-XIX, gândirea politică occidentală a justificat sau a condamnat practicile violente ale puterii în câmpul politic concentrându-se asupra legitimității violenței și a raportului dintre dreptul natural al oamenilor și organizarea constituțional-politică a statului. Max Weber a încercat să rezolve acest conflict central pentru gândirea politică occidentală introducând conceptul de *monopol al folosirii legitime a forței*, ca revendicat exclusiv de stat și fiind una dintre principale mize ale luptei politice (accesul la forța legitimă)²⁹. Plecând de la teza weberiană, importanța pe care a căpătat-o în cultura occidentală studierea discursurilor de legitimare a violenței în politică străbate întreg secolul XX, focalizându-se asupra discursurilor antisemit, fascist și comunist, din motive lesne de înțeles. Pentru

¹⁹ J. Dunn, *The Political Thought of John Locke*, Cambridge University Press, 1969; J. Marshall, *John Locke. Toleration and Early Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, 2006

²⁰ M. Ansart-Dourlen, *Denaturation et violence dans la pensee de Rousseau*, Universite de Lille III, 1976

²¹ D. Williams, *Condorcet and Modernity*, Cambridge University Press, 2004

²² Cf. Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, Traducere de Lucreția Văcar, București, Editura Humanitas, 1993, p. 34 (afirmația îi aparține lui Helvétius).

²³ *Ibidem*, p. 33-37.

²⁴ Pierre Manent, *Originile intelectuale ale liberalismului*, Bucuresti, Editura Humanitas, 1992; M. LaVaque-Manty, *Arguments and Fists. Political Agency and Justification in Liberal Theory*, London, 2002

²⁵ J. Truchet, *Politique de Bossuet*, Paris, 1965; J. Meyer, *Bossuet*, Paris, 1993.

²⁶ R. Derathe, *J.-J. Rousseau et la science politique de son temps*, Paris, 1995.

²⁷ Anthony Giddens, *Political Theory and the Problem of Violence*, in *The Politics of Human Right*, Edited by the Belgrade Circle, 2002, p. 245.

²⁸ Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*, Harvard University Press, 1991.

²⁹ Max Weber, *Política - o vocație și o profesie*, București, Editura Anima, 1992.

a decipta toate resorturile acestui fenomen covârșitor pentru umanitate în secolul XX, studiul interdisciplinar (sociologie, antropologie, politologie, filosofie, istorie) a căutat originile sau, după expresia lui Michel Foucault, genealogiile discursurilor puterii având în centru violența legală³⁰. În această direcție de investigație se înscrie și studiul nostru – *Violența ca discurs al puterii în Principatele Române*.

III Comentarii istoriografice și metodologice

În cultura politică europeană tradițională, violența politică se definește în mod curent și restrictiv ca violență fizică³¹. Pentru perioada precreștină, violența asupra corpului sub forma torturii, stigmatizării sau mutilării reprezenta un loc comun, însă aceste practici erau aplicate în funcție de statutul social al celui vinovat³². Astfel, în jurisprudența romană pedepsele cele mai crude și umilitoare erau rezervate în mod firesc sclavilor și prizonierilor de război³³. Primii dintre aceștia erau inferiori din punct de vedere juridic și puteau fi pedepsiți atroce, iar asupra lor era folosită tortura în cadrul anchetelor³⁴. Dintre pedepse capitale practicate în antichitatea clasică pot fi amintite decapitarea, arderea de viu, sfâșierea de către fiare, crucificarea³⁵. Prizonierii de război erau prezentați publicului în Roma antică, fiind nevoiți să defileze astfel încât să existe o conjuncție între intrarea celui care triumfa și defilarea înfrânților, iar spectacolul triumfal era completat prin umilirea și uciderea prizonierilor³⁶. Există la Roma și obiceiul de a expune corpul celor vinovați de crime grave, mai ales a celor care unelteau împotriva puterii, cadavrele trebuind să fie cât mai vizibile, astfel încât curioșii să se poată apropia de victime. Uneori erau expuse doar capetele după înlăturarea acestora de trup, iar în cazul conducătorilor unor revolte acestea erau purtate prin oraș și trupurile erau aruncate în Tibru³⁷. Având în vedere aceste aspecte, se poate spune că în cetatea antică moartea violentă a devenit un supliciu citadin indispensabil.

În antichitatea târzie sunt folosite pe scară largă pedepse de mare duritate, precum cele aplicate creștinilor, condamnați să fie crucificați sau devorați de lei. O moarte cu adevărat crudă era rezervată celor vinovați de patricid, iar supliciu era unul public³⁸. Cu toate acestea, clemența era o

³⁰ Raymond Aron, *L'homme contre les tyrans*, New York, 1944; G. A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture*, Sage Publications, 1963; Ph. Braud, *La violence politique*, Paris, 1993; N. Luhmann, *Social Systems*, Stanford University Press, 1995; Wilhelm Weitmeier, J. Hagan, *International Handbook of Violence Research*, Kluwer Academic Publishers, 2003; Ch. Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge University Press, 2003

³¹ *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*. Coordonator David Miller. Consultanți Janet Coleman, William Connolly, Alan Ryan. Introducere la ediția românească de Alan Ryan. Traducere din engleză de Drăgan Stoianovici, București, Editura Humanitas, 2000. vocea violența, p. 783.

³² Melissa Barden Dowling, *Clemency & Cruelty in the Roman World*, The University of Michigan Press Ann Arbor, 2006, p. 224-225.

³³ Cinzia Vismard, *Il supplizio come spettacolo*, Roma, Edizioni Quasar di Severino Tognon, 1990, p. 10.

³⁴ *Ibidem*, p. 13-18.

³⁵ Eva Cantarella, *Il supplizi capitali in Grecia e a Roma*, Milano, Rizzoli, 1991, p. 121.

³⁶ Yann Rivière, *Le cachot et les fers. Détention et coercion à Rome*, Editions Berlin, 2004, vezi p. 25-53.

³⁷ *Ibidem*, p. 86-88.

³⁸ Cinzia Vismard, *Il supplizio come spettacolo*, p. 19-20

virtute politică în tradiția romană, fiind transferată și în politica imperială. Potrivit lui Seneca, dacă clemența este un act rațional produs de un om conștient, cruzimea se află la antiteză, reprezentând expresia dominației pasiunii asupra rațiunii, combinată cu bucuria generată de provocarea suferinței³⁹. Cruzimea implica pentru filosoful roman plăcerea generată de pedeapsa în sine, iar actul punitiv putea fi motivat doar de dorința plăcerii⁴⁰. Ultima și cea mai importantă schimbare în ceea ce privește clemența s-a produs în cursul Antichității Târzii, când scriitorii creștini au dezvoltat filosofia milei, întemeindu-și argumentația pe mandatul încredințat în acest sens de Dumnezeu⁴¹. După ce Imperiul a devenit creștin, suveranii au tins să-și manifeste clemența eliberând deținuți cu prilejul sărbătorilor religioase, mai ales de Paște⁴².

În Occidentul medieval timpuriu Grigore din Tours descrie supliciile care acompaniau execuțiile, precizând că acestea erau de un sadism extrem⁴³. De altfel, în această perioadă violența corporală făcea parte din peisajul cotidian⁴⁴. În Veneția secolelor XIV-XV, distrugerea trupului a făcut parte dintr-un program sau o strategie a pedepsirii simbolice. Pedeapsa corporală, asociată tăierii unor părți ale corpului, fiind pusă în legătură cu diverse părți ale corpului care au jucat un rol esențial în comiterea crimei (din acest punct de vedere versantul simbolic este esențial, așa cum s-a întâmplat în toată legislația premodernă): *mâna* era asociată cu jaful; *ochii* sugerau aspirația spre mărirea necuvenite sau spre lucruri nemeritate, inclusiv dorințe sexuale aberante; *limba* era legată de insultă și trădare⁴⁵.

Pedepsirea împăraților considerați tirani în Bizanț se înscrie în tradiția supliciului antic ce avea rolul de a-i deposeda pe vinovați de identitatea lor socială sau politică. Scenariul a căpătat noi semnificații în strânsă legătură cu concepția creștină potrivit căreia exista o strictă corespondență între existența carnală și păcatele comise, ceea ce implica pedepsirea trupului, văzut ca expresie a păcatului⁴⁶. Nu se știe exact dacă în Bizanț a existat un loc specific pentru exercitarea violenței, însă este cert că majoritatea pedepselor aveau loc în spațiul public. În orice caz, strada reprezenta o componentă obligatorie a spațiului public unde supliciul, indiferent unde avusese loc, era expus într-o promenadă infamantă⁴⁷. Un astfel de scenariu trebuia să se desfășoare pe fondul unei aprobări populare, ca o consecință a relației contractualiste dintre suverani și supuși, pe când mutilările petrecute în spațiul privat implicau eludarea acestui raport, în beneficiul unui grup care acționa în virtutea propriilor interese. Nici în Occident nu a existat pentru execuțiile publice un ritual uniform, susceptibil la o încadrare tipologică, mai curând putându-se

³⁹ Melissa Barden Dowling, *op. cit.*, p. 205.

⁴⁰ *Ibidem* p. 206.

⁴¹ *Ibidem*, p. 221.

⁴² Yann Rivière, *Le cachot et les fers...*, p. 242-244.

⁴³ *Istoria vieții private. De la Imperiul Roman la anul o mie*, vol. II, p. 164.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 210-213.

⁴⁵ Guido Ruggiero, *Constructing Civic Morality, Deconstructing the Body: Civic Rituals of Punishment in Renaissance Venice*, în vol. *Riti e rituali nelle società medievali*, a cura di Jacques Chiffolleau, Lauro Martines, Agostino Paravicini Bagliani, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1994, p. 180.

⁴⁶ Melissa Barden Dowling, *op. cit.*, p. 224.

⁴⁷ Evelyne Patlagean, *Byzance et le blason pénal du corps*, în vol. *Du Châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Table ronde organisée par l'École Française de Rome avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique (Rome, 9-11 novembre 1982), École Française de Rome, Palais Farnèse, 1984, p. 416.

vorbi de expresii diverse, corespunzătoare multitudinii de state și jurisdicții medievale⁴⁸.

În istoriografia românească practicile violente ale puterii politice au fost aproape invariabil interpretate după criteriile etice actuale sau prin raportare la ceea ce istoricii români au înțeles prin interes național, inclusiv pentru perioada anterioară constituirii națiunii române. Spre exemplu, voievozilor din secolele XV-XVI li s-au justificat actele violente de guvernare ca fiind motivate de interese superioare ale statului, într-o epocă în care principiul *raison d'état* nu se impusese încă în Occident⁴⁹. Altele au fost trecute sub tăcere (cazul celebru al afirmației lui Grigore Ureche că Ștefan cel Mare „mânios și de grabu vărsătoriu de sânge nevinovat; de multe ori la ospețe omorâea fără județu”⁵⁰) ori transfigurate în obiective de primenire morală a societății⁵¹. Aceste interpretări nu au nicio legătură cu funcția violenței politice în societatea românească tradițională, în care violența reprezenta un discurs de înnoire (uciderea sau iertarea pretendenților și opozițiilor la începutul domniei), confirmare și etalare a puterii (pedepsirea sau iertarea hicleilor), ținând de natura acesteia, de legitimitatea sa teocratică.

În istoriografia română trebuie amintite, pentru perioada medievală, contribuțiile lui Dumitru Năstasă, Corina Nicolescu, Andrei Pippidi, Ștefan Gorovei, Daniel Barbu sau Ovidiu Cristea. De fapt, în societatea românească medievală a existat o ierarhizare a mecanismelor punitive, în acord cu care crima de lezmajestate era cea mai gravă, comparabilă, nu întâmplător, doar cu patricidul. Din acest punct de vedere, pedeapsa trebuia să aibă un caracter extrem, ceea ce implica distrugerea publică a celui vinovat în cadrul unui supliciu atroce, care trebuia să ipostazieze, într-o manieră exemplară, latura fizică a dominației exercitată de conducători asupra supușilor⁵².

Modificările produse la nivelul limbajului politic, al comunicării politice între domnie și elita boierească în secolul al XVIII-lea, în condițiile accentuării crizei de legitimitate și autoritate a domniei fanariote, au făcut din practicile discursive violente un mijloc curent de guvernare, o miză politică de etalare a puterii dintre cele mai importante. Aceasta tendință se observă în elaborarea codurilor de legi, care să definească juridic omnipotența puterii princiare, invocând tradiția bizantină⁵³ încălcarea uzanțelor tradiționale la pedepsirea fizică a boierilor, urmărind umilirea acestora, tolerarea abuzurilor corpurilor de arnăuți domnești pentru a crea un climat de insecuritate cu resorturi politice, vehicularea unor reforme fiscale care să le afecteze privilegiile, având drept scop anihilarea unor gesturi de opoziție, elaborarea unui discurs stereotip de inspirație etică prezent în hrisoave, invocând măsuri coercitive pe care domnia nu avea în fapt mijloace să le aplice – o întreaga strategie discursivă de gesturi

⁴⁸ Pascal Bastien, *Usage politique des corps et rituel de l'exécution publique à Paris, XVIIe-XVIIIe siècles*, p. 31-32.

⁴⁹ Maria Holban, *Despre osândiri la moarte prin glasul poporului sub Despot*, în Studii. Revistă de Istorie, XXII, 1969, nr. 6.

⁵⁰ Grigore Ureche, *Letopisețul...*, p. 120.

⁵¹ Daniela Constantinescu, *Vlad Țepeș și imaginea prințului ideal în societatea românească a sec. XIX*, în *Analele Universității București. Istorie*, București, 1994, p. 67-78.

⁵² Pentru aspectele teoretice, vezi Georges Vigarello, *Corpul regelui*, în *Istoria Corpului I. De la Renaștere la Secolul Luminilor*, București, Editura ART, p. 487-488.

⁵³ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și întituițiile românești până la mijlocul secolului XVIII*, București, Editura Academiei R.S.R., 1980; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în sec. XVI-XVIII*, București, Editura Academiei R.S.R. 1983.

și cuvinte etalând monopolul domnesc al forței legitime, prin intermediul căruia domnia încercă să compenseze criza de legitimitate și autoritate pe care o resimțea.

Alt palier al cercetării, nou în istoriografia românească, vizează mutațiile produse la începutul secolului XIX, de natură a disloca monopolul instituit de domnia fanariotă asupra violenței politice, la nivelul legitimității și acțiunii sale. De la fenomenele marginale ce atentează la acest monopol (haiducia, gărzile boierești de arnauti înarmați, violențe de limbaj neîntâlnite până atunci în texte precum pamflete și jalbe contra domnului, a mitropolitului sau a boierilor divăniți) și exacerbară a unui climat social de violență, alimentat de războaie, bejanii, incursiuni ale pașalelor dunărene, revolta sârbilor, momentul 1821 marchează o ruptură la nivelul practicilor discursive orientate contra cârmuirii, *justificând violența ca act fondator al unei noi ordini politice*. De asemenea, poate fi remarcată o ruptură la nivelul imaginarului politic, lăsând loc unei noi imagini a revoltei ca fenomen politic, perceput până atunci exclusiv negativ în societatea românească. Pentru perioada numită regulamentară, componenta interdisciplinară a analizei trebuie să apeleze la un orizont metodologic suplimentar (problema naționalismului, a raportului identitate/alteritate, a ideologiilor și doctrinelor politice moderne), legat de noul tip de comunicare ce se instituie între putere și societate prin intermediul presei, al spațiilor de socializare ale elitei și a competiției publice între discursuri. În interiorul acestor fenomene complexe, violența politică se dovedește a avea un rol moderator în cadrul echilibrului de putere, competiția pentru prestigiu public și control asupra opiniilor prilejuind apariția în Principate a unui câmp al violenței politice inexistent până atunci (delicte de opinie, detinuți politici, persecuții politice, atentate, asasinat politice)⁵⁴.

IV Concluzii privind problema violenței politice în Principatele Române

Studierea violenței politice exprimată ca discurs al puterii în Principatele Române reprezintă un demers de noutate în cercetarea românească de specialitate (istorică, sociologică, antropologică). Referințele bibliografice aferente temei sunt puține și, cu rare excepții⁵⁵, tributare unei concepții ce privește actele violente ale puterii politice doar ca instrument de dominație și opresiune, nu și ca limbaj politic, un mijloc de comunicare a puterii cu societatea. Analiza violenței ca discurs al puterii poate permite identificarea unor răspunsuri credibile privind o anumită conformație a culturii politice românești în premodernitate, care combina pedeapsa cu iertarea pentru reînnoirea, confirmarea, legitimarea puterii, într-un context profund ritualizat, pentru a impune un tip de guvernare în care voința personală a domnului era lege („ce i-au părut lui, ori bine, ori rău, aceia au fost lege”) și considera

⁵⁴ Daniel Barbu, *Iertarea și dreptatea*, in idem, *O arheologie constituțională românească*, București, 2000, p. 49-62; Ovidiu Cristea, *Cu acest feliu de pompa i-au dus: un spectacol pentru un caz de hiclenie în veacul al XVII-lea*, în *Spectacolul public între tradiție și modernitate*, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 163-189; Radu Paun, *Scena și simbol: reprezentatii ale puterii în Vechiul Regim românesc*, in *Spectacolul public între tradiție și modernitate*, p. 79-121; Ștefan Stanciugelu, *Violenta, mit și revoluție*, București, Editura All 1998; Sorin Antohi, *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, București, Editura Nemira, 1998.

⁵⁵ Daniel Barbu, *Bizant contra Bizant*, București, Editura Nemira, 2001; Constantin Dobrilă, *Entre Dracula et Ceausescu. La tyrannie chez les Roumains*, București, Institutul Cultural Român, 2006.

devotamentul, nu datorია (respectarea unor principii și norme) drept virtutea de căpetenie a demnitarului⁵⁶.

Altă direcție relevantă a cercetării trebuie să abordeze fenomene specifice tranziției la modernitate în Principate, tangențial atinse în câteva studii⁵⁷. În afară de cele deja amintite, alte aspecte aferente violenței politice privesc violența legală, așa cum a fost reglementată în codurile de legi fanariote; practicile discursive proprii domnilor fanarioți în care violența a reprezentat elementul central; funcția politică particulară a pedepselor publice și surghiunirilor în cazul boierilor. Pentru prima parte a veacului al XIX-lea exilările, surghiunirile, anchetele intentate opozanților politici ai regimului regulamentar au avut un rol important în consacrarea intangibilității autorității princiare și a capacității sale (nerostită în public) de a se plasa deasupra legii.

⁵⁶ Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 54-55; Violeta Barbu, *Lex animata et le remploi des corps*, în *L'empereur Hagiographe. Culte des saints en monarchie byzantine et post-byzantine*, București, 2001, p. 224-248; E. Dragnev, V. Paslariuc, *Rhinocopia în tradiția bizantină și românească medievală*, în *In honorem Ioan Caprosu. Studii de istorie*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 95-109.

⁵⁷ Radu G. Păun, *La circulation de pouvoirs dans les Pays Roumains*, în *New College Yearbook*, 1998-1999, p. 265-310; *idem*, *Legitimatō princips. Nicolas Maurocordato ou le savoir du pouvoir*, în *Pouvoirs et mentalites*, București, Editura Babel, 1999, p. 89-111.

FENOMENUL CORUPȚIEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE. O PERSPECTIVĂ ISTORICĂ

Olimpiu A. Sabău-Pop* Adrian Vasile Boantă*

Abstract

The corruption phenomena in the Romanian States. A historical perspective.

If we relate strictly to the notion of corruption, it can be asserted that this phenomenon existed from ancient times. There are some opinions which argue that the human tendency to corruption has always existed. The phenomenon of corruption does not refer only to bribery, abuse, receiving undue benefits or other crimes related to corruption, being rather an illicit intersection of the public authorities sphere with private sector.

Keywords: *corruption, definition, evolution*

1. Introducere

Corupția este un fenomen complex, plurivalent, care comportă cauze și efecte multiple cunoscând o dezvoltare extrem de variată. Problematika acestora se poate analiza sub aspect multidisciplinary politic, social, moral sau juridic.

În Dicționarul explicativ al limbii române, corupția este definită ca fiind o stare de abatere de la moralitate și de la datorie¹.

Etimologic, cuvântul provine de la termenul latin *corruptio*, *-onis* sau, preluat în limba franceză, *corruption*, caracterizând comportarea funcționarului care în schimbul banilor sau al altor foloase necuvenite, își comercializează atribuțiile funcției cu care a fost legal investit și pune în pericol desfășurarea normală a activității sectoarelor statului.

1.1. Corupția - concept politologic

Unul dintre cele mai importante și semnificative sensuri ale corupției îl reprezintă dezvoltarea sa în zona politică, primind mai multe conotații în funcție de diferitele perioade istorice.

În concepția clasică, coruperea politică a fost apreciată ca o degenerare a sistemului politic în ansamblu: Machiavelli o considera „distrugerea virtuților cetățenilor”, Montesquieu definea corupția prin „transformarea unei ordini politice a binelui într-o formă a răului”; Rousseau privea corupția ca pe o consecință inevitabilă a luptei pentru putere.

Mai târziu, corupția politică a început să fie considerată, în principal, o patologie, mai degrabă decât o maladie generală, ca o formă particulară a manifestării în planul politic și nu una generală². În acest sens, corupția *lato sensu* se referă la abuzul îndreptat împotriva resurselor publice, în scopul unui

* **Asistent universitar dr. Universitatea „Petru Maior” Tg.Mureș.**

* **Lector universitar drd. Universitatea „Petru Maior” Tg. Mureș.**

¹ DEX, București, Editura Univers Enciclopedic, 1996, p. 230.

² Donatella Della Porta, Alberto Vanucci, *The resources of corruption. Some reflection from the Italian case*, în *Crime, Law and Social Change*, nr. 27, 1997, p. 231.

avantaj privat, prin intermediul unei tranzacții care presupune încălcarea normelor de comportament³.

În doctrina modernă, funcționarea guvernului democratic este, în concret, concepută ca un sistem format din relațiile ce se stabilesc între electorat, oficialii aleși și funcționari. „Contractul”⁴, existent între politicieni sau funcționari și stat se bucură de respectarea unor reguli care restricționează puterea discreționară a agentului, asemenea reguli fiind adoptate universal, cu scopul de a limita potențialul conflict între interesul privat și cel al statului. Vorbim despre o tranzacție ilicită în momentul în care un agent public eșuează să respecte aceste reguli datorită intervenției unui terț, adică a celui care corupe. În cele din urmă, agentul public pune la dispoziție resursele (putere decizională, informații confidențiale, protecție juridică), asociate rolului său în instituția publică, în scopul de a obține sau de a crește posibilitatea obținerii unui avantaj politic. În schimbul acestor avantaje, terța persoană pune la dispoziția agentului public o parte a avantajului politic de care beneficiază, în general sub forma mitei. Cu alte cuvinte, corupția presupune o încălcare, în favoarea celui care corupe, a regulilor menite să protejeze interesul general.

1.2. Corupția - concept sociologic

Sociologii privesc corupția ca pe o încălcare a normelor și atribuțiilor impuse de legiuitor sau a obligațiilor subînțelese în statutul social, prin utilizarea unor mijloace repudiate de societate (mită, șantaj), precum și prin exploatarea unor carențe morale⁵.

Fenomenul, din perspectivă sociologică⁶, nu este analizat doar prin prisma infracțiunilor incriminate de legiuitor (dare de mită, luare de mită, trafic de influență, primirea de foloase necuvenite), el primește valențe multiple analizate prin conduitele indivizilor sau ale grupurilor de persoane care, în scopul obținerii unor avantaje de orice natură, recurg la diverse forme de manifestare antisociale (instigare, complicitate, tăinuire).

Corupția, conduită umană, vizează un comportament concretizat prin acțiuni ilicite, imorale, adoptat de către persoane care au funcții de conducere în aparatul de stat și privat, precum și acele persoane care nu se bucură de o asemenea poziție socială, în scopul beneficierii de o serie de avantaje materiale sau sociale prin utilizarea unor metode antisociale.

Corupția reprezintă un schimb între două sau mai multe părți private individual, dacă ne referim la persoane fizice, sau grupuri de persoane. Partea

³ Michael Johnston, *The search for definition: The vitality of politics and the issues of corruption*, în *International Social Science Journal*, 1996, p. 321; Claude Ducouloux-Favard, *Fausse factures et corruption*, Recueil Dalloz, 1996, Chroniques, p. 352; Elena Cherciu, *Corupția, Caracteristici și particularități în România*, București, Editura Lumina Lex, 2004, p. 72.

⁴ Donatella Della Porta, Alberto Vanucci, *op. cit.*, p. 232.

⁵ Olga Bejenaru, *Corupția: Noțiune, prevenire și particularități și contracarare*, Editura Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău, 2007, p. 24, autorul propune următoarea definiție: „constituie un fenomen socialmente morbid care afectează sau chiar paralizează funcționarea normală a instituțiilor, organizațiilor și întreprinderilor, prin care fapt perturbă însăși viața socială”.

⁶ Elena Cherciu, *Corupția. Caracteristici și particularități în România*, București, Editura Lumina Lex, 2004, p. 9; Ion Dunărean, *Corupția studiu interdisciplinar de sociologie juridică*, Tg. Mureș, Editura Tipomur, 2001, p. 10.

care corupe este în posesia unor bunuri sau resurse de o valoare economică considerate insuficiente, persoana care urmează să fie coruptă deține puterea, în sensul cel mai larg al cuvântului, transferată spre aceasta de către instituția publică, în scopul folosirii interesului general în consonanță cu regulile impuse de legiuitor sau de societate. Persoana care corupe dorește să obțină un avantaj economic sau să evite o sancționare, acesteia îi aparține, de regulă, și inițiativa acordului ilicit.

1.3. Corupția fenomen juridic

Abordare terminologică bazată pe studiul legislației, doctrinei române și străine, precum și al actelor juridice internaționale⁷ la care România a aderat și este parte, se regăsește într-o formă diferită în analiza legislativă⁸ și doctrinara română⁹, motiv pentru care ne-am propus definirea corupției sub aspectul corupției active și al celei pasive în materia infracțiunilor propriu-zise de corupție.

Prin corupție pasivă¹⁰ se înțelege faptul intenționat pentru un funcționar, de a solicita, pretinde sau de a primi avantaje, de orice natură ar fi, direct sau prin intermediul unor terți, pentru el însuși sau pentru un terț, sau de a accepta promisiunea acestora, pentru a îndeplini sau a nu îndeplini, contrar îndatoririlor sale oficiale, un act al funcției sale sau un act în exercițiul funcției sale.

⁷ Programul de acțiuni împotriva corupției din noiembrie 1996, adoptat de către Comitetul Miniștrilor Consiliului European, menționăm, de asemenea, Rezoluția 1 adoptată de către Miniștrii Europeni ai Justiției în cadrul celei de-a XXI-a Conferințe (Praga 1997), care apelează la punerea rapidă în aplicare a programului arătat anterior și recomandă elaborarea unei convenții penale cu privire la corupție, menționăm cel de al doilea Summit care s-a desfășurat la Strasbourg 10-11 octombrie 1997 și, Rezoluția din 6 noiembrie 1997, care face referire la 24 de principii fundamentale pentru lupta împotriva fenomenului de corupție, imputernicind Comitetul Miniștrilor să finalizeze în timp util lucrările de elaborare a instrumentelor juridice internaționale. În considerarea Rezoluției (58)7 cu privire la autorizarea creării Acordului parțial lărgit, care stabilește Grupul de State împotriva corupției - GRECO, a fost elaborată și Convenția penală privitoare la corupție încheiată în 27 ianuarie 1999 la Strasbourg (STEN 173), Convenție ce a avut, după cum vom vedea în continuare, un impact decisiv în schimbarea de viziune a legiuitorului român cu privire la o serie de aspecte referitoare la noțiunea de "corupție", atât de ordin incriminator cât și de ordin procedural; Carl Pacini, *The role of the OECD in combating bribery of foreign public officials*, în *Jurnal of busines*, nr. 37, 2002, p. 385; Durand Jean-Pierre, *La lutte contre la corruption des fonctionnaires et agents publics. Commentaire des dernières conventions internationales ratifiées par la France*, în *Recueil Dalloz* 2000, Chroniques, p. 308; Elena Cherciu, *op.cit.*, p. 271; George Antoniu, *Activitatea normativă penală a Uniunii Europe*, în *Revista de Drept Penal*, nr. 3, 1997, p. 27.

⁸ Aceste febrile activități internaționale se regăsesc pe plan intern, într-o serie de acte normative, axându-se în special pe Legea nr. 78/2000, Legea nr. 27/2002, Legea nr. 161/2003, Ordonanța de urgență nr. 43/2002, Legea nr. 503/2002 exprimă o altă viziune asupra infracțiunilor de corupție, au determinat înființarea unor instituții specializate în lupta împotriva corupției; Florin Răzvan Radu, *Legea nr. 302/2004 privind cooperarea internațională în materie penală*, în *Dreptul*, nr. 2, 2005, p. 5; Sergiu Bogdan, *Câteva considerații privind lupta contra corupției în Uniunea Europeană*, în *Studia Univ. Babeș-Bolyai*, nr. 2, 1999, p. 71.

⁹ Gheorghită Mateuț, *Sinteză teoretică și practică privind represiunea traficului de influență în reglementarea actuală și în perspectivă* în *Dreptul*, nr. 5, 2002, p. 163; Valerică Dabu, *Noul cod penal. Traficul de influență* în *Dreptul*, nr. 2, 2005, p.108; Vintilă Dongoroz, *Drept Penal*, Reeditarea ediției din 1939, București, Editura Tempus, 2000, p. 384.

¹⁰ Dieter Dolling, *Revue international de droit penal*, nr.1-2, 2003, p. 39.

Corupția activă constituie faptul intenționat pentru oricine, de a promite sau de a da, direct sau prin intermediul unor terți, un avantaj de orice natură, unui funcționar, pentru el însuși sau pentru un terț, pentru ca el să îndeplinească sau să se abțină de a îndeplini, contrar îndatoririlor sale, un act al funcției sale sau un act în exercițiul funcției sale¹¹.

În sprijinul afirmațiilor de față, dorim să facem de asemenea trimitere și la proiectul de cod penal european, *Corpus Juris (2000)*¹², care analizează subiectul corupției tot pe cele două forme ale corupției active și a celei pasive.

Studiul infracțiunilor de corupție, față de optica doctrinară încetățenită¹³, care s-a rezumat la a analiza izolat diversele forme de „negoț ale funcției publice¹⁴”, trebuie să stabilească dacă corupția este o infracțiune în mod necesar naturală, constituită din coprezența conduitei agentului public și a privatului, sau, în mod contrar, conduita subiectului public și cea a privatului ar da viață la două infracțiuni de corupție distincte.

2. Evoluția istorică a fenomenului de corupție

Fenomenul corupției a evoluat odată cu istoria poporului român, existând încă de la primele forme de manifestare ale justiției etatice. În general, societatea a repudiat fenomenul, însă în anumite conjuncturi sociale, această formă a răului social a fost acceptată. Pericolul corupției a fost recunoscut în plan legislativ diferit, în funcție de conjuncturile istorice, sens în care, pentru a putea defini fenomenul, ne propunem să facem o succintă prezentare a dispozițiilor juridice anterioare.

2.1. Evoluția fenomenului până în anul 1821

Dacă ne raportăm strict la definiția noțiunii de corupție¹⁵ se poate afirma că acest fenomen a existat din cele mai vechi timpuri. Există puncte de vedere¹⁶ care susțin că tendința omului spre corupție a existat întotdeauna. Fenomenul de

¹¹ Raul Carvajal, *Large scale corruption : Definition, Causes and Cures Sistem practice and action research*, vol. 12.4, 1999, p. 335 ; Genaux Maryvonne, *Social sciences and the evolving concept of corruption*, în *Crime, Law & Social Change*, nr. 42, 2004, p. 15 ; Andras Sajo, *From corruption to extortion: Conceptualization of post-communist corruption*, în *Crime, Law & Social Change*, nr. 40, 2003, p. 171; Elena Cherciu, *op.cit.*, p. 16.

¹² Din cadrul subcapitolului „Infracțiuni comise de către oficiali” , anterior în *Corpus Juris 1997* corupția era prevăzută în art.3; Jean-Claude Fourgoux, *Un espace judiciaire contre la fraude communautaire : un corpus juris entre rêve et réalité*, în *Recueil Dalloz*, 1997, Chroniques, p. 348.

¹³ Vintilă Dongoroz, Siegfried Kahane, Ion Oancea, Iosif Fodor, Nicoleta Iliescu, Constantin Bulai, Rodica Stănoiu, *Explicații teoretice ale Codului Penal Român.Parte Specială*, vol. IV., București, Editura Academiei, 1972, p. 153; Octavian Loghin, Tudorel Toader, *Drept Penal Român. Partea Specială*, Editura Casa de editură și presă Șansa, 2001, p. 412; Costică Voicu, Alexandru Boroi, Florin Sandu, Ioan Molnar, *Drept penal al afacerilor*, București, Editura Rosetti, 2002, p. 449-453; Ioan Lascu, Laura Codruț Lascu, *Fapte de corupție. Noi Incriminări*, în *Revista de Drept Penal*, nr. 1, 2001, p. 62-63; Gheorghită Mateuț, *Sinteza teoretică și practică privind represiunea traficului de influență în reglementarea actuală și în perspectivă*, în *Dreptul*, nr. 5, 2002, p. 158.

¹⁴ Mario Morra, *Corruzione e concussione, Nuovi problemi e questioni controverse*, Torino, Editura G. Giappichelli, 2004, p. 89.

¹⁵ Derivând din cuvântul latinesc *corruptio* noțiunea de corupție desemnează pe de o parte abatere de la moralitate, de la cinste de la datorie, iar pe de altă parte înseamnă desfrânare, Dicționarul limbii române moderne, București, Editura Academiei, 1958, p. 190.

¹⁶ Bernard Doudine, *De la Répression du Trafic d'influence en droit positif français actuel*, Toulouse, 1953, p. 11.

corupție nu se referă doar la luarea de mită, traficul de influență, primirea de foloase necuvenite sau alte infracțiuni asociate infracțiunii de corupție, fiind mai degrabă intersectarea ilicită a sferei autorităților publice cu sectorul privat.

În spațiul mioritic, în opinia istoricilor¹⁷ cel mai vechi luptător împotriva practicilor de corupție a fost Vlad Țepeș, care a condamnat peste 500 de boieri la pedeapsa capitală, pentru implicare în acte de corupție, trafic de influență și comploturi.

Apariția dreptului scris în Țările Române în perioada evului mediu a vizat și incriminarea unor fapte de „corupție”.

Legea scrisă¹⁸, denumită în Țara Românească și Moldova *pravilă*, iar în Transilvania *lege*, *constitutio*, *decret*, *statut* a apărut mai ales în Transilvania destul de timpuriu, fie prin elaborarea unor acte interne, fie prin traducerea și adoptarea unor legi din afară, încercând să înlocuiască obiceiul pământului¹⁹.

Apariția *dreptului scris* în Țara Românească și Moldova coincide cu apariția primelor scrieri. La început caracterul religios al acestor scrieri a fost cel predominant, însă cu trecerea timpului caracterul acestor reglementări devine în principal laic, iar începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dreptul scris este în totalitate emanația puterii de stat.

Evoluția dreptului scris în secolele al XV-lea și al XVIII-lea poate fi schematizată astfel: **obicei al pământului – lege bizantină** (*ius receptum*) – **lege domnească** (*ius novum*)

Obiceiuri juridice vechi au fost preluate de reglementări scrise, unele reglementări au devenit la rândul lor obicei juridic fiind recunoscute de legi ulterioare, întreaga evoluție a dreptului românesc desfășurându-se sub influența culturii și civilizației de contact.

Legea bizantină (*ius receptum*), cunoscută în limba română sub numele de *pravilă*²⁰ a fost din ce în ce mai mult limitată de acest *ius novum* (lege domnească) care s-a impus începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin necesitatea ca pravila chiar aplicată ca atare, să fie totuși sancționată local de domnie. Simpla calitate de lege imperială începea să nu mai fie suficientă în fața noului concept de suveranitate națională și de putere legislativă locală, întrucât pentru câțiva vreme încă de domnitorul feudal (cu autonomie legislativă față de Poartă)²¹.

Ceea ce se poate reproșa *pravilei* în principate este că nu a reprezentat un drept savant²², în sensul că nu a acționat suficient de adânc asupra *obiceiului juridic*, în vederea preluării și transformării sale în regulă scrisă. În consecință codurile românești ale secolului al XIX-lea n-au folosit decât pe alocuri obiceiul pământului, aceste coduri fiind traduse după cele străine împreună cu fondul lor

¹⁷ Maria Maxim, Camil Mureșan, Ștefan Ștefănescu, Tudor Teoteoi, Ion Toderașcu, Virgil Vătășianu, *Istoria românilor*, vol. IV, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 352, 363;

¹⁸ Cu privire la dreptul scris din cele trei țări române, „*Istoria dreptului românesc*”, vol. II, București, Editura Academiei, 1984, p.65—93.

¹⁹ Dumitru V. Firoiu, „*Istoria statului și dreptului românesc*”, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1976, p. 60.

²⁰ Keith Hitchins, „*Români. 1774-1866*”, București, Editura Humanitas, 2004, p. 42-48.

²¹ Valentin Al. Georgescu, „*Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul sec. al XVIII-lea*”, Ed. Academiei RSR, București, 1980, p.122.

²² *Ibidem*, p.124.

cutumiar foarte asemănător din punct de vedere tipologic, obiceiurile locale neglijate.

Concluzia la care putem ajunge cu privire la structura dreptului în secolele XV - XVIII, este aceea că pentru Țările Române putem vorbi de un pluralism al sistemelor juridice.

Obiceiul, pravila și *ius novum* se găsesc îmbrăcate într-un efort comun și dialectic în cadrul statului feudal. Amenajarea se face fără principii de tehnică juridică într-un cadru de autocrație domnească, de arbitrar feudal de clasă, de mistică imperială, dar și de mistică a „obiceiului din strămoși”, a „legii bătrâne” și deci de refuz a noului, fără ca în realitatea socială, schimbarea, mersul înainte să fie împiedicate²³.

Primele dispoziții (scrise) sancționatorii din cele două Țări Române (Țara Românească și Moldova) vizau tragerea la răspundere a judecătorilor pentru infrațiuni de corupție. O astfel de reglementare se regăsește în *Pravila mică de la Govora*²⁴ (1640) sau *Direptătoriu de lege*. Această pravilă este o legiuire de drept bisericesc cu elemente de drept laic²⁵. S-a întocmit din porunca domnului Matei Basarab care a suportat cheltuielile. În esență, această legiuire este o compilație din diferite nomocanoane, realizată de Mihail Moxalie cronicarul, din porunca mitropolitului Teofil. Pravila a circulat în aceeași formă și în Transilvania, cu mențiunea că, pentru Transilvania, ediția a fost prefațată de mitropolitul Ghenadie²⁶.

O altă reglementare cu preponderent caracter penal, în care se face vorbire despre astfel de infrațiuni este *Carte rumânească de învățătură* (1646), Iași, considerată ca fiind prima lege laică oficială, promulgată și investită cu autoritate legală²⁷.

Pentru alți autori²⁸, deși consideră că este o operă voită și condusă de domnie, *Cartea* n-a fost transformată de Vasile Lupu din pravilă bizantină în pravilă domnească, întrucât domnitorul n-a emis în acest sens un hrisov domnesc.

Pravila este o legiuire laică cu caracter penal, având la bază legea agrară bizantină și tratatul de drept penal al lui Prosper Farinacius.

În perioada regimului fanariot evoluția dreptului scris este substanțială. Cu privire la aplicabilitatea dreptului scris în cadrul relațiilor sociale există unele controverse.

Astfel, unii autori²⁹ consideră că realizările în materia dreptului scris din această perioadă sunt de o importanță fundamentală pentru dezvoltarea dreptului

²³ *ibidem*.

²⁴ Alexandru D. Xenopol considera că până la Vasile Lupu și Matei Basarab, **noi nu am avut legi scrise**. A se vedea Maria Dvoracek, „Din gândirea politico-juridică din România - A.D. Xenopol”, București, Editura Științifică, 1974, p. 370.

²⁵ Dumitru V. Firoiu, *Istoria statului și dreptului românesc*, Iași, Editura Fundației Chemarea, 1993, p. 98.

²⁶ Emil Cernea, Emil Molcuț, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, Editura Șansa, 1994, p.162.

²⁷ Dumitru V. Firoiu, „*Istoria statului și dreptului românesc*”, 1993, p. 99.

²⁸ Valentin Al. Georgescu, *op.cit.*, p. 119.

²⁹ Keith Hitchins, *op.cit.*, p. 45.

și a instituțiilor publice în general, în timp ce alți autori³⁰, consideră că aceste codificări au cunoscut în principal o aplicare mai largă în organizarea de stat și mai redusă în raporturile private, *dreptul scris nereușind să înfrângă cutuma, datina cea veche*.

Ceea ce s-a realizat în această perioadă, fără puțință de tăgadă, au fost codificările de pravilă și obicei, într-o încercare de sistematizare a dreptului românesc. Prima încercare de codificare³¹ a fost realizată în vremea lui Ștefan Racoviță, de către marele paharnic Mihail Fotino, care a încercat să reunească legea imperială și canonică bizantină (*jus receptum*), legea domnească (*jus novum*) și obiceiul pământului într-un singur cod care să fie folosit și aplicat de judecători.

Lucrarea cuprinde instituții de drept laic și bisericesc, dispozițiile fiind sistematizate pe ramuri de drept:

a) *organizarea și funcționarea statului* – dispoziții privind relațiile dintre stat și biserică³²; dispoziții privind rolul domniei³³ în organizarea statului și distribuirea justiției; dispoziții privind aparatul administrativ³⁴;

b) *drept procesual și organizare judecătorească*

- se declară nule hotărârile pronunțate de particulari; reclamanții și pârâții pot fi reprezentați de vechili; se declară că apelul se adresează unei instanțe superioare punându-se astfel capăt practicii care admitea judecarea apelului în fața primei instanțe;

c) *drept civil* - dobândirea proprietății, căsătorie, zestre, divorț, moștenire, donație, împrumut, chezașie, etc;

d) *drept penal* - sancțiunile sunt stabilite în raport cu starea socială a vinovaților, iar dispozițiile legale incriminau, pe de o parte, faptele îndreptate împotriva vieții și cinstei omenești, iar pe de altă parte, faptele prin care se nesocotea autoritatea regimului politic al țării³⁵.

Lucrarea lui Mihail Fotino este definitivă pentru faza pregătitoare a celor mai importante lucrări de codificare (*Pravilniceasca Condică, Codul lui Calimah, Legiuirea lui Caragea*), meritorie fiind încercarea autorului de a adapta dreptul bizantin la realitățile sociale din Țara Românească, precum și identificarea și sistematizarea obiceiurilor juridice românești în varianta din 1777. Opera lui Mihail Fotino este parte constitutivă a vechiului drept românesc și reflectă nivelul superior al culturii juridice din Țara Românească în secolul al XVIII-lea³⁶.

³⁰ Vladimir Hanga, *Istoria dreptului românesc-Dreptul cutumiar*, Iași, Editura Fundației Chemarea, 1993, p. 131.

³¹ Keith Hitchins, *op.cit.*, p.45; Emil Cernea, Emil Molcuț, *op.cit.*, p. 190.

³² În varianta din 1765 se precizează că: „biserica are nevoie de ajutorul puterii civile pentru apărarea situației ei legale”.

³³ Autorul recunoaște celui ce ocupă scaunul domnesc „stăpânirea absolută și neîngrădită asupra supușilor săi”.

³⁴ Se interzice venalitatea funcțiilor publice, la numirea în funcție, slujbașii statului urmând să dea „numai bacșișurile obișnuite și nimic altceva”, iar pentru exercitarea atribuțiilor lor trebuie să se mulțumească „cu ceea ce primesc de la vistierie”.

³⁵ „Din gândirea politico-juridică din România- Mihai Fotino”, Gheorghe Cronț, Bucuresti, Editura Științifică, 1974, p. 69.

³⁶ „Din gândirea politico-juridică din România- Mihai Fotino”, Gheorghe Cronț, Bucuresti, Editura Științifică, 1974, p. 72. Pentru un punct de vedere diferit, care consideră că legiuirile locale edictate de fanarioți ca și cele pur bizantine ce au circulat în Principate, au rămas în afara

Principala reglementare din epoca fanarioților cu incidență inclusiv în domeniul penal, a fost *Pravilniceasca Condică*. *Pravilniceasca condică* a apărut în anul 1780 ca urmare a promulgării ei de către domnul Alexandru Ipsilanti. Anul promulgării nu coincide cu anul întocmirii legii. Din documente rezultă că *Pravilniceasca Condică* a fost întocmită în anul 1775³⁷.

Astfel, în Hrisovul din 1775 privind organizarea justiției se menționează că: „Am făcut o pravilă carea și după ce vom arăta-o la toți, tălmăcind-o și pe limba românească, vom și tipări-o”. De asemenea, în hrisovul referitor la protimisii se arată : „Drept aceia, după această dăslușire și luminare a pravilii au a urma de acum înainte fără zăticnire judecățile prințipatului nostru acestuia la căutările și hotărârile a acestui fel de pricini, până cînd să va da obștii și cea de noi făcută antologhie a pravilii, care pentru toate jălbile s-au scris”³⁸.

Deși legiuirea era întocmită în anul 1775, ea a intrat în vigoare în 1780, în principal din cauza faptului că Poarta nu îngăduia ca domnitorul să facă o lege, aceasta fiind explicația și pentru faptul că după Matei Basarab și Vasile Lupu, nu mai apar legi ca ale acestora, ci numai hrisoave pentru unele materii (îndeosebi de organizare și funcționare a statului) sau *încercări de pravile* care au circulat numai în manuscris³⁹.

Pravilniceasca Condică s-a aplicat atât în timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti cât și în timpul domniei lui Nicolae Caragea, care la 1782 arăta că : „este și buna lui voință, de vreme ce s-a alcătuit cu Sfat de Obște și întărește, prin porunca sa, orînduirea lui Ipsilante”⁴⁰.

Pravilniceasca Condică s-a aplicat până la 1 septembrie 1818 când a intrat în vigoare Legiuirea Caragea, care deși nu abrogă expres vechea legiuire, prin dispozițiile contrare înscrise înțelege să abroge tacit legiuirea lui Ipsilanti.

După intrarea în vigoare a *Legiurii Caragea* – la întemeierea căreia s-au folosit texte din *Pravilniceasca Condică* – vechea legiuire a lui Ipsilanti, a continuat să se aplice pentru unele raporturi juridice care s-au născut sub imperiul vechii reglementări.

De la 1 decembrie 1865, odată cu intrarea în vigoare a Codului civil *Pravilniceasca condică* este abrogată prin prisma dispozițiilor art. 1912, care abrogă pe lângă Codurile lui Calimach și Caragea și *orice legi civile anterioare*.

*Pravilniceasca Condică*⁴¹ cuprindea diverse dispoziții referitoare la organizarea judecătorească (*Pentru al doilea departamenturi, Pentru al treilea departament al vinovățiilor, pentru judecători, pentru vechili*), procedură civilă (*pentru hotărârile judecătorilor, pentru apelații, pentru mărturii pentru jurământ,*

vieții cotidiene a instanțelor de judecată fiind „**literă moartă**” a se vedea Vladimir Hanga, *op.cit.*, p. 132.

³⁷ Emil Cernea, Emil Molcuț, *op.cit.*, p. 192; *Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, p. 3.

³⁸ *Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, p. 3.

³⁹ Emil Cernea, Emil Molcuț, *op.cit.*, p.192; *Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, p. 9.

⁴⁰ *Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, p. 16.

⁴¹ Pentru alte denumiri ale legiurii *Pravilniceasca Condică*:

- în limba greacă *Sintagmation nomicon*;

- în limba română *Mică rânduială juridică* a se vedea Emil Cernea, Emil Molcuț, *op.cit.*, p. 192.

etc), drept civil (*pentru zestre, pentru moștenire, pentru trimirie, pentru părinți și copii, pentru protimisis, etc.*), drept penal⁴².

Natura juridică a acestei legiuiri este disputată, unii autori⁴³ considerând-o produs al culturii grecești și o caracterizează ca fiind „*cel dintâi cod însemnat grecesc din timpurile mai noi*”, în timp ce alți autori studiind fondul lucrării ce cuprinde obiceiuri juridice existente la noi, consideră că această părere este injustă, mult mai aproape de adevăr fiind afirmația că: „*deși îmbrăcată, în parte în haină grecească, Pravila lui Ipsilanti este o legiuire românească și noi suntem îndreptățiți să o socotim cel dintâi între codurile noastre mai noi*”⁴⁴.

⁴² A se vedea *Scară pentru cele ce copriind într-această pravilnicească adunare în Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, Anexă, p. 38.

⁴³ Profesorul Panait Zepos în prefața legiurii editată de Academia din Grecia în 1936 - *Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, p. 17.

⁴⁴ *Pravilniceasca Condică 1780*. Ediție critică, p. 18.

ABORDAREA CRITICĂ A ISTORIEI FRANCMASONERIEI DIN ROMÂNIA: CAZUL LUI TUDOR VLADIMIRESCU

Gheorghe Bichicean*

Abstract

Une approche critique sur l'histoire de la franc-maçonnerie en Roumanie: le cas de Tudor Vladimirescu

On a beaucoup écrit sur l'activité de Tudor Vladimirescu, même par rapport de l'adhésion à la société secrète du temps, parmi lesquelles Eteria a joué un rôle fondamental. Beaucoup de sociétés du XIXe siècle, tels que maçonnique ou d'extraction maçonnique au moins, ont eu des prolongations dans l'espace roumain. Tudor appartenait au période d'épanouissement de la Franc-maçonnerie, dans laquelle ceux qui ont décidé de se battre pour y parvenir on trouve dans des sociétés secrètes ou discrètes. L'interprétation des documents existants peut ajouter à l'information déjà connue, des précisions qui permettent de nouvelles interprétations. Jusqu'à affirmer ou de nier l'adhésion de Tudor Vladimirescu à la Franc-maçonnerie, il est nécessaire d'accepter qu'il a agi pendant le mouvement de 1821, dans un cadre entourée des personnages appartenant à la franc-maçonnerie.

Dans cette étude, nous avons voulu apporter quelques précisions sur l'état de Tudor Vladimirescu, a la suite d'une série d'interrogations : qu'était Eteria, une société secrète ou une extraction politique? Tudor a agi dans ce cadre ? Les Francs-maçons ont été autour de lui, ont influencée son comportement? A été encouragée Tudor par la présence du tsar Alexandre Ier, Franc-maçon à son tour et le garant des mouvements nationaux?

Keywords: *critical history, Eteria, Masonic justice, Tudor Vladimirescu, freemasonry, revolution, initiation, Ipsilanti, Alexander I, Masonic Lodge*

Ca și în cazul lui Horea, și în cel al lui Tudor Vladimirescu s-a scris mult, chiar și în legătură cu apartenența lui la societăți secrete ale timpului, în care *Eteria* a jucat un rol fundamental. Multe din societățile secolului al XIX-lea, de natură masonică sau cel puțin de extracție masonică, au avut extensii și în spațiul românesc. Tudor a aparținut unei perioade de înflorire a francmasoneriei, de căutări pentru reșezarea societății și a statelor pe baze noi, în care cei ce și-au propus să lupte pentru realizarea acestor obiective s-au regăsit în societăți secrete sau discrete, pentru împlinirea unor idealuri comune. De aici și influența asupra lui Tudor Vladimirescu sau influența sa asupra altor personalități care vor adera la francmasonerie¹. Interpretarea

* Prof. univ. dr., Universitatea Româno-Germană din Sibiu.

¹ De exemplu, Petrache Poenaru (1799-1875), pandur și om de taină al lui Tudor Vladimirescu, creator al steagului României moderne, inginer, matematician, inventator, pedagog, membru al Academiei Române din 1870, fondatorul Colegiilor naționale din București și Craiova, organizatorul învățământului național românesc, inventatorul tocului rezervor, brevetat de guvernul francez în mai 1827. A fost în tinerețe haiduc și pandur în armata lui Tudor Vladimirescu. Tânărul de nici 20 de ani, Petrache Poenaru, proaspăt grămătic prin Craiova, eminent absolvent al școlii Obedeauu din Craiova, înflăcărat de idealurile revoluției, își schimbă straiela și se strecoară în ceata unor haiduci pe care o strănseseră prin mahalalele Craiovei. Într-o încăierare cu niște arnăuți, tovarășii lui haiduci îl prind că nu știe să tragă la pistoale și nici să arunce cuțitul, descoperind chiar ca tânărul are o călimară ascunsă prin buzunare. Îl prezintă totuși lui Tudor la Cotroceni, ca să rădă de el. Dar Tudor este, din prima clipă, plăcut impresionat de mintea ageră și entuziasmul lui. Ajunge în numai câteva săptămâni – în martie 1821 - omul de taină al lui Tudor Vladimirescu și șef al cancelariei și al „conțopiștilor”. „Foaia de propagandă” a armatei lui Tudor Vladimirescu, apărută la inițiativa sa, a însemnat nu numai primul ziar românesc de propagandă, așa după cum îi arată și numele, dar și unul dintre primele exemple din istoria presei scrise din România de prezentare corectă a idealurilor revoluționare ale lui Tudor. Scapă de la moarte la rugămințile lui Tudor,

documentelor existente poate adăuga un plus de exactitate informațiilor deja cunoscute și permit noi interpretări.

Până la a afirma sau nega cu suficientă fermitate apartenența lui Tudor Vladimirescu la francmasonerie, este necesar să acceptăm că el a acționat, în perioada circumscrisă mișcării pe care a condus-o, într-un cadru trasat de personaje aparținând francmasoneriei. În aceeași măsură, Tudor Vladimirescu aparține etapei de angajare a francmasoneriei în mișcările de eliberare socială și națională. Recent, Ștefan Mășu aprecia că masoneria se regăsea și se mai regăsește în societăți secrete angajate² din secolele XVIII-XIX în mișcări revoluționare, dar care nu rămân inerte, ci angajează la rândul lor, atrag într-un mediu organizat în secret personalități ce întruchipează idealurile pe care și le asumă și le afirmă francmasoneria.

Cu privire la statutul lui Tudor Vladimirescu. Tudor, cel care a condus Revoluția de la 1821 în Țara Românească³, luptase ca pandur în armata rusă⁴, unde masoneria era destul de răspândită. Ideile de Libertate, Egalitate, Fraternitate îmbrățișate de francmasonii francezi pe baricadele Revoluției de la 1789 au avut ecou și asupra românilor⁵.

Într-un mod oarecum asemănător metodei aplicate cu privire la statutul lui Horea, dorim să facem câteva precizări cu privire la statutul lui Tudor Vladimirescu, încadrate într-o serie de interogații: a fost Eteria o societate secretă de extracție masonică sau una politică ? sau s-a transformat în societate politică după declanșarea acțiunilor revoluționare, după modelul celor mai importante loji din Franța în perioada Revoluției de la 1789 ? în ce cadru a acționat Tudor ? au existat în jurul său francmasoni, care să-i influențeze comportamentul ? a fost încurajat de prezența țarului Alexandru I, ca așa-zis garant al mișcărilor naționale ?

Este Eteria o societate de extracție masonică ? Eteria este o străveche instituție a grecilor, o asociație care urmărea un scop comun, religios, funerar și politic al membrilor săi. În Evul Mediu ea s-a confundat cu confraternitățile meșteșugarilor și cu „frățiile de cruce” din lumea satelor⁶.

Apariția Eteriei a fost înconjurată de mister, existând mai multe ipoteze cu privire la data, locul și persoanele care au stat la originile ei⁷: 1) ar fi fost fondată de poetul grec Rhigas din Velestino (Veletinlis), care începând cu anul 1796, aflându-se în străinătate, a creat o rețea de asociații secrete la Viena,

care îl face să promită că va pleca la Viena să învețe. Petrache Poenaru l-a ascultat, a plecat la Viena, apoi la Paris. A se vedea: Emil Vârtosu, *Tudor Vladimirescu. Glose, fapte și documente noi (1821)*, București, Editura Casei Școalelor, 1927, p. 30-31.

² Ștefan Mășu, *Francmasoneria viitorului*, în „Echerul și Compasul”, A.L. 6010, aprilie, Anul II, nr. 5, 2010, p. 13-14.

³ A se vedea *Istoria Românilor*, VII/I, p. 21-48. Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din Sud-estul Europei în epoca modernă (1789-1923)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, p. 88.

⁴ Ibidem, p. 25. În acest sens, a se vedea și: D. Bodin, *Tudor Vladimirescu în lumina izvoarelor italiene*, în „Revista istorică română”, vol. XI-XII (1941-1942), București, p. 47, 53. N. Corivan, *Informații inedite din arhiva Ministerului de Externe de la Viena cu privire la răscoala lui Tudor Vladimirescu*, în „Anuarul Institutului de istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, vol. V, 1968, p. 195-201.

⁵ Horia Nestorescu – Bălcescu, *Francmasoneria din România*, 2005, p. 7. Asupra revoluției franceze de la 1789, a se vedea și: Gheorghe Bichicean, *Introducere în istoria modernă universală*, p. 333-367.

⁶ A se vedea în acest sens: Andrei Oțetea, *Eteria. O sută cincizeci de ani de la întemeierea ei*, în „Studii. Revistă de istorie”, tomul 17, nr. 6, 1964, p. 1239.

⁷ Pe larg: *Ibidem*, p. 1237-1252. A se vedea și *Istoria Românilor*, VII/I, p. 23.

Triest și în alte orașe din Imperiul Habsburgic⁸, organizație pe care a numit-o sa *Eteria - Philiké Hetairia* (Φιλική Εταιρεία); Rhigas visa la reconstituirea Imperiului Bizantin, ce urma să includă și Țările Române; 2) o altă ipoteză susține că Eteria a luat naștere la Viena, la începutul secolului al XIX-lea, întemeietor fiind „principele” Alexandru Ipsilanti, membru al unei loji masonice din Sankt-Petersburg; 3) la originile „Eteriei” ar fi stat grecul Ioan Capodistria (Capo d'Istria), care în funcția deținută, de de ministru de externe al Rusiei țarului Alexandru I, devenise „oracolul și nădejdea” întregii națiuni grecești⁹.

Ipoteza cea mai apropiată de adevăr în opinia noastră și conform părerii multor cercetători, este că *Eteria / Societatea amicală* (Frăția) era o organizație secretă creată la Odessa la 14 septembrie 1814, de către trei negustori: Nikólaos Skúfas din Arta, Atanasie Tsakalof din Janina și Emanoil Xánthos, din insula Patmos, după ideile lui Rhigas din Velestino¹⁰. *Societatea Frăția* își propunea ca scop, cu precădere, eliberarea grecilor apoi „uniunea armată a tuturor creștinilor” pentru lupta comună contra Imperiului otoman¹¹ și întemeierea unor state creștine libere, îndeosebi a unei Elade libere (conform „Proiectului grecesc”).

Eteria a fost o organizație secretă creată după modelul carbonarilor italieni. Inițierea membrilor se încheia cu prestarea unui jurământ care garanta fidelitatea, devotamentul și supunerea celui inițiat, obligat la păstrarea secretului absolut¹². După depunerea jurământului, inițiatul primea o diplomă de membru, alfabetul cifrat al Eteriei și parola de recunoaștere. Era avertizat că din legământul prestat îl mai putea elibera doar moartea. Inițiatul vărsa „în casa Eteriei” o sumă de bani, înregistrată sub forme convenționale: întemeierea de școli, editare sau cumpărare de cărți, crearea unui fond de burse pentru studenți etc. Se organizau și colecte publice. Inițial Eteria cuprindea trei, apoi șapte grade ierarhice, de la „Frații de cruce” până la „șefii dedicațiilor”¹³. Eteria este prezentată și într-o structură diferită, tot de extracție masonică, pe 5 grade: 1) Marele Arche (ἀρχή = Conducătorul Suprem, Sufletul asociației), de care amintește Karl Marx ca fiind puterea conducătoare, țarul¹⁴ și George Castellan, numindu-l ca deținător al acestei demnități pe țarul Rusiei, Alexandru I¹⁵; 2) Prelații (Supraveghetorii provinciilor); 3) Preoții din Eleusis (care se ocupau de „mersul revoluției”); Novicii (frații care se instruiău mereu, pentru a participa la revoluție); Adelfii (frații care depuneau jurământul de fidelitate și tăcere). Ultimul grad era cel mai mic, din care a făcut parte foarte probabil și Tudor Vladimirescu, asasinat mai târziu pentru încălcarea jurământului¹⁶. Oare acest destin, nu seamănă cu cel al lui Horea ? Atunci când se admite că și-ar fi încălcat jurământul ?

Eteriștii au organizat mișcarea după modelul unei loje francmasonice cu gradele, ritualurile și simbolica de rigoare, folosind un limbaj mistic¹⁷. În

⁸ Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Fayard, 1991, p. 261. Rhigas a fost executat din ordinul pașei de Belgrad, la 24 iunie 1798.

⁹ Andrei Oțetea, *Eteria*, p. 1238. Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 86-88.

¹⁰ Georges Castellan, *op. cit.*, p. 263.

¹¹ *Ibidem*. A se vedea și: *Istoria Românilor*, VII/I, p. 24-26; Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 88-89.

¹² Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 1240.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Karl Marx, *Însemnări despre români* (manuscrite inedite), Edit. Academiei RPR, București, 1964, Manuscrisul B 85, p. 107.

¹⁵ Georges Castellan, *op. cit.*, p. 263.

¹⁶ Olimpian Unghera, *Dex Masonic*, vol. I, Editura Phobos, București, 2007, p. 390-391.

¹⁷ Karl Marx, *op. cit.*, p. 108.

ritualul de inițiere sunt sesizabile câteva asemănări cu ritualul francmasoneriei speculative¹⁸, între care: primirea diplomei de membru și a parolei de recunoaștere, mai precis astăzi fiind vorba despre cuvântul de trecere/sau recunoaștere. În ierarhia Eteriei existau la început trei grade¹⁹ care, cel puțin numeric, corespund ritului unei loje albastre, de trei grade. Plata „metalelor” se regăsește și în francmasoenria speculativă, în suma de bani depusă la trezorer, pentru scopuri filantropice, acțiuni ospitaliere etc. Verificarea candidaților, etapă obligatorie în ritualul inițierii, s-a dovedit a fi și atunci de primă importanță, pentru a evita efectele negative ale admiterii și inițierii unor personaje care nu aveau nimic în comun cu Eteria și scopurile ei. Un exemplu în acest sens este edificator: din anul 1818 a început organizarea Eforiilor²⁰, pentru a supraveghea activitatea membrilor Eteriei în principalele orașe din Grecia, Principatele Române și Rusia. În Principatele noastre prima Eforie a fost înființată la Galați, apoi alte două se organizau la București și Iași. Întrucât cererile de adeziune s-au înmulțit, a început să se practice inițierea în grup, candidații depunând jurământul de afiliere tot în grup, toți cei prezenți la o anumită dată. De suferit a avut în acest caz calitatea verificării candidaților, practică în mod curent la inițierea individuală, drept consecință în Eteria și-au făcut loc persoane interesate numai de carieră și sporirea averii²¹, care au ajuns chiar să divulge secretele mișcării (oportuniștii).

Chiar dacă se admite că, inițial, nu era de extracție masonică, „Eteria a luat forma lojilor masonice și le-a împrumutat ritualul, fiind de fapt – așa cum afirma cancelarul imperial al Austriei, principele de Metternich, ca și legitimistul francez contele de Salaberry – o verigă în lanțul masonic revoluționar”. Ioan Dârzeanu, în „Cronica revoluției de la 1821”, publicată de Nicolae Iorga, amintește că la originea acestei mișcări („izvodirea acestei turburări”) este francmasoneria: Eteria este „ca un chip de farmasonie”²². Cu toate acestea, pe lista celor 25 de loji rusești din anii 1820-1821 aflate sub obediența Marii Loji „Astreea” din Sankt Petersburg, *Eteria* nu se regăsește. Este foarte probabil ca la început Eteria să fi fost considerată organizație revoluționară, politică, nu doar lojă masonică, deci să nu fi urmat modelul lojilor din perioada Revoluției franceze de la 1789. La 1789, lojile franceze se transformaseră treptat în organizații politice, mai puțin Loja „La cele Nouă Surori” (în care fusese inițiat și Voltaire, cu trei luni înainte de moartea sa). Eteria a urmat drumul invers, transformându-se dintr-o organizație politică într-o lojă masonică, cu implicații politice evidente, ceea ce l-a și determinat pe țarul Alexandru I să ordone încetarea activității francmasoneriei către anul 1825.

În fapt, aici ar trebui să ne reîntoarcem la momentul înființării societății secrete eteriste. Karl Marx, analizând situația Principatelor Române la începutul secolului al XIX-lea, a manifestat interes față de mișcarea revoluționară de la 1821 și a prezentat Eteria ca fiind de esență masonică: deținea „toate jongleriile societăților masonice”²³, afirma el. Doar căpeteniile

¹⁸ A se vedea pe larg: René Guenon, *Scurtă privire asupra inițierii*, Editura Herald, București, 2008.

¹⁹ Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 1240.

²⁰ Georges Castellan, *op. cit.*, p. 263.

²¹ Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 1241.

²² *Cronica Revoluției din 1821*, de Ioan Dârzeanu Biv Vel serdar, în Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra lui Tudor Vladimirescu*, București, Librăriile „Cartea Românească” și Pavel Suru, 1921, p. 51.

²³ Karl Marx, *op. cit.*, p. 108.

știau secretul acestei organizații „așezată în centrul operațiilor, în spatele agenților discreți”.

Alexandru I, protector și dezavuator al mișcărilor revoluționare de la 1821. Aparenta raportare a lui Alexandru Ipsilanti la protecția lui Alexandru I (considerat *Arché*), țarul Rusiei, ar putea fi înlăturată, în opinia noastră, chiar și numai din perspectiva evenimentului important care a marcat Europa anului 1815: Congresul de la Viena și încheierea Sfintei Alianțe, căreia frecvent i se asociază sintagma: alianța „contra principiului naționalităților”²⁴. Între cei trei monarhi-artizani ai Sfintei Alianțe, doi erau cu siguranță francmasoni²⁵: cel dintâi, Alexandru I Romanov, țar al Rusiei (1801-1825), inițiat în anul 1803 în obediența Marelui Orient al Poloniei, care încuraja lupta de eliberare a popoarelor din Balcani, într-o provocare lansată Înaltei Porți și o competiție cu principalul său rival - Imperiul habsburgic - în expansiunea spre sud-estul european; cel de-al doilea, Friederich Wilhelm al III-lea, rege al Prusiei (1797-1840), inițiat în francmasonerie în anul 1814. În ceea ce privește cel de-al treilea monarh, împăratul Francisc I (1792-1835), nu poate fi găsit pe nicio listă francmasonică, întrucât din anul 1795 (după moartea lui Iosif al II-lea) masoneria fusese interzisă în Imperiul habsburgic.

Conducerea Eteriei a fost încredințată lui Alexandru Ipsilanti, ca „Efor general”, după refuzul lui Capodistria, deja „patron” al „Eteriei iubitorilor de muze”²⁶. Ipsilanti s-a considerat permanent „efor sau procuror general, acționând din autorizație superioară”, sugerând protecția țarului Alexandru I, considerat ca un misterios *Arché*²⁷. Despre inițierea lui Alexandru Ipsilanti în francmasonerie nu sunt rezerve²⁸: ar fi făcut parte dintr-o lojă din Rusia, dar care nu se afla în obediența Marii Loji „Astreea” din Sankt Petersburg.

La Laybach însă, țarul Alexandru I și împăratul Austriei au dezavuat acțiunile lui Ipsilanti și Tudor Vladimirescu²⁹, un retract ce a lăsat drum liber neînțelegerilor între cei doi revoluționari, apoi arestării și uciderii lui Tudor. Se pare că țarul Rusiei a îmbrățișat ideea unei societăți secrete „destul de ascunsă pentru a o dezavua în caz de nereușită”³⁰, după o corectă apreciere a lui K. Marx, în opinia noastră. Ca și predecesorul său Horea, Tudor Vladimirescu a avut încredere în protecția împăratului, care îi fusese prezentată, în acest caz, de Alexandru Ipsilanti.

A fost Tudor Vladimirescu inițiat în secretele francmasoneriei ? *Eteria* s-a constituit, conform aprecierii lui Dan Amedeo Lăzărescu, în „cea dintâi activitate masonică pe scară mare desfășurată în Țările Române” în primul sfert al secolului al XIX-lea. La Eterie, ca și la lojile de tip masonic care au pregătit-o, s-au raliat boieri, intelectuali și neguțători autohtoni. Dacă

²⁴ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 84-86; Gheorghe Bichicean, *Introducere în istoria modernă universală*, p. 368-372.

²⁵ *Istoria Românilor*, vol. VII, Tom I. Constituirea României moderne (1821-1878), Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 3-15.

²⁶ O scrisoare publicată de E. Vărtosu conține informații despre Eteria, pe care o consideră „une institution sage, raisonnable et religieuse”, din care fac parte suverani, principii, oameni religioși, savanți etc. Autorul scrisorii se afla la Viena în 1814 când se puneau bazele acestei societăți de către Capodistria (de fapt înființată în 1813 la Atena și reorganizată în 1814 la Viena. Emil Vărtosu, *1821. Date și fapte noi*, Cartea Românească, București, 1932, p. 115-117. În acest sens, a se vedea și: George Castellan, *op. cit.*, 263-264.

²⁷ Andrei Oțetea, *Eteria*, p. 1243. George Castellan, *op. cit.*, p. 263.

²⁸ Emilian M. Dobrescu, *Ilustrii francmasoni*, Editura Nemira, București, 1999, p. 90-91.

²⁹ *Istoria Românilor*, VII/I, p. 38. Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 94-96. Karl Marx, *op. cit.*, p. 109.

³⁰ Karl Marx, *op. cit.*, p. 108.

suntem de acord cu această afirmație, înseamnă că Eteria reprezintă punctul în care destinul istoric al Țărilor Române intersectează francmasoneria. Prezentată ca o societate secretă a grecilor, de extracție masonică, ea este legată de Revoluția de la 1821 din Țara Românească, sub conducerea lui Tudor Vladimirescu³¹. Asupra acordului sau dezacordului între idealurile celor două mișcări nu insistăm, anumite opinii putând fi desprinse din cele ce urmează³².

Proiectul lui Rhigas și Capodistria era unul utopic: nicio mare putere nu le-ar fi permis grecilor să-și creeze un imperiu în această importantă zonă a lumii, nu ar fi fost de acord cu pretențiile acestora de a domina un Bizanț renăscut. Mișcarea conspirativă masonică a grecilor era foarte ramificată. Celule ale Eteriei se găseau în toate capitalele și orașele Europei unde grecii și-au găsit refugiu, ca și în provinciile turcești din Balcani. Țarul Rusiei, Alexandru I, a hotărât să folosească în scopurile sale aspirațiile de libertate ale popoarele balcanice și, în primul rând, ale grecilor. În ceea ce privește Principatele Dunărene, cel mai potrivit om pentru acest scop era considerat Tudor Vladimirescu: avusese funcții în administrația locală și a luptat ca și comandant de panduri în războiul ruso-turc din 1806-1812, de partea rușilor.

Istoricul Andrei Oțetea a fost adeptul unei identități a scopurilor mișcării lui Tudor cu cele promovate de Eteria. Pentru că obiectivul principal al Eteriei era lupta contra turcilor, conducătorii acestei mișcări aveau nevoie de răscoala popoarelor din țările vasale Porții otomane³³. Din acest motiv ei fac apel la Tudor Vladimirescu, inițiat în secretele Eteriei și introdus în mișcare: depunând jurământul secret, el se angajase alături de eteriști pentru eliberarea popoarelor creștine de asupra otomană. Este opinia lui Andrei Oțetea, reluată și de alți istorici³⁴, pe baza unor argumente și documente ce le vom analiza, chiar dacă nu s-a păstrat niciun înscris oficial eterist care să ateste că Tudor a fost membru al Eteriei³⁵.

Conform scrierilor lui Ioan Dârzeanu (Biv Vel Serdar), Tudor Vladimirescu ar fi fost inițiat mason în casa fanariotului Constantin Samurcaș din București în luna noiembrie 1820³⁶, casă în care se țineau consfăturile secrete ale unei loji eteriste. Tudor fusese recomandat de Iordache Olimpiotul, ofițer în „straja domnească” și membru activ al Eteriei. Chiar dacă numele lui Tudor Vladimirescu nu apare pe listele eteriste publicate de istoricii greci Ioan Filimon și Valerios Mexas³⁷, nu se poate trage cu fermitate concluzia că nu a fost inițiat. Se știe că aceste liste sunt incomplete și departe de a prezenta numărul mare al celor ce au fost inițiați în Societatea Frăția. În sprijinul acestei afirmații, se constată că în aceste liste nu se regăsește niciun eterist de mare importanță și niciun boier român care ar fi aderat la Eteria, nici chiar voievodul Karagheorghe care, după cum este binecunoscut, a fost inițiat în

³¹ A se vedea, pe larg: N. Camariano, *Les relations de Tudor Vladimirescu avec l'Hétairie, avant la révolution de 1821*, Offprint, Balkan Studies, Thesalonik, nr. 6, 1965, p. 139-164. Diferite opinii la: Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 90-94.

³² Nicolae Corivan, *Tudor Vladimirescu și istoricii români A. D. Xenopol, N. Iorga, E. Vărtosu, I. C. Filitti, D. Bodin, Andrei Oțetea*, în "Studii și Cercetări istorice", vol. XX, Iași, p. 7.

³³ D. Bodin, *op. cit.*, p. 58-60.

³⁴ Nicolae Corivan, *op. cit.*, p. 10. Pe larg, a se vedea Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești*, Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, București, 1945 (a se vedea p. 136).

³⁵ În acest sens, a se vedea N. Camariano, *op. cit.*, p. 140-141.

³⁶ *Cronica Revoluției din 1821*, de Ioan Dârzeanu Biv Vel Serdar, în *loc. cit.*, p. 356. Aici trăgea de obicei Tudor Vladimirescu, atunci când venea la București.

³⁷ *Apud* N. Camariano, *op. cit.*, p. 141.

Eteria, depunând și jurământul fratern³⁸. Și istoricul Nicolae Iorga afirmase că Tudor a fost introdus în Eteria de către Iordache Olimpiotul, dar menționează anul 1814, iar ca locație denumește Viena³⁹. Nici această afirmație nu are acoperire în realitate, întrucât la acea dată nici chiar Iordache Olimpiotul nu era membru al Eteriei (care se fondase, de altfel, fără niciun dubiu, la Odessa și nu la Viena) și, în consecință, nu îl putea recomanda pe Tudor pentru inițiere. Andrei Oțetea a criticat aprecierea lui Nicolae Iorga, afirmând că, dacă într-adevăr banul Ghica, prieten cu grecul Kirlian (devenit baron de Lagenfeld), unul dintre susținătorii lui Rhigas, ar fi putut să-l pună pe Tudor în legătură cu cercurile grecești din Viena în perioada 1814-1815, el nu putea la acea dată decât să fi luat cunoștință de planurile lui Rhigas⁴⁰. Cât despre o inițiere a lui Tudor în Eteria, care nici nu se înființase încă, prin Iordache Olimpiotul care nici el nu era inițiat, nu poate fi vorba.

În anul 1947 Emil Vârtosu a publicat un document de o mare importanță pentru explicarea și înțelegerea poziției lui Tudor în cadrul Eteriei⁴¹. Este vorba despre rezumatul unui document încheiat între Tudor și „Societatea Frăția” la 27 decembrie 1820⁴², din care rezultă că inițierea și participarea formală și efectivă la Eteria a început pentru Tudor *doar de la acea dată*. În același timp, în opinia lui E. Vârtosu rezultă că, dacă la 13 decembrie Tudor era încă la Cerneți⁴³, iar la 27 decembrie încheiase pactul cu Eteria la București⁴⁴, inițierea sa în Eteria ar fi putut avea loc în intervalul celor două săptămâni libere, mult mai probabil o dată apropiată de 27 decembrie anul 1820, sau chiar la acea dată: „Limpede și definitiv câștigat rămâne faptul că inițierea și participarea formală și efectivă la Eterie începe pentru Tudor deabia de la acea dată înainte, de la 27 Decembrie 1820, adică din ajunul revoluției”⁴⁵. Numai de la acea dată lui Tudor lua cunoștință, în urma inițierii, de secretele Eteriei, de fapt numai de unele dintre secrete, dacă relaționăm această concluzie aprecierii făcută de Aricescu⁴⁶, Tudor primind cel mai mic grad masonic.

Textul publicat era însă incomplet și nu se puteau trage concluzii sigure. Din fericire, un text integral a fost descoperit de academicianul Andrei Oțetea⁴⁷ în Arhivele de la Budapesta, în cursul unei călătorii de studii, în vara anului 1955⁴⁸, confirmând decisiv teza susținută de el cu zece ani înainte (1945). Actul a fost păstrat într-o traducere în limba germană, ca anexă la un raport din 16 iunie 1821 făcut de generalul Schustekh, comandant suprem al armatei

³⁸ A se vedea în acest sens și: Georges Castellan, *op. cit.*, p. 256: Karagheorghe a fost inițiat în Societatea Frăția „*prêtant serment d'allégeance aux chefs du mouvement et s'engageant à soulever les Serbes*”.

³⁹ Nicolae Iorga, *Iordache Olimpiotul, vânzătorul lui Tudor Vladimirescu*, în „Analele Academiei Române”, IIeme sèrie, tome XXXVIII (1916), p. 454-455: *apud* N. Camariano, *op. cit.*, p. 141.

⁴⁰ Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu '821*, București, 1971, p. 40-41.

⁴¹ Emil Vârtosu, *Despre Tudor Vladimirescu și revoluția de la 1821*, Casa Școalelor, București, 1947, p. 14.

⁴² Publicat de englezul Thomas Gordon: *apud* N. Camariano, *op. cit.*, p. 142.

⁴³ Emil Vârtosu, *op. cit.*, p. 9.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 11. Semnarea actului de către Tudor și Iordache Olimpiotul, la 27 decembrie 1820, la Consulatul Rusiei.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 12, 14.

⁴⁶ *Istoria Românilor*, VII/I, p. 26-27.

⁴⁷ Andrei Oțetea, *Legământul lui Tudor Vladimirescu fața de Eterie*, în „Studii”, IX, 1956, nr. 2-3.

⁴⁸ *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei, București, 1964, p. 852. N. Camariano, *op. cit.*, p. 143.

din Transilvania, cu sediul la Sibiu, către contele Banffy, guvernatorul provinciei. Deși nedatat complet, având doar anul și locul acordului – „1821 Bukarest” –, documentul menționează că acordul între Tudor și Eteria a fost încheiat la începutul revoluției. În urma analizei, academicianul A. Oțetea ajunge la concluzia că acordul s-a încheiat în prima jumătate a lunii ianuarie, cu puțin timp înainte de începerea acțiunilor și *ulterior* inițierii lui Tudor în Eteria, admitând data de 27 decembrie 1820⁴⁹ sau cel mai târziu 15/27 ianuarie 1821⁵⁰, avansată de Emil Vârtosu. Andrei Oțetea sugera că, de fapt, nu este vorba de un acord între Tudor și Eteria ci de mult mai mult: o înțelegere mutuală și sinceră, în scopul săvârșirii bunului comun, act ce purta semnăturile lui Tudor Vladimirescu, Iordache Olimpiotul și Farmache⁵¹.

În consecință, este vorba despre două evenimente diferite: cel dintâi, inițierea lui Tudor, de care amintesc documentele semnalate de E. Vârtosu și A. Oțetea și, de altă parte, acordul încheiat de Tudor cu doi dintre șefii „strajei domnești”: Iordache Olimpiotul și Ion Farmache. Lipsa unui document oficial cu privire la inițierea lui Tudor Vladimirescu a provocat noi dispute istoriografice. Analizând informațiile mai sus menționate, N. Camariano⁵² propunea o dată mult anterioară celor stabilite de E. Vârtosu și A. Oțetea, având ca punct de plecare un acord încheiat între Iordache Olimpiotul și Tudor Vladimirescu, asupra datei căruia urma să se pronunțe, având în vedere trei variante: 19 februarie 1819; sfârșitul lunii iulie 1819; luna martie, 1819⁵³. Ca argument în susținerea inițierii lui Tudor anterior încheierii acestui acord, N. Camariano susține că, dacă Tudor nu ar fi fost membru al Eteriei și „legat” de Iordache Olimpiotul printr-un acord special, nu ar fi fost acceptat de către eteriști în planul lor de acțiune deja din anul 1819. Cunoscând că Tudor s-a înțeles cu Iordache Olimpiotul și că cel dintâi era omul potrivit care să sprijine Eteria, autorii planului general de acțiune al mișcării grecești l-au numit „Comandant al armatelor de la Craiova”. În consecință, Tudor făcea parte din grupul celor cinci „hiliarhi” puși sub comanda lui bimbașa Sava și Iordache Olimpiotul, comandanții gărzii domnești din București, care aderaseră la Eterie⁵⁴, iar șefii Eteriei admiteau rolul principal ce-i revenea lui Tudor în Oltenia. În baza acestui raționament, N. Camariano admitea că la acea dată Tudor era deja inițiat în Eteria și colabora cu Iordache Olimpiotul (numit la 30 iunie 1820 *generalisssim al armatei Dunării*⁵⁵) de pe această poziție. Un alt argument în favoarea faptului că a fost inițiat în Eteria înainte de începerea acțiunilor, l-ar constitui corespondența trimisă de Tudor Vladimirescu la Chișinău generalului Intzov și prințului Ipsilanti. În răspunsul său, Ipsilanti transmitea ordine „Eteristului Tudor Vladimirescu”, cerându-i să profite de moartea domnului Alexandru Șuțu pentru a ridica armata valahă de panduri⁵⁶. În privința înțelegerii „tripartite” - Tudor Vladimirescu, Iordache Olimpiotul și Ioan Farmache - de la 15 ianuarie 1821, ea răspunde unei necesități practice

⁴⁹ Ibidem, p. 147. Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 127.

⁵⁰ *Istoria României*, III, p. 872.

⁵¹ A se vedea și: Andrei Oțetea, *Eteria*, p. 1249-1250. *Răscoala din 1821. Documente interne*, vol. I, Editura Academiei RPR, București, 1959, doc. 100, p. 101-102.

⁵² N. Camariano, *op. cit.*, p. 147-148.

⁵³ Ibidem, p. 150.

⁵⁴ Emil Vârtosu, *Despre Tudor Vladimirescu*, p. 19.

⁵⁵ Andrei Oțetea, *Legământul lui Tudor*, p. 1244.

⁵⁶ N. Camariano, *op. cit.*, p. 155.

de colaborare militară⁵⁷, având în vedere cuprinderea lui Tudor în „planul general” elaborat de Eterie în toamna anului 1820.

În concluzie, analizând acordul menționat de Emil Vârtosu și cel publicat de Andrei Oțetea - încheiat între Tudor Vladimirescu, Iordache Olimpiotul și Ioan Farmache la 15 ianuarie 1821 -, Camariano subliniază că niciunul dintre acestea nu pot fi considerate acte oficiale cu privire la inițierea lui Tudor în Eteria, pentru că el colabora deja cu Iordache Olimpiotul din 1819, iar aceasta colaborare a fost „fraternă”⁵⁸. C. D. Aricescu aprecia că Iordache Olimpiotul l-ar fi inițiat pe Tudor, „însă numai pe jumătate”, în consecință slugerul ar fi fost doar aliat al Eteriei și nu inițiat⁵⁹. Desigur, inițierea de către Iordache Olimpiotul a lui Tudor, chiar „pe jumătate”, este contrazisă de documentele ce atestă lipsa calității de inițiat a celui dintâi, la data avansată și pe care am prezentat-o mai înainte nefiind înființată nici societatea secretă Eteria. Într-o societate secretă, așa cum era și Societatea Frăția, poți sau nu poți fi inițiat. Nu poți fi inițiat „pe jumătate”, decât dacă interpretarea ar fi în sensul gradului pe care îl ocupă inițiatul în respectiva societate secretă, în acest caz raportându-ne la posibilitatea limitată de a cunoaște structura pe verticală și secretele societății doar până acolo unde gradul ocupat îți permite. Într-un interviu din anul 1907, Marele Maestru al masoneriei române, Constantin Moroiu, s-a declarat destul de circumspect în acest sens, afirmând doar că „se pare” că Tudor Vladimirescu ar fi fost francmason. În consecință, poziția lui Tudor față de francmasonerie, rămâne încă o necunoscută.

Prinderea și uciderea lui Tudor Vladimirescu – judecată masonică ?

Atitudinea antieteristă se manifestă după împăcarea între Tudor și boieri, ea este antigrecescă⁶⁰. Întrucât boierii erau în mare parte eteriști, Tudor a fost determinat să ia măsuri severe contra celor ce atacau averile acestora⁶¹. „Împăcarea” lui Tudor cu boierii s-a produs la 15/27 ianuarie 1821, când trei mari boieri din Țara Românească - Grigore Ghica, Barbu Văcărescu și Grigore Brâncoveanu, care aderaseră la Eteria⁶², ca de altfel și cei doi mitropoliți, Dionisie Lupu și Veniamin Costache, precum și Ilarion, episcopul de Argeș⁶³ - încheiau o înțelegere cu „promotorul tainic al răscoalei”, numindu-l pe Tudor Vladimirescu să ridice românii la luptă pentru „obștescul folos al neamului creștinesc și al patriei noastre”⁶⁴.

Prezența șefilor eteriști pe lângă Tudor însemna un control asupra mișcărilor acestuia⁶⁵, ceea ce a și permis arestarea lui, urmată de un simulacru de judecată la Târgoviște, în urma căreia a fost ucis de Vasile

⁵⁷ *Istoria Românilor*, VII/I, p. 27.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 163-164.

⁵⁹ Apud *Istoria Românilor*, VII/I, p. 26-27.

⁶⁰ N. Camariano, *op. cit.*, p. 8-9. Nicolae Corivan, *Tudor Vladimirescu și istoricii români A. D. Xenopol, N. Iorga, E. Vârtosu, I. C. Filitti, D. Bodin, A. Oțetea*, p. 2-3.

⁶¹ N. Camariano, *op. cit.*, p. 13.

⁶² *Răscoala din 1821. Documente interne*, vol. I, Editura Academiei RPR, București, 1959, doc. 103. Înțelegerea a fost criticată de Nicolae Iorga. A se vedea: Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu*, p. VIII.

⁶³ Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 1246.

⁶⁴ A se vedea și: Ivan Petrovici Liprandi, *Răscoala pandurilor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu în anul 1821 și începutul acțiunii eteriștilor în Principatele Dunărene sub conducerea prințului Alexandru Ipsilanti, precum și sfârșitul lamentabil al ambelor acestor mișcări în același an*, în *Răscoala din 1821. Izvoare narative*, vol. V, Editura Academiei RPR, București, 1962, p. 268; *Istoria Românilor*, VII/I, p. 22.

⁶⁵ D. Bodin, *op. cit.*, p. 56.

Caravia, din dispoziția lui Alexandru Ipsilanti⁶⁶. I. P. Liprandi – ofițer rus și autorul unor interesante memorii în legătură cu mișcarea pandurilor – descrie asasinarea lui Tudor Vladimirescu în următorii termeni: „...Tudor a fost închis în temnița mitropoliei, iar cunoscutul criminal Caravia a fost însărcinat să-i ia interogatoriul. Acest scelerat a supus pe Tudor la tot felul de chinuri, numai pentru a afla unde a ascuns banii, căci credea că are sume mari de bani pentru cumpărarea de arme și muniție pentru panduri, iar descoperirea lor interesa pe toți, mai mult decât acțiunile lui Tudor. Vladimirescu a suportat totul cu o tărie neobișnuită, răspunzând că nu are nimic și că el a venit acolo pentru ca, unindu-se cu eteriștii, să lupte împreună împotriva turcilor. În cele din urmă, după două zile de cele mai crunte chinuri, l-a anunțat pe Tudor că-l trimit la Divan și, legându-l, au ieșit noaptea afară din oraș. Apropiindu-se de râul Dâmbovița, Caravia l-a împușcat cu pistolul, apoi l-au tăiat, i-au tăiat capul, iar trupul i l-au aruncat în râu [...], după unii autori într-o fântână părăsită. Astfel a fost curmată, prin trădare, viața lui Tudor...”⁶⁷.

Prinderea și uciderea lui Tudor Vladimirescu au generat o întrebare la care nu s-a găsit un răspuns satisfăcător. Cum a fost posibil ca acesta să fie ridicat din mijlocul taberei sale, fără rezistență și fără muștrări de conștiință, decât tardive? Și, decurgând din această chestiune: cine se face vinovat de tragicul sfârșit al lui Tudor? A fost acceptată ipoteza care arată că au fost implicați Alexandru I, țarul Rusiei, Alexandru Ipsilanti și austriacul Metternich⁶⁸.

Disensiunile între Tudor și Eteria au crescut progresiv. Tudor făcea parte din Eteria, dar schimbarea planurilor sale a fost considerată o încălcare a jurământului depus la inițiere, pedepsită cu moartea⁶⁹. La 23 mai 1821 Alexandru Ipsilanti scria unui comandant eterist că Tudor Vladimirescu se află în închisoare la Târgoviște, pentru că a trădat jurământul Eteriei⁷⁰. Scrisoarea căpitanului Iordache Olimpiotul datată în aceeași zi - 23 mai 1821 - aduce aceleași argumente în ceea ce privește „pedepsirea lui Tudor Vladimirescu”⁷¹: „*Frate*, un jurământ este un lucru important și mania dumnezeiască pedepsește totdeauna încălcarea lui. Dreptele hotărâri judecătorești ale lui Dumnezeu, și nu noi, au pedepsit pe Tudor (...). Modul de adresare este cât se poate de clar: termenul „*frate*” este consacrat în acest sens între membri francmasoneriei. Un document de la 1832, conține relatarea lui Thomas Gordon cu privire la arestarea și uciderea lui Tudor Vladimirescu, insistându-se pe încălcarea învoielii încheiată de acesta cu Iordache Olimpiotul, „scrisă în limba valahă, subscrisă la 27 decembrie 1820 și adevărită de Secretarul General rus”⁷² (desigur, nu putem lua în considerare o simplă „învoială” cu Iordache Olimpiotul, care ar desființa construcția noastră cu privire la poziția de inițiat a acestuia față de Tudor).

„*L'Osservatore triestino*” din 30 iunie 1821, menționa: „Faimosul conducător rebel Teodoro (...) a fost surprins din ordinul lui Ipsilanti la Ploiești și dus prizonier la Târgoviște, a fost judecat de un tribunal de urgență pe 7 iunie și condamnat la moarte. Îndoielnică însă această judecare la care nici nu

⁶⁶ *Istoria Românilor*, VII/I, p. 45.

⁶⁷ Ivan Petrovici Liprandi, *Răscoala pandurilor*, în *loc. cit.*, p. 427-428.

⁶⁸ A se vedea și Ioan Dârzeanu Biv Vel Serdar, *Cronica Revoluției din 1821*, în *loc. cit.*, p. 61.

⁶⁹ Emil Vârtosu, *Despre Tudor Vladimirescu*, p. 30.

⁷⁰ *Răscoala din 1821. Documente interne*, vol. II, Editura Academiei RPR, București, 1959, doc. 126, p. 181-182.

⁷¹ *Ibidem*, doc. 127, p. 182. A se vedea și: Emil Vârtosu, *Despre Tudor Vladimirescu*, p. 86.

⁷² *Răscoala din 1821. Documente interne*, vol. II, p. 104.

aveau dreptul, Tudor nefiind omul lor. Același lucru era relatat la 7 iulie și de „Gazetta Piemontese”, iar patru zile mai târziu, tot aici se publicau informații preluate din câteva scrisori sosite din Brașov și care asigurau „că principele Ipsilanti l-a ucis pe Teodoro îndată ce a ajuns la Târgoviște, unde cartierul general al Prințului se găsea încă din ziua de 6”.

Consecințele nu au fost mai bune nici pentru francmasonii din Rusia. Țarul Alexandru I a hotărât închiderea tuturor lojilor masonice din Rusia, sub următorul motiv: „Existența societăților secrete trebuie să fie interzisă. Mai cu seamă activitatea lojilor masonice, care, sub pretextul că ar fi societăți sau organizații de binefacere, se ocupă activ de politică și pun astfel în primejdie securitatea statului, pricinuind tulburări lăuntrice.” Desființarea lojelor în Rusia a avut loc printr-un ukaz al țarului, în anul 1821⁷³.

În această situație, ne întrebăm: desființarea francmasoneriei în Rusia, nu a avut în vedere și interzicerea înființării și activității pe teritoriul Imperiului a unor societăți secrete de tipul „Societății Frăția”, de extracție masonică? Dacă da, susținerea argumentată a inițierii lui Tudor Vladimirescu în Eteria ar putea elimina orice îndoială cu privire la apartenența acestuia la francmasonerie. Noi o considerăm o realitate, susținută de documente.

⁷³ Luc Nefontaine, *op. cit.*, p. 73. Se opinează că anul desființării a fost 1822.

RECITIND OPERA LUI PETRU MAIOR. CÂTEVA VOCI ALE GENERAȚIEI ROMANTICE

Corina Teodor*

Abstract

Reading again Petru Maior's work. Some voices of romantic generation

*The study proposes an historiographic analysis of how, Petru Maior's summaries came to the attention of romantic generation, after 1821. The analysis is dependent on the history of reading, showing how the "text world" meets the "world of readers". If the first readers of Petru Maior who approached his work are polemical in intent, or proponents of his ideas (D. Bojinca, E. Murgu, N. Stoica), or aspiring to be a scholarly documentary (V. Popp) the examples of the romantic generation can show the direct influence of these readings on his own writing. Thus, T. Aaron, N. Pope, G. Barițiu, Heliade Rădulescu, M. Kogălniceanu, S. Bărnăuțiu are the voices who have enjoyed reading the summaries of Petru Maior, in the earlier decades of the 1848 revolution, and took information gathered from them. A special mention for Iordache Mălinescu's involvement in the remake of *Istoriei pentru începutul românilor în Dacia* (History of Romanian beginnings in Dacia) in 1834 and for his role in disseminating a large number of copies.*

Keywords: historiography, Enlightenment, Romanticism, readings.

Lectura cărților lui Petru Maior ni se înfățișează azi mai degrabă prin însăilarea unor exemple din anumite cercuri intelectuale și religioase, nu ca un tablou complet. Desigur, exemplele pe care timpul le-a conservat sunt doar câteva dintr-o serie ce cu siguranță a fost mai consistentă, dar chiar și așa sunt suficiente pentru a înțelege rolul formativ al scrisului său și popularitatea crescândă a autorului. În fond, astfel de investigații sunt definatorii pentru a înțelege spiritul epocii iluministe, mai ales că așa cum s-a notat în critica literară, veacul luminilor face cel mai mare elogiu cărții din epoca modernă¹. În fapt, însuși Petru Maior fusese unul din artizanii pledoariilor în favoarea lecturii, ce revendicase „înmulțirea cărților, celor ce sunt de lipsă spre luminarea și folosirea clerului și popoarelor”².

După investigația făcută la originile receptării operei maiorene³, rândurile de față își asumă interesul față de modul în care scrisul lui Petru Maior a interesat generația romantică. Aventura lecturilor maiorene nu mai avea, după 1821, ecou în conștiința autorului, ca în cazul generației precedente, ceea ce aparent măcar putea asigura climatul unei mai mari obiectivități a istoricilor. E adevărat că romanticii au aspirat la reînnoirea profundă a cunoașterii trecutului propriu. Dar în ce măsură au căutat analogii și sugestii în lucrările recente? Ce au moștenit din scrisul iluminist și la ce au renunțat?

*Conferențiar univ. dr., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș

¹ Adrian Marino, *Iluminismul românesc: idei despre carte, editură, lectură*, în *Limbă și literatură*, 1977, p.419.

² Petru Maior, *Disertație pentru literatura cea veche a românilor*, în *Idem, Istoria pentru începutul românilor din Dacia*, Buda, 1834, p. 258.

³ Corina Teodor, *Petru Maior de la nume la renume. Lecturi în vremuri iluministe și preromantice*, în vol. *Petru Maior și iluminismul Europei centrale*, în curs de apariție.

În incursiunea istoriografică pe care o facem, pornim de la avertismentele lansate de cei care au delimitat, cu rigoare și talent, teritoriul unei istorii a lecturii. Istorici, filosofi și filologi au convenit în cele din urmă că dacă inițial orice carte există prin semnificația înscrisă de autor în propriul text, devine la fel de important și felul în care un cititor conferă semnificație, într-o decodificare personală, aceluși text⁴. „Lumea textului” se întâlnește așadar cu „lumea cititorilor”, în strategia lecturii imaginată de Paul Ricoeur; două lumi care interacționează în durată lungă, chiar dacă ele sunt făcute din esențe diametral opuse, lumea textului fiind o lume de obiecte, de forme și ritualuri, iar lumea cititorilor - una subiectivă, a „comunităților de interpretare” în opinia lui Stanley Fish⁵.

Romantismul, definit ca inspirație, miză sau liant imaginar al unei cercetări, de către autorul unei generoase sinteze, Georges Gusdorf⁶, rămâne în primul rând un ferment cultural, un tip de sensibilitate caracteristic epocii moderne. În această strategie a discursului novator rolul istoricilor este unul destul de important, fiindcă ei sunt cei care, parte a unui tablou cultural generos, distribuie ranguri, diagnostichează influențe și mai ales sunt constructori abili ai memoriei culturale⁷. Chiar dacă în istoriografia europeană începuturile romantismului sunt asociate simbolic cu moartea tragică a lui Novalis, la 25 martie 1801, scriitor a cărui umbră va pluti multă vreme asupra unui univers al aparențelor⁸, poetica eminesciană fiind doar o frântură a unui serial european, abia noul cadru politic, deschis la 1815 și scenariul Restaurației va aduce eclipsarea spiritului iluminist și triumful noului curent.

Cu o întârziere de câțiva ani în istoriografia românească, romantismului nu îi este propriu un duel cu iluminismul, dimpotrivă, asistăm la o amalgamare a celor două esențe, în preajma anului 1821. Acesta este momentul în care istoriografia de la noi face loc unor miresme romantice, precum problematica sentimentului, întoarcerea spre viața interioară, angajarea în istorie, deocamdată ca gesturi individuale, nu de emulație colectivă⁹. După 1830 însă motivele specifice romantismului se înmulțesc, iar „oamenii începutului de drum” fac apel la personalități exemplare din trecut, se lasă purtați de fascinația originilor, sunt preocupați de cultivarea științelor auxiliare etc.¹⁰ Școala Ardeleană devine un model pentru tinerii intrați în arena istoriografiei, în special prin felul în care cultivase spiritul național, astfel că revine rapid în actualitate. De aici, în parte, interesul în diferite cercuri pentru sintezele istorice ale lui Petru Maior.

Vocația națională, ce fusese afișată de autor încă din titlu, a condus cu ușurință la depășirea anumitor frontiere, nu doar politice, ci și confesionale. Citită în primul rând de parohi și de învățători, după cum arată inventarele și

⁴ Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, *Introduction, la Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sous la dir. G.Cavallo, R.Chartier, Paris, Ed.du Seuil, 2001, p.7-8.

⁵ Apud *ibidem*, p.9.

⁶ Georges Gusdorf, *Le romantisme*, vol.I, *Le savoir romantique*, Paris, Editura Payot & Rivages, 1993, p.15.

⁷ *Ibidem*, p. 17.

⁸ *Ibidem*, p.27.

⁹ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, Editura Minerva, 1972, p.89-91.

¹⁰ Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2003, p.79.

însemnările marginale ¹¹, *Istoria pentru începutul românilor din Dachia* l-a provocat la o experiență neașteptată a lecturii, în afara mediilor predilecte de cititori în epocă, și pe Tudor Vladimirescu, care a primit un exemplar în timpul șederii sale la Băile Herculane, de la același Nicolae Stoica: „Toamna, în septembrie, călare, din Ardeal, la mine veni (...), ceru *Istoria Rumânească*, calendare c-o să șadă la băi, să cetească, să-și petreacă”¹². O petrecere așadar cu folos a răgazului, cum ne încredințează cărturarul bănățean.

În schimb, pentru alții cartea lui Petru Maior s-a dovedit a fi o lectură care a avut și resorturi practice, inedite. O coloratură aparte o are confesiunea făcută de Costache Negruzzi, care înainte de 1821 o folosise pentru a învăța românește, de fapt pentru a descifra scrierea chirilică. În paginile sale autobiografice, *Cum am învățat românește*, scriitorul stăruie, chiar cu inflexiuni pline de umor, asupra bibliotecii tatălui său, răzeș la origine, care dobândise apoi un mic rang boieresc și care insistase ca fiul să învețe și grecește și franțuzește¹³. Cartea lui Petru Maior se va dovedi a fi un rapid suport didactic pentru tânărul dornic să-și perfecționeze „arta lecturii”: „m-am cercat să cetesc un roman din cele manuscrise, dar scrisoarea era atât de încâlcită, încât le-am lăsat, fâgăduindu-le de a le vizita cum voi putea deprinde a citi scrisoarea aceea ieroglifică ce se obișnuia atunci pe la noi; și luând *Istoria Românilor de Petru Maior* (s.n.), ajutat de abecedarul urgisit, în puține ceasuri am învățat a citi. Pân în sară eram capabil să spun pe carte oricare anagnost de repede”¹⁴.

La aceeași carte apela peste câteva zile, într-o demonstrație a însușirii recente a tehnicii lecturii: „a treia zi dascălul veni și întrebându-mă de știu buchiile pe dinafară, spre răspuns am deschis cartea lui Petru Maior și i-am citit un întreg capitol (s.n.); profesorul rămase înlemnit”¹⁵.

Scriitorul, care mai târziu își va etala nu doar atașamentul pentru construcțiile romantice, dar și pentru subiecte de inspirație istorică - temei ale construcțiilor sale dramatice viitoare¹⁶, cu siguranță a fost marcat de experiența lecturii unei istorii naționale, după cum fervoarea sa pentru acest gen de subiecte a fost întreținută și de alte lecturi istorice la modă, din Hugo, Dumas, W. Scott, ca și de experiența mișcării revoluționare, de dialogul său ideologic cu Kogălniceanu, Alecsandri, Russo etc.

Dar aceste preliminarii mărturisesc mai degrabă că, după ce o primă generație de cititori apelaseră la cărțile lui Petru Maior cu fervoarea polemiștilor, precum Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu sau cu un aer erudit, ca Vasilie Popp, acum sintezele maiorene puteau modela conștiințele cititorilor sau se recomandau într-o utilitate pragmatică. Mult mai evidente pot fi însă analizele care ne poartă

¹¹ Între cititori în deceniile doi-trei ale sec. XIX s-au aflat Nicolae Stoica de Hațeg, parohul Damaschin Pascuovici, învățătorul Constantin Tincovits etc. Cf. Valeriu Leu, *Cartea și lumea rurală în Banat 1700-1830*, Reșița, Editura Banatica, 1996, p. 190-191.

¹² *Ibidem*, p. 191.

¹³ N. I. Popa, *100 de ani de la moartea lui Costache Negruzzi*, în *Revista de Istorie și Teorie Literară*, tom 17, 1968, nr.4, p.594.

¹⁴ Costache Negruzzi, *Cum am învățat românește*, București, Editura Bursucel, 1995, p.16.

¹⁵ *Ibidem*, p. 17.

¹⁶ Gabriel Dimiseanu, *Constantin Negruzzi*, ed. II, București, Editura Cartea Românească, 2007, p. 65.

în laboratoarele unor istorici, pentru a delimita mai clar influența ideatică de pe urma acestor lecturi.

Legitima curiozitate pentru istoria în termeni naționali face loc unor epigoni ai istoriografiei iluministe. Astfel că în Ardeal, cam în aceeași perioadă în care Damaschin Bojincă făcea din polemica sa un act de voință, care să neutralizeze impactul defăimător al textelor lui Sava Tököly, Teodor Aron, după studii teologice în orașul în care ecourile pașilor lui Petru Maior s-au auzit ultima dată, revenea acasă și înainte de a începe o carieră de dascăl încununată de succes¹⁷, publica în anul 1828 *Scurtă apendice la istoria lui Petru Maior*. Registrul scrierii este unul al postiluminismului, iar profesorul Aron, după ce se raportase la moștenirea istoriografică a lui Maior, va ajunge să fie un continuator al său, între anii 1842-1848, și la Tipografia Universității din Buda, unde își va asuma aceleași rosturi, de revizor și cenzor al cărților românești.

Fără ambiții de prea mare originalitate, dimpotrivă, preferând să-și circumscrie lucrarea în jurul moștenirii maiorene, într-o epocă în care se mai auzeau ecouri ale mesajului Școlii Ardelene, Teodor Aron diagnostica originea latină a limbii și a poporului român și anatemia literelor chirilice, fiindcă „poporul românesc e mai vechi de sută de ani decât cel nou, în care s-au ivit literale chirilicești”¹⁸. Oricum și explicit, în prefața cărții se enunța omagiul autorului față de „nemuritorul” Petru Maior: „și măcar că prea învățatul și al nației nemuritorul Maior, cu adânci dovede afară de toată îndoiala au pus lucru, cum că românii cari cu mulțimea stau într-o floare cu celelalte nații, sângele și începutul și-l trag din poporul roman, cel prin împăratul Traian din Italia sădit în Dachia, totuși defăimătorii, limba de batjocuri de tot nu și-o conținesc”¹⁹.

Acest crez ghidează și scopul cărții, un angajament polemic pentru invalidarea afirmațiilor contrare față de originea latină a poporului și a limbii române. Structura aleasă pentru carte caută să etaleze soluția optimă pentru a-i convinge pe cititori că se află în fața unui raționament fără cusur²⁰. În cele patru părți ale cărții se dezbat idei fundamentale: că în anul 274 o mare parte a romanilor lui Traian au rămas în stânga Dunării; că cei rămași au fost întotdeauna „osăbit popor de celelalte ginte”, că împrejurul Daciei a locuit neîncetat un popor roman, că „romanii nicidecum nu pot să fie rămășițe de daci, slavi sau bulgari, ci numai romani adevărați”²¹.

Este de reținut așadar evidenta racordare a autorului la o problemă cu tentă politică, națională, ampla documentare, predilecția pentru izvoare narative, în special autori bizantini ca Priscus Panites, retorul Menandru, Procopius din Cesareea, mărturiile primului istoric al bisericii- Eusebiu din Cesareea, ca și apostrofările nenominalizate „a acelora părere”. Dar sunt în parte și autorități spre care se îndreptase anterior chiar modelul său, Petru Maior, care în geneza

¹⁷ Date despre el la Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București, Univers enciclopedic, 1996, p.23 și în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei RSR, 1979, p.1-2.

¹⁸ Teodor Aron, *Scurtă apendice la istoria lui Petru Maior*, Buda, 1828, p.10.

¹⁹ *Ibidem*, p.12.

²⁰ Corina Teodor, *op.cit.*, p.117.

²¹ Teodor Aron, *op.cit.*, p. 13-14.

unora din cărțile sale utilizase informații culese din lucrările aceluiași Eusebiu din Cesarea și Procopius²².

Atașamentul lui Teodor Aron față de moștenirea iluministă, a lui Petru Maior dar nu numai, nu a fost doar un accident din tinerețe. Fiindcă autorul revine într-o lucrare din 1850- *Anotări din istoria ecleziastică despre urzărea și lățirea credinței creștine între români*- care se înscrie într-un gen nou, al istoriei ecleziastice, și care a avut un inițiator în persoana aceluiași Petru Maior. Textul acesta înseamnă o documentare mai bogată, din care nu lipsesc nici reprezentanți ai istoriografiei savante italiene și franceze, Cezar Baronius și Claude Fleury, dar nici reprezentanții iluminismului ardelean. Totuși, existau deja condițiile ca autorul acestor rânduri să poată fi mai detașat de ideile acestora: „cum mai pe larg, arată istoria românilor, a lui Petru Maior și a lui Gheorghe Șincai, eu numai acelea întâmplări le însemn, ce se ating de credința creștină, ca să să vadă”²³.

Pentru un reprezentant al discursului didactic, scopul cărții nu putea fi decât unul prevalent formativ: „ca să se resfire și între români, cât de cât, știința istoriei besericești”²⁴. Ultima pagină a cărții echivalează cu un crez metodologic și conceptual al autorului, care nu ezită să-și facă publică admirația față de două scrieri care l-au călăuzit ideatic: *Cronica* lui Gheorghe Șincai și *Istoria bisericii* a lui Petru Maior.

Și dacă istoria maioreană reținuse atenția de o parte și de alta a Carpaților, precum și în Europa centrală, sosise momentul unei reeditări. Ediția a doua, apărută tot la Buda, în anul 1834, a fost îngrijită de Iordache Mălinescu. Se pare că acesta îl cunoscuse pe Bojincă în 1833, așa că gestul reeditării *Istoriei* lui Petru Maior poate fi o influență din partea acestuia, după cum poate avea și rădăcini mai adânci²⁵. Venirea unui grup de ardeleni în Moldova anului 1820, Ioan Coste, Iosif Manfi, Vasile Fabian Bob și Vasile Popp- între care cel din urmă era un foarte bun cunoscător al operei lui Maior, a fost apreciată de critica istoriografică drept momentul de început al iradierii ideologiei Școlii Ardelene dincolo de Carpați. Meritul lor, cu toate că exceptându-l pe Bob, ceilalți trei și-au redus la un singur an sejurul moldovean, a fost acela de a impulsiona un învățământ românesc în Moldova și de a transmite mesajul iluminiștilor ardeleni unor personalități de aici, Iordache Mălinescu, secretar al arhivei statului din Moldova, fiind un exemplu elocvent în acest sens²⁶.

Prefața noii ediții conținea viziunea editorului asupra însemnătății acestei lucrări, în peisajul istoriografic românesc: „este într-o adevăr cea mai d’antîia istorie a națiunii românești, care arătând începutul Romanilor în Dacia, înaltul sânge din care sunt ei răsăriți; chipul prin carele s-au adus ei din Italia în Dacia; strămutările ce le-au suferit și vredniciile care le-au făcut ei în deosebite răstimpuri prin minunatele lor vitejii pentru patria și creștinătate”²⁷.

²² Cf. Laura Stanciu, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760-1821)*, Cluj Napoca, Editura Risoprint, 2003, p.567, 583, 615- citări din Eusebiu la Petru Maior; p.597-598- utilizarea lui Procopius de către P.Maior.

²³ Idem, *Anotări din istoria ecleziastică....*, Pesta, 1850, p.12-13.

²⁴ *Ibidem*, p.4.

²⁵ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. 6, București, Editura Minerva, 1983, p.15.

²⁶ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. 5, București, Editura Minerva, 1981, p.4-5.

²⁷ Iordache Mălinescu, *Precuvântare la a doua ediție*, în Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Buda, 1834.

O carte, despre care crede editorul ei, că a împlinit rosturi de educație națională („a pus neînfrănată stavilă vrăjmașilor națiunii de a huli fără rușine asupra-i”²⁸), în ton cu canoanele iluminismului („a deșteptat în națiune și un spirit îndemnătoriu de a nisui către dreapta lumina, cu care se îndulcesc neamurile celelalte ale Europei”²⁹).

Această nouă ediție, ce includea și polemicile purtate de Maior cu Kopitar, în traducerea lui Bojincă, se adresa unui univers mai larg de cititori: „atât compatrioții, cât și oricarele naționalist iubitor de neam și de cinstea lui, cu mulțămire o va primi, o va ceti și se va folosi dintr-însa”³⁰. O carte care nu doar că l-a proiectat pe editor în planul notorietății publice, dar a fost și un gest de mecenat asumat, Mălinescu suportând întreaga cheltuială cu această reeditare³¹.

Același Iordache Mălinescu s-a îngrijit și de difuzarea cărții, așa cum o demonstrează corespondența purtată cu reprezentanți ai elitei românești. Astfel, după ce îl anunța pe Barițiu că și-a făcut un abonament la *Foaie*., prin intermediul lui Bojincă, îi adresa, la 19 aprilie 1838 și rugămintea de a publica un anunț, sub pavăza anonimatului, „căci eu nicidecum nu doresc să se treacă numele meu prin foi publice”³², despre reeditarea *Istoriei* maiorene. Cum Barițiu a împlinit rugămintea, Mălinescu putea citi semnalul editorial pe care însuși îl compusese, în numărul 21/1838 din *Foaia literară*: „*Istoria pentru începutul românilor în Dachia* de P.Maior, tipărindu-se în Buda, la anul 1834, a doua oară, tot în Buda, cu adăogirea la sfârșitul ei a unor desputații și un dialog, ce n-au fost trecute în ace dintâi ediție, s-au vândut până acum cu 10 ½ și 9 țvanțiși argint. Și fiindcă dorința proprietarului acestei clasice cărți este ca și cei săraci cetitori să o poată ave (s.n.), să face știut că prețul unui exemplar s-au statornicit numai pe cinci țvanțiși argint, aflându-se de vândut în librăriile din orașele Ieși și București”³³.

Difuzarea ediției noi a istoriei maiorene rămâne în atenția aceluiași spiritus rector al presei ardelenae, Barițiu, care la rândul-i îi comunica lui Ioan Maiorescu, la 1 februarie 1843: „Mălinescu, acum Ban nu Căminar, mi-a zis să te întreb: cum ar putea el trimite o sumă mare, ca la 100 exemplare, *Istoria* lui Petru Maior, ca să le împarți tu în Ardeal? El le dă *gratis* și lasă la voia ta *cum* să le dai. Vrei să primești? Răspunde-i dea dreptul dumisale, în grabă. Dă și pentru Țara Românească”³⁴. După cum și Bojincă, ajuns în Moldova, în 1837, primea prin Galați 500 de exemplare din ediția a doua a *Istoriei* lui Maior³⁵.

La finele anului 1843, același Mălinescu cocheta cu ideea expedierii a încă 100 de exemplare, după cum îi mărturisea lui Barițiu: „înștiințează-mă dacă s-au încuviințat de cenzură trecerea celor 100 exemplare de Maior pentru Transilvania

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *George Bariț și contemporanii săi*, vol.6, p.13.

³² *Ibidem*, p.21.

³³ Mălinescu către Bariț, din Mihăileni, la 19 apr.1838, în *Ibidem*, p.21-22.

³⁴ N. Bănescu, V. Mihăilescu, *Ioan Maiorescu. Scriere comemorativă cu prilejul centenarului nașterii lui, 1811-1911*, București, 1912, p.473-474.

³⁵ Damaschin Bojincă, *Scrieri*, ed. de N.Bocșan, Timișoara, Editura Facla, 1978, p.XV.

și Bănat și de nu este a se plăti vreo vamă și încă poate mare?”³⁶. După ce în ianuarie 1844 îi comunică despre trimiterea exemplarelor³⁷, revine în februarie 1844 cu un mesaj mai amplu, care conține și recomandări legate de distribuirea acelor: „așadar, din acestea cărți, poftindu-te ca să primești pentru domnia ta 10 sau 20 exemplare, celelalte vei binevoi a le împărți gratis, drept premii, între școlarii români din Transilvania și Bănat, neuitând însă a da câteva și pentru bibliotecile publice din acele țări, precum și pentru o bibliotecuță de care aud că s-ar fi început a să urzi supt direcția d. Macedon (Pop, n.n.), catehet a școlilor normale de la Al.II regiment românesc, în Năsăud”³⁸. Adaugă și că „acele 10 sau 20 exemplare din Maior, pomenite mai sus, pentru domnia ta, vânzându-le, poate că s-ar întrebuița tot pe tipărirea acei cărți, dacă să atinge de a domniei tale interes”³⁹.

Dacă avem în atenție orizontul de lectură pe care *Istoria* lui Petru Maior îl putea împlini, chiar din confesiunile fragmentare ce ni s-au păstrat se profilează entuziasmul celor cărora le-a trecut prin mână. Îndeobște tineri, cum anticipase și Mălinescu, precum studenții români din Cluj, care în anii premergători revoluției, la 1845-1846 au înființat, sub conducerea lui Papiu și Popea, o societate literară și o foaie periodică, „Aurora sau Diorile pentru minte și inimă”. Unul din protagoniști, Nicolae Popea, amintea climatul în care savurase lectura istoriei maiorene, așadar al revoluției intelectuale de dinainte de revoluția politică: „neștiutorii de ieri învățau cu entuziasm și nu se puteau despărți de *Istoria* lui Petru Maior, umblând tot cu ea subsuoară”⁴⁰. Și pentru articolele publicate în *Zorile*, cartea lui Maior jucase rolul unui vademecum cultural și național, alături de *Foaia pentru minte...*, a lui Barițiu⁴¹.

Barițiu este cel care evocă și gestul lui Simion Ramonțai, care a căutat să faciliteze primirea *Istoriei* lui Petru Maior sau a *Gazetei* de către tinerii învățăcei din Cluj, ulterior de la Blaj: „se întâmplase în anul 1831 ca să fie primiți în seminarium dintr-odată 7 studenți din facultatea filosofică de la Cluj, care avuseră fericirea de a cunoaște acolo pe dr. Simion Ramonțai fondatorul, a se îndulci de învățăturile lui, a și primi în dar de la el *Istoria* lui Petru Maior și celelalte scrieri ale lui. Unul din aceia tradusesese *Istoria* lui Maior în limba maghiară...”⁴². Fragmentul ascunde, după o tactică des utilizată de gazetar, de a-și ostraciza amintirile la persoana III, aspirând probabil la un grad mai mare de obiectivitate, chiar întâmplări din propria biografie, pentru care anii 1831-1835 însemnau școlăritatea sa blăjeană, după cea de la Liceul piariștilor din Cluj, după cum tot el era și autorul menționatei traduceri în maghiară.

³⁶ Mălinescu către Bariț, din Iași, la 1 decembrie 1843, în *George Bariț și contemporanii săi*, vol.6, p. 58.

³⁷ *Ibidem*, p. 61.

³⁸ Scrisoarea lui Mălinescu către Bariț, la 15 febr.1844. Cele 10 sau 20 exemplare dăruite lui Barițiu, poate i se cuveneau în calitate de difuzor. *Ibidem*, p. 62-63.

³⁹ *Ibidem*, p.64.

⁴⁰ Corneliu Albu, *Alesandru Papiu Ilarian*, București, Editura Științifică și enciclopedică, 1977, p.32.

⁴¹ *Ibidem*, p.34.

⁴² Alexandru Tonk, *Formarea intelectualității române din Transilvania și liceul piariștilor din Cluj*, în *Studia UBB*, seria *Historia*, fasc.1, 1968, p.50; George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, 1889, p.614.

Există între difuzorii modelului maiorean în Principate, profesori ardeleni de talent, precum Gheorghe Lazăr, care prin lecțiile predate la finele deceniului doi al secolului al XIX-lea la Colegiul Sf.Sava probează un real talent didactic, dar și aspirații naționale. Doi dintre elevii săi, Ion Heliade Rădulescu și Petrache Poenaru, își evocă magistrul și vizavi de talentul oratoric, dar și vizavi de modelele pe care acesta încerca să le impună: „când se afla în clasă el vorbea însuflat. Catedra lui semăna cu un amvon; vedea cineva cum i se bate pieptul”, își amintea Eliade, iar Poenaru adăuga cum el detalia „marile fapte ale strămoșilor noștri, făcea să se cunoască luptele și virtuțile patriotice ale bărbaților care au ilustrat națiunea, atât a eroilor, ca Mihai, Ștefan, Mircea, cât și a apostolilor regenerării intelectuale ca Văcăreștii, Șincai, Petru Maior”⁴³. Nu lipsește nici evocarea gestului lecturii, după cum îl provoacă la o rememorare a anilor de școală același Heliade Rădulescu pe Petrache Poenaru, referindu-se la noua ediție a *Istoriei* lui Maior: „ți-aduci aminte, în 1839 (sic!), când a ieșit *Istoria pentru începutul românilor* a fericitului Petru Maior, cum o citeam împreună și câte idei frumoase, deși copilărești, se frământa în capetele noastre, ce închipuiri ne făceam a ne vedea aievea visărilor noastre!”⁴⁴. Lectură adolescentină în acest caz, dar care plătea preț romantismului, stimulând visul și reveria. În fapt, Petrache Poenaru va rămâne fidel mesajului iluminist al episodului de cultură ce se ascunde în gestul lecturii, chiar dacă aceasta e una publică, în beneficiul celor ce încă nu au deprins literele alfabetului; de aceea editează din 1843 foaia *Învățătorul satului*, pe care puținii știutori de carte de la sate, o puteau citi iarna, la sărbători, în beneficiul consătenilor lor⁴⁵.

Una din cele mai sonore aprecieri la adresa lui Petru Maior, ce va reveni obsedant în comentariile generației romantice, este cea înscrisă de Heliade Rădulescu în prefața la ediția din 1838 a *Fabulelor* lui Țichindeal: „*Istoria pentru începutul rumânilor* a fericitului Petru Maior a fost un fel de toiag a lui Moise prin care despiciând o mare de întunec ce ținea pe Români de cindea pământul făgăduinței, îi face să treacă dincolo de Egiptul minciunilor și să-și cunoască adevăratul și slăvitul lor început”⁴⁶. Asocierea numelui lui Maior de ediția lui Țichindeal nu e un simplu joc al hazardului, fiindcă în fapt între cei doi existase o legătură, în sensul că Petru Maior, ca cenzor, recomandase difuzarea *Îndreptărilor moralicești*. Idealul amândurora a fost cel al luminării, prin știință și cultură, chiar dacă Țichindeal a preferat să fie un reprezentant al Luminilor de factură populară, să rămână un Aufklärer bănățean, dialogând cu alte medii de cultură europene⁴⁷. În schimb, despre Heliade Rădulescu s-a spus pe bună dreptate că a fost motivat de o adevărată politică a cărții, într-o vreme în care cărțile au entuziasmat deja o lume a cititorilor mai bogată și mai diversificată ca în urmă cu câteva decenii, pledoariile sale pentru editarea unor „cărți naționale” fiind nu doar esențe ale unui proiect postiluminist, ci demersuri spre care s-a aventurat cu

⁴³ Paul Cornea, *op.cit.*, p.73.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 475.

⁴⁵ Adrian Marino, *Iluminismul românesc: idei despre carte, editură, lectură*, în *loc.cit.*, p.428.

⁴⁶ Ion Heliade Rădulescu, *Precuvântare la a doua ediție*, la Dimitrie Țichindeal, *Filosofice și politice prin fabule învățături morale*, București, 1838, p. XI.

⁴⁷ Nicolae Bocșan, *Confiscarea fabulelor lui Țichindeal*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj Napoca, tom XIX, 1976, p. 127-128 și 145.

pragmatism, ca patron de tipografie, ce avusese parte și de sprijinul autorităților⁴⁸.

În acest tablou al receptării mesajului operei maiorene, apare episodic și cunoscutul om politic Mihail Kogălniceanu, care în 1839 considera că în istoria literaturii române începuse la 1812 o nouă eră, tocmai prin *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, căci Maior „a redat curaj moldo-valahilor, le-a prezis venirea unor timpuri mai bune, le-a reamintit, într-un stil cald și energic, mărirea strămoșilor lor. Cartea sa a făcut minuni, atât înăuntru, cât și în afară... Fiecare a început să-și cunoască drepturile și să înțeleagă sacrificiile pe care i le cerea patria”⁴⁹.

În cuvântul său introductiv la deschiderea cursului de istorie națională la Academia Mihăileană, la 24 noiembrie 1843, un discurs clasic ce se remarcă prin claritatea planului și care stăruie asupra rostului istoriei naționale⁵⁰, autorul făcea o expunere a curentelor de idei din țările române. Punând trecutul față în față cu prezentul, el însuși se eticheta „un român, însă niciodată până acolo, ca să contribuez la sporirea Romanomaniei, adică mania de a se numi Romani, o patimă care domnește astăzi mai ales în Transilvania și la unii din scriitorii din Valahia”⁵¹. În același text, Kogălniceanu a fost între primii care au preluat formula inspirată a lui Heliade, astfel că Maior redevenea un „nou Mois, care a deșteptat duhul național, mort de un veac”⁵². Chiar dacă își însușește tacit comparația și nu divulgă numele real al autorului ei, Heliade Rădulescu, reținem mai degrabă aburul romantic al vremii, în care metafora deghizează totul și în care poate admira nonșalant un geniu profet, ce nu difuzează adevăruri revelate de divinitate, ci adevăruri descoperite de el însuși.

Pe de altă parte, Kogălniceanu a încercat să se poziționeze în universul adevărului, al obiectivității, astfel încât îi apostrofează pe contemporanii săi, integrați în curentul latinist, ale cărui rădăcini, din nefericire, s-ar afla tocmai în ideile maiorene: „pe de altă parte însă au avut și nevinovata nenorocire să producă o școală, destul de numeroasă, de Romani noi, cari fără a-și sprijini zisele cu faptele, socot că trag respectul lumii aspră-le-și, când strigă că se trag din Romani, că sunt Romani și prin urmare, cel dintâi popor din lume”⁵³. Îndemnul lui Kogălniceanu are ca miză diluarea acestor exagerări, ca și asumarea pactului cu modestia: „să ne ferim, Domnilor mei, de această manie care trage asupra noastră râsul streinilor. În poziția noastră, de față, cea dintâi însușire trebuie să ne fie modestia: almintrelea am putea merita ce zice d.Eliad, că numai națiile bancrute vorbesc neconținut de strămoșii lor, bunăoară, ca și eugeniștii scăpătați”⁵⁴.

În preajma revoluției de la 1848, între cititorii operei maiorene se regăsesc și nume mai puțin atinse de celebritate, ceea ce nu înseamnă că sunt mai puțin preocupate de esența mesajului. Bunăoară, Gavril Munteanu, un ortodox educat

⁴⁸ Adrian Marino, *Iluminismul românesc: idei despre carte, editură, lectură*, în *loc.cit.*, p.421.

⁴⁹ Apud Paul Cornea, *op.cit.*, p. 476.

⁵⁰ Cf. Nicolae Cartoian, în Kogălniceanu, *Scrieri și discursuri*, Ed. III, Craiova, s.a., p. 107.

⁵¹ Mihail Kogălniceanu, *Cuvânt introductiv la cursul de istorie națională și câteva din discursurile în divanul ad hoc al Moldovei*, București, 1909, p.23-24.

⁵² *Ibidem*, p. 24.

⁵³ *Ibidem*, p. 24.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 24.

la Liceul piarist din Cluj, care în 1835 începea o carieră didactică în Țara Românească, dascăl și organizator al Seminarului de la Buzău⁵⁵, îi cerea lui Barițiu un exemplar din *Istoria pentru începutul românilor*, ediția a II-a, la 21 ianuarie 1844, revenind cu o scrisoare peste câteva luni tocmai fiindcă încă exemplarul solicitat nu sosise. Stăruința expeditorului este o probă implicită a interesului său pentru acest tip de lectură⁵⁶.

Aceluiași difuzor, George Barițiu, i se adresa și greco-catolicul Grigore Mihali, și el cu studii la liceul piarist din Cluj, apoi la Seminarul blăjean și Pazmaneul din Viena, ulterior cu responsabilități în administrația protopopească greco-catolică⁵⁷ și care primise, din fericire, *Istoria pentru începutul românilor ...* pe care o ceruse: „Pentru Istoria de Maior, mulțămesc. Voi sili a le trage la mine și a le îndrepta la locul său. Io, cu cea mie prezentată iară prezent vreu a face, însă fratelui meu, cleric în Blaj, că io am a mea de vreo 2 decenii⁵⁸. O lectură care pare doar aparent închisă în cercul familial, din moment ce ambii frați vor să-și adjuceze proprietatea asupra unui exemplar.

Pentru ideologul revoluției de la 1848, juristul Simion Bărnuțiu, „întâlnirea” cu opera maioreană s-a petrecut desigur în atmosfera studiilor de teologie și filosofie de la Blaj (1825-1829). Primele sale confesiuni sunt mai degrabă constatative, fără tonalități valorizatoare, cu toate că realitatea evocată nu pare a-i fi întru totul pe plac. În anul 1842 nota că Petru Maior este autor a două istorii și că „multe putem învăța în privința aceasta din cărțile lui Petru Maior despre începutul românilor și despre biserica românească, amândouă scrise în românește. Cea din urmă (despre istoria bisericii), în vreo 900 de exemplare, se află arestată într-un grânar din Blaj, sub paza șoarecilor, cealaltă se vinde liber cu un florin; și doar cea dintâi nu este mai bună decât cea din urmă, iar aceasta nu-i mai puțin vrednică de libertate ca cealaltă. Să notăm însă că, afară de cea confiscată, neamul românesc n-are istorie besericească”⁵⁹. Rezultă așadar că în opinia sa se profila o valoare materială și alta morală a cărții, după cum și eliberarea de sub rigorile cenzurii de care orice ediție ar trebui să beneficieze.

Nu lipsesc din aceste gânduri, publicate de Bărnuțiu în *Vasárnapi Ujság*, la 4 decembrie 1842, insatisfacția și exigențele prea înalte, proprii romantismului, și ca atare un bilanț deloc optimist, vizavi de numărul celor care ar putea conferi sonoritate unei galerii de portrete din generația iluministă: „deci n-avem de ce să amintim vremurile trecute, căci chiar dacă putem numi vreun om de seamă între vasiliții vechi, de care totdeauna ne amintim cu bucurie, vremurile acelea au trecut și călugări din Roma sau Viena nu mai vedem în mănăstirea noastră. Dar nici numărul acelor *oameni de seamă* (s.n.) nu-i mare, pentru că până ce un Klein, Șincai, Maior se străduiau să înfăptuiască o epocă luminată, până atunci alți vasiliți au dus la Viena o icoană făcătoare de minuni, ca să facă din Blajul

⁵⁵ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. 6, p. 190.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 208.

⁵⁷ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. 3, București, Editura Minerva, 1976, p.58.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 83.

⁵⁹ Simion Bărnuțiu, *Balázsfalvi iskolai ügyekről*, în vol. Ioan Chindriș, *Simion Bărnuțiu. Suveranitate națională și integrare europeană*, Cluj Napoca, 1998, p. 269.

nostru simplu un Marianzell sau un Nicula”⁶⁰. Rămâne în schimb, felul în care la două decenii de la moartea lui Petru Maior, acesta se impusese în conștiința blăjenilor, ca parte a unei triade valorice.

Câteva luni mai târziu, Simion Bărnuțiu, profesor de filosofie, invoca din nou opera și nu destinul lui Petru Maior, cele 2 sinteze ale sale trebuind să fie lecturi obligatorii, îndeosebi pentru clericii greco-catolici: „singurul scop ce și-au propus e a îndemna mai întâiu pe preoții românești uniți din Ardeal, ca să cetească cu deadinsul atât *istoria lui Petru Maior despre începutul românilor* (s.a.) care iară, fără păcat, nu poate să-i lipsească nici unui român adevărat, cât și *istoria bisericii românilor* (s.a.), care iară, fără păcat, nu poate să lipsească nici unui preot adevărat”⁶¹. E importantă constanța gestului lui Bărnuțiu, pentru care ambele sinteze maiorene au aceeași valoare și, ca atare, același rost în educația clericilor și a laicilor.

Dar pentru Simion Bărnuțiu opera iluministului ardelean a avut și resorturi utilitare, cum singur mărturisește, la care a apelat încrezător în precizia sa concretă, documentară și în logica sa interioară. În funcție de subiectul meditațiilor sale, a răsfoit cu frenezie pagini din cărțile predecesorului său. Bunăoară, cerând drept la sobor anual al episcopiei Făgărașului, Bărnuțiu a asociat în portofoliul său argumentativ și *Istoria bisericii* a lui Maior: „încă mai stă *istoria bisericii românilor* a lui Petru Maior și până va sta cartea aceasta, va sta și soborul cel mare sau încă pomenirea lui”⁶². În fapt, Petru Maior îi apărea ca un apărător al identității bisericii greco-catolice, în fața liniei catolicizante: „poate că în anul 1793 Petru Maior, ca profesor de canoane și ca un mare al drepturilor apărător, a învățat și a propus curat drepturile bisericii noastre toate cum sunt, și câte sunt; dar de atunci încoace, în ce măsură au crescut arbitria în chivernisirea bisericii, în aceeași măsură au căzut și râvna clerului de a-și apăra drepturile sale”⁶³. O observație interesantă, care va face carieră în istoriografia ecleziastică mult mai târziu, abia când Octavian Bârlea va deosebi cele două linii din biserica greco-catolică, cea în ton cu canoanele florentine și cea latinizantă⁶⁴. Să nu omitem nici idealizarea unui trecut nu foarte îndepărtat, pentru cel care din interiorul propriei biserici privește deopotrivă către prezent și viitor.

Cu siguranță, cel mai cunoscut text ce poartă semnătura lui Bărnuțiu este *Discursul* de la Blaj, o prelegere ce poartă în sine resurse inspiratoare din operele înaintașilor, inclusiv din cea a lui Petru Maior, atât din punctul de vedere al revendicărilor de bază înscrise, cât și din punctul de vedere al expresiilor împrumutate⁶⁵. În conținutul discursului se întrevede pe alocuri și influența ideilor lui Petru Maior, care prin cele două sinteze istorice și prin *Protopopadichia* îi furnizează piese în dosarul trecutului românilor ardeleni. De exemplu, atunci

⁶⁰ *Ibidem*, p. 271.

⁶¹ Apud George Bogdan Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924, p. 213. Articolul se intitula *Săborul cel mare al episcopiei Făgărașului*, redat aici în anexă, și fusese publicat de autor în *Foaie pentru minte...*, nr. 4, 1843.

⁶² *Ibidem*, p. 213.

⁶³ *Ibidem*, p. 218.

⁶⁴ Octavian Bârlea, *Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale*, în *Perspective*, nr.3-4 (19-20), ian-iun.1983, an V, München, passim.

⁶⁵ George Em.Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din sec.al XIX-lea*, vol. I, Cluj, Editura Dacia, 1977, p.121.

când Simon Bărnuțiu reconstituie raporturile din secolul al XVII-lea dintre protopopii români și superintendentul calvin sau când, pe urmele lui Anonymus și Petru Maior, zugrăvea Transilvania ca țară a aurului și a sării⁶⁶.

Oricum, textul îl definește pe Bărnuțiu ca reprezentant al elitei revoluționare ardeleni, dar exprimă clar talentul său ca orator, un crochiu al libertății și o responsabilizare istorică a fiecărei generații față de urmași. Discursul blăjean din 2/14 mai 1848 devenea așadar unul din cele mai reprezentative piese ale retoricii pașoptiste.

Rezumând, în răstimpul a mai bine de două decenii pe care istoriografia românească le-a traversat de la moartea lui Petru Maior și până la efuziunea revoluționară a conștiințelor de la 1848, se pot deosebi cu claritate frânturi ale lecturării operelor iluminiștilor ardeleni. „Lumea textului” maiorean a reținut deopotrivă atenția clericilor, dascălilor, scriitorilor, gazetarilor, dar mai ales istoricii, juriștii și filologii sunt cei pentru care ea nu e doar prilej de solilocvii și timide meditații, ci furnizează substanță propriilor construcții livrești. Chiar dacă nu lipsesc accentele admirative, textele lui Petru Maior se înscriu într-o pedagogie națională, ce se instituie pe urmele unei relații firești între ideologia iluministă și cea romantică.

⁶⁶ Simion Bărnuțiu, *Discursul de la Blaj*, în Ioan Chindriș, *op.cit.*, p.86 și 93.

CHESTIUNEA SUBVENȚIONĂRII ȘCOLII ROMÂNEȘTI DIN BRAȘOV ÎN RAPOARTELE DIPLOMATICE AUSTRIECE (1894-1900)

Madly Lorand*

Abstract

The discussions over the funding of the Romanian School in Brașov, as reflected in the Austrian diplomatic reports (1894-1900)

In the complex political and cultural context in Transylvania at the end of the 19th century, the financial aiding of the Romanian School in Brașov by the Romanian government in Bucharest had a special importance in defining the bilateral relations between Romania and the Austro-Hungarian Empire. Understood beyond his political importance, seen as a fact of the cultural cohesion of the Romanians in all this geographic area, the Bucharest governments struggled to maintain this school funding against the opposed political will of most of the Hungarian politicians. After many years of discussions, all parties accepted the solution of an overall reimbursement as capital of this subvention. This study, describing aspects of a period well known to the Romanian historiography, tries to bring new details and interpretations, based on the researches of Austrian diplomatic reports and other resources found in the National Archives of Austria in Vienna.

Keywords: *Diplomacy, Romanian national movement, Apponyi government, school subventions, Vienna.*

Susținerea materială a școlii românești din Brașov¹ prin mijloace bănești puse la dispoziție de către guvernul de la București a constituit un punct interesant al relațiilor dintre România și Austro-Ungaria la cumpăna secolelor XIX și XX. Dincolo de a fi considerat doar ca un sprijin cultural, această subvenționare a fost îndelung comentată în referințele diplomatice de epocă, în condițiile în care guvernul de la Budapesta privea cu scepticism acest mod de sprijin; acestea mai ales în condițiile în care complexul școlar brașovean reprezenta, conform părerii mitropolitului Șaguna, „o coroană a întregii trebi școlare din Ardeal”.²

Sprijinul material acordat de București unor activități culturale în teritoriile locuite de români, în cazul de față Transilvania, a constituit în mod constant un măr al discordiei în cadrul acestor relații. Începând din anul 1894 erau prevăzute în bugetul României poziții bugetare în acest scop, în anul financiar 1894/95 în valoare totală de 483.000 franci, din care 100.000 erau alocați pentru Transilvania.³

* **Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj Napoca.** *Studiu realizat în cadrul programului de cercetare științifică finanțat prin grant-ul CNCSIS ID_816 pe tema „Discurs istoric și diplomație: Românii din Transilvania și Basarabia în politica externă a României”.*

¹ Era vorba despre complexul școlar de pe lângă parohia „Sf. Nicolae” din Brașov; în cadrul acesteia funcționa, de exemplu, și singura școală comercială cu predare în limba română, alături de școli elementare, gimnaziul și școala reală. Vezi *Istoria Românilor* [Coord. Acad. Gheorghe Platon], Vol. VII/II, București, 2003, p. 309.

² *Apud Aurelia Bunea, Parlamentul României în sprijinul învățământului românilor din Transilvania, 1892-1899, în Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia, 1970, p. 87.*

³ *Die Habsburgermonarchie 1848-1918* [ed. A. Wandruszka și P. Urbanitsch], vol. VI/2, Viena 1993, p. 308-309 și urm.; Nu numai statul, ci și numeroase persoane private, mai ales întreprinzători s-au implicat în susținerea culturii românești din Transilvania. Vezi Andrei Oțetea,

Arhiva legației și consulatului austro-ungar din București, care se păstrează la Arhivele Naționale din Austria⁴, ne oferă documente relevante pe această temă, cuprinse într-un dosar intitulat „chestiunea școlii românești din Brașov”, conținând cu precădere rapoarte diplomatice privitoare la această problemă.

Derularea evenimentelor legate de această chestiune a avut loc în contextul în care guvernul de la Budapesta solicita tot mai multe informații privind legăturile liderilor mișcării naționale românești cu Bucureștiul; mai ales în vremea guvernării premierului Bánffy Dezső, care era interesat în mod personal de obținerea a cât mai multe informații privitoare la mișcarea națională, se solicita, între altele, supravegherea îndeaproape a activității „Ligii Unității Culturale a tuturor românilor”, a activității clericilor și nu în ultimul rând a modului în care școlile, bisericile și în general mișcarea națională primeau susținere din partea statului român. Atitudinea acestui premier, fost comite suprem la Dăbâca, mai ales față de activitatea naționalităților, era bine cunoscută în epocă; acesta, proclamând necesitatea unei politici dure față de mișcările naționale, a folosit toate mijloacele aflate la dispoziție pentru a controla și destrăma instituțiile politice și culturale ale naționalităților nemaghiare, ca parte relevantă a unei politici mai ample și sistematice. Mai ales obținerea a cât mai multe informații privind activitățile mai sus amintite au constituit un interes fundamental al premierului Bánffy⁵, așa cum reiese și din documentația de față.

În acest scop, Bánffy Dezső a înființat chiar și un nou organ, „departamentul pentru naționalități”, aflat în subordinea sa și prezidat de Sándor Jeszenszki, fostul procuror al procesului Replicii, alături de Jancsó Benedek, specialist în chestiunea naționalităților din Monarhie.⁶ Ca măsură concretă față de școli, premierul a solicitat acestora printr-o ordonanță din februarie 1895, declararea fondurilor de care acestea dispun, precum și a provenienței acestora.⁷

Și în România situația se arăta a fi complexă. Șeful Partidului Național Liberal, Dimitrie Sturdza⁸, care avea un ascendent asupra mișcării naționale românești din Transilvania, a recunoscut, contrar așteptărilor, în octombrie 1895, că Monarhia reprezintă un element important al echilibrului de puteri, și că în consecință nu va interveni pentru destabilizarea acesteia prin nicio măsură. Astfel, numeroase subvenții, mai mult sau mai puțin evidente, către biserici și școli, de aproximativ 150-200.000 de coroane au fost sistate. Această problemă a ajuns în mijlocul unei combinații diplomatice inedite între guvernul de la

The Rumanians and the disintegration of the Habsburg Monarchy, în „Austrian History Yearbook”, vol. III/2, 1967, p. 453 ș. a.

⁴ Haus- Hof- und Staatsarchiv Viena, fond *Gesandtschafts- und Konsulararchiv Bukarest*, Ktn. 1, 21.

⁵ Szász Zoltán [ed.], *Erdély Története*, vol. III, Budapesta, 1988, p. 1664-1665.

⁶ *Ibidem*, p. 1665.

⁷ Aurelia Bunea, *op. cit.*, p. 90.

⁸ Dimitrie A. Sturdza (1833-1914) a fost prim-ministru între 15 octombrie 1895-2 decembrie 1896 și 12 aprilie 1897-23 aprilie 1899, și ministru de externe între 4 octombrie 1895-21 noiembrie 1896 și 31 martie 1897-30 martie 1899 (în perioada acoperită de acest studiu).

Budapesta, premierul Sturdza și partidele de opoziție din București, în condițiile în care Sturdza a insistat asupra păstrării subvenției.⁹

În cele din urmă, partea română și cea ungară s-au înțeles asupra unei despăgubiri globale a subvenției către gimnaziul brașovean, care urma să fie depusă la banca centrală din Budapesta, instituția de învățământ beneficiind de dobânzile anuale; în noile condiții școala nu mai era obligată să accepte ajutorul de stat din partea Ungariei, acest lucru fiind ulterior catalogat ca o victorie pentru această instituție prestigioasă.¹⁰

Primul document al acestui fascicul relevă tocmai interesul guvernului de la Budapesta față de aceste elemente; Ministerul comun de externe considera, în părerea emisă către reprezentantul la București, că în mod oficial, statul român ar putea refuza să ofere informații privitor la subvențiile amintite, dar dat fiind că acestea sunt remise pe cale oficială, se pot obține totuși diverse informații. Cel mai mare neajuns era însă că discuțiile în jurul unor subvenții ascunse ar putea deteriora relațiile bilaterale între cele două state, mai ales în acea perioadă imediat de după încheierea „războiului vama” (1886-1891), marcată totodată și de răsunetul mișcării memorandiste, iar legația nu avea la dispoziție foarte multe metode de investigare.¹¹

În acest context, una dintre cele mai pertinente păreri ale unui diplomat austriac aparține contelui Agenor Goluchowski (junior)¹², care a fost timp de nouă ani trimisul Austro-Ungariei la București, până în anul 1894; acesta critica puternic poziția Budapestei față de mișcarea națională, mai ales sub impresia urmărilor procesului memorandist, profetind chiar alunecarea României în tabăra adversă Monarhiei Habsburgice în caz de război, ca urmare a politicii amintite.¹³ Memoriul acestuia, redactat cu ocazia demisiei din funcția de legat în România (vara anului 1894), demisie considerată tocmai ca luare de atitudine față de politica Budapestei vis-a-vis de români,¹⁴ în care atrăgea atenția asupra importanței și potențialului mișcării naționale românești din Transilvania mai ales în contextul relațiilor regionale, a contribuit, alături de răsunetul procesului memorandist, foarte puternic mediatizat, la o ușoară schimbare a opticii Vienei față de Budapesta, în sensul unei intervenții mediatoare a părții austriece în relațiile Budapestei cu mișcarea națională; însă influența și intervențiile Vienei aveau un ascendent relativ asupra atitudinii părții ungare, determinată mai ales de curentele politice și personalitățile care vor domina politica internă a statului ungar.¹⁵

La 2 mai 1895, premierul Bánffy solicita din nou informații privitoare la relațiile Ligii Culturale cu românii din Ungaria, mai ales din prisma ajutoarelor bănești, acordate de guvernul de la București instituțiilor de învățământ

⁹ *Erdély Története*, vol. III, p. 1666.

¹⁰ *Ibidem*, p. 1667.

¹¹ Raport confidențial din Viena, HHStA, *fond cit.*, Ktn. 21, 9 iulie 1895.

¹² Agenor Goluchovsky junior (1849-1921); între 1887-1893 trimis plenipotențiar la București, între 1895-1906 ministru de externe comun al Austro-Ungariei.

¹³ Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus*. Ein Beitrag zur Geschichte des Nationalitätenkampfes in Österreich-Ungarn, Ed. Böhlau Köln-Weimar-Wien, 1965, p. 28.

¹⁴ *Die Habsburgermonarchie*, VI/1, p. 287.

¹⁵ *Vezi și Istoria Românilor*, vol. VII/II, pp. 330-331.

transilvane. Printr-un intermediar, un oarecare Dumba, s-a aflat prin intermediul ministrului de externe Lahovary că subvențiile totalizează 100.000 fl., cu toate că autoritățile ungare știau de 150.000 – sumă aflată prin același Dumba de la ministerul cultelor.¹⁶ Însă nu s-a reușit obținerea niciunei informații privind modul exact de folosire a fondurilor amintite, doar atât că se vor utiliza în scopuri eclesiastice. În aceste condiții, premierul ungar devenea și mai interesat de chestiune, întrebând în nota sa dacă autoritățile românești ar putea refuza să dea informații prin intermediul Curții de conturi.

Mai târziu, premierul ungar părea interesat de chestiunea școlii brașovene, când a alarmat Ministerul de externe privitor la faptul că gimnaziul ortodox din Brașov a primit o subvenție secretă de 20.000 franci din partea lui Dimitrie Sturdza, solicitând cât mai multe informații în acest sens.¹⁷ Încă la finele anului 1895, premierul fusese informat prin ministrul Cultelor despre aceste subvenții, și nu credea că este vorba despre ajutoare pentru cumpărarea de obiecte bisericesti, mai ales în condițiile în care capii Bisericilor transilvane și-au reafirmat loialitatea față de guvern, nedorind să accepte fără consimțământul lor nici un fel de susținere.¹⁸ Chestiunea sprijinului material s-a aflat în atenția autorităților ungare încă din anul 1867, în anul următor guvernul din București fiind somat să renunțe la purtarea corespondenței separate cu organele bisericesti transilvane, invocând respectarea legislației internaționale. După declarațiile de fidelitate ale ierarhilor eclesiastici, ministrul cultelor a permis totuși ca sumele consemnate să fie folosite în beneficiul celor mai sărace biserici, o formă concretă a acestui sprijin fiind cea către școlile brașovene. La 8 iunie 1868, Parlamentul din București a aprobat suma de 23.500 franci ca subvenție, în condițiile în care mitropolitul de la Sibiu afirma că nu știa nimic despre aceasta și că nu va fi de acord cu remiterea sumei. Însă inspectoratul școlar din Brașov a avut o altă poziție, solicitând la 9 martie 1873 guvernului de la București creșterea quantumului subvenției. Autoritățile ungare au considerat această intervenție a inspectoratului un abuz, acesta neavând dreptul să se adreseze Bucureștiului fără consimțământul guvernului ungar, iar despre această situație a fost informat oficial și guvernul de la București.

Relatarea premierului ungar continuă cu descrierea încercării de paralizare a subvenționării, prin determinarea virării sumelor prin consulul din București direct către o instituție bancară din Ungaria. La 3 februarie 1874, Ministerul de externe român anunța că guvernul a informat inspectoratul școlar din Brașov să remită orice cerere ulterioară către consulatul austriac din București. Mai târziu însă, comerciantul Manole Diamandi din Brașov a adresat personal o cerere către guvernul român; prin intervenția consulului, suma solicitată de 19.250 franci nu a mai fost remisă acestuia, ci consulului austriac Hahn, revenind apoi indirect comerciantului petent; în intervenția lui Diamandi, autoritățile vedeau o tactică a mitropolitului sibian, care interzisese oficial școlii să ceară subvenții externe, prin care comerciantul amintit apare ca intermediar. Mai târziu, aflăm despre

¹⁶ HHStA, *fond cit.*, Raport nr. 333/ME. Vezi și E. Prokopowitsch, *op. cit.*, p. 30.

¹⁷ *Ibidem*, Nr. 442 din Viena, 5 iulie 1896, Ministerul către legatul Aehrenthal care se afla la Sinaia.

¹⁸ *Ibidem*, Nr. 1259 din Budapesta, 21 decembrie 1895 (transmis ca notă confidențială)

intervenția consulului austriac din București, care a intervenit pentru ca sumele să ajungă la Ministerul cultelor care să le remită ulterior mitropoliei din Sibiu, prin această metodă fiind trimisă către școlile amintite subvenția pentru a doua jumătate a anului 1874 (924 napoleoni aur).

Cu toate că se intrase oarecum într-o stare de normalitate în remiterea subvențiilor de la București, în anul 1875 guvernul de la Budapesta s-a sesizat că acceptarea acestora nu corespunde „naturii relațiilor internaționale”, sumele putând fi asigurate, în caz de nevoie, și din fondurile bugetare ale Ungariei; acest lucru a fost comunicat mitropolitului de la Sibiu, care însă nu a depus niciodată vreo cerere de subvenționare către guvernul ungar.

Ministerul ungar al Cultelor a intervenit astfel, în continuarea demersului guvernamental, la ministrul de externe, pentru a obține stoparea definitivă a subvenționării de către România a școlii brașovene.¹⁹ Chestiunea a ajuns pe ordinea de zi a Conferinței ministeriale la Viena (24 martie 1875), fiind dezbătută în prezența împăratului Francisc Iosif. Ministrul de externe Andrassy dorea să someze guvernul de la București, intenție cu care împăratul nu a fost de acord, presupunând că atunci sumele vor fi remise pe cale privată, fără nici un control al autorităților, dorind intervenția autorităților și la inspectoratul școlar din Brașov. Ca urmare, după un comunicat al Ministerului de externe, Ministerul cultelor a interzis în aprilie 1875 primirea de către biserici și școli a oricărei subvenții de la un stat străin.

Dat fiind că în bugetul elaborat de guvernul de la București, sumele pentru subvențiile școlare au apărut din nou, adunându-se suma de 525.000 franci, din care se dorea sprijinirea sinoadelor din Arad, Sibiu și Caransebeș cu câte 120.000 franci, guvernul de la Budapesta s-a sesizat din nou, constatând că nu poate interveni, dat fiind că predarea amintitelor sume avea loc la București.

Această situație a persistat astfel mai mulți ani, practic până la intervenția în forță a premierului Bánffy în această chestiune. La începutul anului 1897, acesta era informat despre dorința Bisericii Ortodoxe din Transilvania de a solicita ajutor chiar de la sinodul rusesc din St. Petersburg pentru susținerea școlilor, fiind oarecum liniștit după asigurarea ministrului de finanțe Cantacuzino, care afirmase că cei 525.000 de franci pentru susținerea școlilor transilvănene nu vor mai fi incluși în bugetul anual.²⁰ Interesul premierului ungar rămâne însă deosebit de intens față de aceste chestiuni, așa cum reiese din solicitarea de noi detalii pe calea legației austro-ungare din București.

Dar chestiunea subvențiilor școlare nu a intrat numai în câmpul disputelor politice din Capitala românească, unde întreaga chestiune va determina desolidarizarea multor membri marcanți ai Partidului Național Liberal aflat la putere de politica lui D.A. Sturdza în chestiunea școlară²¹, ci au afectat și abordarea unor probleme interne ale Ungariei, determinând și acolo dispute politice. Astfel, unele dezvăluiri ale lui Take Ionescu privind subvențiile școlare au

¹⁹ *Ibidem*, nr. 447 din 20 martie 1875.

²⁰ Premierul Bánffy către ministrul de externe Goluchowski, Budapesta, *Ibidem*, raportul din 12 februarie 1897.

²¹ În cele din urmă s-a ajuns și la intentarea unui proces în România de către comitetul parohial al bisericii „Sf. Nicolae”, din cauza sistării plăților de către cabinetul Sturdza, ajungându-se în cele din urmă la demisia primului ministru din aceste motive. Vezi Aurelia Bunea, *op. cit.*, p. 95

determinat intervenția indiscretă a consilierului ministerial Jeszenszki, care dorea ca informațiile obținute să fie folosite pentru o intervenție masivă pe plan diplomatic, fapt evitat chiar de către premier, care a încercat „să se spele” în această chestiune.²² În acest context al creșterii agitației legate de documente secrete, care au ajuns prin indiscreție la cunoștința altora decât cea a avizaților, la 10 mai 1898, Take Ionescu a citit în Parlament două documente²³ – un rescript semnat Vlassics către mitropolitul Miron Romanul, ajuns public se pare printr-o indiscreție a celui din urmă, dar care nu conținea nimic nefavorabil, și un alt înscris, care prezintă toate fazele chestiunii subvențiilor, până la intervenția guvernului ungar la Budapesta, conținând multe detalii care ar putea afecta relațiile dintre cele două state, și care a ajuns tot printr-o indiscreție în mâinile lui Take Ionescu.²⁴ În încercarea de clarificare a chestiunii, premierul Bánffy explica afirmația mitropolitului sibian că nu știa nimic sigur despre subvenții, acestuia fiindu-i indicat să ia legătura cu consilierul Jeszenszki, ceea ce a și făcut ulterior. Însă mitropolitul afirma mai târziu că este vorba despre o corespondență privată purtată cu consilierul ministerial amintit, din care nu reies date confidentiale, întreaga chestiune devenind publică prin încălcarea de către Take Ionescu a secretului avocațial.²⁵

În octombrie 1898, ministrul de externe comunica tuturor celor avizați că premierul ungar este pregătit să reglementeze chestiunea subvenționării bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului și a școlilor aferente, însă numai în cazul în care autoritățile române pot dovedi că sprijinul acordat până atunci a reprezentat despăgubiri ale unor drepturi private de dinainte; apoi, transmitea dorința premierului ca să se ajungă la un aranjament prin care despăgubirea să se acorde printr-o sumă capitalizată.²⁶ Ca răspuns, Aehrenthal²⁷ scria către Viena, la 5 octombrie, că legația de la București nu poate accepta aranjamentul – propus inițial de către Sturdza – fiindcă cele afirmate nu pot fi dovedite cu acte, iar Biserica a solicitat inițial acele sume ca subvenție, nu ca despăgubire, acestea fiind considerate de către autoritățile austro-ungare tot timpul ca fiind subsidii secrete. Astfel, Aehrenthal afirma că poate fi de acord cu un aranjament numai dacă pretențiile pot fi dovedite legal, și cu o singură despăgubire globală.

După o perioadă de expectative, în care a crescut acceptanța ambelor părți față de o soluție amiabilă, Ministerul de externe de la București comunica, la 2/14 august 1899, că este de acord să înceapă discuțiile, fiind în interesul tuturor găsirea unei soluții. Discuțiile s-au purtat în jurul capitalizării rentei de 38.500 franci la o sumă globală de 962.000, însă premierul Bánffy condiționa totul cu dovedirea caracterului privat al transferului. Și noul premier ungar, Kálmán Széll, a declarat că nu se va abate de la principiile antecesorului său în

²² HHStA, *fond cit.*, vezi Viena, 12 septembrie 1898.

²³ Aurelia Bunea, *op. cit.*, p. 95.

²⁴ HHStA, *fond cit.*, vezi raportul premierului Bánffy din 6 septembrie 1898.

²⁵ Premierul mai adăuga că originalul înscrisului se afla în posesia sa. Vezi și *Monitorul Oficial* din 28 aprilie/10 mai 1898; *Timpul*, 30 aprilie/12 mai 1898.

²⁶ Ministrul de externe către Aehrenthal, aflat la București; HHStA, *fond cit.*, Viena, 12 octombrie 1898.

²⁷ Conte Alois Lexa von Aehrenthal (1854-1912), ministru plenipotențiar în România (1895-1899) și apoi ministru de externe comun (1906-1912).

această chestiune, temându-se de atitudinea opoziției. După apariția, în presa ungară,²⁸ a unei „scrisori din București” devenită publică pe căi private din Ministerul de externe austro-ungar, întreaga chestiune a devenit și mai mult o temă de mare actualitate.

Printr-un comunicat al Ministerului de externe austro-ungar către legatul Pallavicini²⁹, aflat atunci la Sinaia,³⁰ erau comunicate rezervele premierului Széll față de posibilitățile Bucureștiului de a dovedi caracterul privat al creanțelor, dar și propunerea unui compromis, în sensul depunerii din partea Bucureștiului a sumei despăgubirii în Casa centrală ungară, sub administrarea dobânzilor acesteia de către eforia școlii, nemaifiind permise alte subvenții; Széll se gândea chiar și la întrunirea unei comisii compuse din reprezentanții Ministerului de culte din Budapesta și cei ai școlii brașovene, amintind de susținerea acestor idei atât de către mitropolitul Mețianu, cât și de către autoritățile austro-ungare.

În completarea acestei note, era trimisă și o expunere complexă a premierului Széll privitoare la istoricul controversatei subvenții.³¹ De aici aflăm că biserica „Sf. Nicolae” primea încă din anul 1861 o subvenție secretă din partea Bucureștiului, suma variind undeva pe la 38.500 franci, solicitată în anul 1859 de la domnitorul Cuza³², subvenție interzisă în anul 1874; doar în acel an, suma a fost remisă pe calea guvernului ungar, dar a fost inclusă în bugetul României ca subvenție anuală (23.500 franci inițial), fiind mărită în anul 1891 de către Take Ionescu, la rugămintea eforiei școlare, la 58.500 franci anual. Includerea acestei sume ca datorie externă a statului român față de epitropia școlii cu titlu de despăgubire a unor averi și privilegii pe care epitropia le-a avut de-a lungul timpului peste Carpați. Ulterior, prin articolul de lege XXX/1883, controlul asupra școlilor a fost înăsprit, acestea fiind obligate practic să refuze orice ajutor extern; acesta era contextul în care s-a născut pentru prima oară ideea despăgubirii globale, dezagreată însă de premierul Bánffy. În argumentația remisă în luna mai 1898, epitropia școlară din Brașov afirma că nu a primit subvenții secrete din România, ci sumele de care a beneficiat au avut titlu de despăgubire, toată situația fiind conformă cu legea din anul 1883; aceste argumente nu au fost acceptate de autoritățile ungare, care au făcut, în vara anului 1898, cercetări în arhivele și registrele financiare ale școlii.³³

Széll puna mai încolo accentul pe cumpănirea politică a chestiunii, pentru a găsi un compromis, pe care îl vedea în consemnarea sumei capitalizate de către

²⁸ Vezi *Budapesti Hirlap*, 8 iunie 1899.

²⁹ János von Pallavicini (1848-1941), diplomat austro-ungar, legat al dublei Monarhii la București (1899-1906).

³⁰ HHStA, *fond cit.*, Viena, 11 iulie 1899, comunicat confidențial.

³¹ *Ibidem*, Nr. 8649/ME, Budapesta, 30 iunie 1899. Este a doua expunere complexă privind derularea evenimentelor legate de subvenționarea de către guvernul român a gimnaziului brașovean.

³² Vezi raportul premierului ungar din Budapesta, 13 iulie 1898. În această chestiune, a fost numită o comisie de investigare, care a încercat să elucideze rădăcinile istorice ale subvenției, amintindu-se și de existența, cu mult înainte, a unor posesiuni ale bisericii din Brașov peste munți și a unor danii în secolele XVI-XVII. Cererea școlii brașovene datează de la finele anului 1858, subvenția fiind votată de ambele Camere ale Parlamentului bucureștean. Vezi Aurelia Bunea, *op. cit.*, p. 76.

³³ Aurelia Bunea, *op. cit.*, p. 93.

autoritățile române, în cupoane românești de rentă cu dobândă de 4%, cu titlu de depozit în Casa centrală ungară, dobânzile urmând a fi utilizate în scopurile desemnate; mai mult, propunea chiar și titlul depozitului – „Fondul gimnaziului superior și al școlii reale ortodoxe românești din Brașov”. Controlul folosirii sumei urma, în această viziune, să fie exercitat de o comisie formată din delegați ai Ministerului cultelor și ai instituțiilor de învățământ vizate. Ca și condiții se prevedeau promisiunea Bucureștiului de a nu promite și acorda alte susțineri materiale, precum și aprobarea acestui compromis de către Cabinetul ungar. Széll se arăta încrezător în această soluție, dat fiind sprijinul părții austriece și satisfacția reprezentanților Bisericii ortodoxe transilvănene.

Ministrul austriac de externe se arăta astfel, la începutul anului 1900, mulțumit de soluția premierului ungar, însă aștepta și poziția oficială a Mitropoliei sibiene și a reprezentanților gimnaziului brașovean; unele griji erau însă legate de interesul deosebit al opiniei publice față de această chestiune, context în care Széll, care nu mai manifesta nici o rezervă față de propunerile părții românești,³⁴ s-a angajat să răspundă în Parlament la orice fel de interpelare.³⁵

Între timp a survenit și poziția oficială a reprezentanților bisericii „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului, care declarau că renunță la orice pretenție față de guvernul de la București în cazul aplicării soluției despăgubirii globale, arătându-se de acord și cu celelalte condiții formulate de către partea ungară, rămânând însă de plătit subvenția anilor 1898-99, care nu era inclusă în suma despăgubirii globale. După primirea acordului mitropolitului Meșianu, partea ungară considera chestiunea ca fiind rezolvată; premierul însă își mai făcea griji privind discutarea chestiunii în Camerele din București, dorind și depunerea la Budapesta a unui exemplar privind decizia oficială a acestora.

Tot în cadrul acestei completări, premierul Széll amintea și de lipsa de tact a părții românești, în condițiile în care fratele ministrului de învățământ (Ionescu), împreună cu Grădișteanu, au călătorit privat la Brașov și au discutat cu reprezentanții instituțiilor de învățământ aflate în chestiune, în condițiile în care tratativele diplomatice erau în curs; acest lucru a ajuns și în presă, iar în final, Széll amintea că ar fi putut chiar întrerupe tratativele din cauza acestui incident.

Următoarea etapă era, în mod firesc, derularea concretă a transferului sumei negociate; încă în august 1899, Pallavicini propunea ca aceasta să fie dusă de un angajat al legației din București la Budapesta și consemnată aici contra unei chitanțe.³⁶ A urmat acordul premierului ungar în privința detaliilor concrete, amintind ca sumele să corespundă strict cu cele convenite, alături de capital să fie consemnată și suma de 115.500 franci, în contul tranșelor neplătite, discutate anterior. În urma unei vizite a ministrului Take Ionescu la Budapesta (mai 1900), premierul Széll se arăta mulțumit de acordul autorităților românești în chestiunea despăgubirii, amintind că suma va fi consemnată cu titlu de „datorie de stat” și

³⁴ Vezi nota lui Széll către Goluchowski, Budapesta, HHStA, *fond cit.*, scrisoarea din 17 decembrie 1899.

³⁵ Ministrul Goluchowski către legatul Pallavicini; în *Ibidem*, Viena, 9 ianuarie 1900.

³⁶ Nota confidențială a ministrului de externe austro-ungar, în *Ibidem*, Viena, 29 martie 1900.

nu ca „subvenție școlară”³⁷, plata urmând să se facă, conform asigurărilor lui Take Ionescu, în cupoane cu 4% dobândă pe 100 de ani³⁸; renta de 38.500 lei pe an va fi de plătit până în data de 15 aprilie a fiecărui an (adăugat cu creionul: până în 15 aprilie 1999).

La 8 iulie 1900, Ministerul de externe comun primea confirmarea consemnării celor 962.500 franci capital cu 4% și a încă 115.000 franci, toate celelalte formalități fiind deja efectuate.³⁹ Prin aceasta se încheia rezolvarea spinoasei chestiuni a subsidiilor trimise de București instituțiilor de învățământ ținând de biserica „Sf. Nicolae” din Brașov. În contextul tuturor discuțiilor purtate atât în jurul acestui sprijin ca act care influențează relațiile dintre România și Austro-Ungaria, cât și prin prisma răsunetului în opinia publică, interesată de teme legate de mișcările naționale din Monarhie mai ales după efectele procesului memorandist, se pot deduce câteva aspecte interesante. În primul rând, se constată relativa ușurință cu care Cabinetul de la Budapesta, care se opunea inițial oricărui fel de subvenționare de la București a instituțiilor de învățământ transilvănene, acceptă transferul sumei capitalizate cu toate că legase aceasta de condiția dovedirii existenței unei creanțe de natură privată, condiție care a fost îndeplinită doar parțial, dat fiind că situația posesiunilor, al căror istoric mergea înapoi până în secolul al XVIII-lea, se pare că nu a putut fi complet clarificată. Acceptul Budapestei poate fi legat însă de mai mulți factori: în primul rând opoziția vehementă de la început se datora influenței strict personale a premierului Bánffy, situația schimbându-se după ascensiunea lui Széll în fotoliul de premier; apoi permanenta intervenție a părții austriece în sensul unei rezolvări amiabile, mai ales în condițiile în care Viena nu ar mai fi putut vedea cu ochi buni o atitudine a presei similară cu cea din perioada procesului memorandist. Astfel, întreaga derulare a evenimentelor relevă atât rolul presei în formarea atitudinilor și a deciziilor oficiale, cât și gradul de complexitate a relațiilor dintre România și Austro-Ungaria, relații puternic influențate de dinamica mișcării naționale românești din Transilvania.

³⁷ Vezi nota confidențială a premierului ungar către Ministerul de externe comun, *Ibidem*, Budapesta, 5 mai 1900.

³⁸ Aurelia Bunea, *op. cit.*, pp. 96-97.

³⁹ HHStA, *fond cit.*, Viena, 17 septembrie 1900.

THE ROMANIAN LAWYER — THE ROMANIAN DEMAGOGUE. A DEBATE OVER THE POLITICAL LEADERSHIP ABOUT THE END OF 19TH CENTURY IN TRANSYLVANIA

Răzvan Pârâianu*

Abstract

Traditionally, lawyers used to be active in militant politics because the nature of their profession assured them certain independence. This was particularly true in Transylvania at the end of 19th century when the governmental attempts to solve the problem of nationalities put a pressure on most employees in the public institutions. Their knowledge of juridical system made them a valuable asset for the national movement. However, about the political crisis of 1910, the public image of the Romanian lawyers was seriously injured in a debate over the character and usefulness of these people within the national movement. The following article analyses the context and the implications of these debate. Far from being a local political dispute, this change in attitude of public opinion is inscribed within a broader phenomenon which is a shift from an argumentative type of discourse toward a rather lyrical one, a discourse that organizes rather the feelings than the reasons of the audience. This shift of the political culture in the beginning of the twentieth century was possible because of the increasing role played by important journalists in public issues and their ability in addressing a wider audience. In the last instance, “the national poet” was opposed to the lawyer, as an epitome of the true leader. This article explores as well the way in which writers claim for leadership, under the circumstances of 1910 debate, and the role ascribed by them to their militant literature.

Keywords: *political culture, militant literature, national movement, public opinion, mass media.*

At the end of 1909, the coalition government was forced to resign and in January 1910, Count Khuen-Héderváry was called to form a government and to prepare for general elections. It was a very confused situation for the nationalities in general and for Romanian National Party in particular. No one knew how much the government needed the nationalities in the next legislation. In addition, soon cont Tisza István formed a new party,¹ and many commentators foresaw a competition between the governmental and Tisza’s party.² Many attempts were done by both sides to initiate negotiations (called “discussions” in the epoch) with the nationalities and to find a solution of *modus vivendi* and political survival of the Hungarian state. The crucial question was the electoral reform, i.e. the universal vote, which had been already adopted in the other part of the Empire (Cisleithania). The most important attempt was made by Ioan Mișu, an important personality, who was politically neutral and offer his services to mediate between the government and the Romanian National Party.³ His attempt not only failed but it showed

* **University lecturer, PhD., at Petru Maior University, Târgu Mureș.**

¹ The National Party of Work was founded on 19th February 1910.

² All the articles published by *Tribuna* and *Lupta* in the first weeks of 1910 can prove this search for a political solution for R. N. P. It is not the aim of this study to reconstitute the political life of Hungarian Romanians but because there is no reliable study on this subject, many details will be refer to further.

³ See Ioan Mișu, *Spicuri din gândurile mele* [Glances of by Thoughts], Sibiu, Tiparul tipografiei Arhidiecezane, 1938

the gulf that had been politically created between the Romanians and Hungarians. The three years of cohabitation in parliament with the nationalist coalition radicalized all positions. On the one hand, the Romanian program (autonomy of Transylvania and the federalization of Empire) was impossible to accomplish in the parliament of Budapest. On the other hand, the idea of a Hungarian national-state was the perpetual source of many abuses preventing any faithful agreement.⁴

Other attempts were less respectable, or at least were so perceived at that time. For example, even in 1908, once the crisis begun, Emil Babeș⁵ started a campaign for a new Romanian moderate party, which was founded in September 1909.⁶ It is more likely that Babeș and his moderates were the epitomes of the estranged intellectual who lost the ideals of his father, who lost “intimacy with the masses.”⁷

Initially, the new government had a positive reception, Khuen-Héderváry being perceived as the “man of the Emperor,” the one sent to make peace with the nationalities. Some reactions were reserved as was the response of Teodor Mihali to the government program,⁸ others were more optimistic about “brotherly collaboration with the Hungarians.”⁹ However, the National Committee was optimistic about the future results of the elections. In February, the committee from Arad appointed Octavian Goga as their candidate in the electoral circle of Chișineu, after Iustin Marișeu, a lawyer from Arad had given up his candidacy and offered his place to Goga. For the next months, the electoral campaign¹⁰ completely absorbed Goga, who did not write any articles or poems this period. He made several visits in his electoral circle delivering speeches at popular meetings and only one speech was published at that time. They were the first manifestations of Goga being warmly supported by many other leaders of R. N. P. and journalists from *Tribuna*.¹¹

⁴ *Ibidem*, 8-9.

⁵ Emil Babeș, a lawyer from Budapest, was the son of Vincentiu Babeș, one of the outstanding Romanian politicians a generation earlier — a founder of R. N. P. —, and the brother of Victor Babeș (the well known biologist) and of Aurel Babeș (philosopher and chemist). Vincentiu Babeș was a supporter of Mocsonyi (a mocionist) and he believed that Romanians should support the nationalists Hungarian party, the ‘48ers or the Independence Party, in order to give a lesson to monarchy. Probably this idea made possible Emil Babeș’s tendency toward ‘moderation’ and agreement with the government.

⁶ See “Open Statement” and “Detailed Program” in *Țara noastră*, III, no. 38 (September 20/October 3, 1909): 303-304. In the same issue, Demetriu Marcu signed “Păcate strămoșești” [Ancient Sins], *Ibidem.*, 301. Though Babeș is heavily criticized for his “moderation,” usually called “treason,” many Romanian politicians were angry that his program was thus publicized gaining an undeserved popularity.

⁷ Goga describes Babeș as a rustic Shylock. And “the psychology of Mr. Babeș is the psychology of an uprooted man... who cannot guess the hidden mystery of the Romanian soul.” See Goga, “Diagnoza unui străin” [The Diagnosis of a Stranger], *The Notes of a Passerby*, 205-209.

⁸ Teodor Mihali, “Discursul despre programul guvernului” [On the Government Program], *Tribuna*, XIV, no. 9 (January 14/27, 1910): 2-3.

⁹ ***, “Pionierii păcii” [The Pioneers of Peace], *Tribuna*, XIV, no. 16 (January 21/February 4, 1910): 1-2; or later ***, “Un succes al politicei naționale” [A Success of National Policy], *Tribuna*, no. 27 (February 6/19, 1910): 1-2.

¹⁰ The electoral campaign was open in 1st of March and the first results were published on the first of June. Three days later the final results were known.

¹¹ In the Arad County there were five electoral circles: Iosășel, Boroșineu, Șiria, Radna and Chișineu. The candidates of R. N. P. were Dr. Gh. Popa, Sever Bocu, Dr. Ștefan C. Pop, Vasile Goldiș, and respectively Octavian Goga. At that time, Bocu and Goldiș were in the editorial board of *Tribuna*.

In his speech, in front of his electors from Chişineu, he attempted to justify his entrance in militant politics. What a writer might look for in politics, and what qualities might a poet have to be a good politician, he asked. It is impossible for an artist to isolate himself during these hard times that the Romanians live, “he cannot keep distance from the profane mob, imposed by the well-known Horatian judgment.”¹² The poet should descend into the middle of the masses and “his art should be the charmed trumpet through which the national aspirations are propagated,” because it is the time when “more and more apostles, with a clean heart and hands, with boldness and the consciousness of [the] right[s] of [their] souls advised by an ideal, are required to preach the fundamental truth of our political beliefs.”¹³ Thereafter, he made a virulent description of the previous regime of the coalition who, like all of the leeches, had sucked enough blood, inflated and cracked. Now other new people came. Some are survivors of the old liberal party and others are new and foreign to the local political customs of Hungary (i.e. Khuen-Héderváry). Unfortunately, Count Tisza is the mentor of the present government and in his last speeches he proved to be a sincere enemy of the Romanians, affirms Goga who focused against Tisza, and those Romanians considered reliable by Tisza for his political projects. Finally, Goga concludes that the Romanians should definitively underline the “character of complete intransigence, which must be the fundamental principle of all our political concerns.... there is only one formula of interpreting our duty towards the nation: Romanians praising the same flag and then whatever intentions the government might have we will live as we have lived until now: *through ourselves*.”¹⁴

Goga’s debut in politics might have been seen as a success of his integration in the R. N. P. lines, if the results were not so disappointing. He ran against Lázár Zoárd, from the Justh’ party, and Baron Wenkheim, from the government party, and lost in the second round of election in favor of Wenkheim, with 1,034 votes to 1,246.¹⁵ However, according to a report by *Tribuna*, Goga was accompanied by all the local elite, various personalities from Arad, and most of the party leaders from the region. Many intellectuals went on a pilgrimage to see and support Goga in his campaign, “the meeting having [in Miniş] the character of an intellectual reunion, so rare nowadays in our country,” as the reporter noted in his account. There were a number of lawyers who accompanied Goga such as Dr. Iustin Marşieu, Dr. Teodor Burdan, Dr. Romulus Velici, Dr. C. Iancu and Dr. Gh. Crişan, or local notables like Dr. Cornel Ardeleanu, Dr. Gheorghe Popovici, and Dr. Iustin Petruţ. At Sinteia a student of law, Costa, dressed in a popular costume welcomed Goga as the leader of the riders, and in the same village another student of law, Nicolae Ardelean, as well dressed in a popular costume recited a poem in honor of Goga.¹⁶ It is particularly interesting the participation of these lawyers or

¹² “Discursul d-lui Octavian Goga” [The Speech of Mr. Octavian Goga], *Tribuna*, XIV, no. 48 (March 3/16, 1910): 3.

¹³ *Ibidem*, 4.

¹⁴ *Ibidem*

¹⁵ In the first round he got 860 votes comparing with 360 of Zoárd and 920 of Wenkheim.

¹⁶ ***,”Campania electorală. D. Goga în cerc” [The Electoral Campaign. Mr. Goga in the electoral circle], *Tribuna*, XIV, no. 87 (May 5/ April 22, 1910): 6-7. In each place, Goga was welcomed by a group of riding villagers at the margins of the village.

students of law in Goga's campaign because it became later an important topic in the campaign of the steeled young Tribunists: "the Romanian lawyer."

*

In Transylvania, lawyers had been for decades a main force in the national movement.¹⁷ They had the opportunity of having a liberal profession, preventing thus the government obstruction of their careers, and having the financial means for independent activity. In 1903, a report from the prefect of Hunedoara to the Minister of Interior specified that "the Romanian lawyers who live in the villages and communes of the country have close relations with the priests and teachers and found small credit institutes and reading associations, choirs, etc. which served their political purposes."¹⁸ Their presence in the National Committee influenced many of politics of the R. N. P. The entire national program had an aspect of a juridical protest against the compromise and its lawful enforcement. Subsequently, the entire Hungarian political system was interpreted as a series of law infringements against which Romanians should vehemently protest.

It is not the place here to reconstruct the entire political career of Romanian lawyers in the Romanian National Party, but to underline their central role and the respect they enjoyed, and to highlight their juridical approach to the "national question." Several articles from *Tribuna* are particularly telling in this respect.¹⁹ Several institutions were admonished for trusting their affairs to foreign lawyers though in their respective commune a Romanian lawyer lives. These cases were seen as ungrateful and discouraging, and they might cause an incalculable disaster "if we will lose the defenders of our rights." In the first article, three points were made:

1. If we have troubles with the administration for our Romanian behavior, we rely on our lawyers for their advice and free and benevolent support.

2. If we make a collect for our holy church, for school or for poor student, where to go than not to our lawyers?

3. If an interpellation in the county congregation against the outside injustices is to be made, who else should do this except our lawyers? Because only them know the law and have a heart for our pains. And so many other troubles!...

When did the foreign lawyers run in our help? When did they defend the rights of Romanian people... free of charge? Or, when did the Israelite community trust any trial to a Romanian lawyer?

¹⁷ In the 1870's the Church lost the control of the national movement partially because its autonomy was gradually diminished through a number of laws, partially because the Compromise raised a number of juridical problems that gave the opportunity to the Romanians lawyer to play a more central role and to assume the leadership of R. N. P. In the National Conference from Sibiu, May 1881, the number of lawyers exceeded for the first time the number of clericals. See Liviu Maior, *Mișcarea Națională Românească din Transilvania, 1900-1914* [The Romanian National Movement from Transylvania, 1900-1914], (Cluj: Dacia, 1986):13-14.

¹⁸ Quoted by Maior, *Ibidem*, 62-63.

¹⁹ ***, "Adocații români" [The Romanian Lawyers], *Tribuna*, XIII (1909), no. 231 (October 24 / November 6): 3; ***, "Advocații români," *Tribuna*, XIII (1909), no. 232 (October 25 / November 7): 4-5; ***, "Advocații noștri" [Our Lawyers], *Tribuna*, XIII, no. 235 (October 30 / November 12): 2.

There were indeed timid accusations against some lawyers who do not respect their own language keeping their correspondence in Hungarian, a motif which demoralized the peasants, as in an article signed *Lio*.²⁰ But there were few reasons to anticipate the fire under which the lawyers came just a few months later.

The first assault happened in November 1910 in a short satiric sketch, “The Notable.”²¹ Traian Hurmuzău, its main character, is an outrageous type of hypocrite. In the first part, he refuses to help in the trial of a poor peasant without a fee, impossible for the peasant; the peasant ironically says: “from when the woods were cut, all the thieves have moved to the city.” Hurmuzău’s despotic attitude and the humiliation of the peasant are in contrast with his ambition of playing a role in the local national political leadership. He composes a discourse for a forthcoming occasion, a speech in which he puts together slogans and hilarious errors:

Gentlemen and brothers, how our poet Mureșan said “where is only one there is no power in need and pain,” we must be one with the people, the country’s sole [i.e. basis], they with us and us with them, in love and affection, because we are originated from *opinca* (peasant sandal), and this is our characteristic (sic!)... He stops. Look again in the mirror and repeat: ... this is our characteristic...²²

In the second part, there is a banquet of local cultural association where all the local leaders toasted to the literature and culture of the people. Dr. Trăian Hurmuzău delivers his speech in an approving atmosphere. Somewhere, in a corner, a lawyer candidate recognizes the verses cited by Hurmuzău of being from Eminescu. The archpriest entertains with a Hungarian official (*solgăbirău*) and everybody drinks in honor of the nation. This festiveness contrasts with the poor peasant family that, in the last part of the sketch, listens to their child reading a letter from his bigger brother soldier in Bosnia. The young soldier has just found that this father was forced to sell his two oxen. He ponders going to America because there is not much to do at home. Everybody cries and the youngest son asks: “mom, isn’t a crow [nest], is it? It is an owl’s one, isn’t it?”²³

The offense was serious. Nobody previously dared to talk about lawyers in such terms. More than that, there was not a concrete and individual accusation but a literary piece, a character who might be nobody and everybody. How to react to such a literary sketch, how to counteract the fiction, or a figure of speech, these were completely new dilemmas for the Romanian political leaders. A lawyer attempted to respond several months later in the newly founded newspaper of P.N.R., *Românul*, in “The Lawyers and our

²⁰ Lio, “Advocați, cari nu-și respectă limba” [Lawyers Who Do Not Respect Their Language], *Tribuna*, XIII, no. 235 (October 30/November 12, 1909): 3.

²¹ I. Dumefu, “Fruntașul” [The Notable], *Tribuna*, XIV, no. 253 (November 24/December 7, 1910): 1-3. “Drumețu” means “The Walker” or “The passerby.”

²² *Ibidem*, 1. The verse cited at the beginning is from “Hora unirii” [The Song of the Union] by Vasile Alecsandri, one of the most popular songs of Romanians. To mistake the author of this song with Eminescu or Mureșan is like saying: “To be or not to be as Goethe said.”

²³ *Ibidem*, 3. Traditionally, an owl is considered to bring unhappiness and bad luck.

National Fight.”²⁴ He explains that lawyers and judges are mediating conflicts and thus they are a *mallum necessarium*, a plague imposed by necessity. He admits that this profession is otherwise useless and everywhere where the number of lawyers increases there means that the “the apple is putrid.” He confesses that:

our guild, twisting and untwisting the means, rolling the paragraphs and laws, as it entered in the public consciousness, which cannot imagine the perfect type of a lawyer except as the most dexterous jongleur, who instead of ball, knives, or torches, he throws and plays with the paragraphs of laws — it is evident that the production of this guild is null and certainly *it brings the smallest public benefit, which might be catch with a hand*. Living out of people’s stupidity, recklessness, sinfulness, and ignorance, it is evident that there where its servants [of the guild] flourish, there the “*apple is quite putrid*.”

It is clear that there where it [the guild] has assumed even the leadership, *it is not a good sign!*²⁵

Turning to the national leadership, the lawyer recognizes that the political leadership of Romanians is mostly composed of lawyers. During the previous legislation they were an absolute majority, and during the last elections, they were the majority among the candidates in the counties, and the local councils were dominated by lawyers as well. The banks were colonized by lawyers, the church institutions and schools had lawyers, the cultural associations, etc. All of them had lawyers. Is it good or not? eventually asks the author. And his answer is “there is no other way” because the entire system of Hungarian governance is based on the law, and this law has the mark of agrarian feudalism in a lying compromise with usury capitalism, both employing lawyers as “actors, prompter, or travesties,” for twisting and rolling the laws and institutions to the detriment of other nationalities. This is why, “the entire fierce fight, which must be carried by our national party, mostly resides in preventing attacks against us, so intensified, not suddenly hitting your head but persecuting us, each day and tireless, with the power laws, which are intentionally made duplicitous.” In other words, because of the suppression of the state, the Romanians sought the help of lawyers and even their leadership in order to counteract the laws issued against them. The author argues that the goal of national policy is to unveil the persecutions of state institutions and the falsehood of this system because “the unlawfulness power always looks after an appearance of lawfulness and justice.”²⁶ In conclusion, Romanian lawyers are not the cause but the affect of the evil. In addition, they have more money, more time, and more independence, qualities needed for militant politics.

Comparing this and other articles with Goga’s criticism, it is obvious that a fundamental difference occurred between the *young steeled* writers and the *old decrepit* lawyers. On the one hand, the very definition of nation used by the young *Tribunists*, which is exclusivist and relies only upon the peasant masses,

²⁴ ***, “Avocații și lupta noastră națională. Spovedania unui avocat” [The Lawyers and our National Fight. A Lawyer’s Confession], *Românul*, I (1911), no. 28 (February 5/18): 1-2.

²⁵ *Ibidem*, 1. Italics in original.

²⁶ *Ibidem*, 2.

offended the self-identification of the Romanian townsmen.²⁷ They were considered estranged from the social body of nation through education, customs and even language. This *two nations* controversy is not the only clash between a socialist versus a conservative understanding of society but given the restriction of the nation's working class, in this case the peasantry,²⁸ against a liberal understanding of nation. On the other hand, the goal of national policy is defined differently according to the each set of adopted premises. The "lawyers" were mentally living in a liberal world in which the rule of law is undisputed. The entire Romanian problem was a direct result of the Austro-Hungarian Compromise which was an infringement of the previous laws. Removing the cause, the effect should disappear. There is no room for propaganda in their approach, except if it means to publicize the infringements of the law. For, an infringement of law is obvious to everybody who has a legal education.

On the contrary, for the writers, the laws were unimportant because they are mastered by their Hungarian opponents and by those recently Magyarized.²⁹ Their national strategy focuses on the "internal" rather than "external struggle."³⁰

The Romanians should fight in their opinion for a better national consciousness or another "feeling of solidarity."³¹ They must culturally unite themselves, in other words a cultural and an economic homogenization, to provide the soldiers for a national party. Most of the time the "organization" is interchangeable with "propaganda," because propaganda is the first and most important means of organizing people. The notion of "culture" contains the difference between the two camps. "The National fight is par excellence a cultural fight, a fight for preserving the national culture that is the crystallized expression of the nationality."³² As Popovici ironically notices, for *Tribuna*, if something is wrong with the party, it is not the fault of the Hungarian government who attempts to undermine the Romanian National Party but Romanians themselves who did not reach the appropriate level of national consciousness and cultural unity, and the political leaders who did not work hard enough for the national cause. His irony was much closer to the truth than Popovici expected, and acknowledged as such by the Tribunist themselves. Under these circumstances, who might have been the best leader for such a cultural fight that a poet, *the national poet Octavian Goga*.

²⁷ For the number and importance of the Romanian Urban population see Eugen Brote, "Românii orășeni" [The Romanian Townsmen], *Tribuna*, XIV (1910), no. 6 (January 10/23): 1-2. It is interesting how the previous generation of *Tribunists* were not so keen in embracing "peasantism." He died in December 1912.

²⁸ This is why the anonymous lawyer from *Românul* refers to the very little "benefit" of his guild that is unproductive. This social cleavage is not necessary a socialist or social-democrat idea but it can be trace back until the writings of Eminescu and his "superposed strata."

²⁹ The most successful case is the one of the Hungarian Jews. This is why all those Magyarized are symbolically identified with the Jews. Their essential qualities were unanimously considered as being: no country, no language, no moral, selfishness and materialism.

³⁰ Octavian Goga, "Îndemnuri noi," in *Tribuna*, XIV (1910), No. 245 (November 14/27): 1-2.

³¹ Goga, "Adevărul" [The Truth], *Țara noastră*, II, no. 2 (May 11, 1908): 164.

³² ***, "Adunarea electorală din Chișineu. Viitorul candidad al cercului: d. Octavian Goga" [The Electoral Meeting in Chișineu. The Future Candidate of the Circle: Mr. Octavian Goga], *Tribuna*, XIV, no. 48 (March 3/16, 1910): 3.

How was it possible such a transition between traditional liberal politics and new forms of cultural sensibility, how did the lawyers become old decrepit men, charlatans or exploiters, though a couple of years before they were the respected leaders of their community, or how did a writer or a poet rich such a level of consideration to be considered the only personality able to assume the leadership of the nation? This was not an isolated case. All over Europe similar transformations of public opinion occurred. The process accompanied a general trend of democratization that affected culture and politics as well. "Art became transformed from an ornament to an essence, from an expression of value to a source of value," as Carl Schorske notices in the case of Vienna.³³ The threat or seduction of a mass movement, the attraction and even captivation of ideology, undermined the "traditional liberal confidence in its own legacy or rationality, moral law, and progress." The poet perceived himself as the perfect antinomy to the lawyer precisely in these terms of rationality, law and progress. He has another "new moral"³⁴ and an other referential system because he perceives another kind of reality, much deeper and much profound, touching the essences, un-mediate feeling the soul of the people. For him the immediate reality, the contingency, the vulgar world is a land of appearances where casually he might live, but his real universe is the dream, the ideal, the immanence and essence.

The sketch "The Notable" is signed by Goga with *Drumețu*, that is a "walker," "passerby," a "stranger," meaning precisely this sense of not belonging to this world but to another one, more ideal, more intellectual (in this case meaning idealistic), and more psychological. The new politics should be based on the people, not on the people's will but on the psychology of masses. The national leader should *feel* the soul of his folk and grasp the way on which the folk wants to follow. The leader must have abilities to psychologically analyze his nation in order to recognize the true character of the nation and to identify those lost, those estranged, and those uprooted. Psychology³⁵ is, for the young steeled *Tribunists*, a technique of auguring the needs of the people essential for the kind of prophetism advocated by Goga. Borrowing an expression from Schorske, "politics is here psychologized, and psychology politicized."³⁶

There is another article important for understanding the way in which another lawyer attempts to defend his profession.³⁷ He raises three arguments in favor of the Romanian lawyer. The first is the existence of the strange system in sharp contrast with the inner world of any Romanian lawyer. Adopting a *Junimist* vocabulary, the arbitrary and intrusive system is the *form* that runs against the *substance*, putting the lawyer often in awkward situations, which

³³ Carl E. Schorske, "Politics and Psyche: Schnitzler and Hofmannsthal," in *Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture*, (New York: Alfred A. Knopf, 1980): 10.

³⁴ Goga, "O nouă morală" [A New Morality], in *The Notes of a Passerby*, 229-233.

³⁵ Psychology plays a similar role in Goga's ideology like "science" in Marxism. He mentions a couple of hundred times this word throughout more than five hundred articles. However, all political ideologies pay an important amount of theoretical effort for dealing with the psychology. Just by chance, Goga happened to be in Berlin during his first year of scholarship (1904-1905) at the same time with Ortega y Gasset, whose "The revolt of Masses" might have been influenced Goga although it is improbable he met y Gasset in Berlin.

³⁶ Schorske, "Politics and Psyche," 11.

³⁷ Dr. Voicu Nițescu, "Avocatul Român" [The Romanian Lawyer], *Gazeta Transilvaniei*, LXXIV, no. 277 (17/30 December, 1911): 1-2.

may be easily misunderstood. Thus, judging from the outside, an inexperienced observer may consider the lawyer, as so many times it is seen, a “jongleur” with a “condemnable falsity,” “a lack of character,” and a “spiritual emptiness,” able even to “repudiate his Romanianness.” The lawyer fights with this insidious “form-system” that forces him to use a language neither his own nor of his clients, and this is often not seen by others.

The second argument is the existent corruption in society. The lawyer is not the problem but the client who is ready to cheat his parents, to torture his brothers and to kill his children. The picture is terrifying, “this client is a nest of dark sins.” He is the “client-beast, who stubbornly preserves his barbaric qualities, inherited from his cannibal ancestors.”³⁸ The client “is ready to fraternize with Hell only to triumph” over his adversaries. This is why most clients go to foreign lawyers, who know the language of the system better, as previously mentioned.

The last argument is the faithfulness of the Romanian lawyer, his commitment to the national ideals and his dedication to militant activism. Those “who attack and defy the lawyers, all the lawyers, attack the life of our nation itself.”³⁹ Nițescu makes an apology for the Romanian lawyers in eloquent terms:

The Romanian lawyers are today the pulse of our public life and I dear to affirm that without them the mirror of this life were much darker. They are the factors that give to our desperate fight the intensity necessary needed by any fight for saving of a life so hard preserved [until now]. They are the warm heart from which came the hopeless calls under the flag, which is the symbol of our defense; they are the councillors who establish, with the laws in their hands, the route on which the army should advance, not to be catch in a trap by the enemy’s cunningness. They sacrifice their wealth, time and health; they sacrifice themselves for the sake of the victory of the ideal. Being in love with the highest and holly ideal they follow, they call in their help all who know and want to fight for their folk and law. They make room in their rows to the priests, teachers and to the entire intelligentsia, because they perfectly realize that justice is for all and the truth is one and for all — both of them being jewels that only through the union of all [of us] can be conquered.

Reading these lines, it is clear that the lawyer and the poet are two competing personages, as the two swords that do not enter in the same sheath.⁴⁰

³⁸ *Ibidem*, 1.

³⁹ *Ibidem*, 2.

⁴⁰ The opposition between Goga and Nițescu can be seen as exemplary. Nițescu was the living argument against Goga’s ideology and politics. He was younger than Goga (with two years), then hard to be considered “decrepit” and “old.” He was a journalist and a militant nationalist, things considered uncharacteristic for a lawyer, as seen by Goga. He spent three months in prison for an article from “Tribuna,” while Goga was not so “successful” with his articles. He had a long political career in the Romanian National Party (latter Peasant-National Party) until 1933, a long period in which Goga wrote almost exclusively against his former enemies. Unfortunately, there are no studies dedicated to Nițescu, who was caught

Alexandru Vaida-Voevod wrote a vehement defense of lawyers and a bitter criticism of those writers who allowed themselves in such critical exercises against the leaders of the party. He specifically names them in his texts. One is Tăslăuanu who in a small response to a reader found the opportunity to advise the young lady about her two suitors, one a lawyer and the other a priest. Then, he charges him with “We believe that the young candidate of lawyer is not so ideal but only in your imagination. In reality he is that kind of person who manages to hide his soulful emptiness under the mask of politeness.”⁴¹ Another one is Goga with his “The Notable” who describe such an imbecile lawyer. There, in Goga’s “New incitements,”⁴² he found the same “imbeciles” “transported by the discourses of Mucius Scaevola but at the same time selling the nanny goat of the peasant or burdening the pocket of his silk coat with the benefits of a simoniac affaire.” The other one is Sever Bocu, who recently published an affront in *Tribuna*, stating that Goga entering into the National Committee, mostly formed by lawyers, “will bring a new tone, the tone of our Romanian culture, which has found a newer formula in the thoughts of this generation.”⁴³ Finally, Vaida considers such allegations crimes against the nation and urge them to stop these senseless attacks.

Finally, Goga responds in an article in which he disclaims all the accusations.⁴⁴ First he accused his opponent of inappropriately quoting his texts, and even charging him with sentences he never wrote.⁴⁵ Then, he refuses to take into consideration the sentimental tribulation of a young girl in love as a national concern, and stops only to his sketch, “The Notable,” which is just a feuilleton, he says, a literary peace in a form of a dialogue. Or, it is natural, he continues, that the “author should enjoy the freedom of modeling the characters as he wishes, according to his observations.... Who might think to blame Caragiale” for his iconoclast sketches. Is Vaida so innocent in literary matters, as he seems to be, he asks. No, it is impossible as far as he works on a translation of Wilhelm Tell, but he is the obedient employee of those who want to get rid of “Mr. Poet.” And this cheap apology of lawyers is just demagoguery, attempting nothing else than to convince the lawyers to unsubscribe to *Tribuna*. At the end, Goga repeated that he never “made the mistake of generalizing a critique to the entire guild, because I [he] realize that sin is the result of a fully individual impulse, but I will not keep silence for

and imprisoned by the communist regime and eventually was released in 1955. He might offer the other side of the picture, ‘the Romanian lawyer.’

⁴¹ Alexandru Vaida-Voevod, “Avocatul român” [The Romanian Lawyer], *Românul*, I, no. 276 (December 17/30, 1911): 3-4; See as well, [Tăslăuanu], “Poșta redacției” [Answers for our Readers], *Luceafărul*, IX, no. 24 (December 16, 1911): 565-566.

⁴² Vaida, “The Romanian Lawyer,” 3; See as well Goga, “Îndemnuri noi” [New Prods], *Tribuna*, XIV, no. 245 (November 14/27, 1910), pp. 1-2.

⁴³ Vaida, “The Romanian Lawyer,” 3. Vaida’s article is not elaborated very scrupulous because it seems to be a quick answer to the article of Bocu, which appear just few days earlier. See Sever Bocu, “Premenirea” [The Renewal], *Tribuna*, XV, no. 272 (December 13/26, 1911): 1-2.

⁴⁴ Goga, “Avocatul român și demagogul român” [The Romanian Lawyer and the Romanian Demagogue], *Tribuna*, XV, no. 279 (December 21/ January 3, 1911): 1-2.

⁴⁵ Goga mentions a sentence from a recent article in which an anonymous author says that he declared about his electoral activists that they “told such stupidities to the electorate that the floor was cracking.” See Cronicar, “Un an de luptă. Articol din afară” [A Year of Fighting. An Article from outside], *Românul*, I, no. 272 (December 13/26, 1911): 3-4. It is true that Goga never wrote this sentence.

isolate phenomena I see around myself.”⁴⁶ Though, he directly states that he has nothing to do with the Romanian lawyers in general, finally, to have the last word, he cites ex-cathedra Eminescu: “...in general the lawyers are the most corrupted intelligences of the world.”

*

The Schorskean dichotomy between “culture of law” and “culture of grace” as twin principles of the same liberal tradition which eventually turned to be opposite from each other may or may not convince the reader. However, this disjunction in “two cultures,” one concerning the law and the other art seems to be helpful in the present case. As mentioned above, *Tribuna* and the *Tribunists*, in the first decade of the twenty century, opposed *the poet to the lawyer*, as the representatives of two culture, or two sensibilities and two kinds of leadership. The dispute was far from the artistic life and exclusively resided in the political sphere, thus being more concrete and more violent. In one camp, there were the writers and their journal. They mistrusted the schools because the schools are foreign and estranged, and, accordingly, they expressed their suspicions about that society which is based on rule, authority, lawfulness and obedience. Their trump cards were emotions, instincts, and feelings that made possible another rationale, in a “new key” like Schorske would say. In the other camp, they are the jurists — with few exceptions who are doctors — from the National Committee. They are not necessary older than the others, they are not less cultivated or less intelligent than their challengers. Initially, they were even sympathetic with the new literary movement of the steeled young men. Yet, the appetite for leadership of the young writers and the electoral fiasco of 1910 triggered the conflict.

Someone may consider this fight as being purely political, others may view it as entirely cultural, but actually the main battlefield was nationalism. It can be inferred that this open controversy indicates a shift of faith from the rule of law to the rule of (national) feelings, from juridical nationalism to lyrical nationalism. As far as the spirit of the law was overthrown by the soul of the nation, the trust in traditional politics based on legalist claims was gradually eroded.⁴⁷ The new political strategy was centered upon mass politics. As Goga notices in an article, even the political activities of the parliament are not a mean for reaching immediate successes but “*an instrument to disseminate into popular masses a political education.*”⁴⁸ No matter how much the Romanians claim their political rights, without the masses, this fight is doomed to be futile. The word without art and grace became impotent, politics without propaganda, mass activism and passionate militantism is impotent as well. This was the fundamental arguments of the *Tribunists* against the National Committee. Without them, the writers, the committee is impotent.⁴⁹ The metaphor with the young or steeled young men goes along the same lines. The lawyers were not “decrepit old men” because they were aged but because they were impotent, unable to fight. The personage who perfectly contrasts with “the lawyer” is “the poet.”

⁴⁶ Goga, “The Romanian Lawyer...”, 2.

⁴⁷ Memorandum was last important political action of this kind of legalist politics.

⁴⁸ Goga, “Deputații noștri” [Our deputies], in *The Notes of a Passerby*, 93. Italics in original.

⁴⁹ “*Vlăguit*”, “*desvlăguit*” and other similar terms, that means exhausted and impotent as well, were frequent. They came from “*vlagă*” a Slavonic term for energy, vitality, power.

Gifted with a powerful sense of reality, he has an obvious intuition of the political situation, he is armed with all necessary knowledge for being among the most notable counselors of his nation and he has proved it, through a series of political articles, that he knows how to see the situation from the most appropriate and serious point of view.... our fight will gain with him a leader gifted with all necessary qualities needed for his duty, for the proud of all of us.⁵⁰

“If Goethe were not, the Germans would not have a Bismarck or a Moltke,” claimed the author of another article, citing the Viscount Richard Haldane.⁵¹ From early 1910 until the last issues of *Tribuna*, many articles pleaded for a higher role for ‘the writer’ in the national politics. Most of the time this was about Goga, as it was the case in the article “Writers in Politics” above mentioned. The subtext was nothing less than without Goga the Romanians will not have a Bismarck or a Moltke. Others were more general and referred to “literature and politics,” in which arguments were made for a greater influence of literature and literates in politics. Goga had a vehement reaction against *Românul* that published some critical remarks about somebody who dared to talk in a meeting about the superiority of culture on politics. His conclusions are bitter regarding the Romanian notables.

We can say that the exhausting tendency of our present political efforts (literally *kneading*), the depression that dominate us, the doubt with its moral crisis and this lost without sense, all of these phenomena that concerns the soul of an observer have an organic link with the mission of personalities, who are floating today on the surface of our public life... the political inertia of our days can be deciphered mostly as an intellectual inertia that characterizes the public manifestations of our leadership.

The intellectual preoccupations of most of the leaders, — *there are exceptions anytime* — are painfully modest in our country. Our politician does not have either any special cultural activity, or too much appreciation for others’ work. He is raised in a foreign school, where he could not gain a national culture....⁵²

And because everywhere the leadership is based on superior cultural education, he goes further in claiming such leading role for the young generation of writers.

What would be more than normal than our leaders to understand that in our situation the involvement of writers in the political efforts (literally *kneading*) and the involvement of all those for whom the pen is the supreme justification of their existence is a very good thing. Through these elements, the

⁵⁰ ***, “Scriitorii în politică” [Writers in Politics], *Tribuna*, XIV, no. 49 (March 4/17, 1910): 1-2. The fist part is quoted from Ilarie Chendi.

⁵¹ ***, “Rostul scriitorilor” [Writers’ Mission], *Tribuna*, XVI, no. 19 (January 24 / February 6, 1912): 1-2.

⁵² *Ibidem*.

atmosphere of our political propaganda becomes intellectualized and gains a more profound meaning.⁵³

It is interesting how the *Tribunists* pleaded for intellectualization, for a better education, for a higher culture and at the same time against schools that estranges the people from their roots and traditions. What were they actually stating, how did they view this intellectualization? The answer can be found in an article about “The Role of our Press:” the journals can replace the schools, the church, the parliament; they can be everything:

In our country, where nationalities are outside the state and its institutions, the newspaper shall substitute all things. This is why they remain most of the time our only parliament and our unique controlling authority; the newspapers are our school and religion, and constitute the only source for strength and orientation.⁵⁴

Goga professed a similar faith. As early as the spring of 1907, in his “On the Verandah,” he states that the priest or “any other reader” can be the apostle of the masses.

He (our intellectual) will realize with his [own] mind that there on the *verandah*, in the summer and autumn evenings, the secrets of letters from the books can be unveiled. He will realize the natural thought that our *priest* or any other reader can be the apostle of our dreams and our wills.

There at podmol, on the verandah, the good advises will take shape in the peasants’ souls, in the silence of the evenings.⁵⁵

He directly refers to the reading of a journal, because it is time for other solutions for their problems as far as it is clear that the “school of tomorrow” will have another spirit, foreign and unknown for most people.⁵⁶ The journals are often seen as the gospel of tomorrow, the good news that must be shared with the masses. Besides the exulting moments about the burden of the media in national movements, the notions of national strategy expressed in the articles of *Tribuna* were completely odd to the other camp of “lawyers.” But how might this ideas sound to people who tried vehemently to prevent the lost of the school, who sacrificed themselves in their political fight for national rights, except as treason?

The differences between the two stances were not only about strategy, or the audience, but even the logic was different, and this was acknowledged in an article from *Tribuna*, entitled “A Judged Thing and a Pendent Matter.”⁵⁷ Published in the middle of the scandal, the article refers to an accusation of

⁵³ Goga, “The Intellectualization of our Politics”, 2. Italics in original.

⁵⁴ ***, “Rolul presei noastre” [The Role of our Press], *Tribuna*, XIV (1910), no. 238 (November 5/18, 1910): 1-2.

⁵⁵ Goga, “La podmol” [On the Verandah], *Țara noastră*, I (1907), no. 22 (May 27, 1907): 362. Italics in original.

⁵⁶ In 1907 the Appony law was passed through the Hungarian parliament and the fate of Romanians schools was a central subject for all the journals and newspapers.

⁵⁷ ***, “Un lucru judecat și o chestiune pendentă” [A Judged Thing and a Pendent Matter], *Tribuna*, XV, no. 260 (November 29 / December 12, 1911): 1-2.

treason raised by *Românul* against *Tribuna*. In this long and rather sophistic expose of abstract arguments about proving the accusation with facts, two ideas came to the fore. One is that the accusations raised by *Românul* require solid facts in order to be proved, or these proofs do not exist. “An unfounded accusation is an unjust accusation” and this has the authority of “a judged thing.” The other is that the critics printed by *Tribuna* against the national Committee, are a matter of principles, convictions, and opinions that are decided by arguments and not facts. “Can someone consider our critics unjust, our ideas about the need of a national culture wrong, or [opinions about] the insufficiency of some of our leaders [incorrect]?” asks the author. He further claims that in a controversy of ideas, discussion can remain open and can be any time resumed, and this is the “pending matter” of the renewal. Of course, “the lawyers” from the National Committee were completely indignant when they were called decrepit old men, estranged, inactive, not enough cultivated, or stupid and even “asses grazing on Vesuvius,” and all these without proof but in the name of national culture and the universal principles of freshening.

*

The debate continued for several years and only in 1912 ended with the apparent victory of the lawyers. *Tribuna* was suspended and its entire editorial staff merged with *Românul*. The entire scandal seemed forgotten and the public opinion was concerned with other issues related to foreign policy. It was on the eve of the First World War. However, in 1914 Goga published a theater play entitled *Mr. Notary*.⁵⁸ Since the play describes the corruption of the electoral system in Hungary and the corrupted local Romanian notary (a lawyer) who betrayed the national movement for his own benefit and selfishness, it was confiscated by the Hungarian authorities. Goga was sued and convicted but he was abroad at that moment and decided not to return home. Instead, he went to Bucharest, where his play enjoyed a great success. The première at the National Theater was a huge triumph receiving standing ovations from the audience. It was a sweet revenge for Goga. The war had started at that moment and, because of censorship, nobody was able to react to his play in Transylvania. The public of Bucharest understood the intrigue of the play only in terms of national fight and liberation and its success reestablished Goga in the forefront of public life. As for the lawyers, they lost a significant part of their symbolic capital as the leaders of the national movement.

⁵⁸ Idem, *Domnul Notar* [Mr. Notary], Bucharest, Editura Institutului de arte grafice ‘Flaca’, 1914.

“TERRA E LIBERTÀ”. NASCITA E SVILUPPO DELLA “QUESTIONE AGRARIA” IN RUSSIA, DAL LAVORO LIBERO DEI CAMPI ALLA “RIVOLUZIONE” DEL 1905

Francesco Randazzo*

Abstract

“Land and liberty”. The birth and development of the “Agrarian Question” in Russia: From the Free Work of the land to the 1905 “Revolution”

The agrarian question in Russia is of tremendous importance at the present time. This question has been given front-rank prominence, not only by the broad masses of the people, but also by the government. The economic essence of the agrarian question in Russia is the reorganisation of Russia on bourgeois-democratic lines. Russia has become a capitalist, bourgeois country, but the system of landownership has, to a very large degree, remained feudal.

Keywords: *Russia, Agrarian Question, Modernization, Serfdom*

Le modalità di sviluppo dell'economia russa, per lunghi secoli basata essenzialmente sull'agricoltura, non possono prescindere dalla tendenza della Russia «a organizzarsi marginalmente rispetto all'Europa come economia-mondo autonoma, con una propria rete di collegamenti»¹. Così lo storico francese Fernand Braudel introduce l'esame dell'economia russa in età moderna individuando le cause dell'isolamento della Russia nella sua «sterminata estensione che la opprime, nella popolazione ancora insufficiente, nel limitato interesse per l'Occidente, e nella difficile e perennemente reiterata edificazione del suo equilibrio interno». Seppure tagliata fuori dal resto dell'Europa, anche la Russia conosce tra il XVII e il XIX secolo una sua evoluzione, lenta se confrontata con i modelli europei, recuperati solo a tratti nei momenti cruciali della storia russa, in quelli, cioè, in cui un non adeguamento avrebbe significato collasso, paralisi dell'economia e dei rapporti sociali all'interno del paese e soprattutto involuzione economica che avrebbe potuto mettere a repentaglio anche la stessa struttura autocratica dello Stato. In questa chiave va letta anche l'opera riformistica di Alessandro II, la cui «inevitabilità è stata sottolineata sia da storici liberali che da quelli marxisti, anche se i primi ne parlano come di una marcia irresistibile del progresso umano e i secondi pongono l'accento sulla contraddizione dialettica esistente tra forze produttive e rapporti di produzione tradizionali»².

Tornando al concetto dell'inevitabilità dell'evoluzione, lo storico ed economista Aleksander Gerschenkron conferma che «la volontà di conservare e accrescere il potere dello Stato migliorando l'efficienza del sistema economico, si manifestò, in Russia, in numerose ed importanti occasioni nel corso della storia, con la conseguenza che lo sviluppo economico ebbe sempre la tendenza a diventare una funzione delle mutevoli necessità militari e a procedere a sbalzi e a strattoni, in un modo piuttosto curioso»³. Quando in preparazione di una aggressione o per esigenze di difesa, ma soprattutto dopo aver subito qualche

* Assistant Professor, University of Perugia

¹ F. Braudel, *Civiltà materiale, economia e capitalismo (secoli XV-XVIII)*, III, *I tempi del mondo*, Torino, Casa Editrice Einaudi, 1982, p. 465.

² A. Gerschenkron, *La continuità storica, teoria e storia economica*, Torino, Casa Editrice Einaudi, 1976, p. 149.

³ *Ibidem*, p. 151.

grave sconfitta in guerra, il governo tentava di portare le attività economiche del Paese a un livello più consono alla politica di potenza dello Stato, la Russia, afferma Gerschenkron, attraversava un periodo di riforme economiche tendenti ad accrescere la produzione o, per lo meno, a modificare a favore dello Stato la distribuzione di un dato volume di beni e di servizi⁴. Non a caso l'emancipazione del 1861 seguì la tragica presa di coscienza dell'inferiorità militare, strutturale e quindi economica della Russia, rispetto alle altre potenze europee, nella guerra di Crimea del 1853-1856.

Anche Lev Trockij nelle sue memorie affermava che la Russia «non ha percorso il cammino dei paesi avanzati ma vi si è inserita, adattando alla sua condizione di paese in ritardo i risultati più moderni»⁵. Solo così l'economia russa aveva potuto prendere parte al *boom* del 1868-1872, alla crisi degli anni 1873-1877, allo sviluppo economico degli anni 1878-1882 e alla crisi successiva.

Nella premessa all'articolo "Il problema della proprietà terriera nella storia del contadino russo", Sokoloff sostiene che attraverso i secoli quest'ultimo ha serbato la memoria dei tempi felici, quando i suoi avi erano liberi e benestanti, coltivando la terra, «il dono di Dio, dato loro in possesso dal sovrano - il gran Principe o lo Zar -, il suo custode buono e giusto. Diventato servo della gleba e costretto a lavorare per il suo padrone, questo *gosudarev sirota* (l'orfano del sovrano) non cessò di considerare come propria la terra che lavorava, cullandosi nella speranza che un giorno lo zar si sarebbe fatto vivo e, liberandosi dalla pernicioso tutela dei ministri e dei signori, con la *solotaja gramota* (il decreto firmato con le lettere d'oro) gli avrebbe ridato la sospirata *zemlja i volja*, terra e libertà»⁶. Tale cieca fiducia nello *zar-batjuška*, verrà compromessa con le feroci repressioni con le quali saranno domate le violente insurrezioni contadine e avrebbe avuto un amaro epilogo nei noti fatti della "domenica di sangue" del 1905.

Nell'antica Russia il contadino era originariamente un cittadino libero, anche se nel più antico codice russo, la *Russkaja Pravda*, vi erano contenute norme che regolavano l'attività servile, la quale aveva origine per legge o per contratto⁷. La situazione del contadino (*smjerd*)⁸ in Russia, prima del XIV

⁴ *Ibidem*.

⁵ P. Leon, *Storia economica e sociale del mondo*, IV, *Il capitalismo 1840-1914*, Bari, Casa Editrice Laterza, 1984, p. 252.

⁶ P. Sokoloff, *Il problema della proprietà terriera nella storia del contadino russo*, in *Annali della Facoltà di Economia e Commercio dell'Università di Bari*, Bari, Casa Editrice Arti Grafiche A. Cressati, 1948, p. 5.

⁷ Osserva lo slavista Ettore Lo Gatto che la schiavitù forzosa per legge aveva quattro fonti: la prigionia; i delitti per i quali la legge toglieva per sempre la libertà; l'inadempienza di un mercante se i creditori non accondiscendevano ad aspettare il pagamento del debito; la discendenza da schiavi. Accanto a queste forme di schiavitù ve ne era un'altra, quella volontaria, per contratto, la quale aveva tre fonti: la vendita in schiavitù; il fidanzamento con una schiava senza accordo con il padrone di essa; l'assumere servizio privato come intendente o dispensiere senza patto del servo con il padrone. Nella sua ampia trattazione sull'origine della servitù della gleba, Lo Gatto afferma che accanto alle forme servili già citate esisteva un tipo di schiavitù non piena, la cosiddetta *kabalà*, originata da un obbligo di prestito, anche se fino al 1481 non era stato rinvenuto alcun documento che accennasse a questa nuova forma. Dal 1526 in poi, al contrario, sarà difficile trovare testamenti nei quali non si parli di veri schiavi (*chology*) e di quelli della *kabalà*. In ogni caso si trattava pur sempre di schiavi e non di contadini. Cfr. E. Lo Gatto, *La servitù della gleba e il movimento di liberazione in Russia*, Bologna, Casa Editrice Zanichelli, 1925, p. 11.

⁸ Il termine *smjerd* cioè "iscritto", "contato", era in uso già al tempo del giogo mongolo e dei principi russi, quando i contadini erano stati appunto "contati", iscritti negli speciali libri delle

secolo, era tale che in qualsiasi momento il podere, che egli aveva occupato e coltivato con tanto affetto, poteva essergli sottratto dal momento che «quando il sovrano assegnava una data località ad un funzionario o piamente la donava ai monaci, questi diventavano legittimi possidenti di tutti i terreni che la componevano»; così il contadino era costretto a passare da un podere a un altro, ancora però libero di «scegliere un lotto da coltivare secondo le proprie forze e, per diminuire gli oneri statali e privati, cerca piuttosto di restringere il suo campo e non di allargarlo»⁹. La condizione contadina però a partire dal XV secolo, peggiorò nelle zone dall'Elba fino al Volga. «La proprietà feudale, fondata su un regime di fittavoli liberi, si trasforma, con la comparsa del fondo, in una proprietà che il signore sfrutta a danno delle tenute dei contadini. Nel fondo lavorano gli schiavi (*chology*) e ancor più i contadini indebitati. Col passare del tempo la *corveé* aumenta e il regime di oppressione aumenta, così al contadino non resta che la fuga o verso la Siberia o verso le Terre nere del Sud»¹⁰. Tutto ciò però era legale: infatti secondo «il codice del 1497, durante la settimana di San Giorgio, (*Jurev den'*, 25 novembre), terminati i grandi lavori il contadino aveva il diritto di lasciare il suo padrone, a condizione di pagargli quanto gli doveva»¹¹. Non solo però durante la settimana di San Giorgio, ma anche in altre occasioni al contadino poteva essere aperta la porta della libertà: ad esempio durante la Quaresima, il martedì grasso, la Pasqua, il Natale e il giorno di San Pietro. Tutto ciò a danno del signore, il quale usava qualsiasi mezzo a sua disposizione, dalle percosse all'aumento delle indennità esigibili, pur di trattenere i contadini sul proprio terreno e legarli per un più lungo periodo di tempo. Fino alle soglie del XVI secolo «il contadino russo si presentò come un coltivatore su piccola scala e su terreno altrui, fornito di bestie e di strumenti da lavoro ottenuti in prestito e compensati con offerte in natura, in denaro, in servizi»¹².

Anticipando la futura condizione in cui si sarebbe venuto a trovare il contadino russo alle soglie del XVII secolo, in Ungheria un decreto del 1514 «vietò ai contadini di mutar padrone e gli sottrasse il diritto di proprietà, ma nel

imposte. Afferma Ettore Lo Gatto che “pagatori di imposte” divenne una designazione comune in tutti i secoli seguenti, e poiché anche sull'aratura essi dovranno pagare un'imposta, riceveranno il nome di “contadini d'aratro”. Cfr. E. Lo Gatto, *op. cit.*, p. 12. Gli appellativi con i quali il contadino veniva designato nei vari periodi della storia russa indicano i punti di vista diversi da cui esso era considerato. Ad esempio il nome di *krestjanin* gli derivava dall'epoca della signoria mongola, quando i mongoli chiamavano i contadini russi “cristiani”. Nel XVI secolo la designazione più comune era quella di “uomini neri”, con riferimento alla divisione delle terre. Infatti con terra nera si intendeva quella su cui erano stabiliti i contadini, e proprio su di essa pesavano tutte le imposte; al contrario le terre bianche erano i domini dei principi, le terre dei bojari e il latifondo ecclesiastico in tutto o in parte esenti da imposte.

⁹ *Ivi*, p. 11.

¹⁰ F. Braudel, *op. cit.*, p. 470.

¹¹ *Ibidem*. Secondo tale codice un contadino che voleva passare da un territorio a un altro, da un villaggio a un altro, doveva pagare una determinata somma. Ora avvenne - secondo quanto afferma Lo Gatto - che questa somma fosse qualche volta così alta da equivalere a una proibizione. Infatti il contadino avrebbe potuto pagare l'indennizzo solo se un ricco proprietario gli prestava il denaro sufficiente per sciogliere il contratto con il precedente padrone. In queste circostanze il contadino non aveva alcun vantaggio a passare da un luogo all'altro, perché non sarebbe diventato solo contadino del nuovo padrone, ma anche suo debitore. Cfr. E. Lo Gatto, *op. cit.*, p. 11.

¹² M. R. Caroselli, *Contadini nella storia economica russa*, in *Economia e storia*, a. XXXIV (1981), Roma, p. 46. Fino al 1500 il rapporto tra padrone e contadino più diffuso era stato quello della mezzadria.

1548 la Dieta fissò la *corvé* nella misura di un giorno alla settimana, riconoscendo al contadino il diritto di trasferirsi, solo quando il signore pretendeva di elevare gli obblighi oltre il limite consueto»¹³. Come avvenne però anche in Russia alcuni decenni più tardi, il diritto di trasferimento si rivelò per i contadini una truffa. Infatti, anziché permettere il libero movimento, il trasferimento non fu altro che il passaggio da un padrone all'altro nell'ambito della stessa condizione di servitù. Così anche in Russia, fin quando i contadini ebbero la possibilità di spostarsi, la situazione non fu grave: essa precipitò quando cominciò a ridursi per questi la possibilità di abbandonare il podere e le stesse condizioni del lavoro agricolo non avrebbero permesso loro di andarsene prima del raccolto d'autunno, dopo aver fatto i conti con il possidente.

Per meglio comprendere questo processo di asservimento bisogna tenere presente che «in Russia - come scrive Braudel - il personaggio principale è lo Stato. Tutto dipende dai suoi bisogni e dai suoi compiti»¹⁴. La politica di espansione imperiale, inaugurata da Ivan IV, che volle e fondò la Moscovia moderna, ebbe come diretta conseguenza un aumento del carico fiscale e il dilatarsi del numero di coloro che erano chiamati a prestare servizio in armi. L'onere di fornire a un cavaliere il suo equipaggiamento completo ricadeva su un pugno di poderi, così che solo tra il 1560 e il 1570 le imposte a carico dei contadini triplicarono. Poiché il numero dei *pomeščiki* - cioè di coloro che in cambio del servizio prestato in armi ottenevano in vitalizio le terre confiscate alla vecchi nobiltà o da questa abbandonate - si accrebbe continuamente, e sempre maggiori contadini si trovarono a essere soggetto della pressione economica più soffocante.

Tali imposizioni ebbero come logica conseguenza quella di aprire un periodo di grandi difficoltà per il contadino, che non poteva in alcun modo soddisfare le pretese dei proprietari: mancavano gli attrezzi per coltivare la terra e l'affittuario non sempre era in grado di pagare in tempo debito i tributi al padrone e allo Stato. I contadini cominciarono a indebitarsi, e chi non voleva assoggettarsi a tempo indeterminato al proprietario aveva come unica alternativa la fuga che, in parte, era facilitata dal movimento migratorio per la colonizzazione di nuovi suoli agricoli; ma «se il contadino era riacciuffato pagava il reato perdendo la libertà e diventando schiavo; se riusciva a restare uccel di bosco, trovava facilmente lavoro libero, nella concorrenza tra signori che si strappavano l'un l'altro la manodopera»¹⁵. Il passaggio da uno stato di sottomissione spontaneo a quello di servitù avvenne in un breve arco di tempo¹⁶. Minando le basi della società feudale, la mobilità contadina diventava,

¹³ D. Caccamo, *Introduzione alla storia dell'Europa orientale*, Roma, Casa editrice La Nuova Italia Scientifica, 1991, p. 150.

¹⁴ F. Braudel, *op. cit.*, p. 469.

¹⁵ M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 46. Il male endemico fu il continuo spostamento, la loro ostinazione nel mutare padrone o nello spingersi verso i territori deserti della "frontiera", o ancora nel tentare la fortuna nell'artigianato, nel commercio ambulante e in quello minuto. Cfr. F. Braudel, *op. cit.*, p. 470. Costretti dal bisogno, molti contadini avevano contratto debiti con i loro padroni, e non potendo pagarli dovettero rassegnarsi a rimanere in stato di stabile dipendenza e a poco a poco lasciarsi degradare alla condizione di *chology*. Che la riduzione in schiavitù della popolazione contadina facesse progressi si riconobbe anche dal fatto che, intorno agli anni Trenta del XVI secolo, sotto il regno di Michail Fëdorovič, i proprietari terrieri cominciarono a cedere l'un l'altro le "anime" come pagamento o per vendita.

¹⁶ Lo sviluppo naturale del feudo e dell'asservimento (*krepost'*) dei contadini fu complicato e accelerato dalla guardia particolare dello zar Ivan IV il Terribile, l'*opričnina*, che diffuse l'organizzazione feudale anche nei latifondi dei principi sradicando definitivamente

per i proprietari, un serio pericolo. Per non lasciarsi sfuggire di mano la situazione, il principe aveva il dovere di porre fine alle fughe dei contadini (*smuta*)¹⁷. Verso la fine del XVI secolo vennero dunque prese alcune misure restrittive. Per cominciare si stabilì che il giorno di San Giorgio sarebbe stata la sola scadenza delle partenze lecite. Necessariamente sorse la tendenza a legare alla gleba i contadini, nell'interesse dei proprietari tenuti al servizio militare. Così - afferma Caroselli - nel 1580 «un decreto di Ivan IV sospese provvisoriamente, fino a nuovo ordine, qualsiasi libertà di movimento¹⁸. Tale provvisorietà era destinata a durare visto che la fuga dei contadini continuava, a dispetto di nuovi *ukaz* (24 novembre 1597, 28 novembre 1601)»¹⁹. Questi furono i primi di una serie di provvedimenti che, da quel momento in poi, vennero presi al fine di arginare il processo di migrazione interna e che sfociarono poi nel codice legislativo del 1649 (*Uloženie*), atto di nascita della servitù della gleba.

Secondo lo storico Wolf, «il contadino, con la legge del 1649, fu reso definitivamente schiavo di questa o quella tenuta agricola; nel 1658 la fuga fu considerata reato»²⁰. Ma già nel 1645 le disposizioni dell'*ukaz* del 1597 erano state abrogate stabilendo che qualunque numero di anni fosse trascorso dall'abbandono della terra da parte del contadino, il proprietario conservava per sempre il diritto di farlo ritornare. Maria Rita Caroselli ipotizza l'esistenza di un *corpus* di leggi che avrebbe legalizzato la servitù della gleba e annullato la differenziazione tra contadini *smjerdy* e schiavi *chology*, che Pietro il Grande volle chiamare unicamente “sudditi”. La stessa autrice, parlando dei tributi che i contadini dovevano dare ai proprietari di terre, dice che questi erano di tre tipi: contributi in natura, in denaro, in servizi; «nei citati tre tipi di pretese padronali sta la radice della legalizzazione della gleba in Russia, come risulta dal Codice Micailovic [sic] del 1649, e ancor più, dagli atti legislativi del 1722, a

l'amministrazione autonoma dei contadini nel centro dello Stato. L'*opričnina*, agendo con il metodo del terrore, fu anche una delle cause fondamentali che portarono a quel fenomeno a cui la servitù della gleba dovette, in un certo senso, la sua origine, cioè l'abbandono in massa da parte dei contadini delle regioni centrali dello Stato.

¹⁷ Jean-Louis van Regemorter afferma che, al contrario di quanto sostenuto da molti studiosi fino a oggi, sono stati proprio «*les petits seigneurs qui ont exigé la fixation des paysants au sol pour empêcher les puissants débaucher leur main-d'oeuvre. Sinon, comment assurer le service du tsar? au départ, le servage visait donc avant tout a garantir la consommation seigneuriale par le versement de redevances en nature*». Cfr. J.-L. van Regemorter, *D'une perestroïka à l'autre. L'évolution économique de la Russie de 1860 à nos jours*, Paris, Casa Editrice SEDES, 1990, p. 6.

¹⁸ Ivan il Terribile, avvertendo la necessità di porre un freno allo spostamento dei contadini, stabilì i cosiddetti “anni di proibizione” (*zapovednye leta*, “anni sacri”) nel corso dei quali era proibito ai contadini, e in generale a tutti coloro soggetti a imposte, di andare via ed era fatto divieto ai proprietari di assumere al proprio servizio tali persone. A queste disposizioni si riferiscono alcuni documenti del 1584 e del 1591-1592 che ammettono la provvisorietà di tali emendamenti.

¹⁹ M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 46. L'*ukaz* del 1597, conosciuto come “l'*ukaz* di Boris”, autorizzava i proprietari a far tornare coercitivamente i contadini fuggiaschi soltanto nel caso in cui il contadino fosse scappato da non più di cinque anni, in questo caso nel 1592: così i contadini scappati prima di tale termine non sarebbero stati obbligati a tornare. Attorno a tale *ukaz*, ancor più che intorno al codice del 1649, è nata la questione dell'origine della servitù della gleba. Non ci sono prove sull'esistenza dell'*ukaz* del 1592, ma esso è stato ricostruito da quello del 1597. In ogni caso nell'introduzione a un *ukaz* del 1607, che stabiliva una prescrizione di 15 anni per la ricerca dei fuggiaschi sull'elenco delle leggi contadine precedenti, si diceva direttamente che essi nel 1592 erano stati privati del diritto di abbandonare il proprietario.

²⁰ E. R. Wolf, *Guerre contadine del XX secolo*, Milano, Casa editrice ISEDI, 1971, p. 76.

cura di Pietro il Grande»²¹. Di tutt'altro avviso è Sokoloff, che ammette sì l'esistenza di *ukazy* atti a porre fine al disordine nelle campagne, ma conferma anche che «non è stato, però, trovato negli archivi nessun *ukaz* specifico che, come supponevano alcuni storici, avrebbe dovuto istituire, alla fine del Cinquecento, la servitù della gleba e si deve concludere che una tale legge non era mai stata promulgata»²².

Al di là della disputa tra storici sulle fasi della codificazione dell'istituzione del servaggio, resta incontestabile il fatto che alla metà del Seicento si stava formando una nuova classe sociale come conseguenza delle deprecabili condizioni socio-economiche nelle quali già da tempo versava il contadino russo, condizioni che si erano aggravate durante il Cinquecento e il Seicento. Nessuna legge quindi, secondo Sokoloff, aveva sancito di diritto la servitù ma, «per imperdonabile negligenza dei governanti di quel tempo, non era stata promulgata nessuna legge per regolare le relazioni reciproche tra i signori e i contadini divenuti i loro servi»²³. Da questa situazione lo Stato non trasse grossi profitti, poiché molti contadini, costretti a pagare i tributi «per liberarsi definitivamente da gravosi oneri e dai debiti, preferirono passare nella categoria degli schiavi, vendendosi»²⁴ ai possidenti, i quali li facevano lavorare nei campi accanto ai servi. Questi ultimi infatti erano esenti dal pagamento dei tributi²⁵.

Questa situazione venne confermata da Pietro il Grande il quale, oltre a imporre ai nobili più ampi doveri di servizio, introdusse nel 1718, al posto della tassa familiare, il testatico che doveva essere pagato da tutte le classi tranne che dalla nobiltà e pochi altri gruppi privilegiati. La nuova tassa colpiva tutti i maschi, da quelli in fasce ai vecchi, le cosiddette “anime di revisione”²⁶. Il testatico, se fece aumentare sostanziosamente le entrate dello Stato, fu socialmente dannoso: non solo andò a colpire le famiglie più numerose, ma finì con annullare la differenza tra servi e contadini. Questi ultimi si trovarono così a dipendere sempre più dallo Stato, al quale pagavano in denaro (*obrok*) o in lavoro (*barščina*) il tributo per la terra che coltivavano. Per questo già nel XVII secolo venivano indicati come “contadini di Stato”. Le loro condizioni erano senza dubbio migliori di quelle dei servi dei nobili, ma certo non erano più uomini liberi come erano stati i loro padri. Il processo di asservimento non avvenne però senza che da parte delle masse contadine vi fossero tentativi di opposizione, come dimostrano le numerose rivolte che si svilupparono tra il XVII e il XVIII secolo²⁷.

²¹ M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 47.

²² P. Sokoloff, *op. cit.*, p. 13.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 12.

²⁵ Comincia intorno alla fine del XVII secolo la confusione tra contadini e servi dovuta all'illimitato potere che avevano acquisito i proprietari, i quali disponevano di grande libertà d'azione. La dipendenza del contadino dal proprietario finì con il raggiungere proporzioni tali da distinguersi ben poco dalla schiavitù. La differenza divenne piuttosto nominale che reale quando, con le imposte a carico dei servi (1655) e l'obbligo militare esteso a tutti i servi dello Stato (1705), la differenza rimase solamente nel nome.

²⁶ Le “anime di revisione”, così dette dal termine usato per il censimento della popolazione (*revizija*), erano i contribuenti maschi dipendenti liberi o schiavi al lavoro nel fondo del signore, revisionati periodicamente dal fisco. Si veda, M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 47.

²⁷ Gli storici sovietici hanno stabilito delle correlazioni tra le insurrezioni contadine e le rivolte cosacche di Bolotnikov (1606-1607), Razin (1667-1671), Bulavin (1707-1708) e Pugačëv (1773-1775). A tal proposito bisogna sottolineare che le motivazioni che animavano le proteste dei contadini e dei cosacchi avevano finalità diverse. Infatti nessuno dei movimenti cosacchi fu

Nel 1731 il governo, vista la violenza con cui i commissari agricoli raccoglievano le imposte presso i contadini, passarono l'obbligo della riscossione ai proprietari. Questa misura, anche se liberò i contadini dalle cruenti maniere dei commissari, non evitò loro una maggior dipendenza dal proprietario. Dopo l'abolizione da parte di Pietro III, nel 1762, del servizio obbligatorio per la nobiltà, venne meno il fondamento teorico del servaggio, che vedeva nello sfruttamento del lavoro servile un compenso per il servizio prestato dai nobili allo Stato. Con il manifesto della liberazione dei nobili dal servizio obbligatorio, i contadini avevano sperato in una successiva abolizione della servitù della gleba²⁸. Caterina II, che successe a Pietro III, avrebbe potuto cogliere l'occasione ed emancipare i contadini creando un proletariato rurale²⁹. Donna di alta cultura, ammiratrice delle idee occidentali, Caterina personalmente considerava un'ingiustizia privare i contadini della libertà, ma il timore di scuotere il proprio potere con la loro liberazione la fece indietreggiare. Salita al trono in circostanze eccezionali, la zarina cercò di assicurarsi il sostegno della nobiltà e di legare i contadini non alla terra ma ai proprietari che avrebbero potuto utilizzarli come e dove volevano. Con un *ukaz* del 1765, Caterina permise ai proprietari di trasferire liberamente i contadini da un podere all'altro. Due anni più tardi un altro *ukaz* obbligava i contadini all'incondizionata sottomissione ai padroni, minacciando per ogni legale lamentela la frusta e l'ergastolo³⁰. La condizione contadina, portata anche all'esame della commissione legislativa convocata nel 1767 da Caterina II, non avrebbe conosciuto miglioramenti apprezzabili, al contrario con il tempo leggi sempre più restrittive contribuirono ad alimentare il malcontento dei contadini le cui proteste mirarono sempre a restaurare “il buon diritto antico”. Qualche misura a beneficio dei contadini fu presa, anche se costantemente controbilanciata con altre a favore dei nobili proprietari. Così, ad esempio, nel

diretto contro il servaggio come istituzione in sé, mentre proprio per questa finalità si ebbero le numerose rivolte contadine. Addirittura, in diverse zone abitate dai cosacchi, molti contadini divennero essi stessi cosacchi, liberandosi così dalla loro condizione contadina. Cfr. E. R. Wolf, *op. cit.*, p. 76-77.

²⁸ Sui rapporti tra nobili e corte nella seconda metà del Settecento, si veda il pregevole volume di L. Sestan, *Nobiltà di sangue e nobiltà di servizio nella Russia del '700*, Napoli, Casa Editrice IUO, 1996, p. 431-455. In particolare, afferma Sestan, la rivolta di Pugačëv «spegnendo qualsiasi velleità da parte dell'autocrazia - se mai ce ne era stata una - di superare il sistema del servaggio, aveva infatti portato ad un obiettivo avvicinamento fra la casa regnante e una nobiltà percepita come il principale puntello della stabilità sociale». Accanto a queste motivazioni, secondo l'autore, anche il sostanziale fallimento del tentativo di governare mediante l'assolutismo burocratico la realtà locale, aveva prodotto un analogo avvicinamento», p. 432. Sull'argomento si veda anche V. Gitermann, *Storia della Russia*, vol. I, Firenze, Casa Editrice La Nuova Italia, 1980, p. 572-625, secondo cui Caterina II rappresentava quell'aristocrazia che traeva i mezzi per la propria esistenza di lusso dal prodotto del lavoro obbligato e dai canoni della popolazione rurale. In pratica, la zarina stessa, che parlava di libertà, di dignità umana, dell'immoralità dell'oppressione, girava «intorno alla questione della servitù personale come il gatto intorno al brodo bollente», p. 573.

²⁹ Sulla questione agraria al tempo di Caterina II si vedano i contributi di I. de Madariaga, *Caterina di Russia*, Torino, Einaudi, 1988, p. 321-434; M. Raeff, *La Russia degli zar*, Bari, Casa Editrice Laterza, 1984, p. 87-108.

³⁰ Un *ukaz* del 1765 ordinò addirittura che i contadini delle terre private fossero chiamati “sudditi” dei proprietari. Un altro del 1775 permise ai proprietari di dare i propri uomini all'ammiragliato per lavori pesanti. La cosa più grave accadde comunque con la legge del 3 marzo 1783, la quale proibiva gli spostamenti dei contadini nelle province di Kiev, Černigov e Novgorod. Colpo duro per i contadini della Piccola Russia, i quali fino ad allora avevano conservato il diritto di libero movimento.

1771 era stato vietato di vendere contadini senza la terra, ma la proibizione era rimasta lettera morta. Come pure nel 1776 fu proibito stipulare contratti d'acquisto di servi della gleba durante i tre mesi precedenti al reclutamento, ma ben presto fu dato anche il permesso di vendere durante quel periodo vecchi e fanciulli. Nel 1797 alcune norme legislative fissavano che il servo dovesse lavorare tre giorni alla settimana nei terreni padronali, mentre nei restanti tre poteva lavorare nella terra personale se ne aveva³¹. Agli inizi del XIX secolo «i servi lavoravano cinque o sei giorni alla settimana sulle terre del padrone o lavoravano a cottimo e riservavano per il lavori campestri sulla terra propria molte ore della notte»³². Un dato indicativo del soffocante servaggio è quello relativo a una statistica del 1800, la quale rivela che le aziende signorili avevano in possesso il 50% delle terre coltivabili, mentre i contadini avevano complessivamente, come quote individuali, il 25% della terra.

Il problema del servaggio si riaffacciava all'esame dello zar sotto Alessandro I, che più volte lo affrontò nel corso delle riunioni del Comitato segreto da lui creato. Prima le guerre napoleoniche, poi il nuovo sistema europeo della Santa Alleanza - concepito dallo zar per il mantenimento dell'ordine e per la soppressione di quello che Metternich chiamava l'«ascenso della rivoluzione» - finirono con il porre in secondo piano la questione servile. Qualche modesto passo avanti fu comunque fatto nonostante l'aspra opposizione degli elementi conservatori. La legge promulgata sotto Alessandro I, detta «dei liberi agricoltori», il 20 febbraio 1803, ad esempio, dava facoltà ai proprietari terrieri di liberare i contadini previo un mutuo accordo, ma non incontrò il favore della nobiltà terriera e quindi anch'essa naufragò miseramente. La stessa legge fu riproposta il 2 aprile 1842, durante il regno di Nicola I, sotto forma di legge «dei contadini obbligati»; essa si basava, come l'altra, sulla buona volontà dei nobili proprietari di affrancare i propri servi, dotandoli della terra in cambio di determinati obblighi stabiliti dalle parti. Lo zar però affermò in più circostanze che occuparsi della questione della servitù avrebbe potuto compromettere la tranquillità sociale del Paese. Lo stesso Nicola I considerava la servitù della gleba un male, ma riteneva che attaccarla in quel momento «sarebbe stata una cosa ancora più dannosa», come egli stesso ebbe a dire in un discorso pronunciato dinanzi al Consiglio di Stato il 30 marzo 1842: la sua abolizione avrebbe costituito «un delitto sacrilego contro la sicurezza dello Stato... Nondimeno - aggiungeva - la condizione presente non potrà durare a lungo»³³. E questo per l'atteggiamento dei proprietari, sia di coloro che permettevano ai servi di istruirsi - così da creare uomini ancora più infelici per il loro stato - sia di quanti ne abusavano. La sola soluzione era perciò quella «di preparare la via per il graduale trapasso ad un ordine diverso ed esaminare con mente fredda, senza temere il mutamento in quanto tale, i

³¹ M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 48. A tal proposito è importante l'osservazione di Sokoloff, il quale sostiene che la legge del 1797 che limitava il lavoro dei contadini a soli tre giorni lavorativi alla settimana, presso i loro padroni, rientrava in quella serie di provvedimenti che, dopo Caterina II, i sovrani Paolo I e il figlio Alessandro I presero per combattere l'alterigia dell'alta aristocrazia e sopprimere parecchi privilegi, di cui i nobili godevano nel regno precedente. Addirittura, Alessandro I, durante il primo decennio di regno, progettava come la nonna Caterina grandi riforme, inclusa l'emancipazione dei contadini. Cfr. P. Sokoloff, *op. cit.*, p. 19-20.

³² *Ibidem*. Se queste disposizioni favorirono alcuni contadini della Russia costretti fino ad allora a orari di lavoro massacranti, i contadini della Piccola Russia, i quali prestavano due giorni di lavoro alla settimana al padrone, si trovarono penalizzati.

³³ *Ibidem*.

vantaggi e le conseguenze di una trasformazione»³⁴. La volontà sovrana, dunque, doveva misurarsi con gli interessi dei proprietari terrieri, ma anche con la loro funzione nell’ambito dell’impero. Cancellare la loro autorità avrebbe richiesto, come poi realmente avvenne, anche riforme amministrative e giudiziarie tali da creare figure di burocrati cui affidare le funzioni da loro assolte fino a quel momento. E il regno di Nicola I ebbe proprio, secondo lo storico Marc Raeff, la funzione di preparare la via alle riforme attraverso lo sviluppo dell’istruzione professionale che avrebbe formato la burocrazia degli anni Sessanta³⁵.

Storici ed economisti hanno più volte sostenuto che la servitù sarebbe stata destinata comunque a scomparire sotto la pressione delle forze economiche. Il servaggio infatti è incompatibile con un’economia di tipo moderno quale quella a cui la Russia si stava aprendo, e perciò era anche nell’interesse dei padroni - fossero questi proprietari terrieri o di fabbriche - sostituire i servi inefficienti con lavoratori salariati. In realtà, se il numero di coloro che si schieravano per l’abolizione del lavoro servile andò progressivamente aumentando e raccogliendo consensi sia fra i nobili che fra i burocrati, è anche vero che la sostituzione del servaggio con il lavoro salariato non era in generale nell’interesse dei proprietari. Non lo era laddove i servi-artigiani, con le loro ben avviate attività, garantivano il regolare pagamento di un *obrok* in denaro, né dove la popolazione era scarsa, e quindi la manodopera preziosa. Solo nelle province prettamente agricole e densamente popolate l’abolizione avrebbe rappresentato un sollievo per i proprietari terrieri, costretti a mantenere un numero di servi superiore alle loro necessità con i proventi di terre che si andavano via via impoverendo³⁶. Basti pensare che se intorno al 1770 un podere fruttava cinque volte la quantità di grano seminato, nel 1860 esso ne rendeva soltanto due volte e mezzo.

A questo punto però in Russia, come già era avvenuto in gran parte dell’Europa occidentale, si ebbero quei mutamenti sociali tipici del passaggio da un’economia rurale a una industriale, che avviarono una trasformazione dei rapporti sociali. Accadde così che con lo sviluppo dell’industria non pochi nobili proprietari terrieri trovarono questo nuovo campo di attività molto più redditizio dell’agricoltura³⁷. Così, mentre la vecchia nobiltà poteva servirsi della

³⁴ Cfr. H. Seton-Watson, *Storia dell’impero russo 1801-1917*, Torino, Casa Editrice Einaudi, 1971, p. 210-211.

³⁵ M. Raeff, *op. cit.*, p. 144-145.

³⁶ Fino al 1835, un proprietario terriero poteva in qualunque momento richiamare i suoi servi dai loro impieghi nelle industrie per lavorare nella sua fattoria. Cfr. E. R. Wolf, *op. cit.*, p. 101. Lo sviluppo di forza lavoro permanente veniva continuamente ostacolato dalle restrizioni che il servaggio poneva al lavoro libero. Si andò creando un movimento pendolare tra campagna e fabbrica noto come *otchodničestvo*, durato fino al XX secolo. Fu così che si crearono gruppi di lavoratori che, partendo in autunno per raggiungere le fabbriche e ritornando a casa in primavera per la semina, svilupparono una forma caratteristica di organizzazione detta *artel’*.

³⁷ Per comprendere questo sviluppo industriale va ricordato che fin dal XVII secolo era esistito uno stretto legame tra agricoltura e industria, specialmente nelle province del nord. In queste zone l’agricoltura aveva offerto ben poco a causa della povertà del terreno, ma la deficienza era stata compensata dal lavoro artigianale, tessuti, legni lavorati, vasellami, articoli in paglia e in metallo o dal lavoro stagionale che i contadini svolgevano come battellieri, boscaioli, minatori e mandriani. Cfr. E. R. Wolf, *op. cit.*, p. 100. Nicolas Werth afferma che «a differenza degli altri Paesi europei che avevano a poco a poco prodotto un proprio sviluppo industriale, la Russia aveva conosciuto, dal tempo di Pietro I, una crescita, peraltro molto diseguale, sotto la tutela

manodopera gratuita dei servi, il nobile industriale scopriva il vantaggio di impiegare operai non più legati ai cicli di lavoro nei campi (operai-contadini), ma liberi di prestare la propria opera nelle fabbriche tutto l'anno, e questi al momento erano poco numerosi. Nell'ambito di questa nuova fase storica i neo-industriali diventavano sempre più tolleranti sulla questione dell'emancipazione³⁸. L'altra faccia della medaglia vedeva gradualmente impoverire i nobili che ricavano il loro reddito esclusivamente dalla terra. Questo tipo di economia, che era stata a lungo fonte di ricchezza, non permetteva più alla vecchia nobiltà di competere con la nuova classe industriale. Delusi dai miserevoli introiti, «sospirando i tempi beati della madre Caterina»³⁹, i vecchi proprietari terrieri furono costretti a ricorrere alle ipoteche.

Alla vigilia dell'emancipazione, troviamo così che una gran parte della terra padronale era ipotecata dallo Stato. In termini di produttività questo significava che, laddove nei secoli addietro una possibile abolizione della servitù della gleba si sarebbe scontrata con gli interessi della nobiltà, per niente disposta a perdere la forza lavoro gratuita di cui beneficiava, nella realtà russa del XIX secolo la servitù (nella zona del Volga ad esempio) diventava per i nobili in molti casi un fardello⁴⁰, e molti di essi desideravano liberarsi di dipendenti riluttanti. Nel frattempo, la sconfitta subita nella guerra di Crimea⁴¹, ridimensionando la potenza dell'esercito russo, pose in evidenza non solo le condizioni di arretratezza in cui versava l'industria bellica in Russia intorno alla metà del XIX secolo, ma anche la necessità di poter disporre liberamente di un potenziale umano quale quello rappresentato dai servi della gleba. Il malcontento popolare e le disfatte militari, come bene aveva intuito Alessandro II, avrebbero potuto alimentare nel popolo, piagato già dal gravoso fardello della servitù, un sentimento di ribellione pronto a esplodere in qualsiasi momento.

Si vennero così a determinare le condizioni necessarie perché il 19 febbraio 1861 lo zar Alessandro II promulgasse la tanto attesa legge sull'emancipazione dei servi della gleba. Racconta Leroy-Beaulieu che il 19 febbraio 1861, quando fu emanato il proclama con le condizioni per ottenere l'emancipazione, i contadini non poterono nascondere la delusione. Nelle chiese in cui fu letto il proclama imperiale con il quale si annunciava la libertà, si levò un mormorio di protesta. Più di uno scosse la testa dicendo: «Ma che libertà è mai questa?»⁴². Seton-Watson scrive che nel villaggio di Bezdna, nella provincia

dello Stato, e uno sviluppo industriale largamente condizionato dagli obiettivi strategici del governo zarista»; cfr. N. Werth, *Storia dell'Unione Sovietica*, op. cit., p. 20.

³⁸ Sullo sviluppo e sul ruolo dei nobili imprenditori si veda A. J. Rieber, *Mercanti e imprenditori nella Russia imperiale*, Bologna, Casa Editrice il Mulino, 1993, p. 72-76 e 182-188.

³⁹ P. Sokoloff, op. cit., p. 22.

⁴⁰ Trattando il periodo relativo alla seconda fase della "Seconda Russia", cioè quello che va dall'inizio del XIX all'inizio del XX secolo, Vittorio Strada ammette che proprio durante questo secolo «il potere statale, per quanto autocratico, deve fare costantemente i conti, e spesso li fa male, con la società al fine di rispondere alle sue esigenze ormai diversificate e complesse»; cfr. V. Strada, op. cit., p. 31.

⁴¹ La guerra di Crimea rivelò una gravissima disorganizzazione nei vari settori della vita pubblica e amministrativa e la necessità di riforme radicali divenne improrogabile. Cfr. P. Sokoloff, op. cit., p. 22.

⁴² A. Leroy-Beaulieu, *The Russian Peasant*, Sandoval (N. Mexico), Casa Editrice Coronado Press, 1962, p. 29-30. Circa le reazioni dei contadini, Hans Rogger scrive che, all'indomani della lettura del proclama imperiale nei villaggi, alcuni fomentatori sparsero la voce che lo zar aveva concesso piena libertà a tutti, ma che i proprietari terrieri avevano fatto sì che il decreto fosse letto in modo incompleto; cfr. H. Rogger, op. cit., p. 56.

di Kazan', subito dopo l'editto di emancipazione ci fu un massacro tra la popolazione. Il 12 aprile 1861 infatti, in uno scontro con i militari, rimasero uccisi 102 contadini che erano insorti in seguito alle dichiarazioni di un certo Anton Petrov, il quale aveva convinto i suoi compagni che già nel 1858 era stata concessa la libertà e che essi pertanto non avevano più doveri né debiti verso i proprietari. Temendo una nuova rivolta come quella di Pugačëv, le autorità si videro costrette a intervenire usando la forza⁴³. Certo lo zar temeva i focolai di malcontento che divampavano continuamente in reazione ai soprusi e alle angherie che i contadini erano costretti a sopportare, ma quella che Lenin definisce “una situazione rivoluzionaria” non poté da sola determinare la decisione del governo russo. Valutazioni di ordine economico e strategico, come già detto, furono alla base di una riforma che raccoglieva consensi anche negli ambienti di corte più vicini allo zar. Favorevoli erano ad esempio il granduca Costantino, fratello del sovrano, e la granduchessa Elena Pavlovna, zia del sovrano, la cui influenza sul nipote fu notevolissima.

L'emancipazione russa, rispetto ad altri Paesi dell'Europa orientale, giunse comunque tardi. Nella Galizia austriaca Giuseppe II aveva abolito la servitù nel 1782 e cinquant'anni dopo, nel 1846, le autorità austriache «introdussero una normativa che concedeva la terra in assegnazione gratuita, impegnando lo Stato a indennizzare i nobili proprietari»⁴⁴. In Polonia, dove già esistevano condizioni di vita più tollerabili per i contadini, un decreto del 1846 pose un limite agli abusi della nobiltà proprietaria, mentre nel 1864 i contadini del regno ottennero in proprietà la loro terra, rimanendo esenti dall'obbligo del riscatto, al contrario di quanto stava accadendo ai contadini russi.

Nel 1861 la riforma entrava in vigore in Russia pur con numerosi limiti⁴⁵. I contadini non potevano conservare tutta la terra da loro lavorata, ma aliquote diverse a seconda dei governatorati e distretti. Per queste aliquote i contadini avrebbero dovuto restituire allo Stato, dopo un certo numero di anni, gran parte della somma da questo anticipato ai signori. I contadini poi sarebbero stati assegnati a comunità di villaggio (*sel'skie obščestva*). Rafforzava il suo ruolo così la Comune rurale⁴⁶, determinata in base al numero dei servi emancipati della zona, la quale si poneva come intermediaria fra i suoi membri e lo Stato. «Era un'istituzione amministrativa e di polizia... un'istituzione fiscale per la riscossione delle imposte, era un'istituzione di diritto privato che aveva la titolarità delle terre e che le distribuiva per le colture ai contadini che potevano goderne nella percentuale della consistenza del nucleo familiare, era un'istituzione di tipo tecnico-economico per la conduzione agraria del fondo»⁴⁷.

⁴³ H. Seton-Watson, *op. cit.*, p. 361.

⁴⁴ D. Caccamo, *op. cit.*, p. 156.

⁴⁵ La popolazione rurale dal 1858 al 1897 crebbe del 60% (da 50 a 80 milioni). Dal 1861 al 1905 i nobili vendettero 38 milioni di ettari, anche se gli acquisti contadini di terra risultarono distribuiti in modo ineguale e contribuirono all'approfondimento della differenziazione sociale e rurale. Dal 1877 al 1905 i villaggi acquistarono solidalmente 12 milioni di ettari, mentre una minoranza di contadini ne comprò quasi 27 milioni a titolo privato. Cfr. F. Benvenuti, *Storia della Russia contemporanea, 1853-1996*, Roma-Bari, Casa Editrice Laterza, 1999, p. 85-86. Si rimanda alla ricca bibliografia del volume di Benvenuti per un approfondimento ulteriore.

⁴⁶ Tradizionale istituzione russa, la Comune nella sua consistenza economica era rappresentata dall'*Obščina* e nelle sue funzioni amministrative dal *mir*. Agli effetti pratici comunque il termine *Obščina*, caro ai populistici russi, può essere considerato come l'equivalente di *mir*. Cfr. P. P. Poggio, *Comune contadina e rivoluzione in Russia, l'Obščina*, Milano, Casa Editrice Jaca Book, 1978, p. 47-85 e 119-163.

⁴⁷ M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 48.

La “Commissione Value”, costituita dallo zar «allo scopo di investigare sullo stato dell’agricoltura e sulla produttività della campagna russa», raccolse dal 1872 al 1873 una vasta documentazione tra cui bilanci, statistiche e quant’altro utile a valutare gli effetti dell’applicazione dello Statuto del 1861 nell’arco di dieci anni. Da tale rapporto esce fuori una Russia divisa in diverse zone agricole, ognuna con caratteristiche proprie riconducibili alla qualità del terreno, al tipo di attività svolte, alla vicinanza tra i centri, ecc.»⁴⁸.

Ne fosse consapevole o meno, Alessandro II con la sua riforma aveva ceduto alla pressione ideologica costante e tenace delle correnti liberali europee anche se, a onor del vero, l’emancipazione fu più il frutto di un insieme di fattori scatenanti che non di una sola specifica causa. Tesaurizzato, a volte rifiutato dai movimenti che dominarono la Russia nelle rivoluzioni del XX secolo, il populismo, secondo lo storico americano Gerschenkron, aveva come punto di partenza non già un dissenso politico, bensì la coscienza dell’arretratezza economica. Sulla scia del movimento slavofilo, Pëtr Lavrovič Lavrov e Nikolaj Konstantinovič Michajlovskij, teorici del populismo, affermarono paradossalmente che la conservazione dell’antico, in questo caso l’adozione di forme comunitarie tipicamente russe quali il *mir*, piuttosto che una facile adozione del nuovo, costituivano il vantaggio dell’arretratezza⁴⁹. In tal senso la Comune contadina o agricola costituiva la più importante istituzione della Russia rurale. Era di solito, ma non sempre, confinante con la comunità di villaggio e regolava l’83% delle terre lottizzate e quasi la metà di tutto il terreno arabile delle province europee del Paese. Durante l’emancipazione la Comune fu istituzionalizzata. La sua importanza fu messa in evidenza da numerosi studiosi. Franco Venturi, nel suo classico lavoro sulle problematiche populiste in Russia (uno dei pochi scritti di storia tradotti dall’italiano in russo)⁵⁰ durante tutto il secolo XIX, mette in evidenza l’eterogeneità di elementi che costituiscono la base di un movimento così vasto e importante per lo sviluppo della Russia zarista. Lo storico, nella sua attenta analisi, osserva quale influenza ebbe il marxismo sulla nascita di un socialismo populista che alimentò nei contadini l’idea della conservazione e della difesa dei propri interessi. Le idee di A. Herzen e la forza delle idee populiste, che spesso e volentieri trovavano sostegno presso gli slavofili, soprattutto per ciò che riguardava la tradizione, l’*Obščina*, il *mir*, il villaggio rurale, alimentarono un’intera generazione di intellettuali e studenti. Il barone tedesco Haxtausen era persuaso del fatto che l’*Obščina* non fosse una realtà esclusivamente russa. Egli veniva dalla Westfalia e aveva studiato i regimi agrari della Germania occidentale prima di occuparsi della Russia e della Prussia. Così la situazione russa apparve ai suoi occhi come una sopravvivenza «particolarmente notevole e perfetta» di forme altrove scomparse. Fra gli slavofili, che con le loro interminabili tavole rotonde animarono i circoli intellettuali dell’epoca, alcuni

⁴⁸ Sul rapporto pubblicato dalla Commissione cfr. S. Bertolissi, *Un paese sull’orlo delle riforme. La Russia zarista dal 1861 al 1904*, Milano, Casa Editrice FrancoAngeli, 1998, p. 25-31.

⁴⁹ Afferma Lev’ Trockij, che «in questo senso il populismo continuava la tradizione degli slavofili, dopo averla depurata dagli elementi monarchici, clericali e panslavisti che comportava, per conferirle un carattere rivoluzionario-democratico. In fondo, la concezione slavofila, nonostante le sue fantasie reazionarie, e la concezione populista, malgrado tutto quello che c’era di illusorio nelle sue tendenze democratiche, non erano affatto vane speculazioni: si basavano su incontestabili e per di più profonde particolarità dell’evoluzione della Russia, solo interpretate in modo unilaterale e non esattamente valutate». Cfr. L. Trotsky, *op. cit.*, p. 495.

⁵⁰ F. Venturi, *Il populismo russo*, Torino, Casa Editrice Einaudi, 1979.

erano concordi nel considerare l'*Obščina* un elemento “eccellente” della vita russa, altri la ritenevano invece un ostacolo sulla via del miglioramento economico del Paese. Quando però all’ideale di vita comunitario si unisce un senso di insoddisfazione del contingente, del presente, per una fallita campagna per la convocazione di uno *zemskij sobor*, quando l’idea del costituzionalismo naufraga miseramente di fronte alle paure dello zar⁵¹, ecco che allora qualcosa comincia a frantumarsi. Storicamente si verifica la tragica resa dell’utopia al realismo. Il populismo, che in un primo momento era sceso in piazza per coinvolgere le masse contadine in un’azione corale contro lo Stato oppressore e sfruttatore, si dovette scontrare con una realtà tutt’altro che incoraggiante. Afferma lo storico Hans Rogger che «il fatto più scoraggiante messo in luce dal movimento dell’“andata al popolo” nella sua ultima fase fu la fede ininterrotta delle masse rurali nel sovrano come loro benefattore e protettore. Nell’unico caso in cui i contadini si unirono ai loro giovani liberatori, furono persuasi a farlo a causa di un falso documento di concessione dello zar, che garantiva loro la terra che avidi latifondisti e funzionari corrotti gli avevano presumibilmente sottratto al momento dell’emancipazione»⁵².

Le riforme di Alessandro II avevano dato ragione, in un primo momento, agli uomini di *Narodnaja volja* (*Volontà popolare*)⁵³, i quali avevano intuito la funzione decisiva che lo Stato aveva avuto in tutto questo processo e che la rivoluzione dall’alto non rappresentava unicamente un riflesso di difesa dell’imperatore e dei nobili, ma che essa rispondeva a una profonda esigenza di tutta la vita sociale russa, dove le trasformazioni non potevano non arrivare dall’alto, attraverso gli ingranaggi dello Stato, proprio perché economicamente troppo deboli e socialmente troppo impotenti erano le classi e i gruppi in grado di muovere da soli il gigante russo verso il mondo moderno.

Intorno alla fine degli anni Settanta del XIX secolo, invece, le cose in Russia cominciarono a cambiare e, così, alla speranza cominciò a subentrare la paura; il problema centrale restava il rapporto tra la rinascita della volontà di libertà e l’esigenza, che andava sempre più affermandosi, di eguaglianza e di rivoluzione sociale. Che l'*Obščina* dovesse durare, secondo i calcoli zaristi, il più a lungo possibile, lo si intuiva già con il provvedimento governativo del 1866, il quale stabiliva che «le divisioni territoriali non potevano avvenire senza il consenso dei due terzi degli aventi diritto al voto nell’assemblea del villaggio (*sel'skij schod*). Inoltre il voto contrario dell’assemblea o del capofamiglia era definitivo, mentre il voto favorevole poteva essere annullato facendo appello al capo del distretto»⁵⁴. Questa istituzione assunse un ruolo importante tra la fine dell'Ottocento e l’inizio del periodo delle riforme stolypiniane poiché, dall’iniziale funzione di controllo e riscossione dei tributi dovuti dai contadini

⁵¹ Quando nel gennaio 1865 l’assemblea della nobiltà di Mosca inviò allo zar un indirizzo in cui gli chiedeva «di completare l’edificio statale da lui creato con un’assemblea generale di deputati di tutta la terra russa onde discutere le esigenze complessive dello stato», l’imperatore rispose che «quanto aveva fatto nel passato doveva essere un pegno sufficiente per tutti i suoi fedeli sudditi» e che nessuno di questi aveva il diritto di «prevenirlo nelle sue cure incessanti volte al bene della Russia». Cfr. F. Venturi, *op. cit.*, vol. II, p. 201-202.

⁵² H. Rogger, *La Russia pre-rivoluzionaria, 1881-1917*, Bologna, Casa Editrice il Mulino, 1992, p. 223.

⁵³ La parola russa *volja* può significare tanto “libertà” quanto “volontà”. Pertanto “*narodnaja volja*” può rendersi anche per “libertà del popolo”.

⁵⁴ V. Castronovo (a cura di), *L’età del capitale, Stati Uniti, Giappone e Russia*, in *Storia economica Cambridge*, vol. VII, Torino, Einaudi, 1982, p. 229-230.

facenti parte della comunità, essa giunse a rappresentare una struttura semif feudale oppressiva e intollerabile: «Il *mir* rappresenta un peso per il benestante e per il povero un avvillimento... Ne derivano molteplici forme di servitù e una nazione di mendicanti della più diversa origine giace sui margini delle strade comunali e urla, come fosse tormentata da piaghe brucianti»⁵⁵.

Oltre a mettere in evidenza il carattere coercitivo della comune rurale, lo studioso Marcu riporta alcuni dati relativi al rapporto popolazione-terra raccolti tra il 1860 e il 1900. «La quota media di terra che toccava ad ogni contadino nel 1860 era di 4.8 *desjatine* (più di cinque ettari: 1 *desjat* = 1.09 ettari), mentre nel 1900 non era che di 2.6 *desjatine* (quasi tre ettari). La servitù rurale è quanto rimane della servitù della gleba»⁵⁶. Le condizioni che offriva il signore al contadino che si recava presso di lui per ottenere prestiti onde far fronte all'enorme spesa per la coltivazione del proprio lotto di terra, erano a dir poco deprecabili; a tal proposito Anfimov afferma quanto segue: «L'emancipazione tese a ridurre l'accesso dei contadini alle risorse non arabili, come pascoli, foreste e fiumi, risorse che per tradizione avevano avuto il diritto di sfruttare»⁵⁷. Erano in vigore delle regole che limitavano le possibilità del contadino di regolarizzare la sua situazione economica: ad esempio, se i contadini sconfinavano nelle proprietà del signore, quest'ultimo esigeva che la multa venisse pagata in lavoro servile. Oppure, come riporta Peter Gatrell, «i contadini, per comprare il grano per far fronte all'inverno e alla primavera, ottenevano credito in cambio dell'impegno a lavorare nella tenuta del signore l'estate successiva»⁵⁸.

Dovendo ritornare alle dipendenze del signore, l'ex servo era costretto a riprendere una pratica antica, quella della *barščina* (*corvée*)⁵⁹. Un altro onere, che si aggiungeva alle già precarie condizioni dei contadini, eterni debitori, fu quello dell'usura, che andava sviluppandosi per l'impossibilità di molte famiglie contadine di trovare mezzi per la coltivazione della terra: «lo scopo di chi prestava denaro non era tanto quello di recuperare il capitale (fattore di poca rilevanza visto che in molti casi non veniva richiesto alcun interesse in denaro), indipendentemente dal tasso nominale, quanto quello di vincolare il contadino alla terra»⁶⁰.

Alcuni dati statistici, forse, consentiranno di capire meglio la situazione che si venne a creare subito dopo la legge sull'emancipazione; negli ultimi decenni del XIX secolo i nobili, che rappresentavano il 23,8% della popolazione,

⁵⁵ V. Marcu, *Il dramma del dittatore bolscevico. Lenin*, Milano, Casa Editrice Mondadori, 1930, p. 110

⁵⁶ *Ibidem*, p. 111. Gli fa eco Leroy-Beaulieu il quale dice che «il contadino [con la legge dell'emancipazione] avrebbe sì riacquistato la sua libertà, ma sarebbe caduto in una situazione di gran lunga peggiore di quella in cui si era trovato al tempo del servaggio. Sarebbe rimasto per lungo tempo, forse per secoli, privo della possibilità di possedere la terra». Cfr. A. Leroy-Beaulieu, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁷ A. M. Anfimov, *Krestjanskoe chozjaistvo Evropejskoj Rossii, 1881-1904*, in *Istorija SSSR*, Moskva, 1991, p. 94.

⁵⁸ P. Gatrell, *op. cit.*, p. 137.

⁵⁹ Pratica secondo la quale, sotto la servitù, il signore assegnava ai contadini un lotto di terra, in cambio del quale erano obbligati a svolgere un lavoro servile in media di tre giorni a settimana gratuiti sul terreno del signore, secondo la già citata legge del 1797. Un proprietario che fosse meno duro, poteva offrire ai suoi contadini qualche sollievo cambiando il regime della *barščina* con quella dell'*obrok* (quota annuale in denaro). Con il sistema dell'*obrok* i contadini non venivano infatti vincolati al suolo. Sul funzionamento dell'*obrok* e della *barščina* vedi pure E. R. Wolf, *op. cit.*, p.78-84; S. Bertolissi, *op. cit.*

⁶⁰ P. Gatrell, *op. cit.*, p. 138.

possedevano circa il 77,8% delle proprietà; i contadini, pari al 56,7% dell'intera popolazione, possedevano il 7% delle proprietà (quasi undici volte meno dei nobili); infine c'erano i mercanti e borghesi, che rappresentavano il restante 19,5% e avevano in dotazione il 14,2% delle proprietà⁶¹. Tali dati, se confrontati con quelli degli altri Paesi europei industrializzati, danno il quadro dell'enorme distanza che separava la Russia dalle restanti economie europee. Secondo Paul Kennedy, a livello di industrializzazione pro-capite in Europa, la Russia occupava, nel 1900, l'ultimo posto della graduatoria dopo Regno Unito, Germania, Francia, Impero asburgico e Italia⁶². La trasformazione dei rapporti sociali fu l'immediata conseguenza dei nuovi mezzi di produzione industriali che permisero ai neo-imprenditori di arricchirsi avvantaggiandosi di una manodopera salariata a basso prezzo.

Pur non essendo totalmente negativo, il decreto del 19 aprile 1861 sull'emancipazione dei contadini non ebbe l'effetto auspicato. Il sovrano evitò con ogni mezzo che tale evento si trasformasse in un'occasione di dibattito (dal 1858 era stato proibito alla stampa di discutere il problema) e ancor più che fosse occasione per i suoi sudditi (i nobili) di presentare richieste relative alla creazione di organismi consultivi. Vero è che l'abolizione della servitù comportò anche una serie di altre riforme giuridiche e amministrative che dovevano inevitabilmente portare alla reazione di organismi periferici dotati di autonomia amministrativa quali gli *zemstva*, rappresentanze elettive di nobili. Le grandi riforme dello “zar liberatore” erano nate dalla necessità di adattare le istituzioni giuridiche e amministrative del Paese alle esigenze di uno Stato moderno, ma non avevano operato audaci capovolgimenti nelle alleanze sociali di cui il primo zar riformatore, Pietro I, aveva dato l'esempio. Nicolas Werth nella sua *Storia dell'Unione Sovietica* dice che il carattere limitato e contraddittorio di tali riforme spiega l'involuzione reazionaria che seguì l'assassinio di Alessandro II⁶³. Alessandro III (1881-1894) nei tredici anni del suo regno rafforzò le tendenze antiriformistiche già evidenti negli anni Sessanta e specialmente dopo la rivoluzione polacca. Nell'ambito di queste nuove disposizioni s'inserì la polemica di Nikolaj Christianovič Bunge⁶⁴, ministro delle Finanze, ex professore di economia dell'Università di Kiev, il quale chiedeva allo zar, già nel 1885, di annullare la responsabilità collettiva della Comune per far fronte agli obblighi finanziari dei suoi membri. Il ministro delle Finanze, favorevole alla libera iniziativa capitalistica, non poteva accettare che fosse bloccata l'iniziativa individuale dei contadini ed entrò quindi in polemica con il governo e, più precisamente, con il ministero dell'Interno. Destituito dal suo incarico, per ovvie ragioni “di sicurezza” l'allora ministro degli Interni Dmitrij Tolstoj,

⁶¹ Per un quadro dettagliato delle statistiche relative ai dati del periodo che va dall'emancipazione al 1905, si rinvia a M. R. Caroselli, *op. cit.*, p. 50-52; si consultino anche P. Gatrell, *op. cit.*, p. 176-233, e P. Sokoloff, *op. cit.*, p. 28-31.

⁶² Per un approfondimento si veda P. Kennedy, *Ascesa e declino delle grandi potenze*, Milano, Casa Editrice Garzanti, 1989, p. 215-235. Tabella di riporto dati p. 223.

⁶³ N. Werth, *op. cit.*, p. 19.

⁶⁴ La stampa conservatrice chiamava con derisione il Bunge un dottrinario tedesco e un teorico accademico. Il Bunge nel 1882 aveva creato una Banca agricola dei contadini, ma l'esperimento, che intendeva dare la possibilità ai contadini di avere prestiti per l'acquisto di terreni, si rivelò fallimentare. Il tasso annuo del 7-8% del prestito assicurato con ipoteca risultò un peso insostenibile per i contadini stessi. Così, nata per aiutare i contadini più bisognosi, la Banca dei contadini finì per funzionare soltanto da intermediaria, aiutando i nobili che si trovavano in difficoltà pecuniarie a vendere una parte dei loro beni.

fondatore nel 1885 della Banca agricola dei nobili, lo rimpiazzò con Ivan Alekseevič Vjsnegradskij⁶⁵. Allontanato dall'incarico il Bunge, non restava al governo che occuparsi dell'ampliamento dell'autorità comunale e amministrativa sui suoi membri. Negli anni Ottanta, sotto Tolstoj, il ministero dell'Interno divenne dunque una roccaforte dei campioni della Comune. Le motivazioni di questa scelta erano di ordine ideologico e non propriamente economico. La politica di Alessandro III si rivelò in tutta la sua drammatica portata nel 1886 allorché «il governo emanò delle leggi contro ciò che si potrebbe chiamare colpevole rottura del contratto di servizio: la polizia aveva l'autorità di riconsegnare ai padroni coloro che erano venuti meno alle condizioni del loro contratto di lavoro»⁶⁶. Qualche anno più tardi, nel dicembre 1893, una legge vietò ai contadini di vendere o ipotecare appezzamenti di terra e revocò la disposizione dell'art. 165 dello Statuto di emancipazione che permetteva alle famiglie, che avevano pagato tutte le quote di riscatto, di ritirarsi dalla comune e di assumere il diritto alla propria terra come proprietà completa⁶⁷. Con un decreto approvato nel giugno 1893, il governo stabilì che fra una ripartizione periodica delle terre comunali e l'altra dovessero passare almeno dodici anni. Lo stesso decreto vietava che le terre fossero vendute a chi non possedeva lo status giuridico di contadino. In altri termini, non solo la comune agricola doveva essere conservata, ma si doveva impedire l'aumento delle terre non appartenenti ai contadini, cioè di proprietà della borghesia⁶⁸.

Abbiamo già ricordato il ruolo del movimento populista all'interno delle discussioni che animarono il dibattito sulla questione dei riscatti delle terre da parte degli ex servi della gleba. Alessandro III, come già suo padre, aveva ridotto al silenzio la stampa circa la questione agraria. Vero organizzatore della resistenza autocratica ai numerosi attacchi dei liberali e dei movimenti marxisti, populistici e radicali in Russia fu Konstantin Petrovič Pobedonoscev. Questi, infatti, quando si accorse dell'enorme influenza che gli slavofili, con a capo Ivan Sergeevič Aksakov e i populistici di “*Narodnaja volja*”, avevano sul ministro degli Interni Nikolaj Pavlovič Ignat'ev, decise di rimpiazzarlo con il conte Dmitrij Tolstoj. Con quest'ultimo, il cui programma può essere sintetizzato nella parola “ordine”, non ci furono più ulteriori esperienze con organismi consultivi e, in luogo di un'era di dialogo, all'orizzonte se ne prospettò una più austera e cupa.

La strada della “controriforma” imboccata da Alessandro III interessò anche il nascente mondo operaio. Gli atti legislativi del 12 giugno 1890 (statuto degli *zemstva*) e dell'11 giugno 1892 (statuto delle Dume urbane) limitarono l'autonomia di tali organi di governo locali (*zemstva*) creati al tempo delle “Grandi Riforme” di Alessandro II⁶⁹. Nel discorso pronunciato il 29 gennaio

⁶⁵ La politica economica intrapresa da Vjsnegradskij pose un accento particolare sugli interessi dei latifondisti, degli industriali e dei banchieri. Riguardo alla massa contadina, egli non mostrò alcun interesse e, anzi, con una pesante politica tributaria, ridusse la capacità d'acquisto dei già poveri contadini.

⁶⁶ J. Maynard, *Russia in evoluzione*, Milano, Casa Editrice Mondadori, 1947, p. 44. D'altra parte i proprietari terrieri potevano licenziare i lavoratori per “ignoranza”. Questi provvedimenti portano il Maynard ad affermare che «la Russia rurale [aveva]... evidentemente rifatto a ritroso una parte del cammino verso il servaggio».

⁶⁷ H. Rogger, *op. cit.*, p. 139.

⁶⁸ A. Gerschenkron, *op. cit.*, p. 233. C'era indubbiamente qualcosa di oscuro in questo tentativo di conservare e rafforzare la Comune agricola ponendo dei limiti a una delle sue caratteristiche più tipiche e cioè la ripartizione periodica delle terre.

⁶⁹ N. Werth, *op. cit.*, p. 19.

1895, a un anno dalla sua ascesa al trono, contro le richieste da parte degli *zemstva* di nuove riforme sulla scia di quelle del 1860, Nicola II ribadiva la sua decisione di «mantenere il principio dell'autocrazia in modo tanto energico e immutabile» quanto il suo “indimenticabile” padre⁷⁰. Quindi niente cambiamenti, la modernizzazione doveva cedere all'unico obiettivo politico del regime zarista e cioè il mantenimento dell'autocrazia. In un periodo di relativo immobilismo, diede un primo grande impulso all'economia russa alla fine del secolo l'enorme quantità di investimenti stranieri giunti in Russia grazie alle abili manovre di un eccellente uomo politico: il conte Sergej Julevič Vitte⁷¹. Ostacolato e avversato da ministri come Michail Nikolaevič Muravev (Affari esteri) e Aleksej Nikolaevič Kuropatkin (Guerra), il conte Vitte riuscì a imporre le sue scelte economiche, cosicché l'afflusso di capitali stranieri ebbe un ruolo considerevole nel decollo industriale degli anni Novanta. Così anche il commercio estero, stabile grazie all'ingresso della Russia nel *gold standard* nel 1892, triplicò tra il 1890 e il 1914, periodo nel quale il Paese divenne la sesta potenza commerciale del mondo⁷². L'economia ne trasse giovamento. Non però i contadini, i quali non riuscendo a riscattare le terre accentuarono con i loro debiti la dipendenza economica dal *pomeščik*. Aumentava la popolazione rurale e diminuivano gli appezzamenti di terra. Il livello di produzione era scarso a causa dello stato arretrato delle tecniche agricole, per non parlare della pressione fiscale, eterno fardello che gravava sulle spalle dei contadini.

A bloccare la timida emancipazione dei contadini fu poi la legge del 14 dicembre 1893, voluta dai sostenitori del *mir*, che metteva il lotto del contadino sotto il proprio controllo. In tal modo venne bloccato qualsiasi ulteriore tentativo di questo ceto (*soslovie*) di prendere coscienza del proprio ruolo all'interno dello Stato. Di qui i contrasti interni, l'involuzione di un sistema economico funestato da leggi atte a difendere soltanto gli interessi di una *élite*. Per quanto nobili e oneste si dimostrassero le direttive del Vitte, nulla però era

⁷⁰ *Ibidem*. L'ascesa al trono di Nicola II nel 1894 aveva suscitato molte speranze tra coloro che desideravano le riforme, riferendosi ai nuovi valori, delle società industriali moderne, come la laicità, le libertà fondamentali, un regime rappresentativo e la sovranità nazionale. Da ogni parte giungevano petizioni allo zar nelle quali gli *zemstva* esprimevano il desiderio che lo zar si interessasse alle riforme che caratterizzarono il decennio 1860-1870.

⁷¹ Successore di Vjsnegradskij, il conte Sergej de Vitte fu nominato nel 1892, all'età di 32 anni, ministro delle Comunicazioni e pochi mesi dopo ministro delle Finanze, del Commercio e dell'Industria. Per la sua autorevolezza acquistò *de facto* nel governo quasi la posizione di primo ministro. Sebbene slavofilo, si propose di far fiorire in Russia il capitalismo secondo il modello europeo. Riteneva infondata l'opinione secondo cui quest'indirizzo di politica economica avrebbe potuto minare le basi del sistema autocratico; infatti egli non riconosceva, o meglio, non vedeva la dipendenza delle istituzioni politiche dalla base economica. Grande fu il suo impegno per lo sviluppo industriale della Russia verso la fine del XIX secolo. Sulla sua opera e sulla sua attività ministeriale si veda il pregevole profilo tratteggiato in S. Bertolissi, *op. cit.*, p. 81-120.

⁷² P. Kennedy, *op. cit.*, p. 333. Kennedy afferma però che, nonostante i risultati positivi raggiunti dall'economia russa nell'arco di 25 anni, il dato più sconcertante, per un Paese che si eleggeva come sesta potenza commerciale, è quello relativo al fatto che i tre milioni di lavoratori nelle fabbriche russe nel 1914, rappresentavano appena l'1,75% dell'intera popolazione. A questo si aggiunga il fatto che il 90% delle miniere, quasi il 100% dei pozzi petroliferi, il 40% dell'industria metallurgica, il 50% di quella chimica e persino il 28% di quella tessile erano di proprietà straniera.

mutato per ciò che riguardava il mondo contadino russo e chiara era l'insufficienza delle leggi che ne regolavano il lavoro⁷³.

Per quanto riguarda i lavoratori urbani, le prime leggi per la protezione dei lavoratori industriali vennero introdotte in Russia dal già menzionato ministro delle Finanze Nikolaj Bunge, ma i "mediocri padroni" reagirono aspramente e il ministro venne presto allontanato. Procedura non ignota alla corte zarista. Le cosiddette Leggi Protettrici del 1885-1886 prevedevano tra l'altro un contratto di assunzione e un libro paga per tutti gli operai delle industrie; garantivano i salari e il loro ammontare per tutto il tempo in cui il contratto rimaneva in vigore; proibivano il lavoro notturno per donne e bambini; ma vietavano anche al lavoratore di lasciare il lavoro senza permesso e stabilivano punizioni per quanti avessero preso parte a scioperi. Nonostante i tentativi di migliorare il lavoro operaio, in tutto il Paese le proteste divennero sempre più numerose. Gli scioperi si susseguirono a ritmo vertiginoso fino a culminare in quello avutosi a San Pietroburgo nel 1896, sciopero che aprì la strada a una serie di concessioni da parte del governo. Così, una legge del 14 giugno 1897 limitò a undici ore e mezzo la durata legale della giornata lavorativa e rese obbligatorio il riposo domenicale. Nel 1903, poi, veniva stabilito che i lavoratori venissero compensati per gli infortuni sul lavoro. Se da un lato il governo cercava di allineare la sua politica del lavoro a quelle che erano «le condizioni in cui si manifestava altrove il capitalismo moderno», dall'altro grande era la «tensione tra chi voleva intervenire nelle relazioni industriali e chi riteneva meglio mantenere un profilo più discreto»⁷⁴. Le autorità, allora, conformemente all'ideologia autocratica, secondo cui lo zar era il protettore naturale del popolo, decisero di istituire delle associazioni operaie controllate dalla polizia intitolate a Zubatov, dal nome di un rivoluzionario pentito passato poi nelle file dell'*Ochrana*. Le organizzazioni ufficiali create dall'alto allo scopo di impedire l'infiltrarsi di idee rivoluzionarie tra i lavoratori si rivelarono per lo zarismo un'arma pericolosa.

Le dure condizioni in cui ancora viveva il contadino dopo le riforme non potevano non portare a quella grande e tenace lotta per la libertà fisica, ma anche morale, che il contadino-operaio avrebbe portato avanti dal 1861 per più di cinquant'anni. Seppur è vero che tra il 1887 e il 1898 la produzione del ferro e dell'acciaio triplicò e quella tessile quasi raddoppiò; se è vero che la costruzione della Transiberiana (la linea ferroviaria che collega Mosca a Vladivostok) significò, a livello pratico, un aumento di introiti grazie alle possibilità di comunicazione con le diverse zone dello Stato e tra questo e i Paesi asiatici; se è vero che l'afflusso di capitali stranieri apportò lievi miglioramenti nella vita quotidiana dei russi, è pur vero che questa Russia dei contadini, assoggettati al nuovo sistema economico, viveva una contraddizione spaventosa. Racconta Maynard che in Russia «nelle osterie vi erano degli angoli neri dove la gente nera sedeva isolata dai propri superiori, dai commercianti e dai personaggi ufficiali. Il tipo di lavoro eseguito dai contadini veniva chiamato lavoro nero. Un contadino, anche se era appena ritornato da un processo nel quale aveva rivestito la carica di giurato, poteva essere bastonato per non aver pagato le tasse o per aver mancato di rispetto all'anziano del villaggio»⁷⁵.

⁷³ A lungo diffidente per tutta la prima metà del XIX secolo nei confronti dello sviluppo industriale e del suo corollario, il "cancro del proletariato", il governo aveva compreso tutta l'urgenza di una crescita industriale e, di conseguenza, militare. Cfr. N. Werth, *op. cit.*, p. 20.

⁷⁴ P. Gatrell, *op. cit.*, p. 170-171.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 45.

C'è da notare comunque un particolare di grande importanza, e cioè che l'operaio-contadino dell'inizio del secolo XX era profondamente diverso da quello degli anni Settanta-Novanta dell'Ottocento. Infatti proprio nell'arco di questo ventennio si cominciò sempre più a parlare di mondo proletario e non solo agricolo. Quindi dagli anni Novanta, per più di quindici anni - cioè fino alla riorganizzazione agricola della terra, attuata da Stolypin - le vicende della classe proletaria si intrecciarono sempre più con quelle non meno importanti dei contadini, rimasti poveri anche dopo l'emancipazione. Alcuni conoscitori attenti della questione operaia - scrive il Werth - nel 1902 solevano affermare: «siamo seduti su un vulcano pronto ad esplodere»⁷⁶. “Iskra”, l'organo ufficiale del partito social-democratico, nel luglio del 1904 metteva in risalto l'emergere di «questa massa politicamente amorfa e priva di ogni coscienza di classe»⁷⁷.

La guerra con il Giappone, avviata senza nessuna coscienza delle enormi potenzialità della nazione del “sol levante”, era stata intrapresa per attenuare i contrasti interni e ridare prestigio a un'autocrazia fortemente indebolita. Florovskij affermò che «la principale debolezza della monarchia russa del periodo imperiale consisteva non già nel suo essere lo specchio degli interessi di una “minoranza” più o meno ristretta, bensì nel fatto che essa in realtà non rappresentava nessuno»⁷⁸. Infatti, come afferma Rogger a conferma di quanto appena detto: «La Russia imperiale soffriva di scarsità di risorse politiche che contribuivano ad aiutare la società negli enormi compiti che aveva davanti. Senza coesione sociale o un'ideologia unificante, le libertà politiche e civili e un certo grado di partecipazione politica, malgrado i rischi che comportavano, erano indispensabili per chiarire le mete della nazione e per ottenere il consenso su di esse»⁷⁹.

Si consolida dunque, favorita dal potere zarista, la Comune rurale, diretta erede di quel sistema patriarcale tipico dell'economia dell'antica Rus', la quale crea un livellamento sociale che al potere autocratico non poteva che apportare stabilità. «Nonostante questi sistemi di livellamento, nonostante il suo carattere elitario, [la Comune in alcune regioni del nord ammetteva l'ingresso nella comunità a un artigiano abile o un commerciante capace], venti anni dopo l'emancipazione non era stato ancora arrestato il processo di differenziazione»⁸⁰. La situazione sociale, già di per sé disastrosa, si aggravò ancor di più agli inizi del XX secolo a causa della corruzione burocratica, a tutti i livelli. Era assai diffuso infatti quel fenomeno chiamato *proizvol*, termine con il quale si riassumeva l'arbitrio, la violazione della legge da parte di quelli che erano chiamati ad applicarla, la mancanza di un sistema chiaramente definito di norme legali di amministrazione, la trasgressione di regole che pure esistevano e la quasi impossibilità di una rapida riparazione al torto in caso di abuso di autorità. «Alla differenziazione economica si aggiungeva la differenziazione per quel che riguarda la capacità di influire sulle decisioni del villaggio»⁸¹. I villaggi divennero dei veri barometri della pressione determinata dallo scontento e dalle esigenze dei contadini. È vero che tra il 1877 e il 1917 la

⁷⁶ N. Werth, *op. cit.*, p. 32.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ N. Riasanovsky, *Storia della Russia dalle origini ai nostri giorni*, Milano, Casa Editrice Bompiani, 1989, p. 445.

⁷⁹ H. Rogger, *op. cit.*, p. 224.

⁸⁰ E. R. Wolf, *op. cit.*, p. 89.

⁸¹ *Ibidem*, p. 91.

percentuale dei contadini-proprietari salì dal 32% al 47%, ma è pur vero che i due terzi degli acquisti fatti tra il 1877 e il 1905 furono stipulati dalle Comuni che agivano per conto dei loro membri⁸².

In ogni caso i decreti degli anni Ottanta e Novanta che tesero a vincolare alle Comuni i loro membri ostacolarono la lenta trasformazione dei villaggi rurali e la modernizzazione delle tecniche agrarie. Non v'è dubbio che, negli anni immediatamente successivi al 1890, la tendenza al riscatto della terra fu quantitativamente insignificante. Il governo, d'altronde, ritenendo l'*Obščina* un elemento troppo importante della politica governativa, interveniva per stroncare sul nascere qualsiasi minaccia alla sua esistenza. Basti ricordare il già citato caso della destituzione del ministro Bunge. La carestia del 1891-1892, la crisi che colpì l'agricoltura in Russia come nel resto dell'Europa negli ultimi venticinque anni del secolo scorso, l'industrializzazione portata avanti a tappe forzate, la "dannata questione" delle tasse di riscatto delle terre con cui il governo giocò in maniera esagerata, l'aumento della popolazione agricola - cresciuta tra il 1867 e il 1898 da 56 a 80 milioni - la mancanza di capitali e la scarsità di adeguati strumenti creditizi costituivano un serio ostacolo allo sviluppo.

Nicola II, a cui la parola *konstitucija* provocava, secondo il Vitte, una sorta di panico, con il manifesto del 17 ottobre 1905 concesse la Duma e le libertà tanto attese. Nel testo però non si faceva menzione di alcuna *konstitucija*. Lev Trockij, poi presidente del Soviet di Pietroburgo, scrisse in quel periodo: «È stata concessa la libertà di riunione ma le riunioni vengono accerchiate dalle truppe. È stata concessa la libertà della scienza, ma le università sono occupate dalle truppe. È stato concesso tutto, e non è stato concesso niente. Il proletariato... non vuole né le fauci del lupo né la coda della volpe. Non desidera la *nagajka* avvolta nella pergamena della Costituzione»⁸³. Tale situazione diede l'impressione che la Russia zarista, autocratica, fosse giunta a una svolta decisiva. La storia invece confermò la defezione di Nicola II e il conseguente precipitare della situazione nel Paese. Durante i primi anni del 1900 l'atteggiamento dello zar nei confronti della massa dei contadini si rivelò tragicamente incurante. Ogni linea liberal-costituzionale seguita dai suoi ministri veniva accolta dallo zar come una continua offesa alla sua insindacabile volontà di mantenere intatto l'ordine autocratico sulla scia dei suoi predecessori. Lo stagnante immobilismo della situazione politico-economica nella Russia di Nicola II venne interrotto, seppur per una breve parentesi, da un'epoca molto più pragmatica, satura di stimoli imprenditoriali: l'epoca delle riforme stolypiniane, attraverso cui passa l'agonia dello zarismo, lasciando dietro di sé una società ricca di contraddizioni. La rivoluzione del 1917 non è tanto lontana.

⁸² *Ibidem*. Ma se lo sviluppo dell'economia stentò a decollare, ciò non fu dovuto solo all'"effetto paralisi" della Comune, ma piuttosto al persistere di relazioni semifeudali in vigore grazie «al prevalere del lavoro servile in agricoltura... e all'abitudine diffusa tra i contadini di ricorrere agli usurai del villaggio». Cfr. P. Gatrell, *op. cit.*, p. 136. Queste relazioni semifeudali decadde alla fine del XIX secolo sotto l'impatto della commercializzazione dell'agricoltura.

⁸³ M. Ferro, *Nicola II l'ultimo zar*, Bari, Laterza, 1990, p. 100.

LA ROMANIA, IORGA E IL PROBLEMA EBRAICO

Andrea Porcaro*

Abstract

Romania. Iorga and the Hebrew problem

The end of the Russian-Turkish War in 1878 resulted in the Peace of St. Stephen, ratified the long-time expected independence for Romania. The recognition, however, has the clauses by the Great Powers, the extension of civil rights for all citizens of the country, including the Jewish people. The clause opened the Jewish problem in Romania. The Jews had always been treated like one of the minorities by Romanian people, as a "corpus separatum", and they had been increasingly reluctant to assimilation, which seemed to be the only way of resolving the problem with the autochthonous population. On the political and cultural scene of Romania, where the anti-Semitism was widespreading, there were different points of view. Some intellectuals, like Nicolae Iorga, considered the Jewish problem primarily as an economic problem, caused by the strong influence of the Jews in business world, were looking for a solution in the process of assimilation between the Jewish people and the Romanians. On the other side, the others, like A. C. Cuza and O. Goga, considered always the Jews as a dangerous entity for the political and economic development of Romania, which had the tragic consequences.

Keywords: *independence Jewish minorities, assimilation, economic problem, dangerous entity*

Il 10 dicembre 1878 il generale Osman Pascià¹ ordinò una disperata sortita per rompere l'assedio russo-romeno intorno alla città bulgara di Pleven. Il tentativo del generale ottomano però non ebbe l'effetto desiderato e fu costretto alla capitolazione. L'assedio di Pleven fu il principale scontro armato della guerra che vide contrapporsi per l'ennesima volta la Russia degli zar contro l'Impero ottomano². Le insurrezioni contro gli ottomani in Erzegovina nel luglio 1875, seguite da quelle in Bulgaria nei primi mesi del 1876 e dalla dichiarazione di guerra della Serbia e del Montenegro contro l'Impero ottomano (3 luglio 1876) determinarono la pesante reazione ottomana, fornendo all'Impero zarista il pretesto per lo scontro. La motivazione formale era sempre quella relativa alla protezione dei cristiani ortodossi soggetti al sultano dalle angherie e dalle persecuzioni dei mussulmani; gli obiettivi sostanziali rispondevano invece a quegli interessi che gli zar ritenevano, a partire dal 1700, come elementi costitutivi e irrinunciabili della propria politica estera, e

* PhD Candidate, Sapienza University of Rome

¹ Osman Nuri Pascià (Tokat, 1832 - Istanbul, 5 aprile 1900) è stato un generale turco, eroe dell'Assedio di Pleven nel 1877. Fu insignito del titolo onorifico di *Ghazi* (turco per "combattente") in seguito a quell'assedio. Sulla sua figura si veda P. Melanie (ed.), "Osman Nuri Pasha" *Chambers Biographical Dictionary* (6th ed.), New York, Larousse Kingfisher Chambers, 1997; M. M. Hülagü, *Gazi Osman Paşa, 1833-1900: askeri ve siyasi hayatı*, Istanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993.

² Iniziata il 24 aprile 1877, con la dichiarazione di guerra della Russia alla Turchia, la guerra russo-turca del 1877-1878 si concluderà il 3 marzo 1878 quando verrà siglata la pace di Santo Stefano. Sugli avvenimenti del 1877-1878 e le sue conseguenze si veda N. Adăniloiaie, *Independența națională a României*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986; N. Iorga, *Războiul pentru independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit*, Cultura Națională, București, 1927; N. Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european (1875-1878)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977; N. Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței României*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.

cioè l'accesso al Mediterraneo e la ridefinizione degli equilibri di potere nei Balcani³.

All'inizio delle ostilità la Romania⁴ conservò il suo *status* di neutralità. Essa non volle avventurarsi in un conflitto, se la vittoria non fosse stata sicura. D'altra parte, la Russia e l'Austria-Ungheria rappresentavano una minaccia latente; non si poteva rischiare una separazione dall'Impero ottomano senza una previa protezione da parte delle potenze garanti, prima di avere la certezza che i due imperi non avrebbero approfittato della situazione a loro vantaggio e a detrimento dello stato romeno. I due anni di neutralità della Romania, prima che questa si implicasse nel conflitto balcanico, devono essere considerati il fondamento di tale situazione.

Iniziati nel 1876 i negoziati russo-romeni, che avevano come oggetto il passaggio delle armate russe in territorio romeno in caso di conflitto, durarono oltre sei mesi, non avendo le due parti interesse di giungere a un accordo prima che lo scoppio della guerra fosse sicuro. La Convenzione venne conclusa invece il 4 aprile 1877, quando ormai lo scoppio del conflitto appariva inevitabile. In base all'accordo, l'esercito russo poteva transitare, come esercito amico, in territorio romeno e utilizzare le ferrovie romene, mentre l'avanzata sarebbe stata coperta sino al Danubio dalle divisioni romene, che avrebbero difeso la linea del fiume; la Russia da parte sua garantiva alla Romania l'integrità territoriale⁵.

L'obiettivo dei romeni era però più elevato, e cioè essi miravano a ottenere la piena indipendenza del loro Paese. Per raggiungere tale risultato, essi dichiararono guerra all'Impero ottomano, mobilitando l'esercito e vincendo, aiutati dall'andamento delle operazioni militari, la resistenza dei russi che non volevano la loro partecipazione diretta al conflitto. Per i romeni il problema della partecipazione alla guerra non era una questione di sola gloria militare, perché solo con il sangue il giovane Stato avrebbe potuto legittimare e consacrare la propria indipendenza. Ci si chiedeva infatti, nel caso si fosse rimasti in una situazione di non belligeranza trasformando il Paese in semplice retrovia di un esercito straniero, quali garanzie ci si potevano aspettare da un eventuale ritorno trionfale dell'esercito russo? Chi avrebbe garantito l'indipendenza o, ancor più, la stessa integrità territoriale romena? Sarebbe stato allora troppo facile per la Russia negare alla Romania ogni diritto⁶.

Il 3 marzo 1878 gli imperi russo e ottomano firmarono la Pace di Santo Stefano⁷, che prende il nome dal villaggio turco dove venne stipulata. Con questo trattato si sanciva l'indipendenza della Serbia, del Montenegro e della Romania e l'autonomia della Bulgaria, il tutto senza che un rappresentante della Romania venisse accettato durante la preparazione del testo del trattato. Durante il Congresso di Berlino (13 giugno - 13 luglio 1878), in seguito alle

³ A. Biagini, *Storia della Romania contemporanea*, Milano, Edizioni Bompiani, 2004, p. 38.

⁴ In questo periodo storico la Romania è formata solamente dalle regioni storiche della Valacchia e della Moldavia, comunemente conosciute come Principati danubiani; rimangono tuttavia escluse importanti zone, come la Transilvania, sotto dominio ungherese, la Bessarabia, sotto dominio russo e la Bucovina, sotto dominio austriaco. Per una sintesi delle vicende della storia della Romania si veda A. Biagini, *op. cit.*; N. Iorga, *Storia dei romeni e della loro civiltà*, Milano, Ulrico Hoepli Editore, 1928; S. Fischer-Galați, D. C. Giurescu, I.-A. Pop (a cura di), *Una storia dei Romeni. Studi Critici*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 2003.

⁵ D. Berindei, "Il secolo XIX", in S. Fischer-Galați, D. C. Giurescu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 277.

⁶ L. Cialdea, *La politica estera della Romania nel quarantennio prebellico*, Bologna, Cappelli Editore, 1933, p. 66-67.

⁷ L'attuale Yeşilköy, quartiere di Istanbul.

proteste inglesi e austro-ungariche, alcuni punti furono oggetto di rettifica. Basandosi sull'aiuto offerto ai russi durante la guerra, la Romania sperava di poter conservare la Bessarabia, che i russi le avevano tolto a Santo Stefano, e di ottenere un indennizzo finanziario dall'Impero ottomano, ma il Congresso non fu di questa opinione: la Bessarabia rimase alla Russia e in cambio la Romania, di cui fu riconosciuta la completa indipendenza, ottenne la Dobrugia, distretto sul Mar Nero meno importante e fertile.

Il Congresso di Berlino lasciava però in eredità alla Romania un altro grave e complesso problema, che investiva la vita giuridica e sociale del Paese. L'art. 44 del Trattato aveva imposto, come condizione indispensabile per il riconoscimento dell'indipendenza, la proclamazione dell'uguaglianza civile e religiosa, con particolare e forse esclusivo riguardo ai sudditi di religione ebraica, tenuti fino ad allora in condizione di inferiorità di fronte ai cristiani⁸. Un problema, evidentemente, di difficile soluzione. Sul territorio romeno, il numero degli ebrei era ridotto in Transilvania, mentre era rilevante in Bucovina, Bessarabia e, nel Vecchio Regno, in Moldavia. Questo numero, inoltre, cresceva continuamente a causa delle emigrazioni di massa provenienti dalla Russia, dove l'intolleranza nei confronti degli ebrei aveva assunto con il tempo un carattere istituzionale. Nel Vecchio Regno, nel 1899, il loro numero raggiungeva i 269.015 individui (pari al 4,5% della popolazione). Questi si stabilivano principalmente nelle città: negli insediamenti urbani di Moldavia, ad esempio, divennero la maggioranza, come per la maggior parte ebrei erano i commercianti, gli usurai, i gioiellieri, i banchieri, gli orologiai e così via; nei villaggi facevano i fittavoli, gli usurai o gli osti. In ambito economico, gli ebrei si muovevano più rapidamente dei nativi, veicolando il nuovo capitalismo nella società romena. Vivevano in comunità chiuse, rifiutando l'integrazione con la società romena⁹.

All'interno dello stesso Congresso romeno non mancò chi sottolineò le difficoltà nell'applicazione di una simile riforma, che colpiva troppi interessi e suscettibilità, tanto più vivi in Paesi, come la Romania, ove il problema semita assumeva un'importanza fondamentale per la vita sociale ed economica. Mentre in Occidente il problema era considerato quasi esclusivamente da un punto di vista liberale e umanitario, in Romania, come in tutti i Paesi dell'Europa centro-orientale, la numerosa presenza di ebrei e il loro non ancor raggiunto adattamento alla vita dei popoli ospiti, lo imponeva da un punto di vista nazionale, oltre che economico; dal punto di vista cioè di una nazione non ancor consolidata nella sua base economica e che, per naturale difesa, si chiudeva in una specie di auto-protezionismo intransigente. Elementi religiosi, morali e non pochi elementi suggeriti dalla superstizione, non cessavano infine di contribuire alla complessità del problema ebraico¹⁰.

La situazione degli ebrei di Romania, però, giustificava nel 1878 la riprovazione delle cancellerie europee: la comunità era numerosa: secondo il censimento del 1859, in Moldavia gli ebrei erano 118.922 su una popolazione complessiva di 1.325.096, mentre secondo una statistica del 1860 in Valacchia essi erano 9.234 su un totale di 2.400.921 abitanti. Nel 1859-1860, dunque, gli ebrei rappresentavano il 9% della popolazione moldava, circa lo 0,4% della popolazione valacca e il 3% della popolazione dei due principati uniti. Il loro numero crebbe costantemente per tutto il XVIII secolo, e poi negli anni tra il

⁸ L. Cialdea, *op. cit.*, p. 110.

⁹ I. Bulei, *Breve storia dei romeni*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1999, p. 110.

¹⁰ L. Cialdea, *op. cit.*, p. 111.

Regolamento organico e il 1878: i principi di Moldavia li chiamarono per il ripopolamento della provincia e incitarono i nuovi venuti a creare dei piccoli borghi (*târguri*) o a ripopolare direttamente alcuni villaggi. Lo sviluppo del commercio negli anni 1820-1830 favorì ulteriormente l'immigrazione nei principati¹¹. Tale ondata fu denunciata dai pubblicisti al servizio della causa antisemita: «Tutto faceva prevedere che un magnifico avvenire economico si apriva per i Romeni. Malauguratamente, in Moldavia, non furono i romeni, ma gli ebrei ad approfittare di questo magnifico sviluppo... In meno di dieci anni, il Paese si ritrovava possessore di una classe commerciale e industriale numerosa, sagace e attiva, ma essa non era romena... I romeni di Moldavia erano, da un punto di vista economico, assoggettati agli ebrei emigrati dalla Polonia russa e dalla Galizia e che non parlavano ancora la lingua del Paese», si legge in un testo del 1903 firmato Verax¹².

Alla fine dell'epoca fanariota¹³, gli ebrei dei principati si dividevano in tre categorie: gli autoctoni, che si erano stabiliti lì da molti secoli; i *chrisobulites*, che si sono stabiliti in seguito a una crisobolla¹⁴ principesca e gli ebrei chiamati "suditi", soggetti a una protezione straniera (di altre categorie di popolazione, di armeni, greci, russi). La posizione della comunità ebraica conobbe all'inizio del XIX secolo destini opposti: i primi codici civili promulgati nel 1812-1819 assicuravano il godimento dei diritti civili agli stranieri, ma il Regolamento organico interruppe tale pratica e trasformò la popolazione ebraica in una nazione straniera priva di diritti. La rivoluzione del 1848 mise fine a questa segregazione e il Proclama di Islaz del giugno di quell'anno riconobbe, all'art. 21, l'emancipazione degli ebrei e la concessione dei diritti politici a tutti i compatrioti, senza differenza di rito. La costituzione del 1866, limitando l'accesso alla cittadinanza agli stranieri di rito cristiano, segnò però un irrigidimento netto e dunque il ritorno all'ordine precedente.

Il riconoscimento dell'indipendenza della Romania da parte della Germania era collegata a un'altra questione: l'*affaire* Stroussberg. La crisi si era sviluppata intorno alla costruzione dei binari per le ferrovie romene, sostenuta in gran parte dal finanziere ebreo della Prussia orientale Stroussberg e, dall'autunno del 1871, dopo il fallimento di quest'ultimo, da Adolph von Hansemann e da Gerson von Bleichröder. Questi ultimi due avevano come obiettivo obbligare il governo romeno a ricomprare i binari e cambiare tutte le obbligazioni in giacenza con dei titoli garantiti dallo Stato. Il governo di

¹¹ C. Durandin, *Histoire des Roumains*, Paris, Fayard, 1995, p. 176.

¹² Si veda Verax, *La Roumanie et les Juifs*, Bucharest, I. V. Socecu, 1903; Verax è lo pseudonimo di Radu Rosetti (14 settembre 1853 - 12 febbraio 1926), scrittore, politico e storico romeno. Cfr. C. Durandin, *op. cit.*, p. 176.

¹³ I fanarioti erano gli abitanti del quartiere Fanar di Costantinopoli, dove ha sede il Patriarcato ortodosso. Erano in prevalenza mercanti di origine greca o ellenizzati, che raggiunsero con il tempo posizioni molto importanti all'interno dell'amministrazione dell'Impero ottomano: nel XVIII e nel XIX secolo alcuni di essi giunsero a ricoprire la carica di principi di Valacchia e di Moldavia. Sull'epoca fanariota cfr.: A. D. Xenopol, *Epoca fanariotă, 1711-1821*, Tipo-Litografia H. Goldner, Iași, 1892; I. C. Filitti, *Le rôle diplomatique des phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, L. Larose, 1901; N. Iorga, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIII-e siècle*, in "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", IX (1937), parte I, p. 101 segg.

¹⁴ Nell'impero bizantino una crisobolla rappresentava il più solenne atto formale (legislazione, dichiarazione di privilegio). Era firmato dal *Basileus* stesso. Il suo nome significa bolla d'oro, e si riferisce al sigillo d'oro dell'imperatore bizantino. Per esempio, alcune crisobolle costituirono la base legale di taluni privilegi ottenuti da mercanti italiani (esenzioni fiscali, controllo delle rotte commerciali via terra o via mare) a scapito dei commercianti bizantini. I veneziani ne beneficiarono grazie alla crisobolla di Alessio I Comneno (1082).

Bucarest, ovviamente, rifiutò. Nel 1878, Bismark riunì quindi la questione delle ferrovie con quella ebraica; egli volle, durante i negoziati portati con Bucarest per il riconoscimento dell'indipendenza, salvaguardare gli interessi tedeschi e accrescere la sua influenza nella penisola danubiano-balcanica, insistendo sul rispetto dell'art. 44 del Trattato di Berlino e, parallelamente, sulla questione del riacquisto dei binari da parte romena¹⁵.

Dopo agitate e prolungate discussioni in Parlamento e sulla stampa, le autorità romene adottarono una soluzione di compromesso: agli ebrei fu concessa la cittadinanza, che però poteva essere ottenuta soltanto individualmente, tramite richiesta motivata individuale da sottoporre all'approvazione del Parlamento. Gli uomini politici romeni giustificarono la propria resistenza sostenendo che gli ebrei si ostinavano a rimanere un "*corpus separatum*", adottavano metodi senza scrupoli nel commercio, nel prestito del denaro, nell'affitto delle terre, e facevano incessanti appelli a Stati esteri per forzare la mano alla Romania. Inoltre, concedere in blocco la cittadinanza agli ebrei, quando in Russia questa cittadinanza non era concessa (e là vivevano oltre 5 milioni di ebrei, spesso esposti a *pogrom* e massacri), ne avrebbe di fatto incoraggiato l'immigrazione e portato al rapido aumento del loro numero in Romania. Alla fine, le grandi potenze si accontentarono di questa soluzione "*à la roumaine*", mentre l'Alleanza Israelitica di Parigi e le organizzazioni politiche e religiose ebraiche del Paese non cessarono di esercitare pressioni sullo Stato ogni volta che ne ebbero l'occasione. La naturalizzazione in blocco venne accordata solo molto più tardi, alla fine della prima guerra mondiale, con i decreti del 7 dicembre 1918 e del 22 maggio 1919¹⁶.

L'antisemitismo era una tendenza abbastanza netta nel mondo politico romeno dell'epoca; esso si manifestava attraverso articoli a stampa, interpellanze parlamentari, opere letterarie. Anche Nicolae Iorga¹⁷ può essere annoverato quale esponente dell'antisemitismo. Quello tra Iorga e gli ebrei non è un rapporto sempre chiaro e lineare; sebbene egli stesso si dichiarò antisemita e il suo partito, il Partito Nazionale Democratico, sia considerato il primo partito antisemita di Romania, la sua posizione risulta assai diversa rispetto a quella di altri antisemiti, come ad esempio Alexandru C. Cuza.

Per Iorga gli ebrei rappresentavano, per il loro predominio economico, una minaccia per l'esistenza nazionale e il carattere "romeno" della Romania. Tale superiorità economica aveva fatto sì che interi settori della società romena fossero controllati da ebrei, una situazione inaccettabile per lo storico moldavo perché in tal modo il controllo esclusivo del territorio e della società da parte dello Stato nazionale sarebbe stato limitato¹⁸. Secondo Iorga, solo i romeni godono di diritti etnici e storici che consentono loro di controllare il Paese¹⁹. Di

¹⁵ C. Durandin, *op. cit.*, p. 179.

¹⁶ I. Bulei, *op. cit.*, p. 110-111.

¹⁷ Sulla figura di Nicolae Iorga si veda: B. Theodorescu, *Nicolae Iorga (1871-1940). Biobibliografie*, București, Editura Enciclopedică Română / Editura Militară, 1976; Idem, *Nicolae Iorga*, București, Editura Tineretului, 1968; P. Țurlea, *Nicolae Iorga, o viață a pentru neamul românesc*, București, Editura Pro Historia, 2001; V. Râpeanu, *Nicolae Iorga: 1940-1947*, 2 voll., București, Editura Gramar, 2001-2002; I. Șt. Baicu, *Nicolae Iorga și Partidul Naționalist Democrat în viziunea presei și a documentelor de arhivă prahovene: 1890-1948*, București, Editura Academiei Române, 2005; N. Nagy-Talavera, *N. Iorga. O biografie*, Iași, Institutul European, 1999. L'unica biografia disponibile in italiano è quella di B. Valota Cavallotti, *Nicola Iorga*, Napoli, Guida Editori, 1977.

¹⁸ W. O. Oldson, *The historical and nationalistic thought of Nicolae Iorga*, New York, Columbia University Press, 1973, p. 85; si veda anche N. Nagy-Talavera, *op. cit.*, p. 88-89.

¹⁹ N. Iorga, discorso al Parlamento tenuto il 13 febbraio 1910.

conseguenza risulta che gli ebrei di Romania non costituiscono una minaccia di per sé, quanto piuttosto esisterebbe un “pericolo ebraico” per lo sviluppo del nazionalismo romeno. Iorga si vede in primo luogo come un nazionalista, quindi come un democratico. Le posizioni individuali, nel suo caso, non sono rilevanti, ma qualora un intero settore economico sia controllato da un popolo diverso dal romeno, il futuro della stessa società romena si trova in pericolo. Per evitare una tale situazione, il popolo romeno dovrebbe eliminare qualsiasi forma di controllo od occupazione straniera e rimuovere gli ostacoli che gli impediscono di avere il controllo effettivo della propria economia e, in definitiva, del proprio futuro. Sfortunatamente, però, Iorga non spiega come sia possibile realizzare ciò²⁰. Iorga presta sempre una grande attenzione al futuro sviluppo della società romena, e proprio per questo egli si definisce antisemita: è infatti convinto che il predominio ebraico in alcuni settori chiave della società interferisca con il diritto dei romeni a controllare la Romania per trarre il proprio vantaggio.

Iorga è sufficientemente onesto per riconoscere che la situazione che si è venuta a creare è anche responsabilità dei romeni. Se gli ebrei che risiedono in Romania sono quasi tutti medici, avvocati e commercianti è dovuto al fatto che i romeni sono stati incapaci, o non hanno voluto, occupare simili posizioni. Gran parte di questa difficoltà, sempre secondo Iorga, è dovuta al primato che i romeni sembrano accordare ai posti di funzionario e impiegato statale. Gli ebrei svolgono dunque tali funzioni perché i romeni che dovrebbero svolgerle al loro posto sono più interessati a impieghi burocratici. Sebbene dunque sarebbe relativamente facile espellere gli ebrei dalla Romania, diverrebbe molto più complicato educare i romeni per sostituirli nelle loro posizioni. Iorga riconosce che non sarebbe un bene limitare la partecipazione degli ebrei in alcuni settori della società, a meno che, ovviamente, non ci siano dei romeni che possano prenderne il posto²¹.

In *Cuvinte potrivite* (1903), lo storico di Botoșani notava che gli ebrei romeni sono una minoranza aggressiva sostenuta dall'esterno: «*Așa e la noi. Cât sunt și cum sunt evreii, nu-i putem ținea, dar nu suntem destul de tari nici destul de neumani pentru a-i goni cu jandarmul sau cu antisemitismul. Toate reflecțiile asupra minciunii, răutății, egoismul jidanului sunt o metaforă zadarnică, Israel nu a adunat în sine toate viciile omenești*». Nel novembre del 1907, dopo la rivolta, ha luogo a Iași un'assemblea nazional-democratica alla quale prendono parte Iorga e Cuza con discorsi dal carattere spiccatamente antisemita. Accusato di avere un'attitudine ostile agli ebrei, Iorga risponde: «*Nu contra străinilor ca străini ne-am ridicat ci contra modului lor de exploatare; să rămână între noi acei străini care vor să muncească cu cuget curat, în folosul lor fie, dar nu în paguba noastră*»²².

Seppure anch'egli, Cuza aveva una posizione differente da Iorga riguardo il problema ebraico. Nei suoi lavori *Despre populație* (1899) e *Națiunea în artă* (1906), Cuza mostra uno sciovinismo estremo contro gli ebrei. Il suo nazionalismo ossessivo lo porta a considerare che in Romania non esista una lotta di classe, ma una lotta tra razze, e quindi la questione diventa quale tra le nazioni romena ed ebraica debba dominare il Paese. Per questo scopo, egli

²⁰ W. O. Oldson, *op. cit.*, p. 86.

²¹ N. Iorga, *Scăderi și creșteri ale poporului românesc*, in “*Neamul Românesc*” del 14 gennaio 1936.

²² H. Bozdoghină, *Nicolae Iorga și Partidul Naționalist Democrat în viața politică a României*, Sibiu, Editura Universității Lucian Blaga, 2007, p. 70-71.

respinge qualsiasi idea riguardante l'assimilazione degli ebrei. I suoi discorsi politici presentano uno spiccato accento antisemita, passando dal settore economico a quello razziale e religioso: «*Jidanul, în conformitate cu religia lui, este în drept să exploateze pe toți nejidanii în orice mod să-i nimicească fizicește și moralicește, să distrugă viața, onoarea și avearea lor, pe față și prin violență sau prin viclenie. Aceasta o poate face ba chiar trebuie să o facă jidanul după percepțiile religie lui ca să întemeieze stăpânirea poporului său asupra lumii*»²³.

Da tali affermazioni è facile comprendere le differenze che stanno alla base dell'antisemitismo di Iorga e di quello di Cuza. Il primo infatti non ricorda in continuazione che il suo antisemitismo nasce da considerazioni nazionalistiche, soprattutto in campo economico, e che non ha nulla a che vedere con considerazioni di ordine sociale o religioso, mentre per Cuza l'antisemitismo nasce nella convinzione che una "pura cultura romena" possa nascere solo attraverso la cooperazione dei "romeni di sangue".

La soluzione al problema nazionalistico che coinvolge gli ebrei è duplice. Per prima cosa, gli ebrei dovrebbero essere incoraggiati a entrare anche in altri settori di impiego come, per esempio, l'agricoltura. Iorga riconosce che il buon lavoro compiuto da tutti giova al Paese intero. La sua concezione di ciò che è buono per la nazione romena richiede che gli ebrei si impieghino di meno nei loro affari²⁴. In secondo luogo - e si tratta di un elemento fondamentale per la soluzione del problema ebraico in Romania - i romeni stessi devono rendersi indipendenti dai servizi resi sino a quel momento dagli ebrei. I romeni devono svolgere da soli quelle funzioni che fino ad allora hanno lasciato ad altri.

L'assimilazione diventa, quindi, per Iorga, l'unica strada percorribile per venire incontro alle esigenze delle due comunità. Purtroppo però gli ebrei di Romania - il cui numero, come visto, non era certo piccolo - non sono disposti a lasciarsi assimilare, atteggiamento che fa infuriare Iorga, visto che nella vicina Ungheria l'assimilazione è stata possibile. Iorga considera questi ebrei come degli sciovinisti ungheresi. Se l'imperatore d'Asburgo aveva dei fedeli sostenitori in Bucovina, questi erano ebrei²⁵. L'oppressione avvilita, ma non sono solo gli ebrei a essere avviliti. Se un ebreo manifesta il più piccolo interesse per la cultura romena, Iorga lo presenta come un brillante esempio tanto per i romeni quanto per gli ebrei. Più tardi anche lui si batterà per l'assimilazione degli ebrei. Naturalmente Iorga si rende conto del desiderio degli ebrei stanziati in Transilvania, di diventare ungheresi. Si accorge che gli ebrei sono i più accaniti nemici del nazionalismo romeno. È sempre arrabbiato perché si rende conto che fino all'unione della Romania, ma anche dopo, gli ebrei di Transilvania sono favorevoli al mantenimento delle scuole di lingua magiara, respingendo l'offerta del governo di creare delle scuole che adottino lo *yiddish* o l'ebraico come lingua d'insegnamento²⁶. In un articolo esclamava irritato: «*De ce nu urmează evreii români exemplul evreilor unguri din Transilvania și nu manifestă aceeași loialitate față de România ca și față de Ungaria chiar și după retragerea administrației maghiare?*»²⁷. Ovviamente Iorga comprende i motivi della lealtà degli ebrei verso l'Ungheria, ma trattandosi di quest'ultima, gli è sempre difficile riconoscere tali motivi. Prima del Congresso

²³ *Ibidem*, p. 72.

²⁴ N. Iorga, *Adevăratul și neadevăratul naționalism*, in "Neamul Românesc" del 14 gennaio 1936.

²⁵ N. Nagy-Talavera, *op. cit.*, p. 88.

²⁶ *Ibidem*, p. 89.

²⁷ "Neamul Românesc" del 20 settembre 1923.

del Partito Nazionale-Democratico del 1935, afferma: «In queste terre, circostanze differenti hanno portato all'apparizione di un tipo di ebreo molto diverso». Sul suo giornale pubblica un articolo in cui si chiede: *De ce nu domină evreii America?*, giungendo alla conclusione che la mentalità e l'etica del lavoro, come pure lo spirito puritano, hanno impedito la comparsa di una simile situazione. I romeni dovrebbero seguire l'esempio degli americani e trarre le debite conclusioni²⁸: come diceva il principe di Metternich: «Ogni Paese ha il tipo di ebrei che si merita».

Come detto, l'atteggiamento di Iorga nei confronti degli ebrei cambia nel tempo. Se nel 1902 li definisce "parassiti", nel 1935 modifica la sua posizione per sostenere che gli ebrei non sono "parassiti in quanto tali", ma che svolgono questa funzione in Romania. A conti fatti, si può sostenere che Iorga abbia un atteggiamento più mite di quello di altri antisemiti, così come che egli abbia modificato la propria posizione; nonostante ciò, non dimostra posizioni liberali allorché i diritti altrui sono messi in relazione e si scontrano con le pretese del nazionalismo romeno²⁹. Anche se antisemita, tuttavia Iorga insiste continuamente sull'assimilazione, respingendo fermamente ogni forma di violenza antiebraica, sostenendo tale posizione già quarant'anni prima dell'Olocausto. Quando questo avrà luogo, Iorga sarà già morto³⁰, e non sarà un prodotto della sua visione del nazionalismo.

²⁸ "Neamul Românesc" del 25 marzo 1907. Si veda anche N. Iorga, *Cuvântarea ținută la întrunirea comitetului executiv al Partidului Național Democrat de la 11 august 1935 la Văleni de Munte*, București, s.n., 1935, p. 19.

²⁹ W. O. Oldson, *op. cit.*, p. 88.

³⁰ N. Nagy-Talavera, *op. cit.*, p. 91.

EMIL CIORAN – BURSIER AL FUNDAȚIEI „HUMBOLDT” 1933-1935

Irina Nastasă*

Abstract

Emil Cioran – Scholarship of the „HUMBOLDT” foundation

The study remakes empirically the period from the biography of Emil Cioran, situated between 1933 and 1935. It is about his years of study in Germany, as awardee of the "Alexander von Humboldt" Foundation. In this respect, there are edited in Anexa a few inedit documents from those years, to point the mechanism in which Emil Cioran has achieved the stipend in 1933 and an extension in the next year, and to offer some details about his activity in Germany in this period.

Keywords: *student migration, "Alexander von Humboldt" Foundation, German universities, German propaganda, the Third Reich.*

Se cunosc relativ puține lucruri despre anii de studiu ai lui Emil Cioran în Germania. Singurele informații pe care le avem despre această perioadă sunt cele pe care însuși filosoful a dorit să ni le împărtășească. Acest studiu, alături de cel referitor la perioada în care Emil Cioran a beneficiat de două burse în Franța, din partea Institutului Francez din București și a Școlii Române de la Fontenay-aux-Roses¹, are menirea de a întregi biografia acestuia din perioada imediat următoare terminării facultății de filozofie din București, răstimp pe care gânditorul și l-a petrecut ca bursier în străinătate. De altfel, chiar Emil Cioran recunoștea că motivul pentru care și-a trecut licența la timp nu a fost acela de a pune bazele unei cariere intelectuale, ci de a obține o bursă în străinătate².

În acest context, documentele de mai jos vin să ne ofere o imagine atât asupra celor doi ani petrecuți de filosof ca bursier al fundației „Alexander von Humboldt” – un semestru la Berlin, un altul la München, pentru ca în următorul an universitar să revină la Berlin -, cât și a felului în care a obținut această bursă în anul academic 1933/34, precum și o prelungire a ei pentru anul următor.

La începutul lunii mai 1933, deci la aproape un an după terminarea facultății, Emil Cioran, vorbitor de limbă germană încă de pe băncile liceului din Sibiu, solicită directorului Fundației Humboldt, Adolf Morsbach³, o bursă de studii.

Fundația Alexander von Humboldt fusese înființată încă din 1860, având ca scop finanțarea călătoriilor în străinătate a oamenilor de știință germani.

* **Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj.** Acest articol a fost elaborat pe baza cercetării efectuate în Germania în anul universitar 2009-2010, finanțată printr-o bursă a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD).

¹ Vezi Irina Nastasă, *Emil Cioran și Școala Română de la Fontenay-aux-Roses. Mărturii documentare*, în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu*, Cluj, XLIX, 2010, p.235-244.

² Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran, urmat de Apocalipsa după Cioran (Trei zile de convorbiri – 1990)*, București, Editura Humanitas, 1995, p.20.

³ Adolf Morsbach (1890-1937) era din 1927 director al Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft și al Akademischen Austauschdienst, transformat după 1931 în DAAD, care cuprindea, alături de alte instituții de acest fel, și Fundația Alexander von Humboldt. Conservator convins, Morsbach nu s-a conformat politicii noului regim național-socialist, criticând deschis politica acestuia de înlăturare a intelectualilor și oamenilor de știință evrei din institute și universități. A fost arestat în mai 1934 și internat pentru scurtă vreme în lagărul de la Dachau.

Pierzându-și capitalul odată cu criza economică din Germania de după prima conflagrație mondială, ea va fi reînființată în 1925, acordând o mai mare atenție de această dată studenților și specialiștilor străini care doreau să studieze și să lucreze în mediul academic german. În 1931, împreună cu alte fundații ce aveau activități similare, se va afilia la noul DAAD (*Deutscher Akademischer Austauschdienst*), reorganizat pe bazele mai vechiului *Akademischer Austauschdienst*.

Încă din acea perioadă, Fundația Humboldt era cea mai importantă dintre organizațiile germane care acordau burse străinilor, acestea fiind deosebit de prestigioase. De altfel, nu mare era numărul tinerilor din România care beneficiau de o asemenea finanțare. Astfel, în anul universitar 1933/34, alături de Emil Cioran a studiat în Germania, ca stipendiat Humboldt, doar Victor Pavelescu (filosofie și antropologie filosofică), în vreme ce în 1935/36 doar 6 studenți din România au primit o bursă Humboldt, dintr-un total de 126 burse acordate, pentru tineri din 38 de țări, cele mai multe revenind bulgarilor (18) și grecilor (13)⁴.

În acest context, este demn de remarcat faptul că Emil Cioran reușește să primească stipendiul în condițiile în care examenul de selecție fusese deja încheiat pentru anul universitar respectiv, iar deciziile cu privire la studenții care urmau să beneficieze de bursă fiind deja luate. Un rol important bănuim să-l fi avut activitatea de până atunci a tânărului Cioran pe teren publicistic, dar și argumentele invocate de el în scrisoarea către Morsbach. Astfel, aspirantul român motiva dorința sa de a studia în Germania prin faptul că vorbea la perfecție limba acestei țări, fusese un student eminent, terminând facultatea „magna cum laude”, și publicase vreme de doi ani în ziare importante ale vremii. De asemenea, Cioran nu uita să menționeze că Germania este „singura țară pe care o poate lua în considerare pentru dezvoltarea lui spirituală”, iar „cultura română nu poate fi salvată decât prin orientarea către cultura germană” (Anexa 1).

Considerăm însă că un rol important l-a avut intervenția lui Richard Csaki în favoarea tânărului filosof în devenire. Născut în 1886 la Sibiu, Richard Csaki a fost unul dintre cei mai de seamă oameni politici și de cultură germani din România. A scos la Sibiu între anii 1919-1921 și 1926-1943 revista *Ostland*, una dintre cele mai importante periodice culturale săsești din epoca interbelică, a condus între 1923-1931 *Das Deutsche Kulturamt in Rumänien*, iar în 1932 și 1933 *Verband der Deutschen in Rumänien*. Însă rolul cel mai important pentru comunitatea germană din România, și nu numai, l-a jucat Richard Csaki în perioada 1933-1941, ca director al *Deutsches Ausland-Institut* (DAI). Pe lângă faptul că a înființat „Premiul literar pentru etnicii germani”, care s-a acordat de cele mai multe ori în această perioadă unor scriitori sași, în calitate de director al acestei importante instituții culturale Csaki s-a îndelentnicit în mod deosebit cu procurarea pentru tinerii promițători din România, cu precădere sași, dar nu numai, a diverselor burse în Germania. DAI nu acorda el însuși stipendii, dar Csaki intervenea sau oferea scrisori de recomandare pentru ca acești tineri să primească burse de la diverse instituții germane. Iar ajutorul lui în aceste cazuri nu se rezuma doar la a procura finanțări, ci de multe ori continua să se intereseze de situația unora dintre

⁴ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin*, Kultur, R 64227.

acești studenți, ajutându-i să aleagă universitatea sau specializarea, să-și găsească gazdă sau cameră în cămin etc⁵.

Iar unul dintre acești studenți sprijiniți de Richard Csaki în obținerea unei burse în Germania a fost chiar Emil Cioran. Cel dintâi a intervenit pe lângă unele din cele mai importante personalități ale celui de-al III-lea Reich pentru ca filosofului român să-i fie acordată o bursă Humboldt, deși termenul limită pentru înscriere fusese depășit. Astfel, vedem în documentele din Anexele de mai jos intervențiile directorului DAI pe lângă directorul DAAD, Adolf Morsbach, precum și pe lângă importanți diplomați germani aflați în post la București în acel moment: von Dörnberg⁶ (Anexa 2) și Schulenburg⁷ (Anexa 3).

De altfel, nu știm dacă Cioran a apelat direct la Richard Csaki pentru a obține această importantă susținere în 1933, atunci când își dorea bursa, sau au fost alții care au intervenit pe lângă directorul DAI în favoarea lui. Aflăm însă din documentele anexate că, pentru a i se prelungi tânărului român stipendiul cu încă un an, apelează la Csaki un anume Peter Ilcuș, care funcționa ca atașat de presă pe lângă Legația română din Berlin și care declara chiar că este înrudit cu Cioran (Anexele 11, 16). Din păcate, nu am putut stabili dacă și în ce fel erau cei doi înrudiți!

Tot Richard Csaki va fi cel care, un an mai târziu, va insista pentru prelungirea cu încă un an a bursei. Se pare însă că el nu a fost nevoit să insiste prea mult nici pentru această prelungire a bursei. Oficialitățile germane erau mulțumite de activitatea lui Cioran. Este demn de remarcat faptul că nu neapărat activitatea academică a fost cea care a impresionat autoritățile germane, întrucât știm deja că Emil Cioran nu prea frecventa cursurile universităților, cât mai degrabă atașamentul lui declarat - atât în scrisorile către Fundație, cât și în articolele trimise unor gazete din țară - față de cultura, iar mai apoi și în ce privește politica germană.

De altfel, raportul Fundației Humboldt pentru anul universitar 1933/1934 menționează această simpatie a gânditorului român pentru valorile germane: „Cioran Emil a studiat în Berlin și München filosofia și în acest moment lucrează la o dizertație cu tema *Conștiință și viață la Nietzsche*, motiv pentru care și-a propus să promoveze în toamna lui 1935 la prof. Vierkandt. Una din cercetările lui filosofice, publicate ca urmare a studiilor efectuate în Germania, a fost premiată de către Fundația Regală pentru Literatură și Artă cu locul I pentru lucrări filosofice. C[ioran] a luat parte în mod activ, pe lângă studiu, la viața cotidiană a fundației, a ținut prezentări și referate deosebite și s-a străduit în toate modurile să înțeleagă principiile spirituale ale noii Germanii. Nu există îndoială că a reușit să pătrundă această problemă mai

⁵ *Bundesarchiv Berlin*, DAI, îndeosebi dos. 162 și 163 (corespondența lui R. Csaki).

⁶ Alexander Freiherr von Dörnberg zu Hausen a fost un important diplomat al celui de-al Treilea Reich, îndeplinind diverse funcții diplomatice la Washington D.C., București și Londra. A devenit membru al Partidului Național-Socialist în 1934 și membru SS în 1938. Între 1938 și 1945 a condus departamentul de protocol al Ministerului de Externe german.

⁷ Friedrich-Werner Graf von der Schulenburg s-a remarcat prin cariera sa diplomatică, începută în 1901 și sfârșită abia în 1944, când va fi condamnat la moarte și executat datorită implicării sale în încercarea de asasinare a lui Hitler, de la 20 iulie 1944. Înainte de primul război mondial a lucrat la consulatele germane din Barcelona, Lvov, Praga, Varșovia și Tbilisi. După încheierea conflagrației, perioadă în care a fost activ în armată, și-a reluat activitățile diplomatice, fiind trimis al Germaniei la Teheran și, apoi, la București, până în 1934, când a fost numit ambasador al Germaniei în Uniunea Sovietică. A jucat un rol important în elaborarea și semnarea pactului de neagresiune Ribbentrop-Molotov din 1939.

profund decât majoritatea studenților străini. Ca exponent în Berlin al organului bucureștean al Gărzii de Fier a avut posibilitatea de a reflecta evoluțiile din Germania și în periodicele din țara sa⁸. Astfel, Morsbach motiva acordarea bursei lui Emil Cioran prin faptul că „este vorba de un student deosebit de harnic și talentat, care prin intermediul activității sale literare poate face ceva pentru promovarea culturii germane în România” (Anexa 5).

Perioada în care Emil Cioran a studiat în Germania ca bursier al Fundației Alexander von Humboldt nu este una care să fi ocupat un loc foarte important, poate așa cum ar fi meritat, în biografia filosofului și nici în scrierile cu caracter autobiografic, interviuri, scrisori publicate etc. Totuși, deși Cioran a ales să se stabilească în cele din urmă în Franța, găsind mult mai potrivită pentru sine atmosfera culturală pariziană, nici anii de studiu de la Berlin și München nu au rămas fără urmări în evoluția filosofului.

Așa cum am sugerat deja, Cioran nu a prea frecventat cursurile universităților, singurii profesori de la care el susținea că ar fi putut învăța ceva la Berlin fiind Ludwig Klages și Nicolai Hartmann, dar din diverse motive nici cu aceștia se pare că nu a putut avea o colaborare foarte intensă. Astfel, într-o scrisoare adresată lui Mircea Eliade, Cioran declara: „Am venit în Germania ca să mă descurc și m-am încurcat și mai rău. La universitate n-am ce face cu problemele mele. Sunt numai doi oameni la care aș putea lucra: Nicolai Hartmann, extraordinar ca spirit analitic, dar care pretinde limba greacă, și Ludwig Klages, un temperament exaltat până la demonie, dar acesta fiind numai invitat, nu face seminar”⁹.

Dar dacă lumea universitară germană nu l-a atras în mod deosebit, l-a impresionat însă regimul proaspăt instaurat în Germania. Astfel, Cioran, care se declara apolitic înainte de 1933, devine brusc, din toamna acestui an, interesat de starea de lucruri din cel de-al III-lea Reich, fiind impresionat de dinamismul politic german din acea perioadă, de activismul tinerilor, dorindu-și o mișcare similară și pentru România. De la Berlin, filosoful îi scria lui N. Tatu: „Din parte-mi, numai un regim de dictatură mă mai poate încălzi. Oamenii nu merită libertatea. Și mă gândesc cu melancolie că oameni ca tine și ca alții se cheltuiesc inutil în apologia unei democrații care în România nu văd la ce ar mai putea duce”¹⁰. De altfel, această simpatie a lui Cioran față de național-socialism poate fi ușor sesizată în articolele de presă scrise în această perioadă, majoritatea publicate în revista *Vremea*¹¹, și care au constituit de altfel unul dintre motivele pentru care Emil Cioran a primit o prelungire a bursei Humboldt în anul universitar 1934/35.

ANEXE

1

⁸ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin*, Kultur, R 64227: Geschäftsbericht der Alexander von Humboldt – Stiftung für das Jahr 1933/34 (1. Oktober 1933–30. September 1934), 9. Jahrgang, Die Stipendiaten des Jahrgangs 1933/34: Rumänien, p.30, trad. n.

⁹ Emil Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, București, Editura Humanitas, 1995, scrisoare către Mircea Eliade, Berlin, 15 noiembrie 1933 (ștampila poștei), p.281.

¹⁰ *Ibidem*, scrisoare către N. Tatu, Berlin, 1 decembrie 1933, p.327.

¹¹ Vezi și Irina Nastasă, *Universitățile celui de-al III-lea Reich și propagarea ideologiei naziste. Câteva reflecții asupra studenților români aflați la studii în spațiul german*, în *Anuarul Institutului de istorie George Barițiu*, Cluj, XLVII, 2008, p.281-282.

Hochgeehrter Herr Direktor!

Der Unterfertigte Emil Cioran, geboren am 8 April 1911 in Reschinar bei Hermannstadt, Absolvent der philosophischen Fakultät der Universität Bukarest, gestatte mir hie[r]mit das höfliche Ersuchen zu stellen, es mögen mir ein von der Humboldt-Stiftung vorgesehenes Stipendium gewährt werden. Ich bin vollständig mittellos, so dass ich ohne Unterstützung meine Studien in Deutschland nicht fortsetzen könnte. Es ist dieses jedoch das einzige Land, das für meine weitere geistige Entwicklung in Betracht kommt.

Mein Ansuchen begründe ich mit folgenden Tatsachen:

1) Ich bin seit längerer Zeit in Wort und Schrift in meinem Vaterlande für den deutschen Geist eingetreten und habe stets die Anschauung verfochten, dass die rumänische Kultur nur durch eine Orientierung zur deutschen Kultur hin gerettet werden könne.

2) Ich habe mir das Absolutorium meiner Fakultät “magna cum laude” erworben und bin dabei prämiert worden.

3) Ich habe durch zwei Jahre bei den besten Bukarester Blättern und Zeitschriften publizistische Arbeit geleistet.

In der Hoffnung, dass mir ein günstiger Bescheid erteilt worden wird, bitte ich Sie, hochgeehrter Herr Direktor, meine besondere Hochachtung entgegen zu nehmen.

Hermannstadt, am 9. Mai 1933.

Emil Cioran

An die Direktion der Humboldt-Stiftung
BERLIN

(Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Bukarest II, dos. 142)

2

Verband der Deutschen in Rumänien
Hauptgeschäftsstelle

Bukarest II, am 11. Mai 1933
Str. Spiru Haret 5
Fernruf 3-06-96

Herrn Baron von Dörnberg
Hier

Sehr verehrter Herr Baron!

Besprechungsgemäss übermittle ich in der Anlage das Gesuch des Herrn Cioran mit der ergebensten Bitte, von der Gesandtschaft aus für die Berücksichtigung gütigst eintreten zu wollen.

Mit den besten Empfehlungen
Ihr R. Csaki

(Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Bukarest II, dos. 142)

3

Bukarest, den 27. Juni 1933.

Deutsche Gesandtschaft Bukarest.

Nr. 1302/33 – X B 6 –

- 4 Durchschläge –

- 3 Anlagen –

Erlass von 20. Dezember 1932 – VI W 10415.-

Inhalt: Gewährung eines Stipendiums der Alexander von Humboldt-Stiftung an den rumänischen Studenten Emil Cioran.

Mit der Bitte um Weitergabe an die Alexander von Humboldt-Stiftung beehre ich mich das anliegende Gesuch des rumänischen Staatsangehörigen Kandidaten der Philosophie Emil Cioran nebst einer Anlage sowie ein Schreiben des Professors Dr. R. Csaki um Gewährung eines Stipendiums der Alexander von Humboldt-Stiftung vorzulegen.

Der Äusserung des Herrn Professors Dr. Csaki kann ich mich nur anschliessen. Ich befürworte das Gesuch des Herrn Cioran aufs wärmste.

Gez. Schulenburg.

An das Auswärtige Amt, Berlin

(Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Bukarest II, dos. 142)

4

DEUTSCHER AKADEMISCHER AUSTAUSCHDIENST E. V.
ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG
BERLIN C2, SCHLOSS

TELEGRAMM-ADRESSE: AKADIENST / FERNSPRECHER: E.
KUPFERGRABEN 5741

BANKKONTO: MENDELSSOHN & CO., BERLIN / POSTSCHECK-KONTO:
BERLIN 37413

Berlin, den 17. Juli 1933
Goe/Sch.

An die
Deutsche Gesandtschaft
Bukarest/Rumäni

Hierdurch bestätige ich mit verbindlichstem Dank den Eingang der über das Auswärtige Amt eingereichten Stipendienbewerbung des rumänischen Staatsangehörigen Emil Cioran (Bericht Nr. 1302/33 vom 27. v.Mts.). Ich bedaure ausserordentlich mitteilen zu müssen, dass für das kommende

Studienjahr die Stipendien der Humboldt-Stiftung bereits vollständig vergeben sind, wobei auch ein rumänischer Bewerber berücksichtigt werden konnte.

Da das Gesuch des Herrn Cioran einen ausgezeichneten Eindruck macht und er – falls die Angaben über seine publizistische Tätigkeit zutreffen – unter Umständen von kulturpolitischer Bedeutung für uns sein könnte, würde ich an sich grossen Wert darauf legen, Herrn Cioran in die Humboldt-Stiftung aufzunehmen. Ich wäre daher dankbar für eine Rückfrage, ob der Bewerber sein Gesuch auch für das Studienjahr 1934/35, das mit dem Wintersemester 1934/35 beginnt, aufrechterhalten kann. Ich glaube schon jetzt in Aussicht stellen zu können, dass vorbehaltlich der Beibringung der noch notwendigen Studienzeugnisse und Professorengutachten seine Aufnahme in die Stiftung erfolgen kann.

[indescifrabil]

(Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Bukarest II, dos. 142)

5

DEUTSCHER AKADEMISCHER AUSTAUSCHDIENST E. V.
ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG
BERLIN C2, SCHLOSS

TELEGRAMM-ADRESSE: AKADIENST / FERNSPRECHER: E.
KUPFERGRABEN 5741
BANKKONTO: MENDELSSOHN & CO., BERLIN / POSTSCHECK-KONTO:
BERLIN 37413

Berlin, den 28. August 1933
Goe/Sch.

Herrn
Professor Dr. R. Csaki
Deutsches Ausland-Institut
Stuttgart

Sehr geehrter Herr Professor!

Wie mir Herr Dr. Goepel berichtete, haben Sie gelegentlich Ihres Aufenthaltes in Berlin hier vorgeschlagen, um insbesondere den rumänischen Staatsangehörigen Emil Cioran für ein Stipendium der Alexander von Humboldt-Stiftung zu empfehlen. Ich freue mich Ihnen mitteilen zu können, dass es doch noch möglich gewesen ist, Herrn Cioran für das kommende Jahr in die Humboldt-Stiftung aufzunehmen. Wir sind überzeugt, dass es sich hier um einen besonders tüchtigen und begabten Studenten handelt, der dank seiner literarischen Tätigkeit für die deutsche Kulturwerbung in Rumänien manches tun kann. Ich wäre Ihnen ausserordentlich dankbar, wenn Sie uns die jetzige Adresse des Herrn Cioran mitteilen könnten, damit wir ihn von seiner Aufnahme in die Humboldt-Stiftung benachrichtigen können.

Ich habe ausserordentlich bedauert, Sie bei Ihrem Besuch in Berlin nicht haben sprechen zu können, da ich in dieser Zeit gerade verreist war, hoffe aber, dass sich in nicht allzuferner Zeit Gelegenheit bietet, Ihre persönliche Bekanntschaft zu machen.

Mit verbindlichsten Empfehlungen bin ich Ihr sehr ergebener
Morsbach

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/1)

6

Dr. Cs./Schn.

den 30. August 1933

An den Deutschen Akademischen Austauschdienst,
Berlin C.2.
Schloss

Sehr geehrter Herr Morsbach!

Mit bestem Dank bestätige ich Ihr Schreiben vom 28. ds. Mts. und gebe meiner ganz besonderen Freude darüber Ausdruck, dass es möglich war, Herrn Cioran doch noch für das kommende Wintersemester in die Humboldt-Stiftung aufzunehmen. Ich glaube auch, dass wir in ihm für die Zukunft einen deutschfreundlichen Rumänen erziehen können. Die Heimatadresse des Herrn Cioran ist cand. phil. Emil Cioran, Hermannstadt-Sibiu, p.A.S.Hochw.Herrn Erzpriester Cioran.

Ich werde mir erlauben, bei nächster Gelegenheit in Berlin in Ihrer Stelle vorzusprechen, würde mich aber ganz besonders freuen wenn Sie selbst auch einmal Stuttgart besuchen und bei der Gelegenheit unser Institut kennen lernen könnten.

Mit den besten Empfehlungen und nochmals herzlichem Dank bin ich

Ihr sehr ergebener
[R. Csaki]

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/1)

7

Dr. Cs./Schn.

den 31. August 1933

Herrn Anwalt Hans Fleischer,
Hermannstadt-Sibiu.
Kleiner Ring 12.

Sehr geehrter Herr Anwalt!

In der Anlage schicke ich Ihnen einen an Herrn Emil Cioran, Sohn des dortigen rumänischen Erzpriesters, gerichtetes Schreiben. Ich darf Sie um die Liebenswürdigkeit bitten, dem Herrn Cioran oder seinem Vater den Brief gegen Empfangsbestätigung überreichen zu lassen.

Mit dem besten Dank stets gerne zu Ihrer Verfügung
Ihr sehr ergebener
[R. Csaki]

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/1)

8

Verband der Deutschen in Rumänien
Hauptgeschäftsstelle

Bukarest II, am 25. September 1933
Str. Spiru Haret 5
Fernruf 3-06-96

1918/33.M
Ihr Zeichen:
Tgb.Nr.1843/33 – X B 6 –
Schreiben vom 21.7. und 12.9.933

An die hohe
Deutsche Gesandtschaft,
Hier.

Die hochachtungsvoll unterfertigte Hauptgeschäftsstelle des Verbandes der Deutschen in Rumänien gestattet sich hiermit bekanntzugeben, dass in der Angelegenheit

Stipendiengesuch des Herrn Cioran – Hermannstadt bei der Humboldt-Stiftung es Herrn Dr. Csaki von Stuttgart aus gelungen ist, trotz der ursprünglichen Absage der Humboldt-Stiftung Herrn Cioran für das laufende Studienjahr 1933-34 ein Stipendium der Humboldt-Stiftung zu verschaffen. Herr Cioran fährt bereits in wenigen Tagen nach Berlin.

Wir betrachten somit diesen Fall für erledigt und danken Ihnen ergebenst für Ihre Bemühungen.

Mit ausgezeichnete Hochachtung
Hauptgeschäftsstelle des Verbandes der Deutschen in Rumänien
Bukarest
[indescifrabil]

(Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Bukarest II, dos. 142)

9

Bukarest, den 29.9.33

Tgb. Nr. 1843/33

X B 6

Mit Beziehung auf das dortige Schreiben
von 17. Juli d.J. – betr. Emil Cioran. –

Wie ich von dem Verband der Deutschen in Rumänien mit dem Sitz in Bukarest erfahre, ist es Herrn Professor Dr. Csaki doch noch gelungen, Herrn Cioran für das Wintersemester 1933/34 ein Stipendium der Humboldt-Stiftung zu verschaffen.

Herrn Cioran fährt bereits in einigen Tagen nach Berlin. Die Angelegenheit dürfte damit erledigt sein.

In Auftrag:

An den Deutschen Akademischen Austauschdienst E.V.
Alexander von Humboldt-Stiftung
Berlin C2

(Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Bukarest II, dos. 142)

10

Dr. Cs./Schn.

Stuttgart, den 7. April 1934

An die Humboldt-Stiftung
Berlin.

Herrn Emil Cioran ist durch Ihre freundliche Förderung die Möglichkeit gegeben worden, ein Jahr in Deutschland zu studieren. Nach allen Nachrichten, die mir zukamen, hat sich Herr Cioran sehr bewährt. Er selbst ist ganz erfüllt von seinem Aufenthalt und den Ergebnissen desselben. Es wäre im Interesse der künftigen wissenschaftlichen Verbindung Rumäniens mit Deutschland in höchstem Masse erwünscht, wenn Herr Cioran bis zu einer reifen Entwicklung in Deutschland geführt werden könnte. Ohne Zweifel würde ein zweites Jahr erst diejenige Vertiefung erzielen, die für nachhaltige Wirkung erwünscht ist. Deshalb schlage ich vor, Herrn Cioran auch für das Studienjahr 1934/35 die Vergünstigungen der Humboldt-Stiftung zu gewähren.

Heil Hitler!
Deutsches Ausland-Institut

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/2, Bd. 1)

11

KGL. RUMÄNISCHE GESANDTSCHAFT
PRESSE-ABTEILUNG

BERLIN W 35, 5. Mai 1934
RAUCHSTR. 26

S. Hw.
Herrn Professor Dr. Richard Csaki
Stuttgart
Charlottenplatz 1
Deutsches Ausland-Institut.

Lieber Herr Doktor,

Ich komme wieder mit einer Bitte an Sie. Unser Protektionskind Emil Cioran, möchte gern, sein durch Ihre Empfehlung verschafftes Stipendium bei der Humboldt-Stiftung, noch für 1 Jahr verlängern. Er hat auch das nötige Gesuch bei der Leitung der Stiftung eingereicht, unterstützt mit der Befürwortung eines Professors der hiesigen Universität.

Ich bitte Sie auch diesmal die Freundlichkeit zu haben, auch Ihrerseits dazu beitragen, dass der junge Herr diese Verlängerung erhält. Er ist, wie ich mich auch persönlich überzeugen konnte, ein sehr fleissiger und begabter Mann, sodass er voll und ganz unsere Unterstützung verdient. Wenn Sie glauben, dass ich meinerseits hier etwas direkt in der Sache unternehmen könnte, würde ich es selbstverständlich gern tun und in diesem Fall bitte ich Sie mir die Adresse der betreffenden Persönlichkeit zu nennen, an der ich mich wenden soll.

Die Angelegenheit soll jetzt Mitte Mai entschieden werden.

Mit besten Dank für Ihre freundliche Bemühungen und mit den besten
Grüssen

Ihr
Dr. P. Ilcuș

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/2, Bd. 1)

12

Dr. Cs./Schn.

Stuttgart, den 7. Mai 1934

Herrn Legationsrat Dr. Ilcus,
Kgl. Rumänische Gesandtschaft,
Berlin W.35.
Rauchstr. 26.

Sehr verehrter, lieber Herr Doktor!

Mit allergrösster Freude will ich für das 2. Jahr des Herrn Cioran eintreten, über den ich auch von reichsdeutscher Seite ausgezeichnete Urteile gehört habe. Er wird sicher für die wissenschaftliche Zukunft des Rumänentums und für das wissenschaftliche Prestige unseres Vaterlands von grosser Bedeutung sein. Eine Empfehlung geht heute ab. Ich halte es im Interesse der Sache und des Herrn Cioran für entscheidend, dass Sie selbst die persönliche Fühlung mit Herrn Dr. Morsbach, der die Humboldt-Stiftung führt, aufnehmen. Er sitzt im Schloss, Berlin C und leitet die gesamten akademischen Auslandbeziehungen. Es ist auch im Hinblick auf spätere Fälle wichtig, wenn Sie mit ihm Fühlung gewinnen.

Mit vielen Grüssen in Dankbarkeit und alter Treue

Ihr ergebener
[R. Csaki]

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/2, Bd. 1)

13

DEUTSCHER AKADEMISCHER AUSTAUSCHDIENST E. V.
ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG
BERLIN C2, SCHLOSS

TELEGRAMM-ADRESSE: AKADIENST / FERNSPRECHER: E.
KUPFERGRABEN 5741
BANKKONTO: MENDELSSOHN & CO., BERLIN / POSTSCHECK-KONTO:
BERLIN 37413

Berlin, den 11. Mai 1934
Goe/Sch.

Herrn Professor Dr. Csaki
Deutsches Ausland-Institut
Stuttgart
Haus des Deutschtums

Sehr geehrter Herr Professor!

Für das freundliche Schreiben vom 7. v. Mts., mit dem Sie den rumänischen Humboldt-Stipendiaten Cioran für eine Verlängerung seiner Studienbeihilfe empfehlen, danke ich Ihnen bestens. Das Gesuch des Herrn Cioran liegt hier vor und wird in der nächsten Woche im Rahmen der Gesamtauswahl entschieden werden. Obwohl die Zahl unserer Stipendiaten gegenüber den ständig sich vermehrenden Bewerbungen nur klein ist, hoffe ich doch, dass es möglich sein wird, Herrn Cioran, der sich wissenschaftlich und menschlich bewährt hat, für ein zweites Jahr das Stipendium zuzuerkennen.

Heil Hitler!
Morsbach

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/2, Bd. 1)

14

Dr. Cs./Schn.

Stuttgart, den 14. Mai 1934

Herrn Legationsrat Dr. Jlcus,
Kgl. Rum. Gesandtschaft,
Berlin W.10.
Rauchstr. 26.

Sehr verehrter Herr Dr. Jlcus!

Von der Humboldt-Stiftung in Berlin erhielt ich soeben die erfreuliche Mitteilung, dass das Stipendium für Herrn Cioran aller Voraussicht nach auch im 2. Jahre gegeben werden kann.

Mit den verbindlichsten Empfehlungen, stets gerne zu Ihrer Verfügung, bin ich

Ihr sehr ergebener
[R. Csaki]

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/2, Bd. 1)

15

4.7.1935

Herrn Legationsrat Dr. Jlcus
Kgl. Rumänische Gesandtschaft
Berlin W.
Rauchstrasse

Sehr verehrter Herr Dr. Jlcus!

In der Annahme, dass er Ihr Interesse besitzt, übersende ich Ihnen einen Briefwechsel mit Herrn Dr. Cioran.

Es sollte mich freuen, wenn wir ähnlichen Herren auch weiterhin das Studieren in Deutschland ermöglichen könnten und bin gerne bereit, besonders auch über Ihre persönliche Empfehlung alles in meinen Kräften Stehende zu tun.

Mit den besten Empfehlungen
stets Ihr ergebener

2 Anlagen

(Bundesarchiv Berlin, DAI, 162/2, Bd. 1)

16

KGL. RUMÄNISCHE GESANDTSCHAFT
PRESSE-ABTEILUNG
NO. 237

BERLIN W 35, den 6. Juli 1935
RAUCHSTR. 26

Herrn Richard Csaki
Leiter des Auslands-Institutes Stuttgart,
Stuttgart.
Haus des Deutschtums.

Sehr verehrter Herr Doktor Csaki!

Herzlichen Dank für Ihre liebenswürdigen Zeilen vom 4. Juli ds. Js.

Es freut mich sehr, Schönes und Gutes über meinen Landsmann Emil Cioran von Ihnen zu erfahren, dies umsomehr, als Cioran ein Verwandter von mir ist.

Ihre liebenswürdige Bereitschaft, uns auch weiterhin in ähnlichen Fällen behilflich zu sein, nehme ich mit Freude entgegen und werde mir erlauben, gegebenenfalls um Ihre freundliche Unterstützung zu bitten.

Mit besten Grüßen
Ihr stets ergebener
Dr. P. Jlcus

(Bundesarchiv, DAI, 162/2, Bd. 1)

17

8.7.1935

Herrn Legationsrat Dr. Jlcus
Kgl. Rumänische Gesandtschaft
Berlin W.35.
Rauchstrasse 26.

Sehr verehrter Herr Legationsrat!

Darf ich Sie freundlichst bitten, den anliegenden Brief an Herrn Emil Cioran, dessen derzeitige Anschrift uns nicht bekannt ist, weiterzuleiten?
Herzlichen Dank im Voraus und beste Grüsse.

Ihr stets ergebener

1 Anlage

(Bundesarchiv, DAI, 162/2, Bd. 1)

LA SANITÀ MILITARE E IL SERVIZIO NEURO-PSICHIATRICO DELL'ESERCITO ITALIANO NELLA GRANDE GUERRA

Alessandro Vagnini*

Abstract

The military health and the neuropsychiatric services in the Italian Army during the Great War

The First World War is a defining moment for the history of the 20th century. The conflict quickly became a sort of immense entrenched camp where the terrible features of the war were to worsen, reaching an absolute condition in which they absorbed all the energies and human resources of the belligerents. The situation on the field then caused a process of adaptation of all the logistics to sustain the troops at the front. Another interesting aspect of the war was the new approach to the soldier, his moral became important as well as the safety of his mind. For the first time in the history we see a whole ensemble of theories on the impact of war on the human psyche while creating a complex medical apparatus for the soldiers. In the rear of the front, a complex structure is created, to support to the sick and wounded, while the study of psychiatry develop quickly.

Keywords: *Great War; History; Psychiatry*

La prima guerra mondiale, dopo una breve fase iniziale di movimento si trasforma rapidamente, contro tutte le previsioni in guerra di posizione, una sorta di immenso campo trincerato in cui le pur note, terribili caratteristiche del conflitto venivano ad accentuarsi e ad assumere nuove connotazioni raggiungendo una condizione assolutizzante, nella quale erano assorbite tutte le energie e le risorse umane, economiche, industriali, finanziarie e intellettuali, oltre che militari, dei belligeranti¹. La situazione venutasi a creare sul campo provoca dunque un processo di adattamento di tutta l'organizzazione logistica necessaria all'alimentazione delle unità in linea. La dinamica, comune a tutti i Paesi coinvolti nel conflitto riguarda anche, naturalmente, l'esercito italiano. Non solo le diverse branche dei servizi subiscono un macroscopico incremento, ma si rende necessario anche il rapido sviluppo di servizi fino a quel momento assolutamente marginali se non addirittura in fase embrionale. Questo è il caso del Servizio sanitario, che dovette risolvere i problemi legati alle ampie dimensioni dell'esercito mobilitato, agli effetti dei combattimenti, alla territorializzazione delle grandi unità che rimangono schierate fino al 1917 nello stesso settore, incrementando dunque anche tutti i problemi legati al mantenimento di condizioni igieniche minime nelle trincee². In questa difficile situazione, il Servizio sanitario militare si occupa della raccolta e della cura dei militari malati o feriti e dell'attuazione di tutti i provvedimenti necessari alla salute di ufficiali, sottufficiali e truppa, provvedendo anche ai rifornimenti di materiale sanitario e anti-gas³. Per l'espletamento di questi compiti vengono

* **PhD, Sapienza University of Rome**

¹ Sull'argomento esiste una vasta bibliografia, si veda a tal proposito l'analisi delle operazioni al fronte fatta dal noto storico militare britannico B. Liddle Hart, *La prima guerra mondiale 1914-1918*, Milano, Casa Editrice Rizzoli, 1969.

² F. Botti, *La logistica dell'Esercito italiano*, vol. II, *I servizi dalla nascita dell'Esercito italiano alla prima guerra mondiale (1861-1918)*, Roma, Casa Editrice SME - Ufficio Storico, 1991.

³ Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), L-3 *studi particolari*, b. 95, fasc. 11, Relazione del Comitato Interalleato degli Approvvigionamenti - Sezione italiana, *Memoria sulla organizzazione e sul funzionamento di alcuni servizi nell'Esercito italiano*, a cura del maggiore G. De Stefanis, *Testo*, p. 69-75 e *Allegati*, n. 23-27.

dunque istituiti organi direttivi ed esecutivi al cui vertice è posta l'Intendenza Generale, competente su tutti i servizi e rifornimenti in zona di guerra⁴. Dal capo di Stato Maggiore, che attendeva agli affari di carattere generale e al relativo coordinamento dei vari servizi, dipendevano anche la Sezione sanitaria e la Sezione veterinaria. Dalla Sezione di sanità dell'Intendenza Generale dipendono poi le direzioni di sanità delle intendenze d'armata. L'intendenza di Armata, costituita dalle direzioni di sanità, commissariato, genio militare, veterinaria, tappe, genio civile, posta, artiglieria, dalle delegazioni delle Croce Rossa e dei trasporti, gestisce anche le direzioni di sanità dei corpi d'Armata, dalle quali, a loro volta, dipendono gli uffici di Sanità delle divisioni, fino ad arrivare alle sezioni di sanità e agli ufficiali medici dei comandi reggimentali. In prima linea, i posti di medicazione, le sezioni sanità, le autoambulanze chirurgiche, i gruppi chirurgici, gli ospedali da campo costituiscono una fitta rete sulla quale sono ripartiti i feriti secondo il grado di gravità e la tipologia della lesione subita. Nelle retrovie unità appositamente predisposte (ospedali di riserva e di tappa, ospedali militari territoriali non in zona di guerra) completano l'organizzazione sanitaria militare⁵. Una branca fondamentale del servizio sanitario è rappresentata dallo sgombero di feriti e malati dalla zona di operazioni verso le retrovie per le prime cure, seguite dall'eventuale ricovero. La Sezione di sanità, organo deputato allo smistamento, tendeva però generalmente a non ospedalizzare i feriti se non nei casi reputati particolarmente gravi e in sostanza le sezioni di sanità operano dunque prevalentemente come organi di collegamento e smistamento fra i posti di medicazione e le unità di ricovero⁶.

Nel corso del conflitto il servizio di sgombero dei feriti e malati dalla zona di guerra, di fronte alla loro crescita esponenziale, fu progressivamente potenziato. Altre disposizioni riguardanti le cure dei militari con disturbi del sistema nervoso furono impartite solamente nel luglio 1917. Solo tra l'agosto e il settembre del 1917, il servizio sgombero di malati e feriti avrebbe però raggiunto un regolare funzionamento⁷. In seguito alla rotta di Caporetto, l'Intendenza generale, per riorganizzare il servizio sgombero infermi, assunse direttamente la direzione del servizio stesso. Il 7 novembre 1917 tutti i treni sanitari e tutti gli ospedali di riserva passarono a esclusiva diretta dipendenza dell'Intendenza generale. In sostanza le intendenze delle singole armate richiedevano gli sgomberi dei loro ospedali da campo all'Intendenza generale che faceva effettuare i trasporti accordandosi con la sua Direzione. Nell'aprile 1918, in seguito alla pubblicazione delle "Norme per l'assistenza e la protezione

⁴ Posta alle dipendenze del Comando Supremo, era inizialmente formata da uno Stato Maggiore e da 5 Sezioni. Nel corso del conflitto fu ulteriormente ampliata fino a raggiungere, nel 1918, una struttura complessa, costituita, al vertice, da un Intendente generale da cui dipendevano: la Direzione trasporti, l'Ispettorato delle retrovie, l'Ispettorato genio civile, l'Ispettorato veterinario, l'Ufficio del generale medico ispettore, la Direzione superiore postale, il Commissariato generale telegrafico, l'Ufficio contratti, la Delegazione della Croce Rossa italiana, la Sezione del Sovrano militare ordine di Malta e l'Ufficio polizze d'assicurazione. Cfr. F. Botti, *op. cit.*, p. 692-695 e 715-846.

⁵ Per un'analisi approfondita di funzionamento e struttura della Sanità militare nel corso della Grande Guerra, cfr. A. Biagini - A. Gionfrida, "L'organizzazione della Sanità militare italiana al fronte nella prima guerra mondiale", in G. Motta (a cura di), *In bona salute de animo e de corpo. Malati, medici e guaritori nel divenire della storia*, Milano, Casa Editrice FrancoAngeli, 2007.

⁶ AUSSME, *B-1 Diari storici prima guerra mondiale*, 151/C vol. 3g, "Intendenza Generale dell'Esercito - Sezione sanitaria, A - Relazione sul funzionamento del servizio sanitario durante la guerra italo-austriaca", p. 2.

⁷ Cfr. A. Biagini - A. Gionfrida, *op. cit.*

degli invalidi”, sono finalmente diramate apposite norme per regolare lo sgombero di tutti gli infermi in attesa di pratiche medico-legali o bisognosi di cure speciali, tra cui i disturbi mentali di varia natura.

La politica di sgombero adottata dall'alto comando risulta dominata dalla necessità di trattenere il massimo numero di degenti in zona di guerra, per facilitare il loro celere recupero per il fronte⁸. Fu, infatti, preoccupazione costante delle autorità mediche militari quella di assicurare il sollecito ritorno alle unità dei militari ricoverati. Per questo motivo erano state istituite le Commissioni sanitarie centrali e le giunte e le sotto-giunte di Armata⁹.

La Grande Guerra, con le sue interminabili trincee e i costanti bombardamenti d'artiglieria, rappresenta un punto di svolta nella storia militare. Questa esperienza comune a milioni di individui costituisce al tempo stesso un momento di grandi mutamenti che coinvolgono la società nel suo complesso. Il processo di adattamento dei soldati alla realtà del fronte, in quella che è stata la prima guerra in cui grazie alla diffusione dello sviluppo industriale i fenomeni di massa hanno assunto un ruolo predominante, desta inevitabilmente un forte interesse¹⁰. Cosa accadesse nella mente dei combattenti durante le interminabili ore in trincea, sotto il costante stress del fuoco nemico, attirò immediatamente l'attenzione degli specialisti. Tuttavia nei primi mesi di combattimenti la percentuale di infermi inviati ai manicomi risultò essere particolarmente alta in conseguenza delle disposizioni emanate prima dell'istituzione di servizi appropriati. Nel corso del conflitto, in conseguenza dell'espansione delle strutture e delle funzioni dei servizi sanitari in tutti gli eserciti in campo, fu inoltre prodotta una consistente letteratura specialistica che coinvolse, oltre alle riviste propriamente legate al settore medico, anche le pubblicazioni di carattere psicologico e antropologico. Si tentò dunque, fin dall'inizio, una raccolta e un'analisi approfondita delle esperienze dei militari al fine di tracciarne un primo bilancio. L'impatto dell'esperienza bellica fu del resto significativo anche in tutti quei soggetti che, pur non manifestando particolari infermità, subirono delle evidenti modificazioni della sfera mentale e percettiva. Questo dato di fatto rafforza ulteriormente il valore di un quotidiano lavoro in sostegno di quanti, pur nella diversità delle singole situazioni, necessitavano di un'assistenza qualificata. Quella che segue è un'analisi del funzionamento del Servizio Sanitario nel Regio Esercito, che si avvale dei dati e dei rapporti raccolti al termine del conflitto dall'Intendenza Generale di Sanità, incaricata all'indomani dell'ingresso in guerra dell'Italia di gestire il funzionamento di tutte le strutture delegate al servizio medico delle truppe al fronte e del loro successivo recupero al termine dei periodi di convalescenza¹¹. Il Servizio Neuro-psichiatrico, di cui all'inizio del conflitto si sarebbe difficilmente potuta immaginare l'importanza, si sviluppò grazie alla collaborazione di numerosi specialisti provenienti dal settore civile. Un ruolo di primo piano fu assolto in questo senso dal prof. Augusto Tamburini che, in

⁸ Infatti, una volta fuori dalla giurisdizione del Comando supremo, i malati divenivano spesso irreperibili. Cfr. F. Botti, *op. cit.*, p. 771.

⁹ AUSSME, *L-3 Studi particolari*, b. 95, fasc. 11. Relazione del Comitato interalleato degli approvvigionamenti - Sezione italiana, *op. cit.*, Testo, p. 71.

¹⁰ Un'interessante analisi del rapporto tra l'esperienza bellica e la psiche dei combattenti è presente in E. J. Leed, *Terra di nessuno: esperienza bellica e identità personale nella prima guerra mondiale*, Bologna, Casa Editrice il Mulino, 2000.

¹¹ Il tema di questo contributo rappresenta un'ulteriore elaborazione di un precedente lavoro dell'autore, cfr. A. Vagnini, "La Sanità militare italiana nella Grande Guerra. Il caso del Servizio Neuro-psichiatrico", in G. Motta (a cura di), *op. cit.*

qualità di consulente psichiatra del Ministero della Guerra, fornì un contributo significativo nelle prime fasi della costituzione del nuovo servizio. Questo venne a delinearsi in seguito alla designazione di appositi consulenti psichiatrici a livello di Armata, incaricati di svolgere servizio presso i diversi ospedali da campo e di riserva provvedendo, a seconda delle necessità, alla cura immediata degli infermi o al loro avvio verso strutture specializzate all'interno del Paese. Furono ben presto organizzati speciali reparti, destinati all'accoglimento dei casi la cui origine appariva dubbia, verso i quali venivano indirizzati anche quanti risultavano affetti da forme psicopatiche o neuropatiche acute facilmente guaribili attraverso pronte e adeguate cure ospedaliere, per poi essere rapidamente rimandati alle unità di appartenenza. Uno degli elementi essenziali del nuovo servizio fu la costituzione di due sezioni distinte, incaricate di separare le patologie di carattere organico dalle nevrosi e dalle psicopatie. Ai nuovi reparti venne quindi assegnata l'importante funzione di riconoscere ed eliminare i simulatori, liberare i reparti di linea dai malati mentali e neuropatici, restituendo in tempi brevi gli infermi affetti da forme patologiche leggere alle rispettive unità. Non solo dunque la possibile diffusione di patologie neuro-psichiatriche, ma anche la costante presenza di un imprecisato numero di simulatori, costituì uno stimolo essenziale all'organizzazione di strutture destinate a una prima osservazione in prossimità del fronte. I casi gravi erano invece trasferiti verso le retrovie e affidati alle cure di specialisti, cui in definitiva spettava il grave compito di fornire un sostegno appropriato agli infermi, tentandone ove possibile il recupero. In base ai dati in nostro possesso possiamo affermare che questa attività venisse svolta in maniera adeguata, benché sia possibile osservare in taluni casi e in particolare in momenti critici per le sorti del conflitto, una tendenza a giudicare i fenomeni osservati con estrema severità o quantomeno con un evidente sospetto. Le nuove unità sanitarie furono organizzate in scaglioni a livello di Corpo d'Armata, nell'intento di accelerare i tempi necessari per l'analisi ed eventualmente per l'individuazione di simulatori. In alcuni casi furono istituiti dei veri e propri villaggi neuro-psichiatrici, collocati in prossimità del fronte e intesi come luoghi di confluenza dei militari provenienti dalle diverse unità. Queste strutture, operando in stretta collaborazione con le altre sezioni sanitarie, contribuirono in modo essenziale a garantire cure specialistiche e un'osservazione accurata e costante degli infermi.

L'attività dei reparti assegnati alle zone avanzate fu di necessità condizionata da un costante afflusso di malati e dalla inevitabile mescolanza di patologie. I casi di nevrosi e psicopatie erano spesso presenti nello stesso soggetto, mentre le condizioni del fronte non rendevano possibile una maggiore specializzazione del servizio¹². I reparti neuro-psichiatrici assegnati ai comandi d'Armata, in una prima fase non disposero che di una scarsa capacità di intervento e accoglienza, passando solo lentamente ad avere una disponibilità media di posti letto attorno alle 150 unità. Il continuo afflusso di malati trasformò questi reparti in una sorta di centri di primo soccorso, dove di fatto avveniva solamente una parziale analisi dei differenti casi, per procedere poi allo smistamento verso le strutture specialistiche collocate nelle retrovie e

¹² Erano spesso presenti forme morbose miste, quali psiconevrosi acute, casi d'isteria, nevrastenia, afasia, mutismo. AUSSME, *Relazione sanitaria guerra 1915-1918*, P.2/A, vol. 5, *Servizio Neuro-psichiatrico*, p. 389.

presso i diversi centri regionali allora attivi¹³. Era in questa occasione che avveniva una prima significativa selezione mirata a dividere gli psicopatici dai neuropatici. Gli psicopatici erano distinti in soggetti da tenere sotto osservazione clinica o in prosecuzione di cura, e soggetti invece destinati all'internamento in manicomio. I neuropatici invece, senza disturbi psichici, venivano tenuti in cura in stabilimenti appositi.

Nell'estate del 1916, nei settori operativi e nelle loro immediate vicinanze erano già in funzione vari reparti neuro-psichiatrici dotati di una discreta capacità di supporto per le esigenze delle singole grandi unità. La 1ª Armata attivò in una prima fase due reparti specialistici nelle retrovie, a Verona e Brescia. Gli sviluppi dell'offensiva austro-ungarica nel Trentino provocarono però la chiusura del centro di Brescia, che sarebbe stato riaperto dopo la breve interruzione e affiancato anche da una nuova struttura con sede a Vicenza. Nell'ospedale di Verona c'erano 100 letti disponibili, mentre nel nuovo impianto di Vicenza, sito tra l'altro all'interno del manicomio cittadino, esisteva una disponibilità di 150-200 posti letto. Gli ospedali da campo di Brescia e Avio disponevano in tutto di 35 letti. Nel dicembre 1916 il totale dei posti a disposizione del comando d'Armata raggiungeva i 330. Queste strutture potevano avvalersi anche della collaborazione della Direzione dell'ospedale di Mantova che dispose l'invio, con scadenza settimanale, di un proprio consulente incaricato di assistere i reparti nell'esame dei vari casi¹⁴. Presso la 2^a Armata era operativo un centro sanitario a Udine, sito nell'ospedale militare di S. Osvaldo. Con una capacità complessiva di 70 letti all'inizio del 1916, fu successivamente ampliato fino a contarne 120. Un altro reparto, con una disponibilità di 50 posti, era invece in funzione a Cividale. Un terzo venne infine istituito in località Piano d'Arta. Anche quest'ultimo, dotato inizialmente di soli 50 letti, fu successivamente ampliato fino a triplicare la propria capacità. La 3^a Armata disponeva di 130 letti a S. Giorgio di Nogaro e di altri, in una seconda struttura più piccola, presso Palmanova¹⁵. Dal marzo 1917 anche il 39° Ospedale da campo sarebbe stato destinato all'accoglienza dei militari affetti da patologie mentali¹⁶. La 4ª Armata aveva organizzato un primo reparto neuro-psichiatrico centrale presso l'ospedale di riserva di Belluno, entrato in funzione il 4 settembre 1915, con una disponibilità tuttavia limitata a soli 30 posti, ma che però disponeva di un gabinetto clinico per gli esami neurologici. Il reparto dell'ospedale da campo di Calalò di Cadore, con una capacità di 100 letti, era poi destinato ad accogliere gli infermi provenienti dal I Corpo d'Armata, gestendo oltre 200 casi tra il settembre 1915 e il giugno successivo. L'ospedale da campo di Tai di Cadore disponeva invece di soli 20 posti letto. Le strutture della 4ª Armata sarebbero state successivamente potenziate fino a raggiungere una capacità complessiva di 220 posti. Nel complesso possiamo dire che alla metà del 1916 il settore coperto dalle quattro Armate disponeva di un totale di oltre 400 letti, ai quali si aggiungevano le strutture di accoglienza organizzate negli ospedali provinciali. Nella zona

¹³ *Ibidem*, *Relazione sanitaria guerra 1915-1918*, P.1/A, vol. 1, *Inizio Guerra - Presa Gorizia*, p. 49.

¹⁴ Il consulente si assunse anche il compito di assistere l'Ufficio Leva di Verona nella selezione delle reclute. *Ibidem*, *Relazione sanitaria guerra 1915-1918*, P.2/A, vol. 5, *Servizio Neuro-psichiatrico*, p. 395.

¹⁵ L'ospedale di S. Giorgio svolse un'attività particolarmente intensa trattando, tra il 1° settembre 1915 e il 1° giugno 1916, ben 689 casi.

¹⁶ Tra il 1° aprile e il 30 settembre 1917 furono trattati presso questa nuova struttura 255 casi.

Carnia, le cui capacità di accoglimento furono potenziate solamente a partire dal 1917, era in funzione un altro ospedaletto da campo con una disponibilità di 50 posti, poi aumentati a 130. La struttura, all'avanguardia dati i tempi, disponeva anche di sale d'isolamento e apparecchi elettrici.

La gestione degli infermi nelle retrovie, dove erano attivi altri reparti psichiatrici militari, poteva avvalersi di ottime risorse, potendo contare nei casi più gravi sul supporto dei manicomi statali, presenti in quasi tutte le province del Regno. Nel 1915 esistevano 9 centri neurologici regionali, con sede a Pavia, Milano, Genova, Siena, Roma, Ancona, Napoli, Bari e Catania. Apposite sezioni militari erano presenti a Treviso, Bologna, Imola, Mombello, Ancona, Lucca, Arezzo e Perugia. Particolarmente rilevante in questo senso l'attività svolta a Treviso, all'interno del manicomio cittadino, dalla sezione psichiatrica militare. Con una capacità di 70 letti, il reparto si occupava solamente dei casi di psicopatia. In un secondo tempo nella città veneta sarebbe entrato in funzione un reparto distaccato dall'ospedale militare, destinato alla gestione degli infermi provenienti dagli ospedali di tappa in prossimità delle prime linee¹⁷. Nel 1916 il servizio neurologico dell'esercito non disponeva ancora di un apparato in grado di gestire il crescente afflusso di infermi. Oltre alla sede di Treviso, anche a Milano era in funzione un reparto neurologico militare sito presso l'Ospedale Maggiore, in grado di accogliere 50 malati. Ad Alessandria l'ospedale militare disponeva di 80 posti letto, mentre altri 120 erano disponibili presso il reparto speciale dell'ospedale di Genova. A Roma venne attivato solo successivamente un reparto neurologico con una capacità di 80 letti. A Ferrara, infine, era stata attivata una nuova struttura con una capacità complessiva di 220 posti letto. Erano inoltre disponibili alcuni spazi presso la clinica neuro-patologica di Torino. Solamente dall'aprile del 1918 sarebbe stato attivo un nuovo centro psichiatrico a Reggio Emilia, il quale avrebbe tuttavia svolto un ruolo significativo, sia sul piano qualitativo che quantitativo, accogliendo fino al mese di ottobre 8.356 militari¹⁸. Gli infermi venivano generalmente sottoposti alle cure e all'analisi delle varie sezioni, con una degenza media di 10 giorni, al termine della quale venivano inviati ai rispettivi reparti di appartenenza oppure, ove necessario, smistati verso i manicomi dove venivano sottoposti a un'ulteriore degenza e, nei casi più gravi, internati permanentemente. In quest'ultimo caso, gli infermi erano generalmente indirizzati alle strutture della provincia d'origine.

A questo punto sembra opportuno accennare alle diverse patologie registrate dai medici militari nel corso della loro attività. Generalmente i casi trattati rientravano nelle classificazioni riportate di seguito prendendo a modello lo studio presentato nei rapporti del Servizio Neuro-psichiatrico, sulla base della casistica affrontata nell'ospedale di Verona. Le cause delle diverse patologie venivano divise fin dall'inizio in costituzionali, traumatiche, tossiche e infettive, alle quali si aggiungevano quelle provocate da *shocks* e astenia. La forma costituzionale, in quanto congenita, rispecchia la realtà propria del contesto civile e le cifre a essa connesse non hanno una particolare rilevanza nell'ambito della casistica militare. Oltre alle evidenti cause ereditarie, in questo gruppo potremmo considerare anche una serie di condizioni legate allo

¹⁷ Con una disponibilità di 200 posti, il reparto gestiva essenzialmente i soldati della 3^a e 4^a Armata.

¹⁸ Una discreta percentuale, per un totale di 2.289 militari, fu giudicata idonea al servizio e reindirizzata ai reparti, mentre 2.323 furono sottoposti a un trattamento prolungato, ottenendo una licenza di convalescenza.

stile di vita e a un generico contesto sociale, che purtroppo non è stato osservato e registrato con attenzione dai responsabili militari al momento della valutazione. I casi traumatici riguardano la totalità dei traumi organici tangibili negli effetti fisici e le nevrastenie. La patologia tossica andrebbe divisa tra esogena, quale è ad esempio l'abuso di alcool, e l'endogena, la cui natura è piuttosto varia e ovviamente legata anche all'utilizzo di armi e altri prodotti chimici. I casi di *shock*, legati a traumi psico-fisici, acquisi col tempo una particolare rilevanza a causa del crescente impegno in condizioni di combattimento. L'astenia riguardava invece i casi di esaurimento nervoso, deperimento e debolezza in generale.

Per un'analisi delle diverse forme di alienazione registrate nel corso del conflitto si deve però per prima cosa fare una distinzione tra le patologie direttamente provocate dall'esperienza bellica e quelle solo indirettamente dipendenti da questa. Tra le prime figurano le sindromi commozionali, che si manifestavano con stati confusionali, la cui guarigione avveniva solitamente nel giro di poche settimane. In alcuni casi tuttavia, a queste si associavano manifestazioni isteriche, la cui decorrenza variava sensibilmente a seconda delle diverse condizioni del paziente. Le sindromi asteniche erano particolarmente frequenti a causa delle fatiche e dei disagi accumulati dai soldati nel corso delle loro attività quotidiane. Particolarmente elevato fu inoltre il numero degli ufficiali colpiti da questi disturbi, che agivano in conseguenza dello stress connesso alle responsabilità del comando, assumendo a volte anche un quadro depressivo, il cui manifestarsi rappresentava un problema anche sul piano della disciplina e dell'efficienza dei piccoli reparti. Questi casi sono in un certo senso collegati al più ampio discorso relativo all'esistenza, in molti ambienti contestata, di vere e proprie sindromi di guerra, in un certo senso legate al carattere innovativo del conflitto mondiale. I casi tossici, quando non direttamente connessi all'abuso di alcool, erano generalmente legati a infezioni; particolarmente diffuso in questo senso il delirio post-infettivo, che alle volte portava al decesso del paziente in seguito a collasso. Le sindromi organiche erano spesso associate all'epilessia. In questo caso ci troviamo di fronte a un serio problema legato all'interpretazione dell'epilessia nell'ambito delle patologie mentali o a parziali manifestazioni, spesso apparse per la prima volta in conseguenza di un fattore emozionale legato allo stress da combattimento. Molto spesso crisi di rabbia, dovute a frustrazione o stress eccessivo, venivano quindi associate a fenomeni epilettici. Generalmente si trattava però di una fenomenologia legata a cause preesistenti aggravate da elementi traumatici, quali lesioni craniche o infezioni contratte durante il servizio militare. Le sindromi organiche traumatiche furono generalmente rare, anche in considerazione della scarsa attenzione prestata in un primo tempo dai medici militari ai traumi cerebro-spinali. I reparti medici registrarono per le sindromi emotive, asteniche e commozionali, un'ampia casistica post-traumatica, manifestatasi con sbalzi d'umore ed eccitabilità dei soggetti. Furono forti le perplessità circa la definizione di una psicosi di guerra, tendendo i medici a considerare più propriamente l'esperienza bellica semplicemente come un fattore in grado di favorire e accelerare l'insorgenza di fenomeni neuro-psichiatrici. Numerosi furono i casi di sindromi confusionali; psicosi spesso periodiche e solo raramente in forma maniaco-depressiva. Le sindromi depressive pure risultavano essere d'altro canto una percentuale piuttosto scarsa rispetto alla totalità dei casi osservati. Queste si limitavano spesso a una semplice e tutto sommato comprensibile esagerazione di

fenomeni oggettivi, quali il timore per le difficili condizioni di vita delle famiglie o notizie di tradimenti, senza contare l'effetto del primo impatto con il campo di battaglia. All'attività di servizio era strettamente legato il manifestarsi di sindromi paranoiche, spesso facilmente curabili con un breve periodo di lontananza dal fronte. Le demenze precoci furono anch'esse piuttosto diffuse, specialmente presso i militari appartenenti alle classi più giovani, con un numero relativamente elevato di casi riferibili a caratteri giudicati dagli osservatori come prossimi a deficienze morali e tendenze criminali; mentre solo negli ultimi mesi del conflitto i casi osservati presso i diversi reparti sembrarono rientrare nell'ambito attinente alle patologie ordinarie, quasi a dimostrare come ormai l'esperienza bellica fosse divenuta una realtà quotidiana, persino per le reclute, perdendo una parte almeno della sua capacità di sorprendere e sconvolgere. Le psicosi emotive finirono poi per racchiudere tutti quei casi di malinconia, esaltazione, nevrastenia e psicastenia, anch'esse estremamente diffuse presso la truppa. I casi di esaltazione furono piuttosto rari e di difficile individuazione. Il numero dei casi d'isterismo non riveste un particolare significato sul piano dell'analisi della fenomenologia legata al conflitto, potendosi facilmente inserire all'interno delle più frequenti e comprensibili reazioni alle condizioni di stress da combattimento. In questa sede andrebbe inoltre fatto riferimento anche alla casistica relativa alla psicosi alcolica e all'alcolismo cronico, i quali ebbero anch'essi una scarsa influenza dall'esperienza del fronte e generalmente riguardarono soggetti già dediti all'ubriachezza. Un ultimo accenno merita la presenza, soprattutto nelle ultime fasi del conflitto e comunque in numero ridotto, di casi di psicosi post-tifoidea, che si manifestava con deliri allucinatori. In molti casi l'osservazione della sintomatologia mostra la presenza solo parziale delle manifestazioni caratteristiche di queste infermità, fornendo adito ai legittimi dubbi sulle capacità e le possibilità di una corretta analisi e catalogazione dei malati¹⁹. Le esperienze accumulate sui campi di battaglia, le scene macabre e la consapevolezza degli orrori che li circondavano, provocarono in molti soldati il manifestarsi di stati allucinatori. Molto comuni furono anche gli stati confusionali, accompagnati da una diffusa lentezza nei processi mentali, spesso strettamente legata alla casistica traumatologica. Non era tuttavia possibile, nella maggioranza dei casi, giudicare se questi sintomi fossero in effetti il risultato di una condizione preesistente e quindi non direttamente legata all'esperienza bellica. Un caso particolare era rappresentato dall'eccessiva eccitabilità di alcuni soggetti, i quali svilupparono una particolare intolleranza, generalmente accompagnata da reazioni assolutamente sproporzionate alla causa scatenante. Simili comportamenti furono spesso interpretati dai superiori come atti di insubordinazione o esplicita cattiveria, portando a conseguenze facilmente immaginabili sul piano della disciplina.

A questo punto andrebbe considerato l'influsso avuto dalla guerra nell'accentuazione dei comportamenti devianti, di manifestazioni morbose, favorendo di conseguenza anche la diffusione di taluni reati. Sotto questo punto di vista, l'attività dei reparti psichiatrici diede un contributo essenziale al funzionamento delle strutture medico-legali, soprattutto in considerazione dell'importanza dello studio delle condizioni di numerosi disertori, i quali spesso presentavano stati confusionali e depressivi. I condannati per questo

¹⁹ AUSSME, *Relazione sanitaria guerra 1915-1918*, P.2/A, vol. 5, *Servizio Neuro-psichiatrico*, p. 425.

reato nel corso del conflitto furono oltre centomila, benché solamente una minima parte fosse responsabile di un effettivo abbandono delle proprie unità. La maggior parte dei casi riguardava sbandamenti e rientri tardivi ai reparti, ai quali si aggiungeva una discreta percentuale di simulatori. Questi ultimi, insieme agli autolesionisti rappresentano evidentemente un sintomo dei disagi patiti dalle truppe, che agivano sia sul piano fisico che psicologico, contribuendo in maniera significativa ad accrescere quel carico di stress che stava alla base di tante patologie del sistema nervoso. La fuga e la diserzione furono inoltre spesso interpretate come manifestazioni di scarso equilibrio mentale e identificate tra i possibili sintomi di infermità nervose, spesso temporanee, quando non ricondotte a fenomeni di squilibrio ereditario. Accanto ai simulatori e ai disertori andrebbero poi considerati quanti mostrarono forme differenti di indisciplina e insubordinazione, che quando assumevano i toni esasperati dell'eccesso, erano facilmente interpretati come manifestazioni di un disagio mentale o in alcuni casi come segni evidenti di inferiorità morale dei soggetti. I tribunali militari si servirono dunque spesso del supporto dei periti psichiatrici. La percentuale di simulatori, che arrivò a toccare anche una percentuale del 20% sul totale, fu particolarmente elevata. Questi soggetti furono spesso di difficile individuazione, arrivando in taluni casi anche a riprodurre perfettamente le manifestazioni esteriori delle diverse infermità, specialmente casi di epilessia, che per le proprie caratteristiche era giudicata dai soldati facilmente imitabile. In molti casi si trattava di militari già affetti da qualche patologia, i quali se pur guariti continuavano a manifestarne di proposito i sintomi al fine di rimandare il ritorno in prima linea. In questa percentuale vanno poi inseriti quanti si erano resi responsabili di atti criminali, generalmente pluripregiudicati, insensibili alla disciplina e spesso alcolisti cronici. In questi casi tuttavia solamente un terzo dei reati erano ascrivibili allo stato d'infermità dei soggetti. A questo punto diviene evidente la mescolanza dei normali compiti di assistenza agli infermi da parte del personale sanitario e la necessaria azione di controllo in difesa della disciplina, che rendeva necessario intervenire per identificare e punire quanti utilizzavano la malattia mentale come pretesto per sottrarsi al servizio. Questa attività assunse un valore crescente con il proseguimento del conflitto, toccando il suo apice alla fine del 1917. In taluni casi non si trattava però di simulazione cosciente, ma di un'esagerazione ed eventualmente volontaria fissazione dal chiaro carattere ipocondriaco.

Nel complesso i medici osservarono significative differenze nelle reazioni dei soggetti, dovute essenzialmente alla struttura mentale dei singoli. Pur nella uniformità delle cause dunque, e fatte salve alcune reazioni comprensibilmente comuni a tutti, come era del resto prevedibile gli individui tendevano a reagire in maniera affatto differente. Un'ulteriore differenziazione potrebbe essere fatta osservando la casistica relativa al corpo ufficiali, che spesso si distanziava nella sostanza dalle patologie tipiche del resto dei militari. Le infermità di carattere neuro-psichiatrico prevalenti tra gli ufficiali furono le nevrosi e le psicosi da esaurimento. L'eccessivo stress psicologico a cui erano sottoposti, combinato con la fatica e con un'alimentazione spesso insufficiente, fu la causa essenziale dei numerosi stati depressivi, legati evidentemente alla responsabilità del comando. Stanchezza, caduta del morale e abulia ne erano i sintomi principali. In alcuni soggetti si registrò un'emotività particolarmente accentuata e la diffusione di idee ipocondriache, spesso accompagnate da tendenze suicide. Si registrarono anche casi di un diffuso isterismo, che in molti soggetti era

accompagnato da mutismo. Questa sintomatologia tendeva a manifestarsi come un'effettiva interdizione del linguaggio, anche se in alcuni soggetti si riscontrava una piena capacità percettiva e il mantenimento delle altre facoltà espressive.

L'osservazione della situazione delle singole armate, pur attraverso dati non sempre completi su base mensile, ci permette di delineare alcuni tratti essenziali delle diverse patologie e della loro influenza presso i combattenti delle diverse grandi unità, fornendo al tempo stesso dei dati quantitativi di particolare interesse. In questo senso basti citare come la sola 1^a Armata avesse registrato, nel periodo compreso tra i mesi di settembre 1915-1917, un totale di 10.810 casi di nevrosi e neuropatie di guerra²⁰. In questo senso risulta di particolare utilità il lavoro dei consulenti esterni, che svolsero spesso un'analisi riassuntiva delle effettive condizioni dei servizi di assistenza. Il lavoro di consulenza si svolgeva essenzialmente nel periodo primaverile e in estate, riducendosi a pochi casi nel corso dell'inverno. Questa attività diede ottimi risultati, contribuendo in modo essenziale a uniformare metodi e criteri d'analisi, fornendo al tempo stesso un valido sostegno nel settore di competenza medico-legale. I consulenti, grazie alla loro attività itinerante, risultano essere inoltre un'ottima fonte statistica rispetto all'attività svolta presso le diverse armate. Volendo fornire in questa sede solamente un cenno riassuntivo dei diversi dati statistici legati alle diverse patologie, possiamo tuttavia riassumerne in termini facilmente comprensibili le effettive proporzioni della questione. I dati numerici in nostro possesso ci permettono innanzi tutto di dividere le diverse forme nervose osservate, che possono essere quindi distinte in tre tipologie. Al primo posto vanno senza dubbio poste quelle derivate direttamente dal conflitto, tra le quali troviamo la maggior parte delle psicosi traumatiche, quali commozioni gravi, neuropatie, nevrastenie e soprattutto stati isterici e lo stress eccessivo, spesso connessi al già citato problema della disciplina²¹. Al secondo posto si trovano le malattie per le quali la guerra è solamente un elemento concomitante e occasionale, all'interno delle quali troviamo numerosi stati depressivi e la maggior parte delle epilessie motorie. Nella terza categoria vanno tutte quelle patologie preesistenti, spesso sfuggite, volutamente o meno, all'analisi della visita di leva, la quale tuttavia, data la difficile condizione del momento non poteva certo svolgere al meglio quel ruolo di analisi e selezione che le competeva. L'afflusso degli infermi seguiva inoltre delle fasi stagionali, tendendo a subire dei bruschi cali nei mesi invernali in conseguenza del clima rigido che ostacolava o comunque rallentava le operazioni in prima linea. Citiamo ad esempio i dati raccolti dalla 4ª Armata per il 1916, in cui dopo una costante ascesa dei ricoveri a partire dal mese di marzo, fino a toccare la punta di 228 casi in ottobre, il numero delle presenze subì un repentino calo, praticamente dimezzandosi in dicembre²². I dati per le diverse armate allora in servizio mostrano alcune significative differenze. Le informazioni su base mensile sono in alcuni casi incomplete o comunque non uniformi e non ci permettono dunque di tracciare un pieno profilo comparativo. Al tempo stesso, la ricchezza di informazioni, soprattutto a partire dalla

²⁰ *Ibidem*, p. 405.

²¹ Il numero complessivo di questo tipo di patologie fu inoltre particolarmente elevato rispetto alle stime della vigilia. Cfr. G. Pellacani, *Le neuropatie emotive e le psiconevrosi dei combattenti*, in "Rivista Sperimentale di Freniatria", Reggio Emilia, 1920.

²² AUSSME, *Relazione sanitaria guerra 1915-1918*, P.2/A, vol. 5, Servizio Neuro-psichiatrico, p. 486.

seconda metà del 1917, rende possibile una serie di considerazioni. L'aumento significativo delle presenze nelle diverse strutture d'accoglienza nel periodo autunnale segue chiaramente l'andamento del ciclo operativo, che aveva visto un aumento dell'attività bellica e nel complesso un peggioramento della situazione delle forze italiane. La ritirata seguita alla sconfitta di Caporetto provocò gravi difficoltà al quotidiano lavoro delle direzioni di sanità dei diversi corpi d'armata, che in molti casi furono costrette a interrompere la propria attività. Nonostante la chiusura di numerosi ospedali di tappa, fu tuttavia ben presto possibile un ritorno alla piena operatività. A Mestre, nel settore della 3^a Armata, era attiva una struttura sotto la direzione del consulente d'armata, mentre presso l'Ospedale militare n. 204 di Rovigo erano in funzione un reparto d'osservazione e cura neuro-patologica e una sezione psichiatrica²³. Una breve analisi degli specchi relativi alle dimissioni dai diversi reparti di infermi affetti da patologie nervose permette inoltre di tracciare, seppur in modo parziale, un quadro quantitativo dell'attività del servizio neuro-psichiatrico. La 2ª Armata che, con 435 casi, aveva toccato il massimo nel mese di agosto, a partire da settembre, con 362 casi, registrò un calo significativo delle dimissioni, che a novembre furono solamente 84. La 3ª Armata ebbe 99 dimissioni in ottobre e solamente 19 nel mese successivo, registrando però un'improvvisa crescita con l'inizio del 1918. La 4ª Armata ebbe 124 dimissioni in settembre, 75 in ottobre, 44 in novembre. La 1ª Armata era invece in controtendenza, registrando 73 dimissioni in settembre, nel mese successivo 150 e in novembre 390. Questi ultimi dati rivelano nella sostanza una crescente attività dei reparti dalla 1^a Armata per quel periodo. Nel mese di novembre, il solo centro di convalescenza e tappa di Verona ebbe in effetti 55 nuovi ingressi²⁴. I dati relativi alle altre armate e ai vari corpi a disposizione del Comando Supremo sono piuttosto scarse e non consentono quindi un valido utilizzo in questa sede. Nel complesso circa un terzo degli infermi erano affetti da varie patologie funzionali del sistema nervoso²⁵. A questi dati vanno poi sommati i numeri relativi alle patologie mentali. Anche in questo caso le informazioni relative alla 1^a Armata risultano sostanzialmente differenti, caratterizzandosi per un sensibile aumento nel periodo autunnale, fino a toccare un massimo di 233 dimissioni nel mese di novembre. I numeri dalle altre armate sono generalmente inferiori, diminuendo in concomitanza dell'inizio della stagione fredda²⁶.

Nel complesso le diverse sezioni tentarono il recupero in tempi brevi del più alto numero di soggetti, intendendo evidentemente restituire quanto prima i militari alle rispettive unità. Questo atteggiamento mantenne generalmente bassa la percentuale rappresentata da degenze di lungo periodo o definitive. Ad esempio dal 20 maggio 1915 al 31 dicembre 1918, il reparto di Brescia registrò 891 ammissioni, in cui la percentuale dei riformati si mantenne costantemente bassa rispetto al numero di quanti vennero rimandati ai reparti di linea dopo un periodo di degenza. Al contrario l'analisi degli infermi inviati nei diversi manicomi e nella sezione psichiatrica di Treviso mostra dati di particolare interesse, evidenziando l'alta percentuale di casi non recuperabili. A fronte di

²³ *Ibidem*, P.3/A, vol. 9, *Ripiegamento d'armata*, p. 114.

²⁴ AUSSME, b. B-3, *Intendenza Generale e Intendenza Armate*, fasc. 31, "Specchio del movimento mensile", 1^a Armata, novembre 1917.

²⁵ *Ibidem*, "Specchi dei militari affetti da malattie nervose dimessi dai luoghi di cura".

²⁶ *Ibidem*, "Specchi dei militari affetti da malattie mentali dimessi mensilmente dai luoghi di cura".

un 43% di militari restituiti ai reparti, il 19% furono tenuti in ulteriore osservazione, mentre ben il 38% fu internato definitivamente.

Lo studio dei dati raccolti dall'Intendenza di Sanità sembra escludere che la guerra fosse stata causa di particolari sindromi psicotiche. Tuttavia resta evidente come le condizioni dei combattenti, la fatica e lo stress eccessivo fossero cause scatenanti di diverse patologie degli stati emotivi, legate di conseguenza al carattere occasionale dell'esperienza bellica. Un dato essenziale è rappresentato dall'alto numero dei soldati affetti da patologie neuro-psichiatriche, che costituì un'evidente sorpresa per le competenti autorità sanitarie. Quanto osservato dai medici militari, al tempo stesso, mise in evidenza alcune particolari predisposizioni dei soggetti, che tuttavia nella vita civile avrebbero potuto rimanere latenti, senza mai manifestarsi apertamente. Il numero complessivo dei casi di infermità legate a patologie mentali osservati nel Regio Esercito nel corso del conflitto, fu al di sopra delle previsioni e può essere calcolato attorno alle 40.000 unità. L'analisi dei dati raccolti sulla base delle ammissioni ai diversi reparti neuro-psichiatrici dimostra inoltre la tesi dell'andamento stagionale dei ricoveri, accentuandosi in corrispondenza dei periodi di maggiore attività lungo la linea del fronte, tipici della bella stagione. Risulta inoltre significativa la differenziazione tra le patologie della vita militare da quelle per così dire civili. Citiamo in questa sede il consulente della 2ª Armata, il quale chiuse il rapporto sulla sua attività constatando che le psicosi provocate dal conflitto fossero generalmente di durata limitata e con una maggiore tendenza alla guarigione rispetto a quelle verificatesi nella vita ordinaria, proprio in quanto nelle prime il ruolo traumatico dell'esperienza quotidiana dei combattenti assumeva una funzione determinante nella formazione delle diverse patologie. In molti casi questo significava che, allontanando i malati dal soggetto scatenante, i sintomi si affievolivano in tempi brevi fino a scomparire. Il problema non ebbe tuttavia fine con il termine del conflitto, in considerazione degli effetti permanenti che molte sindromi lasciarono in eredità agli ex-combattenti²⁷. Un altro punto essenziale, che vale la pena di evidenziare in conclusione è rappresentato dalle condizioni degli osservatori, ovvero da coloro che erano deputati a fornire assistenza agli infermi e a identificarne le patologie. All'inizio delle ostilità in alcuni casi i medici si spinsero fino al punto di considerare alcuni dei malati come soggetti affetti da inferiorità morale, se non addirittura biologica, sulle quali avrebbe negativamente influito un'educazione insufficiente. Con il proseguimento delle ostilità e con l'aumento quantitativo dei casi, queste interpretazioni estremistiche tesero ad affievolirsi, quasi scomparendo di fronte all'evidenza di un fenomeno che per le sue stesse dimensioni non poteva più essere ricondotto all'interno dei schemi precedenti. Il dilagare di fenomeni nervosi e in taluni casi di una "effettiva follia", è senza dubbio riconducibile al carattere nuovo del conflitto. Il peso dell'esperienza di massa e l'effetto dello sviluppo industriale sulla guerra hanno provocato l'insorgere di fenomeni nuovi, le cui prime avvisaglie si erano già manifestate, se pur in forma ridotta, nel corso del conflitto anglo-boero e di quello russo-giapponese. Il caos della battaglia e l'esperienza della trincea costituiscono il contesto all'interno del quale si sviluppò con estrema facilità una vasta gamma di patologie mentali,

²⁷ Il problema fu prontamente identificato fin dal 1919 nell'ambito del dibattito relativo all'assistenza agli invalidi. Si veda al riguardo, P. Consiglio, "Il servizio neuro-psichiatrico di guerra in Italia", in *Atti della III Conferenza interalleata per l'assistenza agli invalidi di guerra: Roma 12-17 ottobre 1919*, Roma, Casa Editrice Stab. tip. La Rapida, 1919.

soprattutto neuropatie emotive, tanto da trasformare deliri, allucinazioni e stati confusionali in un fenomeno piuttosto comune. La principale causa di molte di queste infermità è probabilmente quello che potremmo definire come un bombardamento sensoriale. L'eccesso di stimoli acustici, sommato alla quotidianità del macabro nella sfera visiva e non solo, sono dunque tra le cause prime di una fenomenologia clinica che assunse ben presto una vasta diffusione.

Volendo tracciare un quadro conclusivo dell'intensa attività dell'Esercito italiano in campo sanitario, possiamo affermare che lo sforzo organizzativo messo in atto fu indubbio e generalmente efficace, pur in presenza di molti inconvenienti. Il Servizio sanitario militare, parallelamente all'organizzazione dell'assistenza ai feriti, dovette inoltre affrontare il difficile problema dei soldati ricoverati per malattia, le cui percentuali erano ancora altissime, tra cui figuravano anche tutti coloro che risultavano affetti da affezioni di tipo neuro-psichiatrico. Le condizioni di vita nelle trincee provocavano infatti uno straordinario logorio psico-fisico, a cui, però, sul fronte italiano si iniziò a porre rimedio solamente negli ultimi mesi del conflitto. L'eccessivo sfruttamento psico-fisico delle truppe rappresenta dunque un interessante elemento di analisi. Su quest'ultimo aspetto mancano studi sistematici, ma la bassa quantità di calorie previste per la razione viveri dei soldati, anche rispetto agli altri eserciti dell'Intesa, la mancanza di turni regolari di riposo, l'assenza di un sistema di supporto morale e di svago, l'irregolarità nelle concessioni di licenze, il durissimo regime disciplinare denotano una scarsa attenzione del Comando Supremo verso le condizioni di vita materiali e morali delle truppe, almeno fino a Caporetto, che certamente è una delle cause di molti dei casi sottoposti all'attenzione del Servizio sanitario e alle sezioni neuro-psichiatriche. Nonostante ciò, il valore dell'attività svolta e, soprattutto, il carattere innovativo e in certi casi sperimentale dei servizi attivati, permettono di considerare in maniera assolutamente positiva il lavoro dei medici militari. La documentazione conservata presso l'Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito ha infatti permesso di identificare le linee essenziali delle esperienze maturate nel settore neuro-psichiatrico da parte delle strutture del Regio Esercito. In questo senso è senz'altro indispensabile citare il valore dell'attività e la qualità dei rapporti preparati dai responsabili dell'Intendenza Generale di Sanità, che hanno reso possibile ricostruire i contorni di quello che è stato indubbiamente un Servizio innovativo anche dal punto di vista scientifico e ha rivestito un ruolo significativo nell'ambito della sanità militare italiana nel corso della Grande Guerra.

JUGOSLAVIA 1943: L'OPERAZIONE WEISS NEI DOCUMENTI DELL'ARCHIVIO DELL'UFFICIO STORICO DELLO STATO MAGGIORE DELL'ESERCITO ITALIANO

Alberto Becherelli*

Abstract

Yugoslavia 1945: Weiss operation in the documents of the Historic Office archive of the Italian Army General Staff

On April 6, 1941, the Axis powers invaded Yugoslavia. The serious defeat also marked the beginning of a harsher war: the insurgency against the occupying forces. In July, after the German attack on the Soviet Union, the Partisans Resistance started, led by Josip Broz, known as Tito. In 1943 the German General Staff planned a major offensive against Partisans. The operation Weiss began on January 20.

Keywords: *Yugoslavia, 1943, Independent State of Croatia, Operaton Weiss, counterinsurgency*

Nell'aprile del 1941 le potenze dell'Asse invasero la Jugoslavia, che incapace di opporre una seria resistenza, fu sconfitta in pochi giorni. Le truppe tedesche entrarono a Zagabria e fu proclamato lo Stato Indipendente Croato (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*)¹, alla cui guida fu posto il *Poglavnik* Ante Pavelić, *leader* degli *ustaša*², che avviò una feroce persecuzione delle minoranze serbo-ortodosse, ebraiche e rom all'interno dei confini del nuovo Stato, comprendente anche la Bosnia-Erzegovina³. Fino alla capitolazione italiana dell'8 settembre 1943, lo Stato fu formalmente incluso nella sfera d'interesse italiana ma di fatto rimase diviso in due zone d'occupazione distinte - italiana e tedesca - e l'Italia esercitò una significativa influenza solamente nella parte di Stato direttamente occupata dalle truppe della 2^a Armata.

Il crollo della Jugoslavia segnò anche l'inizio dell'insurrezione contro forze occupanti e collaborazioniste. Il colonnello Draža Mihailović organizzò la resistenza nazionalista-monarchica serba mentre a luglio, dopo l'attacco tedesco all'Unione Sovietica (22 giugno 1941), iniziò la resistenza partigiana, guidata da Josip Broz detto Tito, segretario generale del Partito Comunista Jugoslavo dal 1937. Inizialmente gli Alleati sostennero la resistenza nazionalista serba, successivamente riconobbero al movimento partigiano un ruolo più importante nella guerra di liberazione nazionale e finirono con il supportarlo.

* **PhD Candidate, Sapienza University of Rome.**

¹ Sullo Stato Indipendente Croato si veda: F. Jelić-Butić, *Ustase i Nezavisna Država Hrvatska, 1941-1945*, Zagreb, Liber, 1977; B. Krizman, *Pavelić Između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus, 1980; Id., *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, Casa Editrice Globus, 1983.

² Sul movimento ultranazionalista e separatista *ustaša* ("ribelle", "insorto", dal verbo *ustati*, "alzarsi", "sollevarsi") si veda B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, Globus, 1978; P. Iuso, *Il fascismo e gli ustascia 1929-1941. Il separatismo croato in Italia*, Roma, Gangemi Editore, 1998.

³ La persecuzione portò allo sterminio di centinaia di migliaia di persone. Si veda E. Paris, *Genocide in Satellite Croatia*, Chicago, The American Institute for Balkan Affairs, 1990; M. Bulajić, A. Miletić, D. Lukić, *Never again: Ustashi Genocide in the Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945*, Belgrade, Casa Editrice BIGZ, 1992.

Gli uomini di Mihailović furono genericamente detti *četnici*⁴, nome usato per i gruppi serbi che nel passato si erano ribellati alla dominazione turca, avevano combattuto nella prima guerra mondiale e in seguito alla creazione del Regno dei Serbi, Croati e Sloveni (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*), erano stati usati saltuariamente come forze ausiliarie per mantenere l'ordine all'interno dello Stato, spesso in regioni abitate da popolazione croata o musulmana. Mihailović stabilì contatti con il governo in esilio a Londra di re Petar II e nel 1942 fu nominato comandante dell'Esercito jugoslavo in Patria (*Jugoslovenska vojska u otadžbini*) e ministro della Difesa del governo monarchico. I *četnici* intendevano organizzare una rivolta generale contemporaneamente allo sbarco anglo-americano nei Balcani, ma lo sbarco non avvenne e le loro azioni contro le truppe dell'Asse furono generalmente limitate a piccoli atti di sabotaggio. I partigiani di Tito invece, avendo numerose unità mobili abili a muoversi nel territorio occupato senza legarsi ad alcun luogo specifico, scatenarono operazioni di guerriglia su vasta scala, favorendo azioni dirette e rivolte diffuse che presto portarono al controllo di larga parte del territorio jugoslavo⁵.

In alcuni casi partigiani e *četnici* provarono a collaborare contro le forze occupanti, ma la politica antimonarchica dei primi e i sentimenti anticomunisti dei secondi presto li portarono al conflitto, con sommo vantaggio per le forze dell'Asse. I *četnici* considerarono i partigiani il principale nemico e collaborarono prima con gli italiani e poi con i tedeschi, diventando una sorta di milizia di supporto dell'Asse al fine di prevenire una vittoria comunista. Inizialmente, però, i tedeschi continuarono a combattere sia contro gli uomini di Tito sia contro quelli di Mihailović, considerando entrambi nemici senza distinzioni e usando spesso l'appellativo "partigiani" in un ampio senso, anche per i nazionalisti serbi.

Agli inizi del 1943, con il profilarsi di una sconfitta in Africa settentrionale e in Russia, la possibilità che le potenze dell'Asse vincessero la guerra diventò sempre più remota, mentre il quadro politico e militare dello Stato Indipendente Croato - i partigiani controllavano a nord l'area di Karlovac e Bihać - non consentiva alle forze occupanti di abbandonare i territori croati per impegnarsi su altri fronti⁶. Al fine di aprire un fronte nella penisola balcanica, gli Alleati avevano inaugurato una politica di sostegno ai movimenti insurrezionali locali. Di conseguenza il Comando Supremo della *Wehrmacht*

⁴ Il nome *četnik*, plurale *četnici*, era genericamente usato per descrivere il membro di un gruppo nazionalista serbo: deriva dal termine *četa*, "banda". In merito al loro ruolo durante la seconda guerra mondiale si veda M. J. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore and London, John Hopkins University Press, 1975; J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks*, Stanford, Casa Editrice Stanford University Press, 1975.

⁵ Sull'organizzazione dell'Esercito di Liberazione Nazionale della Jugoslavia (*Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*) si vedano le informazioni conservate in Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), fondo M-3, *Documenti it.*, b. 385, Comando XVIII Corpo d'armata, *Notiziario n. 126*, Costituzione dell'Esercito popolare liberatore di Jugoslavia, P.M. 118, 6 maggio 1943.

⁶ AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1164/A, Stato Maggiore dell'Esercito, n. prot. Z/P 33241, *Promemoria, Croazia - Ciclo operativo Weiss, 1ª fase (20 gennaio-15 febbraio 1943)*, Servizio informazioni Esercito a S.M. il Re Imperatore, S.A.R. Principe Umberto, Capo di S.M. Generale, Sottosegretario di Stato alla Guerra, Capo di S.M. Esercito, Marina, Aeronautica, Sottocapo di Stato Maggiore per le operazioni, P.M. 9, 17 marzo 1943.

(*Oberkommando der Wehrmacht*, OKW), in accordo con il Comando Supremo italiano, pianificò una vasta offensiva militare riprendendo le attività anti-insurrezionali in Croazia e in Bosnia-Erzegovina nel tentativo di pacificare la zona prima dell'arrivo della primavera. Le operazioni avrebbero dovuto scongiurare il pericolo che *četnici* e partigiani, con un possibile sbarco degli anglo-americani nei Balcani, scatenassero una più vasta ribellione. Fu pianificata l'Operazione *Weiss*, nota nella storiografia socialista jugoslava come "Quarta offensiva nemica". Gli obiettivi specifici erano riconquistare la larga zona intorno a Bihać distruggendo il maggior numero possibile di unità partigiane e contrastando l'organizzazione dei *četnici* per una sollevazione generale.

I capi di Stato Maggiore, feldmaresciallo Wilhelm Keitel e maresciallo d'Italia Ugo Cavallero, prima progettarono l'operazione a Rastenburg (18-20 dicembre 1942), in Prussia orientale, nel corso di una conferenza alla quale parteciparono anche Hitler e i ministri degli Esteri Joachim von Ribbentrop e Galeazzo Ciano, poi discussero i piani militari a Roma e Zagabria nei primi giorni del gennaio 1943⁷. Il generale Alexander Löhr, dal 1° gennaio comandante delle forze militari tedesche nel sud-est (*Oberfehlshaber Süd-Ost*, OBSO) e capo della nuova operazione, aveva già emesso l'ordine di intraprendere azioni contro le bande ribelli, non specificando distinzione alcuna tra *četnici* e partigiani⁸.

Lo Stato Maggiore italiano approvava l'opportunità di un'azione ad ampio raggio contro i partigiani, ma Berlino insisteva sulla necessità di agire contemporaneamente anche contro i *četnici*, nonostante molte delle loro formazioni combattessero insieme ai reparti italiani⁹. D'accordo con i tedeschi, Cavallero riteneva che le bande serbe fossero da disarmare mentre il generale Mario Roatta, comandante delle Forze Armate "Slovenia-Dalmazia" (Supersloda) - che aveva organizzato una parte dei *četnici* al fianco delle truppe italiane - insisteva affinché fossero coinvolte nell'Operazione *Weiss* in funzione antipartigiana¹⁰. Löhr espresse la propria preoccupazione, condivisa da Hitler, circa l'eventuale collaborazione tra *četnici* e partigiani e riguardo le relazioni amichevoli dei primi con la 2^a Armata. Cavallero assicurò l'alleato tedesco che in futuro l'esercito italiano non avrebbe più armato e addestrato i *četnici* o utilizzato le bande serbe nelle proprie operazioni, mentre Roatta cercò di convincere il generale Löhr a coinvolgerle un'ultima volta in un piano concordato con i comandi croato e tedesco. Alla fine, con grande riluttanza, Roatta dovette rinunciare ai propri intenti e approvò le decisioni prese dal più

⁷ A. Biagini, F. Frattolillo (a cura di), *Verbali delle Riunioni tenute dal Capo di S.M. Generale*, Vol. IV (1° gennaio 1943 - 7 settembre 1943), Roma, Casa Editrice Stato Maggiore dell'Esercito-Ufficio Storico, 1985, Verbale n. 1, *Verbale della riunione tenuta dall'Eccellenza il Capo di Stato Maggiore Generale il 2 gennaio 1943-XXI alle ore 17*, p. 1-2.

⁸ AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1482, Comando Supremo, n. prot. 25543/Op., *Direttive germaniche per le operazioni contro le bande*, CS, I Reparto, Ufficio operazioni-Scacchiere orientale, a Supersloda, Comando Superiore FF.AA. Grecia, Governatorato del Montenegro, f.to gen. Giovanni Magli, P.M. 21, 29 dicembre 1942, circolare O.B.S.O., n. 3370/32 Segr., *Intensificazione operazioni contro bande*, f.to col. gen. Alexander Löhr.

⁹ O. Talpo, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1943-1944)*, III, Roma, Casa Editrice Stato Maggiore dell'Esercito-Ufficio Storico, 1994, p. 13.

¹⁰ AUSSME, b. 1443, Comando Supremo, *Attività svolta dall'Ecc. il Capo di S. M. Generale*, P.M. 21, 3 gennaio 1943.

potente alleato¹¹. La questione dei *četnici* fu affrontata nuovamente il 10 gennaio, quando Roatta incontrò Pavelić a Zagabria. L'incontro confermò le controverse relazioni tra il governo *ustaša* e la 2^a Armata, ma portò a un accordo. Compresa la necessità dell'esercito italiano di avvalersi delle bande serbe nella lotta contro i partigiani, Pavelić diede il proprio consenso a utilizzarle in settori specifici e, se necessario, a chiamare altri 3.000 volontari dal Montenegro da inviare nel sud dell'Erzegovina. Da parte sua Roatta s'impegnò a non armare nuove bande e disarmare e ridurre il numero di quelle già inquadrare¹².

Gli incontri dei primi giorni del 1943 si conclusero con la pianificazione militare, da parte del Comando Supremo della *Wehrmacht*, dell'Operazione *Weiss*, che inizialmente divisa in tre fasi - la terza prevedeva anche il disarmo dei *četnici* - subì notevoli cambiamenti nel corso dello svolgimento. L'obiettivo era rastrellare l'area dal sud di Zagabria al Montenegro, muovendo le truppe tedesche, italiane e croate da nord a sud, al fine di circondare ed eliminare i partigiani dell'area di Bihać. Le truppe tedesche e croate impegnate nell'operazione (circa 50.000 tedeschi e 10.000 croati tra *domobrani* e *ustaša*) comprendevano la 7^a Divisione *Freiwilligen-SS-Prinz Eugen*¹³, la 714^a, 717^a e la 718^a Divisione di fanteria tedesca, un reggimento della 187^a, la 369^a Divisione di fanteria tedesco-croata¹⁴, la V brigata *ustaša*, la 2^a, 3^a e 5^a Brigata di montagna croata, il 7° Reggimento fanteria e alcuni elementi del VII, IX e XI Gruppo d'Artiglieria croato, oltre al supporto della *Luftwaffe* e dell'aviazione croata (*Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske*, ZNDH). Le forze italiane coinvolte (circa 25.000 uomini) erano il V Corpo d'Armata con la 13^a Divisione di fanteria *Re* e la 57^a Divisione *Lombardia*, il VI Corpo d'Armata con la 12^a Divisione *Sassari*, la 32^a Divisione *Marche* e la 154^a Divisione *Murge* (quest'ultima composta di 9.500 uomini schierati nell'area di Mostar) e il XVIII Corpo d'Armata con la 15^a Divisione *Bergamo*, più la Milizia Volontaria Anti-Comunista (M.V.A.C.)¹⁵, i *četnici* (circa 2.000 combattenti di 19.000 schierati in Lika e Bosnia-Erzegovina) e il supporto aereo italiano¹⁶. Le forze dell'Asse ebbero un totale stimato in 90.000 soldati occupati a tempo pieno da gennaio a marzo, e altri 60.000 impiegati occasionalmente. Le forze partigiane invece erano formate dal 1° Corpo croato con la 6^a Divisione *Lika*, la 7^a *Banija* e l'8^a *Kordun* (circa 16.000 combattenti), il 1° Corpo bosniaco con la 4^a e la 5^a

¹¹ A. Biagini, F. Frattolillo *op. cit.*, Verbale n. 2, *Verbale della riunione tenuta dall'Eccellenza il Capo di Stato Maggiore Generale il 3 gennaio 1943-XXI alle ore 18.30*, p. 5-6.

¹² O. Talpo, *op. cit.*, p. 28.

¹³ La divisione *SS-Prinz Eugen* era composta da tedeschi della Banja e del Banato, la maggior parte dei quali parlava quasi esclusivamente serbo-croato. Si veda AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 321, Comando VI Corpo d'armata, *Notiziario n. 715*, *Varie (Mostar)*, P.M. 141, 21 aprile 1943.

¹⁴ La 369^a Divisione era formata da soldati croati e ufficiali tedeschi. Cfr. O. Talpo, *op. cit.*, p. 31.

¹⁵ Le M.V.A.C. erano composte principalmente da serbo-ortodossi alle dipendenze del comando italiano, inclusi i volontari montenegrini arrivati nel sud dell'Erzegovina dopo l'incontro Roatta-Pavelić del 10 gennaio 1943.

¹⁶ A. Biagini, F. Frattolillo, *op. cit.*, Verbale n. 2, *Verbale della riunione tenuta dall'Eccellenza il Capo di Stato Maggiore Generale il 3 gennaio 1943-XXI alle ore 18.30*, p. 5-6.

divisione *Krajiški* (11.500 combattenti), la 1^a, 2^a e 3^a Divisione proletaria (circa 14.500) e la 9^a Divisione *Dalmacija* (per un totale di 42.500 combattenti)¹⁷.

La prima fase, *Weiss I*, guidata dal generale Rudolf Lütters e prevista dal 20 gennaio al 10 febbraio (durò tuttavia fino al 20 febbraio) suppose un rastrellamento attuato con tre divisioni italiane (*Lombardia*, *Re*, *Sassari*), tre divisioni tedesche (*SS-Prinz Eugen*, 714^a e 717^a) e la 369^a Divisione tedesco-croata nell'area compresa tra Karlovac, Ogulin, Gospić, Knin, Bosanski Petrovac, Sanski Most, Kostajnica, Glina e Vrginmost (Gvozd). L'obiettivo principale era riconquistare la ferrovia Karlovac-Knin e la strada Bosanski Novi-Ključ controllata dai partigiani. Nella seconda fase, *Weiss II*, le truppe tedesche e italiane avrebbero costretto il resto delle forze nemiche a ritirarsi verso Livno, in una zona ristretta tra Bosanski Petrovac, Drvar, Bosansko Grahovo, Livno, Jajce e Ključ, dove sarebbero state annientate. Nella terza fase, infine, *Weiss III*, i tedeschi avrebbero provveduto a rastrellare tutto il territorio fino al Montenegro, al fine di rimuovere eventuali residui di resistenza partigiana e disarmare i *četnici*. Fu ordinato l'arresto e la detenzione ai lavori forzati di tutta la popolazione maschile sopra i 15 anni di età, ma non è ben chiaro - almeno nella documentazione dell'AUSSME - quanto scrupolosamente l'ordine fu reso esecutivo¹⁸.

La *Weiss I* iniziò il 20 gennaio. Da nord la *SS-Prinz Eugen*, la 714^a e la 369^a mossero verso Bosanski Petrovac, in modo da circondare le forze partigiane appostate sui Monti Grmeč. La 717^a Divisione e due brigate di montagna croate avevano il compito di avanzare da est (Sanski Most) al fine di raggiungere le truppe provenienti da nord. La *Re*, la *Lombardia* e la *Sassari* sarebbero invece avanzate da ovest (ferrovia Ogulin-Gračac) verso est, per bloccare ai partigiani la via di fuga¹⁹. Era necessario circondare la "Repubblica di Bihać", il quartier generale di Tito, per distruggerne l'organizzazione e minarne il prestigio. L'operazione, per avere successo, prevedeva il rapido avanzamento della *SS-Prinz Eugen*, ma il terreno montuoso, le strade dissestate, le basse temperature invernali (in alcuni casi con neve alta due metri) e gli attacchi partigiani, posero le truppe dell'Asse nella condizione di dover affrontare gravi difficoltà che ne rallentarono l'avanzata.

La *SS-Prinz Eugen* arrivò a Bihać solamente il 29 gennaio, nove giorni dopo la data prevista, a causa delle strade bloccate e dell'opposizione dei partigiani. Da qui il 31 gennaio mosse verso sud-est, raggiungendo prima Bosanski Petrovac e poi Jasenovac, dove si riunì (8 febbraio) con la 717ª Divisione proveniente da Sanski Most per completare il processo di accerchiamento²⁰. Il 3 febbraio la 369ª Divisione si mosse verso sud-ovest dalla zona di Petrinja-Sunja-Kostajnica in direzione del fiume Una, unendosi con la

¹⁷ Si veda S. Loi, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito-Ufficio Storico, 1978, p. 213; G. Bambara, *La guerra di Liberazione nazionale in Jugoslavia (1941-1943)*, Milano, Casa Editrice Mursia, 1988, p. 175.

¹⁸ AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1485, Comando Supremo, n. prot. 20127/Op., Ufficio Operazioni-Scacchiere orientale, *Operazioni invernali combinate italo-tedesche-croate*, CS, a gen. Roatta, f.to gen. Ugo Cavallero, P.M. 21, 10 gennaio 1943. Si veda anche G. Bambara, *op. cit.*, p. 174.

¹⁹ O. Talpo, *op. cit.*, p. 31.

²⁰ AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1164/A, Stato Maggiore dell'Esercito, Servizio Informativo Esercito, n. prot. Z/P 33241, *Promemoria, Croazia - Ciclo operativo Weiss, 1^a fase (20 gennaio-15 febbraio 1943)*, Servizio informazioni Esercito a S.M. il Re Imperatore, S.A.R. Principe Umberto, Capo di S.M. Generale, Sottosegretario di Stato alla Guerra, Capo di S.M. Esercito, Marina, Aeronautica, Sottocapo di Stato Maggiore per le operazioni, P.M. 9, 17 marzo 1943.

SS-Prinz Eugen per avviare il rastrellamento dei Monti Grmeč e ingaggiare battaglia con i partigiani, che nello scontro soffrirono pesanti perdite²¹. Nel frattempo, tra il 25 e il 27 gennaio, la Divisione *Lombardia* aveva raggiunto la SS-Prinz Eugen a Primišlje e Slunj. La Divisione *Re* raggiunse Ličko Petrovo il 29 gennaio, mentre la Divisione *Sassari*, in ritardo, si unì alla SS-Prinz Eugen solo il 14 febbraio a Kulen Vakuf, ma continuò a subire duri attacchi nei giorni successivi, anche in questo caso con pesanti perdite²². La *Weiss I* si concluse con l'unificazione delle truppe italiane avanzate da ovest e quelle tedesche provenienti da nord-est.

I risultati della prima fase dell'operazione furono deludenti. La rapida unificazione della SS-Prinz Eugen con la 717ª Divisione fallì e le forze partigiane riuscirono a fuggire, passando attraverso le barriere nemiche e riapparendo dietro le truppe dell'Asse, anche in regioni rastrellate in precedenza²³. Anche se l'area intorno a Bihać era stata "ripulita" dalla presenza dei partigiani, questi erano tutt'altro che sconfitti. Fuggiti a sud verso l'Erzegovina, lungo il fiume Una fino alla valle del Vrbas (verso Bugojno), avrebbero creato una situazione pericolosa per le truppe italiane nella valle della Neretva, fino a quel momento rimasta sostanzialmente pacifica²⁴. Sebbene l'operazione avesse creato enormi difficoltà a Tito e ai suoi uomini, che soffrirono anche la carenza di approvvigionamento alimentare e il tifo e dovettero abbandonare la loro roccaforte nel corso del duro inverno, dal punto di vista militare non poteva essere considerata un successo.

Secondo i tedeschi, 9.000 partigiani morirono, 1.725 furono feriti e 1.500 imprigionati, ovvero l'esercito partigiano, in totale, perse 12.000 uomini. Le cifre sembrano eccessive: sebbene subirono gravi perdite la maggior parte delle forze partigiane sfuggì all'accerchiamento nemico. Le truppe dell'Asse persero a loro volta numerosi uomini. Nelle truppe italiane 355 soldati furono uccisi, 1.215 feriti e 432 dispersi, mentre tra le truppe tedesche 337 furono i morti, 761 i feriti e 100 i dispersi. In totale gli italiani avevano perso 2.000 uomini e i tedeschi 1.190²⁵.

Nel frattempo una serie di eventi testimoniarono la crisi politica e militare attraversata dalla Germania e dall'Italia. Le potenze dell'Asse persero Stalingrado e Tripoli e durante la Conferenza di Casablanca (14-24 gennaio) gli Alleati decisero di chiederne la resa incondizionata. Il 24 gennaio il colonnello Siegfried von Waldenburg e i vertici militari tedeschi ordinarono a Ugo

²¹ *Ibidem*. Si veda anche b. 1488, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, *Telescritti inviati dal 21 gennaio al 12 febbraio 1943*, Supersloda-Operazioni a Comando Supremo.

²² *Ibidem*, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 384, Comando XVIII Corpo d'armata, Marconigrammi Comando divisione "Sassari" a Comando XVIII e V Corpo d'armata, P.M. 86, 13-19 febbraio 1943. Dal 13 al 22 febbraio nella Divisione *Sassari* 14 ufficiali e 155 soldati furono uccisi mentre un ufficiale e 40 soldati morirono a causa delle basse temperature e 37 ufficiali e 619 soldati furono feriti. In totale la divisione perse 909 uomini. AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1069, Comando XVIII Corpo d'armata, Diario Storico, 27 febbraio 1943.

²³ O. Talpo, *op. cit.*, p. 45.

²⁴ AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1164/A, Stato Maggiore dell'Esercito, Servizio Informativo Esercito, n. prot. Z/P 33241, *Promemoria, Croazia - Ciclo operativo Weiss, 1^a fase (20 gennaio-15 febbraio 1943)*, Servizio informazioni Esercito a S.M. il Re Imperatore, S.A.R. Principe Umberto, Capo di S.M. Generale, Sottosegretario di Stato alla Guerra, Capi di S.M. Esercito, Marina, Aeronautica, Sottocapo di Stato Maggiore per le operazioni, P.M. 9, 17 marzo 1943.

²⁵ *Ibidem*. Si veda anche S. Loi, *op. cit.*, p. 213; O. Talpo, *op. cit.*, p. 46.

Cavallero di mettere le forze italiane nei Balcani sotto il controllo diretto del generale Löhr, ma la richiesta fu prontamente ritirata a causa della netta opposizione del capo di Stato Maggiore italiano²⁶. L'ordine cercava di attuare le direttive di Hitler in merito alla subordinazione, una volta per tutte, delle forze italiane operanti nello Stato Indipendente Croato alle autorità militari tedesche, stabilendo i *diritti di supremazia* del comando tedesco anche sulla zona di occupazione italiana.

Sebbene lo Stato Indipendente Croato rientrasse nell'area d'influenza italiana, anche il governo di Berlino vi aveva i propri interessi e non era disposto a rinunciarvi. La Germania, approfittando della debolezza dello Stato *ustasha*, dovuta alla disorganizzazione politica e militare, al caos portato dall'insurrezione partigiana e alla scarsità degli approvvigionamenti alimentari, cercava di esercitare una sorta di "protezione" sul governo di Pavelić, attraendolo nella propria sfera di influenza con il beneplacito della dirigenza di Zagabria. L'influenza tedesca aveva ormai varcato la linea di demarcazione con l'occupazione italiana. Lo scopo era portare l'intero Stato *ustasha* sotto il controllo tedesco, sfruttando la disastrosa situazione di guerra che aveva costretto il Comando Supremo italiano a ritirare e ridurre il numero delle truppe impegnate nello Stato. Solo poche divisioni furono lasciate a difesa di alcuni punti strategici verso la zona costiera croata: ritirandosi, gli italiani lasciarono alcune delle aree abbandonate al controllo dei *četnici*²⁷. Anche se i tedeschi non dichiaravano apertamente l'intenzione di rendere lo Stato Indipendente Croato un loro "protettorato", di fatto era ciò che stava avvenendo. Facilitato dalla tradizionale benevolenza croata eredità del passato asburgico, il governo di Berlino andava estendendo il proprio controllo politico e militare su Zagabria e il resto dello Stato. Il Comando Supremo tedesco controllava le forze armate croate, mentre la polizia dipendeva dalla Gestapo e questa situazione minava gravemente il prestigio italiano²⁸.

All'inizio di febbraio, Mussolini apportò importanti cambiamenti nel governo e nello Stato Maggiore Generale. Il Conte Ciano lasciava il ministero degli Affari Esteri mentre il governatore della Dalmazia Giuseppe Bastianini, nominato Sottosegretario di Stato, veniva sostituito da Francesco Giunta. Il generale Vittorio Ambrosio diventava capo di Stato Maggiore Generale sostituendo Ugo Cavallero e il generale Mario Roatta, comandante di Supersloda, veniva sostituito dal generale Mario Robotti, ex comandante dell'XI Corpo d'Armata²⁹.

Il 4 febbraio il nuovo capo di Stato Maggiore Vittorio Ambrosio si confrontò con Roatta e Robotti per valutare attentamente la situazione dello Stato Indipendente Croato e dare istruzioni al nuovo comandante di Supersloda in merito al programmato incontro con il generale Löhr a Belgrado³⁰. Facendo riferimento alle direttive di Mussolini, Ambrosio incaricò Robotti di comunicare al generale tedesco la contrarietà del governo e dello Stato Maggiore italiano all'ingresso delle truppe tedesche in Erzegovina durante l'operazione *Weiss*, dimostrando chiaramente la preoccupazione per l'ingerenza

²⁶ AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1443, Comando Supremo, Diario storico, *Attività svolta dal Capo di Stato Maggiore Generale*, P.M. 21, 26 gennaio 1943.

²⁷ *Ibidem*, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 78, Comando Superiore FF. AA. Slovenia-Dalmazia 2^a Armata (Supersloda), *Penetrazione tedesca in Croazia*, P.M. 10, 14 febbraio 1943.

²⁸ O. Talpo, *op. cit.*, p. 65-67.

²⁹ *Ivi*, p. 34.

³⁰ AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 20, Comando Supremo-Segreteria particolare dell'Ecc. il Capo di S.M. Generale, *Colloquio con LL. EE. Roatta e Robotti*, P.M. 21, 4 febbraio 1943.

tedesca nelle zone di diretto controllo italiano³¹. La questione dell'ingresso delle forze militari tedesche in Erzegovina era strettamente collegata alla realizzazione della terza fase dell'Operazione Weiss, che prevedeva anche il disarmo dei *četnici* operanti con le truppe italiane. Ambrosio, ritenendo opportuno rinunciare alla Weiss III, aveva già espresso all'OKW il desiderio di attendere la fine della prima fase operativa, ancora incompleta, e i risultati della Weiss II, prima di preparare la terza fase e decidere circa il disarmo delle bande serbe. I tedeschi tuttavia confermarono la volontà di eseguire la terza fase dell'operazione, proprio perché strettamente legata alla questione dei *četnici*. Secondo il Comando Supremo tedesco, infatti, anche se dimostravano di essere nemici dei partigiani, le bande serbe andavano disarmate in quanto benevole verso gli anglo-americani. Ambrosio, concorde in merito al disarmo, insisteva affinché ciò avvenisse gradualmente e solo in seguito alla conclusione delle operazioni antipartigiane³².

L'8 febbraio Robotti e Löhr finalmente s'incontrarono a Belgrado e affrontarono diverse questioni, compreso il ruolo delle truppe italiane nella Weiss II, l'eventuale annullamento della terza fase operativa (su richiesta italiana) e ancora una volta la questione dei *četnici*. Erano presenti anche il generale Lütters e il generale Edmund Glaise Horstenau, plenipotenziario generale tedesco nello Stato Indipendente Croato. L'obiettivo della Weiss II era liberare l'area tra Livno e Glamoč. L'operazione doveva essere attuata con 4 battaglioni della 15^a Divisione Bergamo, due battaglioni croati, tre divisioni tedesche (la SS-Prinz Eugen, la 717^a e la 718^a), la 369^a Divisione tedesco-croata e alcune migliaia tra M.V.A.C. e *četnici* di Mihailović, collocati con le truppe italiane vicino alle forze partigiane³³. La SS-Prinz Eugen sarebbe avanzata lungo la direttrice Bosanski Petrovac-Bosanska Grahovo-Livno, mentre la 369^a e la 717^a, rispettivamente da Ključ e da Jajce, avrebbero mosso verso sud-ovest. Le truppe italiane si sarebbero dirette verso Drniš e Sinj per unirsi alla SS-Prinz Eugen e proteggere il lato destro tedesco da potenziali attacchi nemici. Da Knin, *četnici* e M.V.A.C. si sarebbero congiunti al XVIII Corpo d'Armata per bloccare la fuga dei partigiani in direzione est.

L'inattesa decisione di usare i *četnici* durante la Weiss fu determinata dalla preoccupazione del generale Lütters che la Divisione SS-Prinz Eugen nel mezzo delle operazioni potesse imbattersi in imprevisti o ulteriori difficoltà. Robotti, cogliendo il momento, suggerì l'utilizzo dei *četnici* che collaboravano con le forze italiane per fornire una maggiore copertura alle divisioni tedesche, assicurando che i nazionalisti serbi non avrebbero agito contro i soldati tedeschi. Il generale Löhr e il comando tedesco sorprendentemente non si opposero alla proposta italiana e acconsentirono all'utilizzo dei *četnici* schierati nei pressi di Knin. I tedeschi promisero di rispettare le famiglie, le case e i beni degli uomini coinvolti nell'Operazione Weiss, mentre Robotti da parte sua s'impegnò a evitare contatti tra le bande serbe e le truppe della Wehrmacht che potessero causare conseguenze negative sui campi di battaglia³⁴. L'accordo

³¹ *Ibidem*, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1444, Comando Supremo, Diario storico, *Attività svolta dal'Ecc. il Capo di S. M. Generale*, P.M. 21, 4 febbraio 1943.

³² A. Biagini, F. Frattolillo (a cura di), *op. cit.*, *Verbale della riunione tenuta dall'Eccellenza il Capo di Stato Maggiore Generale il 6 febbraio 1943-XXI alle ore 10 (Operazioni in Croazia)*, p. 38-39.

³³ AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 16, Comando Supremo, *Bollettino*, Novità operative Balcania, *Sintesi*, P.M. 21, 3 marzo 1943.

³⁴ Si veda O. Talpo, *op. cit.*, p. 39-40.

sull'utilizzo dei *četnici* nella *Weiss II* non risolse la questione del loro disarmo, che fu ripresa il giorno seguente, 9 febbraio, a Zagabria durante l'incontro tra il generale Siegfried Kasche, rappresentante tedesco presso il governo croato, e il ministro d'Italia a Zagabria Raffaele Casertano. Kasche informò Casertano che anche il ministro degli Affari Esteri croato, Mladen Lorković, insisteva sul disarmo delle bande serbe, da effettuarsi, se necessario, anche con la forza³⁵.

Il 26 febbraio, il ministro Ribbentrop, il generale Walter Warlimont, assistente Capo Ufficio Operazioni dell'OKW, e il capitano Hausbrandt, furono ricevuti a Palazzo Venezia da Mussolini, Ambrosio e Bastianini. Ribbentrop confermò la ferma decisione di Hitler di combattere sia contro i partigiani, sia contro i nazionalisti serbi e le M.V.A.C. armate dagli italiani. Il *Führer* era sicuro che in caso di sbarco degli Alleati nei Balcani i diversi gruppi avrebbero aiutato l'invasore. Sembra che Londra stesse effettivamente lavorando, senza successo, per raggiungere un accordo tra *četnici* e partigiani e formare un fronte unito contro l'Asse. Bastianini riteneva impossibile la collaborazione dei tre gruppi (*četnici*, partigiani e M.V.A.C.) e cercò di convincere l'alleato tedesco che i partigiani di Tito e gli uomini di Mihailović non avevano nulla in comune. Secondo i tedeschi i *četnici* erano pericolosi e attendevano solamente il momento giusto per attaccare le forze dell'Asse - tra cui le truppe italiane - con prospettive di successo. Per questo motivo Hitler aveva ordinato di annientare gli uomini di Mihailović nei territori occupati dai tedeschi e aveva chiesto a Mussolini di ordinare lo stesso alla 2^a Armata. Il Duce, però, cercando di ritardare la decisione, aveva suggerito di sconfiggere prima i partigiani e solo in un secondo tempo disarmare i *četnici*, mentre il generale Ambrosio aveva ricordato la preziosa assistenza fornita dai nazionalisti serbi nella lotta contro i partigiani e aveva avvertito il Comando Supremo tedesco dell'eventuale pericolo rappresentato dal loro annientamento, che avrebbe solamente spinto sopravvissuti e sostenitori a unirsi alle truppe partigiane³⁶.

Nei giorni successivi Ambrosio e Warlimont si incontrarono nuovamente per valutare le questioni militari: concordarono di reprimere prima l'insurrezione partigiana e successivamente disarmare e disperdere i *četnici*, e di separare la *Weiss II* dalle contemporanee operazioni della Divisione *Murge* nella valle della Neretva (Erzegovina), dove i partigiani, fuggendo all'accerchiamento nemico ritirandosi verso sud-est, stavano creando una situazione di estremo pericolo³⁷. Ambrosio e Warlimont predisposero inoltre che le truppe italiane garantissero la sicurezza intorno all'area mineraria di Mostar³⁸. Il Generale Robotti, considerando le difficili condizioni in cui versava la Divisione *Murge* e gli attacchi che la Divisione *Sassari* si trovava a fronteggiare a Lapac, aveva chiesto di posticipare l'inizio della *Weiss II* fino a

³⁵ AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 71, Comando Superiore FF. AA. Slovenia-Dalmazia 2^a Armata (Supersloda), *Colloquio con Kasche sulla situazione politico-militare*, ministro Raffaele Casertano a ministro degli Affari Esteri a Roma, 9 febbraio 1943, in *Situazione politico-militare in Croazia*, n. prot. 2874, Supersloda-Ufficio operazioni a Supersloda-Ufficio operazioni-Nucleo collegamento ministero Esteri, f.to col. Carlo Costamagna, P.M. 10, 20 febbraio 1943.

³⁶ A. Biagini, F. Frattolillo (a cura di), *op. cit.*, Appendice n. 1, *Le Riunioni con il Duce*, Verbale n. 6, *Verbale della riunione tenuta dal Duce a Palazzo Venezia il 26 febbraio 1943*, p. 322-325; AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 20, Comando Supremo, *Colloquio colle Eccellenze Pirzio Biroli e Robotti, Giorno 3 marzo 1943-XXI, ore 10.40, Palazzo Vidoni*, P.M. 21, 3 marzo 1943.

³⁷ AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 384, Comando XVIII Corpo d'armata, n. prot. 1313, *Relazione periodica mensile (Forze gravitanti in Val Narenta)*, Comando XVIII Corpo d'armata-Ufficio I a Supersloda, P.M. 118, 3 febbraio 1943.

³⁸ *Ibidem*, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1444, Comando Supremo, *Diario storico, Attività svolta dal Capo di S. M. Generale*, P.M. 21, 27 febbraio 1943.

quando le forze italiane non fossero uscite dalla situazione di pericolo, ma gli sforzi per convincere l'alleato tedesco si erano rivelati del tutto inutili³⁹.

Quando il 20 febbraio iniziò la *Weiss II*, anche la Divisione *Murge* si trovò inevitabilmente coinvolta nell'operazione. I partigiani, pressati dall'attacco nemico, erano già in ritirata e furono ulteriormente spinti verso la Valle della Neretva. La 3ª Divisione proletaria e altre due brigate (migliaia di uomini armati), sommersero la divisione italiana e le sue guarnigioni a Prozor, Jablanica e Mostar⁴⁰. Era la conseguenza inevitabile del mancato accerchiamento della *Weiss I*. La seconda fase, per avere successo, avrebbe dovuto iniziare con gran parte delle forze partigiane già circondate dalle truppe dell'Asse⁴¹. Prozor, Gradačac, Jablanica, Bradina e gli altri presidi della Divisione *Murge*, furono conquistati dai partigiani tra il 16 e il 24 febbraio, mentre Mostar, Konjic e Nevesinje resistettero agli attacchi. Truppe italiane, M.V.A.C. e *četnici* combatterono duramente contro i partigiani fino a maggio, ma alla fine non poterono resistere⁴².

Dal 26 febbraio al 3 marzo le M.V.A.C. di Konjic e le truppe italiane provenienti da Mostar spinsero i partigiani sull'altra riva del fiume Neretva e temporaneamente rioccuparono Jablanica. Nel frattempo, una colonna della SS-*Prinz Eugen* muoveva da Bosanski Petrovac verso Bosanski Grahovo, mentre un'altra colonna si dirigeva a Posusje-Imotski, area ricca di bauxite nelle mire dei partigiani. Il 15 marzo la SS-*Prinz Eugen* raggiunse l'area mineraria di Široki Brijeg, a ovest di Mostar. Contemporaneamente una parte della 369^a, proveniente da Ključ, occupava Varkar Vakuf (oggi Mrkonić Grad), mentre l'altra parte della divisione entrava a Glamoč e Livno rispettivamente il 2 e il 3 marzo. Pochi giorni dopo, una colonna lasciò Livno per raggiungere Kupres e Bugojno, mentre un'altra continuò verso sud-est alla volta di Duvno e poi Prozor⁴³. Anche la 717^a Divisione arrivò a Prozor, muovendo da Jajce e attraversando Donji Vakuf, Bugojno e Gornji Vakuf. Non bisognava permettere alle forze partigiane di fuggire verso nord-est e così dal 4 al 10 marzo la 717^a fu seriamente impegnata contro la 1^a e la 2ª Divisione proletaria⁴⁴. In questa fase le truppe italiane furono utilizzate solo per alcune brevi missioni di ricognizione a Makarska, Split e Sinj. Il 13 marzo entrarono a Imotski e poi a Mostar, dove passarono sotto il comando della Divisione *Murge*⁴⁵.

³⁹ *Ibidem*, Comando Supremo, Diario storico, *Comando Superiore FF. AA. "Slovenia-Dalmazia"*, P.M. 21, 20 febbraio 1943.

⁴⁰ *Ibidem*, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 321, Comando VI Corpo d'armata, *Notiziario n. 646-647*, P.M. 39, 11-12 febbraio 1943; *Id.*, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1121, Comando divisione "Murge", *Notiziario informativo n. 43-46, Attività dei miliziani-Seconda e Terza zona*, P.M. 154, 12-15 febbraio 1943.

⁴¹ Si veda O. Talpo, *op. cit.*, p. 47-49.

⁴² AUSSME, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1443, Comando Supremo, Diario storico, *Novità operative, Alta Val Narenta*, P. M. 21, 24-28 febbraio 1943. Si veda anche G. Bambara, *op. cit.*, p. 179-186.

⁴³ O. Talpo, *op. cit.*, p. 63.

⁴⁴ AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 50, Comando Supersloda, *Notiziario giornaliero n. 62*, Sintesi generale (*Operazione Weiss 2^a*), P.M. 10, 3 marzo 1943; b. 6, Comando Supremo, *Bollettino*, *Novità operative Balcania (Croazia, 717^a divisione)*, P.M. 21, 4 marzo 1943; *Sintesi*, 6 marzo 1943.

⁴⁵ *Ibidem*, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1184, Comando divisione "Bergamo", n. prot. 17688/Op., *Relazione sulle operazioni 2^a Weiss*, Comando divisione "Bergamo" a Comando XVIII Corpo d'armata, f.to gen. Emilio Becuzzi, P.M. 73, 26 marzo 1943.

Sebbene Hitler e i vertici militari tedeschi si opponessero con decisione alla collaborazione con i *četnici*, il 6 marzo, la SS-Prinz Eugen contattava il gruppo guidato dal pope Momcilo Đujić, che operava con le truppe italiane non coinvolte nell'Operazione Weiss, e quattro giorni dopo, a Livno, incontrava anche le M.V.A.C. di Knin⁴⁶. Mentre, da un lato, Berlino ne chiedeva costantemente l'annientamento, dall'altro le truppe tedesche iniziarono a cercare la cooperazione dei *četnici* in alcune aree, una tendenza che si sarebbe diffusa nei mesi successivi. Non è ben chiaro se il Comando Supremo tedesco si opponesse alla collaborazione con i nazionalisti serbi perché li ritenesse effettivamente un pericolo o per spezzare semplicemente il vincolo creatosi tra questi e l'alleato italiano. Da parte loro, se inizialmente i *četnici* furono preoccupati che i tedeschi potessero attaccarli una volta arrivati in Erzegovina, in seguito si convinsero che sarebbero potuti diventare potenziali alleati.

Il Comando supremo italiano continuò comunque a controllare rigorosamente le bande serbe al fine di evitare il loro contatto con i tedeschi. Il generale Löhr chiese il permesso di entrare a Mostar con la SS-Prinz Eugen e la 369^a Divisione, ma Robotti si oppose ricordando al collega che Mostar non era l'obiettivo della Weiss II e che era impossibile cambiare il piano senza prima il consenso del Comando Supremo. La linea d'arrivo per le truppe tedesche sarebbe stata Konijc-Rama-Prozor, ufficialmente per evitare il contatto con *četnici* e M.V.A.C.⁴⁷, ma in realtà per mantenere le truppe tedesche fuori dall'Erzegovina, zona di esclusiva occupazione italiana. Pochi giorni dopo il comando italiano fu però costretto ad autorizzare l'ingresso temporaneo dei tedeschi a Široki Brijeg - come detto la SS-Prinz Eugen vi entrò il 15 marzo - per difendere l'importante area mineraria circostante la città dagli attacchi dei partigiani. Secondo l'accordo, le truppe tedesche sarebbero rimaste nella zona fino alla fine delle operazioni contro-insurrezionali⁴⁸.

Gli eventi in Erzegovina si susseguirono confusi così come erano iniziati. Lo Stato Maggiore italiano, analizzando la situazione, sottolineò che la scarsa mobilità delle truppe tedesche, rallentate dal duro terreno, aveva permesso ai partigiani di resistere agli attacchi tedeschi e croati⁴⁹. Non avendo la possibilità di fuggire a nord, verso Travnik, i partigiani (presumibilmente la 2^a e 3^a Divisione proletaria e parti della I, III e IV Brigata dalmata) tornarono nei pressi di Jablanica, dove travolsero le barricate delle M.V.A.C. e dei *četnici* e ancora una volta attraversarono la Neretva verso sud-est (8-12 marzo)⁵⁰. Il grande successo è noto come "Battaglia della Neretva", celebrata dai partigiani e poi dal regime di Tito come una vittoria epica ottenuta salvando i numerosi civili al loro seguito (3.000), la maggior parte dei quali feriti, affamati o malati di tifo.

⁴⁶ *Ibidem*, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 469, Comando divisione "Bergamo", *Notiziario operativo n. 63*, Notizie Varie, (*Tenìn*), P.M. 73, 9 marzo 1943; b. 385, Comando XVIII Corpo d'armata, *Notiziario n. 71 e 72*, Notizie Varie, Divisione "Bergamo" (*Tenìn*), P.M. 118, 12-13 marzo 1943; b. 89, Comando Superiore FF. AA. Slovenia-Dalmazia, Supersloda, n. prot. 3435, *Organizzazione cetnica di Draža Mihajlović*, Comando Supersloda a Comando Supremo, f.to gen. Mario Robotti, P.M. 10, 8 marzo 1943.

⁴⁷ *Ibidem*, fondo N 1-11, *Diari storici Seconda guerra mondiale*, b. 1222, Comando Supersloda, telegramma n. 3797, Nucleo di collegamento tedesco presso Supersloda a Comando tedesco del Sud-Est (O.B.S.O.), f.to generale Mario Robotti, P.M. 10, 6 marzo 1943.

⁴⁸ O. Talpo, *op. cit.*, p. 106.

⁴⁹ AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 50, Comando Supersloda, *Notiziario giornaliero n. 67*, Attività ribelli (*VI Corpo d'armata*), P.M. 10, 8 marzo 1943.

⁵⁰ *Ibidem*, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 320, Comando VI Corpo d'armata, *Notiziario 698-670*, Attività operative (*Alta Val Narenta*), P.M. 39, 5-7 marzo 1943; b. 6, Comando Supremo, *Bollettino*, Novità operative Balcania (*Sintesi*), P.M. 21, 12 marzo 1943.

Dopo aver attraversato la Neretva, i partigiani mossero verso Konjic, dove le truppe italiane continuavano a resistere⁵¹. Il VI Corpo d'Armata inviò due colonne di M.V.A.C. da Mostar in direzione est, per unirsi con gli uomini di Mihailović della zona Rama-Jablanica (complessivamente 7.000 combattenti)⁵². Insieme aiutarono la Divisione *Murge* a rioccupare Jablanica il 16 marzo, dopodiché, la *Murge* a sua volta raggiunse la 717^a e 718ª Divisione tedesche nel fallimentare tentativo di circondare il nemico⁵³.

Nella fase successiva (18-23 marzo), circa 5.000 partigiani rimasti nella valle della Neretva travolsero la barriera sud formata dalle M.V.A.C. e avanzarono verso Nevesinje⁵⁴. Dopo aver avuto la meglio sui battaglioni italiani, le brigate partigiane occuparono Nevesinje, sconfissero i *četnici* a Čičevo e Glavatičevo e infine attraversarono la Neretva per raggiungere Kalinovik e Foča⁵⁵. I combattimenti intorno a Nevesinje, il quartier generale dei *četnici* in Erzegovina, durarono fino al 29 aprile. I partigiani conquistarono e ripersero la città per quattro volte, infine, fu riconquistata dai *četnici* e dalle truppe italiane, mentre la maggior parte degli uomini di Tito si ritiravano nella Bosnia orientale e in Montenegro⁵⁶.

Il fallimento della *Weiss II* e gli avvenimenti nella valle della Neretva ebbero conseguenze notevoli per tutti, rendendo impossibile l'esecuzione della *Weiss III*. Alcuni considerano i combattimenti di marzo in Erzegovina come parte dell'ultima fase operativa, ma tenendo a mente che l'obiettivo di quest'ultima era la definitiva distruzione delle forze partigiane fino ai confini nord-ovest del Montenegro e il disarmo dei *četnici*, la *Weiss III* più che rimasta incompleta non fu neppure iniziata. Le potenze dell'Asse sottovalutarono la forza e l'organizzazione dei partigiani. Gli uomini di Tito erano altamente motivati, mentre le truppe dell'Asse, e in primo luogo i soldati italiani, iniziavano a essere demoralizzati dalla tensione psicologica della guerra.

Il Comando Supremo tedesco fu tra i principali responsabili del fallimento: il piano, ambizioso, risultò impossibile. I generali tedeschi ritennero possibile per la SS-*Prinz Eugen* percorrere 80 km da Karlovac a Bihać in un solo giorno e quello successivo coprire altri 52 km per raggiungere Bosanski Petrovac. Le perdite tedesche contarono complessivamente circa 400 caduti e 120 dispersi. Le truppe italiane persero migliaia di uomini e un'enorme quantità di materiale bellico⁵⁷. La Divisione *Murge* fu quasi completamente

⁵¹ *Ibidem*, b. 321, Comando VI Corpo d'armata, *Notiziario n. 673*, Sintesi, *Situazione ribelli alla data del 10 marzo 1943-XXI*, P.M. 39, 10 marzo 1943.

⁵² *Ibidem*, b. 50, Comando Supersloda, *Notiziario giornaliero n. 70*, Attività operativa (VI Corpo d'armata), P.M. 10, 11 marzo 1943; b. 321, Comando VI Corpo d'armata, *Notiziario n. 680*, Attività operativa (*Konjic*), P.M. 39, 17 marzo 1943.

⁵³ *Ibidem*, b. 50, Comando Supersloda, *Notiziario giornaliero n. 72*, Attività ribelli (VI Corpo d'armata), P.M. 10, 13 marzo 1943; CS, *Notiziario giornaliero n. 76*, Attività operativa (*Operazione Weiss 2^a*), P.M. 10, 13 marzo 1943.

⁵⁴ *Ibidem*, *Notiziario giornaliero n. 77*, Attività operativa (VI Corpo d'armata), P.M. 10, 18 marzo 1943; *Notiziario giornaliero n. 79*, Attività operativa (VI Corpo d'armata), P.M. 10, 20 marzo 1943; *Notiziario giornaliero n. 80*, Attività operativa (VI Corpo d'armata), P.M. 10, 21 marzo 1943.

⁵⁵ *Ibidem*, *Notiziario giornaliero n. 81*, Sintesi generale della situazione (VI Corpo d'armata), P.M. 10, 23 marzo 1943.

⁵⁶ O. Talpo, *op. cit.*, p. 116-117.

⁵⁷ Si veda AUSSME, fondo M-3, *Documenti it.*, b. 78, Comando Supersloda, foglio n. 3735/Op, *Avvenimenti del febbraio in Val Narenta*, Comando Supersloda a gen. Sandro Piazzoni, f.to gen. Mario Robotti, P.M. 10, 5 marzo 1943.

distrutta, perdendo circa 3.300 soldati, di cui 2.000 caduti e 1.300 imprigionati⁵⁸. Anche i *četnici* subirono perdite nel difendere i presidi italiani: durante la *Weiss II* ne morirono circa 240. Insieme alle M.V.A.C. fornirono un notevole contributo alle truppe italiane nella Valle della Neretva, ma lo *status* di volontari li mantenne privi di una vera e propria organizzazione militare. Facili a entusiasinarsi così come a scoraggiarsi, i *četnici* si dispersero non appena sentirono delle rappresaglie partigiane nei villaggi d'origine⁵⁹. Inoltre, le continue minacce tedesche di disarmo resero la loro organizzazione ulteriormente instabile e incapace di competere con gli uomini di Tito, che avevano raggiunto al contrario livelli straordinari di organizzazione militare⁶⁰. Il contributo croato alle operazioni fu decisamente negativo. *Domobrani* e *ustaša* parteciparono con poche brigate, senza influire sulla lotta antipartigiana, a volte creando anzi difficoltà con la loro propaganda anti-italiana segretamente sostenuta dalle autorità tedesche. Nelle forze croate coinvolte nell'operazione circa 125 furono i morti, 250 i feriti e 218 i dispersi⁶¹.

Secondo i tedeschi, dopo aver perso 9.000 uomini nella prima fase, i partigiani ne persero altri 6.000 nella *Weiss II*. I bollettini militari italiani dal 15 febbraio fino alla fine di aprile riportano tuttavia che le perdite dei partigiani raggiunsero i 3.000 combattenti, morti in guerra o per cause a essa connessa, come le epidemie di tifo e la malnutrizione⁶². Tale cifra sembra più attendibile. Le perdite ebbero il loro peso sul morale e la disciplina dei partigiani, ma l'operazione *Weiss* non li sconfisse. Durante le successive azioni tedesche (il 15 maggio iniziò una nuova operazione denominata *Schwarz*), i partigiani furono in grado di mantenere un'elevata efficienza operativa - con mobilitazione locale, afflusso di nuovi combattenti, armi ed equipaggiamenti - che avrebbe portato l'esercito di Tito alla vittoria finale contro gli occupanti. La *Weiss* fallì e l'assedio si concluse con pochi o quasi nessun risultato. L'Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito fornisce una preziosa testimonianza delle operazioni in questione e consente un'analisi dettagliata. Pochi mesi dopo l'Operazione *Weiss*, l'Italia fascista si trovò ad affrontare il completo collasso, mentre i partigiani di Tito assumevano gradualmente il controllo del territorio jugoslavo.

⁵⁸ *Ibidem*, b. 321, Comando VI Corpo d'armata, *Notiziario n. 673*, P.M. 39, 10 marzo 1943.

⁵⁹ *Ibidem*, Comando VI Corpo d'armata, *Supplemento al Notiziario n. 698*, *Situazione politico-militare marzo 1943-XXI*, P.M. 39, 4 aprile 1943.

⁶⁰ *Ibidem*, b. 50, Comando Supersloda, *Notiziario giornaliero n. 78*, *Sintesi generale della situazione*, P.M. 10, 19 marzo 1943.

⁶¹ *Ibidem*, *Supplemento al Notiziario n. 698*, *Situazione politico-militare marzo 1943-XXI*, P.M. 39, 4 aprile 1943.

⁶² O. Talpo, *op. cit.*, p. 122-123.

COLECTIVIZAREA AGRICULTURII ÎN VIZIUNEA CINEMATOGRAFIEI ROMÂNEȘTI

Cornel Crăciun*

Abstract

The socialist collectivization of agriculture in the vision of Romanian Cinema

The first aspect that ought to be considered regards the actual way in which this historical process that accompanied the enforcement of communism in Romania was regarded. In this respect, we would consider two temporary perspectives: the former runs parallel with the enforcement of the newly invented directions aimed at transforming agriculture into a socialist one, while the latter benefits from hindsight and overlaps the “golden age” instituted by Nicolae Ceaușescu.

*The films shot from 1950 to 1962 (running parallel to the actual process of collectivization) are highly ideological in content, consonant with the Party directives they were subjected to. In “**Our Village**” (1950), „**Mitrea Cocor**” (1952), “**The Unfolding**” (1954), “**The Thirst**” (1960) and “**When Spring is hot**” (1961) are patterned on the toughness of the conflict between the kulaks and the peasants supported by the communist activists in order for them to take control of the land. The victory rests obviously with the latter, and the above mentioned films underline the satisfaction of the outcasts when justice is done.*

*After the final steps of collectivization, which was largely advertised in the spring of 1962, there were less ideological messages of the kind in films. Most new films focussed on the socialist organisation of agriculture taken from the USSR. This was the environment against which a series of scripts were created, referring to potential situations in the lives of rural community members. There were references to collectivization in films such as: “**The Treasure in the Old Ford**” (1964), “**The snowstorm**” (1973), “**Beyond the Sands**” (1973), “**The Prodigal Father**” (1974) and “**The Fox-Hunt**” (1980).*

*A second aspect worth mentioning relates to the literary background of the above-mentioned films. Most of them were inspired by writings more or less commissioned of the Party propaganda. The first temporal slot is well represented in this respect: the scripts of “**Mitrea Cocor**” and “**The Thirst**” are based on the homonymous novels by Mihail Sadoveanu and Titus Popovici, „**In our Village**” and „**The Unfolding**” is based on short-stories by Petru Dumitriu and Marin Preda. A similar situation occurred in films shot after the “successful” concluding of collectivization, with literary works as the source of films.*

*The third aspect refers to the actor performance at respective films. Along with some apparently sketchy scripts that do not require a great effort, there are some great performances by renowned actors of the domestic stage: Ilarion Ciobanu – with the part Mitru Moș in “**The Thirst**”; Ștefan Mihăilescu-Brăila (Prisac the kulak) and Ion Caramitru (Ion the farm hand) in “**The Treasure in the Old Ford**”; Toma Caragiu (Oaie the peasant) in „**The Prodigal Father**” and Mitică Popescu (Năiță) in “**The Fox Hunt**”.*

Keywords: *contemporary history of Romania, the evolution of Romanian communism, the socialist transformation of agriculture, the Romanian film in the communist regime, agrarian topics in the Romanian film.*

Un eveniment esențial pentru destinul României postbelice l-a constituit formarea, în 6 martie 1945, a guvernului de largă concentrare democratică condus de dr. Petru Groza. El a deschis – practic – calea înfăptuirilor până la capăt a transformărilor cu caracter burghezo-democratic și a trecerii la revoluția socialistă. La mai puțin de trei săptămâni s-a legiferat reforma agrară, cea care a

* Conferențiar univ., dr., Universitatea “Lucian Blaga”, Sibiu

condus la exproprierea a aproximativ 1,5 milioane de hectare și la împrăștierea a circa 900.000 de familii țărănești.¹

Acesta a fost punctul de plecare pentru ceea ce a însemnat, patru ani mai târziu, colectivizarea agriculturii după modelul sovietic. Decretarea noii formule de organizare din mediul rural a fost pregătită printr-o măsură democratică ce viza plata impozitului agrar. În 14 iulie 1949 s-a decis scutirea completă a țăranimii cu gospodării mici de plata acestui impozit, respectiv reducerea semnificativă a cuantumului pentru țăranimea cu gospodării mijlocii. Odată terenul pregătit prin această manevră a guvernanților, a urmat introducerea efectivă a modelului de întovărășire agricolă. La doar 10 zile distanță, ziarul „Scânteia” anunța mărețul eveniment al înființării primelor cinci gospodării agricole colective din R.P.R., o „zi de răscruce pentru țăranimea muncitoare din țara noastră”. Prin acest gest simbolic se inaugura procesul complex și dureros de transformare a satului românesc în conformitate cu politica elaborată și aplicată de comuniști. Printre cele cinci gospodării s-a numărat și cea intitulată „Zorile”, din comuna Turnișor, teritoriu suburban al orașului Sibiu. Așa cum afirma Romulus Rusan, directorul Centrului Internațional de Studii asupra Comunismului, primele gospodării colective au fost făcute în localitățile părăsite de către sașii deportați în timpul războiului. Cazul mai sus menționat este edificator în acest sens.²

În ciuda campaniei aprige pentru colectivizare, până la sfârșitul anului 1949 nu se înființaseră decât 56 de gospodării agricole, motiv pentru care s-a decis intensificarea muncii ideologice de lămurire din „teren” (prin intermediul activiștilor și îndrumătorilor raionali) și din mijloacele mass-media ale timpului: presa de partid, radiodifuziunea, cinematografia și expozițiile de artă plastică. Aici intră în scenă și producția de filme care se raportează la cele două momente decisive din derularea acestui program de perspectivă lungă: reforma agrară din martie 1945 și aplicarea hotărârilor privind colectivizarea.

Un prim aspect care trebuie luat în considerare se referă la modul concret în care a fost privit acest proces istoric care a acompaniat consolidarea comunismului în țara noastră. Din această perspectivă avem de a face cu două spații temporale care intră în discuție: primul dintre acestea „însoțește” procesul de aplicare a noilor directive de transformare socialistă a agriculturii, cel de-al doilea beneficiază de distanțarea în timp și se suprapune „epocii de aur” instaurate de către Nicolae Ceaușescu. Analizele aplicate pe care le-am propus de-a lungul lucrării beneficiază de un „subsol” extrem de bogat, deoarece am vrut să surprindem – și pe această cale – modul în care au fost receptate produsele filmice aflate în discuție de către critica de specialitate. Tocmai de aceea, pentru o mai completă înțelegere a derulării „evenimentelor” privite din perspectiva comentatorului, am făcut apel la cele trei lucrări luate ca puncte de reper istoriografic. Din lectura „in extenso” a textelor referitoare la fiecare film în parte va rezulta, cel puțin pentru cititorul atent, o imagine mult mai cuprinzătoare asupra calității demersului exegetic autohton, se vor detașa filiațiile și împrumuturile interpretative operate într-un interval editorial cvasisincronizat (2003-2005), se vor deschide noi perspective de înțelegere a dimensiunilor exacte

¹ Constantin C. Giurescu (coord.), *Istoria României în date*, București, 1972, p. 388.

² Vezi articolul intitulat „Colectivizarea a ucis satul românesc” în *Adevărul*, nr. 5842/30 aprilie, 2009, p 16-17.

ale derulării și receptării imagologice ale procesului de colectivizare în România comunistă.

Peliculele din anii 1950-1962 (consonante cu derularea efectivă a colectivizării) au un puternic conținut ideologic, confirmând comanda de partid căreia i se supun. „**În sat la noi**” (1950), „**Mitrea Cocor**” (1952), „**Desfășurarea**” (1954), „**Setea**” (1960) și „**Când primăvara e fierbinte**” (1961) sunt construite pe o schemă menită să evidențieze duritatea conflictului dintre chiaburi și țărani sprijiniți de activiștii comuniști pentru preluarea controlului asupra pământului. Evident, victoria aparține celor din urmă, iar filmele menționate subliniază satisfacția trăită de către cei marginalizați - de către exploatatorii nemiloși - atunci când se face dreptate.

Dintre peliculele mai sus amintite, unele se desfășoară pe fundalul sfârșitului de război și au impact direct asupra ideii de revendicare a pământului de către țărani lucrători comună - până la un punct și păstrând cuvenitele proporții - cu ceea ce s-a petrecut după constituirea României Mari. „**Mitrea Cocor**”,³ celebrul roman al lui Mihail Sadoveanu editat în anul 1949 și ecranizat după trei ani, aducea în prim-plan figura emblematică a unui țaran angajat ca argat la boierul Cristea din Malu Surpat, un sat sărac din Bărăgan. Trimis pe frontul sovietic, acolo unde cade prizonier, Mitrea urmează un program de învățământ ideologic și revine în țară ca membru al diviziei de panduri „Tudor Vladimirescu”. Beneficiind de experiența acumulată, el se întoarce în satul natal și se plasează în fruntea celor care luptă pentru înfăptuirea reformei agrare. Comanda de partid la care a răspuns cu promptitudine scriitorul este exacerbată în finalul apoteotic al romanului și al ecranizării acestuia: țărani își împart moșia boierului Cristea, punându-l pe acesta și pe primar (instrumentul dominației ilegale în localitate) să tragă în jug la plugul ce ară pământul. Indubitabil, acesta este un prim și mare pas spre mult dorita colectivizare...

³ Tudor Caranfil, *Dicționar de filme românești*, ed. II, București, 2003, p. 136: „După ce a argățit șapte ani, până ce a fost luat în armată, Mitrea se întoarce la Malu' Surpat, sat sărac la margine de Bărăgan, stăpânit de boierul Cristea Trei-Nasuri. În prizonierat, el a devenit „pandur” voluntar și revine printre ai săi, gata să înfăptuiască reforma agrară. *Din prima parte a filmului, până la plecarea pe front, mai puțin tributară politic, de reținut secvențele vieții „de batjocură” din armată, decorul semnat de Liviu Ciulei și partitura muzicală a lui Sabin Drăgoi, viu colorată de un folclorism pastoral. Greu suportabil teatralismul unor actori*”; Grid Modorcea, *Dicționarul filmului românesc de ficțiune*, București, 2004, p. 76-77: „Film politic. Mitrea, un copil orfan, este angajat ca argat la boierul Cristea „Trei Nasuri” din Malu Surpat, sat sărac din Bărăgan. Timp de șapte ani, el slugărește din greu pe moșia acestui boier hapsân. Ajuns la vârsta recrutării, Mitrea este trimis pe frontul antisovietic, unde cade prizonier. În lagăr, urmează un program de învățământ ideologic, iar când scapă, se înrolează în divizia de panduri „Tudor Vladimirescu”, cu care revine în țară, luptând împotriva nemților. După război, el se întoarce în satul natal, căsătorindu-se cu o fată din sat pe care o iubea de mult. Cu experiența pe care o are acum, Mitrea va fi în fruntea celor care luptă pentru înfăptuirea reformei agrare. El are și pentru ce lupta, pentru familia lui, mai ales că soția sa așteaptă un copil. Într-un final apoteotic, țărani își vor împărți pământul, înjugându-l la plug pe boier și pe primar, în timp ce Mitrea își ridică băiețelul care s-a născut spre soare”; B.T.Râpeanu, *Filmat în România*, vol. I 1911-1969, București, 2004, p. 68-69: „Dramă socială, film realizat după toate schemele propagandistice ale timpului, pus sub autoritatea literară a lui M. Sadoveanu (romanul omonim), cu acțiunea plasată în perioada imediat anterioară celui de-al doilea război mondial și imediat după terminarea acestuia: fostul argat boieresc Mitrea Cocor revine, după experiența războiului și prizonieratului în URSS, în satul natal Malul Surpat, punându-se în fruntea obștii care realizează reforma agrară din 1945”.

Romanul „**Setea**”,⁴ transpus filmic în anul 1960 de către regizorul Mircea Drăgan, pleacă de la momentul decretării reformei agrare din martie 1945. Mitru Moț este tot un țăran sărac ce revine de pe front în satul său natal, Deleni. Conflictul se poartă cu temutul baron Papp, cu chiaburul Picu și cu oamenii legionarului Baniciu. Entuziasmul pe care-l probează protagonistul povestirii atrage după sine intervenția comuniștilor, ce doresc ca lucrurile să se facă organizat (transparent), respectiv riposta celor ce urmează să fie deposezați de proprietatea asupra pământului. Confruntarea armată cu oamenii legionarului Baniciu se încheie cu victoria comuniștilor demonstrând veridicitatea crezului acestora și probând puterea de sacrificiu pentru o cauză nobilă.

„**Când primăvara e fierbinte**”⁵ este un film construit după același scenariu: doi ostași se întorc de pe front (de această dată doar într-o permisie) în primăvara

⁴ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 196: „Mitru Moț, soldat demobilizat, revine în sat. Chiaburul Ursu, tatăl Ulianei pe care Mitru o iubește tainic, îi dă de lucru, dar Mitru, care nu mai vrea să fie slugă, organizează împreună cu muncitorul Ardeleanu împărțirea moșiei. Baronul îl ucide pe Ardeleanu, dar setea de pământ a foștilor argați nu mai poate fi potolită cu plumbi. *Primul nostru lungmetraj în „Cinemascope”. O bună construcție dramatică anunță în Titus Popovici (autor al romanului omonim) pe cel mai important dramaturg al filmului românesc. Vigoarea epică și savoarea dialectală, pregnanța portretelor și smerenia regizorului debutant față de scenariu fac din Setea o reușită*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, pp. 107-108: „Dramă. Martie 1945. Comuniștii îi cheamă pe țăranii la luptă împotriva moșierilor și a slugilor lor, care vor să împiedice reforma agrară. În această agitație, Mitru Moț, țăran sărac, întors de pe front în satul lui natal, Deleni, se gândește la trecutul său de slugă la chiaburul Gavrilă, de a cărui față fusese îndrăgostit și cu care avea un copil tănuit, sau la mitingul în care un comunist ce le vorbise despre împărțirea pământului a fost ucis de un legionar. Mitru simte că acum se naște o nouă viață, dar încă nu știe ce trebuie să facă. La târg, țăranii vorbesc de împărțirea pământurilor temutului baron Papp, dar legionarul baniciu, chiaburul Picu și oamenii lor pun la cale o provocare. Țăranii se strâng însă în jurul comunistului Ardeleanu, care îi cheamă să-l gonească pe pretorul fascist. Lui Mitru, care se afla și el printre țăranii, îi vine o idee: se întoarce în sat, se îmbracă în haine de sărbătoare, se duce la primărie și îl alungă pe Sofronie, primarul urât de toți, și se declară noul primar. Ardeleanu însă, când vine la Deleni, îi zice că a făcut o greșală politică, fiindcă nu a fost ales de mase, și-i dă o sarcină grea, numindu-l președintele comisiei de împroprietărire. Are loc o înfruntare cu baronul Papp, pe care Mitru îl face de răs în fața tuturor. Atunci baronul îi trimite pe moșii care lucrau pe pământurile lui să-i căsăpească pe țăranii din Deleni. Dar Mitru îi câștigă de partea sa, înscriindu-i pe lista de împroprietărire. Atunci intervin Baniciu și banda sa și îiucid mișelește pe Ardeleanu și Petre, prietenul lui Mitru, acesta aflându-se în acest timp la Gavrilă să-i ceară mâna Iulianei. Țăranii, înfrunți cu Mitru, vor porni să-i prindă pe bandiți. Într-o luptă crâncenă, Mitru îl omoară pe Ezechil, fiul lui Gavrilă. La căpătâiul lui Ardeleanu, Mitru se identifică cu idealurile comuniste. Și în timp ce Iuliana părăsește satul, el privește imensele întinderi de pământ, scrutându-le parcă viitorul”; Bujor T. Râpeanu, *op.cit.*, p. 100: „Frescă socială și politică a satului ardelenesc în anul 1945, anul reformei agrare inițiate de comuniști, dar și momentul prăbușirii unor structuri arhaice de clan, strând condiționate de tipul de proprietate tradițional. Conflictul violent implică forțe variate: țăranii și muncitori comuniști, aristocrație rurală, chiaburimea satelor, aparatul de stat dslocat din funcții, bande legionare de teroriști, dar și un cuplu amoros. Ecranizare după romanul „Setea” de Titus Popovici”.

⁵ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 42: „Doi ostași, aflați într-o permisie de două zile în satul natal, sprijină inflăcărați împărțirea pământurilor boierești în 1945. În focul acestei lupte, Tică (*Maștei*) își plătește îndrăzneala cu viața. *Unul dintre cele mai reușite filme sătești ale cinematografului românesc. Precumpănește în el nu propaganda, ci arderea pasiunilor umane, poezia pătrunzătoare, adevărul comportamentelor și relațiilor. „Ce vânt bate, fraților, ce vânt!” – leitmotivul unui personaj, e expresia concentrată a atmosferei întregului film*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, pp. 109-110: „Dramă. Primăvara anului 1945. Ostașii Grigore și Tică de întorc de pe front, într-o permisie de două zile, în satul natal Hotarele. Grigore așteaptă cu nerăbdare întâlnirea cu Ana, fata pe care o iubește pătimaș.

anului 1945 și ajung exact în miezul evenimentelor declanșate de aplicarea reformei agrare în satul Hotarele. Totul se complică din cauza unei povești de dragoste, unul dintre ostași – Grigore – căutând să-și regleze conturile cu actualul primar, Onofrei, cel care i-a luat de soție iubita. Celălalt soldat, Tică, intră cu plugul împodobit cu steagul roșu în pământul moșierului pentru a da un exemplu celorlalți țărani, dar este împușcat de către primar. Acesta este semnul ce declanșează reacția vehementă a țăranilor și muncitorilor comuniști ce trec la aplicarea reformei agrare și la pedepsirea exemplară a criminalului.

Colectivizarea este reflectată efectiv în peliculele „**În sat la noi**” (1950) și „**Desfășurarea**” (1954). Ambele pleacă de la texte literare mai puțin extinse, respectiv nuvele, ce aparțin unor scriitori aflați la început de drum: Petru Dumitriu cu „*Noaptea de iunie*” (în primul caz citat) și Marin Preda (în cel de-al doilea). „**În sat la noi**”⁶ se situează printre primele producții ale noii cinematografii naționalizate în anul 1948. El reprezintă o luare de atitudine fermă față de dificultățile întâmpinate de autorități în derularea procesului de transformare socialistă a agriculturii. În satul Măgura, chiaburul Scăpău și

Spre surpriza lui însă, el își vede numele pe troița ridicată de primarul Onofrei în amintirea celor căzuți pe front. Apoi află că Ana s-a căsătorit cu Onofrei. Cum a putut s-o facă? Doar îi jurase credință. Bujor, unul din muncitorii comuniști veniți de la oraș, le spune țăranilor că trebuie să se unească și să ia pământul de la moșieri. Dar Onofrei amenință cu jandarmii. Tică scoate din hambar plugul vechi, ruginit, și-l duce lui Bujor, să-l repare. Ana înțelege acum că Onofrei a mințit-o, că l-a dat mort pe Grigore, dar Grigore trăiește și spune că i-a și scris. Grigore se duce la Onofrei și găsește în sertarul lui toate scrisorile pe care i le trimisese Anei. Pumnii lui lovesc cu furie obrazul celui care i-a furat fericirea. Ana îl părăsește pe Onofrei, care pune jandarmii să-l aresteze pe grigore. Dar țăranii, împreună cu Bujor, se duc la jandarmerie și-l eliberează. În zori, cu plugul împodobit cu steagul roșu, Tică intră în pământul moșierului, care i-a înrobit părinții și strămoșii. Onofrei prinde de veste și-l răpune cu gloanțe. Calul lui Tică se întoarce în sat, trăgând plugul după el. Ca la un semnal, țăranii și muncitorii comuniști bagă plugul în pământul boierului. Brazdele scriu noua istorie a satului Hotarele”; Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, p. 96: „Dramă social-politică: în primăvara anului 1945, o dată cu sfârșitul războiului, doi militari sosiți pentru o scurtă permisie în satul natal se implică în acțiunea de împărțire a pământurilor și de alungare a moșierilor, în instalarea noilor autorități locale, dar și în problemele de ordin etic ale obștii”.

⁶ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 109: „Văduva Maria, moș Lepădat, răsculat din 1907 și Mihăilă, argatul chiaburului, vor să înființeze, și la ei în sat, „colectivă”. Alți țărani, ca Pantelimon, gata să-și dea și fata după fiul bogatului, șovăie sub influența viperelor chiaburești. Luptând pentru dragostea sa, Mihăilă pentru „colectivă” se bate. *Același pretext, al îmbinării dintre politic și dragoste, a stat și la baza filmului maghiar Călușeii. Numai că în timp ce, acolo, schema politică era vitalizată prin momente de adevăr și psihologie, în filmul nostru e exprimată banal, maniheist și schematic. De reținut apariția lui Ciulei-actorul, în primul din seria personajelor sale pervertite moral și politic, tip pe care-l va desăvârși în Facerea lumii*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 76: „Dramă. În satul Măgura, chiaburul Scăpău și oamniul lui se opun colectivizării și recurg la tot felul de mijloace de intimidare. Chiaburul îl atrage de partea sa și pe țăranul Pantelimon, care dorește să-și mărite fiica, Leana, cu Dumitru, fiul lui Scăpău. Dar Leana îl iubește pe Mihăilă, fostul argat al lui Scăpău, care, împreună cu moș Lepădat, fost răsculat la 1907, cu Maria, văduvă de război, și cu alți țărani săraci, susține noul mers al istoriei, convingându-i pe oameni să intre în colectiv. Pantelimon rămâne în continuare șovăielnic. Dar după ce Dumitru îl va ucide pe moș Lepădat, Pantelimon va trece și el de partea colectivei și va consimți la căsătoria fiicei lui cu Mihăilă”; Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, pp. 66-67: „Dramă rurală (optimistă, „de actualitate”): conduși de către comuniști pe calea lichidării exploatarii la sate și cooperativizării, țăranii săraci și mijlocași demască uneltirile chiaburilor și ale cozilor de topor, îi pedepsesc pe cei care, în lupta de clasă, nu se dau înapoi nici chiar de la crimă. Primul film despre colectivizarea agriculturii. Ecranizare după proza din volumul „Noaptea de iunie” de Petru Dumitriu, contractată cu autorul în ianuarie 1950”.

oamenii acestuia se opun colectivizării și recurg la tot felul de mijloace de intimidare. În centrul atenției se situează țăranul Pantelimon, un personaj șovăielnic în fața evenimentelor revoluționare pe care le trăiește țara, dispus să colaboreze cu chiaburul pentru a-și mărita fiica cu fiul acestuia. Ea îl iubește însă pe Mihăilă, fostul argat al chiaburului, un tânăr convins de necesitate aplicării politicii partidului. Conflictul ce se naște de aici, ideologic și sentimental, conduce la confruntare armată și la uciderea unuia dintre bătrânii satului. Acest lucru are menirea să-i limpezească gândurile lui Pantelimon, care trece de partea colectivei și totul se încheie cu nunta celor doi tineri ce se iubesc.

„**Desfășurarea**”⁷ pleacă de la premisa îndeplinirii condițiilor pentru înființarea unei colective. Ilie Barbu (rol interpretat de regretatul Colea Răutu) se află în fruntea grupului ce dorește să-i înlăture pe chiaburii satului. Confruntarea cu aceștia este una extrem de tensionată, de vreme ce chiaburii și-au infiltrat cozile de topor în conducerea comunei și fac tot posibilul să distrugă colectiva nou înființată. Manevrele lor culminează cu încercarea de asasinare a lui Ilie Barbu, dar vor fi demascați și pedepsiți exemplar, iar toată lumea se va înscrie – cu bucurie – în noua formă de organizare colectivă. Această formulă pozitivă de prezentare a lucrurilor, ce apelează la caractere puternice și la happy-end-uri, se inspiră tot din modelele sovietice. Confruntarea cu inamicul trebuie să fie una dură și să atragă după sine existența victimelor, fapt ce are menirea să sublinieze – o dată în plus – justetea cauzei pentru care luptă comuniștii.

O excepție notabilă de la tonul militant al peliculelor din această primă perioadă de abordare a procesului de transformare socialistă a agriculturii, atunci când drama părea unica formulă ca modalitate de tratare accesibilă cineaștilor noștri, se produce în anul 1957. „Breșa” intervenită într-un moment de relaxare ideologică față de puternicul vecin de la est se datora regizorului Gheorghe Turcu, cel care primise permisiunea forurilor de resort ca să ecranizeze o piesă de teatru⁸ cu puternice efecte satirice, care atingea tocmai problema „mersului colectivizării” într-o mică comunitate rurală ardeleană. Plecând de la textul scriitorului Sütö András (cel care semna și coscenariul producției), filmul intitulat „**O mică**

⁷ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 64: “Ilie Barbu, care a trudit din greu pe moșie, vede în „colectivă” drumul spre fericire. Degeaba se împotrivesc chiaburii! Planurile lor otrăvite vor fi dejucate. *Încă unul dintre miracolele artei: propaganda prescrisă se transformă în vibrant adevăr uman, în primul rând datorită scenariului (Marin Preda și Paul Călinescu) sobru și viguros. Autenticitatea austeră a lui Răutu, cu privire când tăioasă, când vicleană, are o economie de mijloace și o forță expresivă pe care numai un rol mare i-o putea oferi. Debuturi cinematografice pentru Ștefan Ciobotărașu (la 44 de ani), Colea Răutu și Ernest Maftei și „cântec de lebedă” pentru compozitorul Ion Dumitrescu după un deceniu de investigare a valențelor muzicii de film. Secvență rapel: evlavie cu care încalță Ilie prima sa pereche de bocanci din viață!”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 80: „Dramă. Ilie Barbu și alți țărani ca el, care au trudit din greu pe moșia boierilor din sat, doresc să înființeze „o colectivă”. Dar chiaburii satului, temându-se pentru propria existență, încearcă să le zădărnicească planul, infiltrându-se în conducerea comunei și punând bețe în roate coperativei agricole de producție, de curând înființată. Manevrele lor culminează cu încercarea de a-l ucide pe Ilie Barbu, dar până la urmă vor fi demascați”; Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, pp. 72-73: „Dramă socială, cu acțiunea plasată în mediul rural: 1951 – comuna Udupu, în zilele constituirii cooperativei agricole de producție; intrigile chiaburilor și ale uneltelor lor sunt zădărnice de către obștea țăranilor conduși de activiștii de partid. Ecranizare după nuvela „Desfășurarea” de Marin Preda”.*

⁸ Cel puțin asta rezultă din parcurgerea textului dicționarului editat de către Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 89, în vreme ce Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, p. 85 vorbește despre povestirea „Cazul Lakatos”!

întâmplare!...⁹ prezenta peripețiile prin care trece țăranul András Lakatos (personaj interpretat de către actorul Marcel Anghelescu) în încercarea de a se descurca pe cont propriu, fără a ține cont de existența cooperativei agricole din localitate. Punctul de maxim interes al acțiunii este concentrat asupra inspecției unui birocrat înrăit de la raion, pe numele său Patkos, cel care se confruntă cu inventivul nostru personaj rural și care va fi demascat pentru numeroasele sale abuzuri. De data aceasta nu se mai respectă „rețeta” de mare succes a conflictului dihotomic dintre țăranii ajutați de comuniști și forțele retrograde ale chiburimii și moșierimii, ci se apelează la „solidaritatea” frățescă dintre colectivști și unul dintre colegii lor vremelnici „rătăcit” de cauza întregii țări, structură ce conlucrează și se opune cu brio unui personaj cu vederi depășite, care s-a strecurat în structurile de conducere raionale. Vigilența revoluționară se vădește o armă de calibru superior în detectarea și pedepsirea exemplară a unui individ oportunist, ce prezintă toate „calitățile” carieristului de profesie.

După încheierea efectivă a colectivizării, mult mediatizată în primăvara anului 1962, asistăm la un proces de relaxare a trimiterilor ideologice cu adresă cinematografică la amintitul proces istoric. Majoritatea producțiilor au ca fundal formele de organizare socialistă ale agriculturii importate din U.R.S.S., în acest mediu derulându-se o serie de „scenarii” cu referință la posibile situații de viață ale membrilor colectivităților rurale. Trimiteri efective la procesul de colectivizare întâlnim doar în peliculele: **„Comoara din Vadul Vechi”** (1964), **„Vifornița”** (1973), **„Dincolo de nisipuri”** (1973), **„Tatăl risipitor”** (1974) și **„Vânătoarea de vulpi”** (1980).

Filmul lui Victor Iliu pleacă de la nuvela *„La răzeși”*, scrisă și adaptată pentru ecran de Valeriu M. Galan. **„Comoara din Vadul Vechi”**¹⁰ este amplasată

⁹ Tudor Caranfil, **op.cit.**, p. 147-148: „Povestea unui țăran calic, meșter-drege-tot, care cumpără, pe două rațe, un fierăstrău mecanic de la fostul morar al satului ce abia aștepta să-i transfere celuilalt „chiaburia”. *Comedie caustică de moravuri pornind de la un text de Sütő András, cu aparență inocentă, dar cu un dinte ascuțit împotriva dogmatismului. Libretul propune un captivant duel de mentalități, iar scenografia imaginează, sub pretextul batozei, o irezistibilă jucărie cINETICĂ. Creație de vârf pentru Anghelescu*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 89-90: „Comedie. Într-o zi, András, eroul filmului, un țăran priceput la toate, dar sărac, crede că i-a ieșit norocul în cale: chiaburul Kadi îi vinde pe două rațe un circular stricat, pe care îl pune pe roate și speră că, ajutat de nevasta și copiii săi, va scăpa de necazuri, tăind lemne la oamenii din sat. Numai că, la prima încercare, rabla motorizată se strică de tot. Pe desupra, ca proprietar al „rablei cu patru cai putere”, el trebuie să plătească impozite la stat. Acum, András nu știe ce să facă să scape de blestemata mașină. În culmea disperării, el cere să i se naționalizeze mașina. Dar așa ceva nu e cu putință. În cele din urmă, colectivștii, care țin la acest om harnic, dar ghinionist, îl primesc în gospodăria colectivă cu mașină cu tot. András își repară din nou circularul, care merge, începe să facă minuni și viața lui să prospere. Numai că...vine în inspecție Patkos, un birocrat înrăit, cu care András avusese cândva un conflict, care hotărăște ca András să fie dat afară din gospodărie ca „element străin”. Mânia lui András îl împinge spre un gest necugetat. Îl salvează însă lașitatea lui Patkos și colectivștii, care îi sar în ajutor, demascându-l pe birocratul raional pentru abuzurile sale”; Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, p. 85: „Comedie satirică: portret colectiv al unui sat ardelean din vremea colectivizării, în care pasiunea pentru tehnică, candoarea socială și intransigența eroului se confruntă atât cu bunăvoința generală, minată de conformism, a colectivității, cât și cu agresivitatea stupidă și de rea credință a birocraților. Ecranizare după povestirea „Cazul Lakatos” de Sütő András, concepută inițial ca un scurtmetraj”.

¹⁰ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 52-53: „În 1946, an de secetă, foamete și inflație, Prisac se întoarce la Vadul Vechi împreună cu argatul său, Ion, decis să se chivernisească rapid. Lada plină de semințe pe care a adus-o îi face pe săteni să creadă că e deținătorul unei comori ascunse. Doar dragostea

în anul 1946, an de secetă, foame și inflație. Chiaburul Prisac (excelent interpretat de Șteafan Mihăilescu-Brăila) se întoarce în satul natal însoțit de tânărul său argat Ion decis să profite de neștiința oamenilor. În buna tradiție a unui Emile Zola, spre exemplu, Galan evocă un caz patologic al setei de înavuțire pe fundalul unui mediu compromis de vitregia naturii. Dorința nebună de putere și bani a lui Prisac îl conduce până la ultimele consecințe: atunci când vitele ajung la capătul puterilor, se înhamă la plug și-și obligă și argatul să facă același lucru. Pământul bolovănos și sterp nu produce aproape nimic, iar oamenii se împrumută de la chiabur pentru a supraviețui. Confruntarea dintre chiabur și argat este un substitut al disputei perpetue dintre vechi și nou, dintre tradiție și progres. Argatul Ion (interpretat de Ion Caramitru, aflat la debutul său cinematografic) apelează la ajutorul comuniștilor pentru a scăpa satul de dominația dementă a chiaburului Prisac.

Relaxarea ideologică înregistrată în cazul peliculei-cult „**Puterea și adevărul**”(1971, regia: Manole Marcus, scenariul: Titus Popovici) își găsește pandantul rural în filmul „**Vifornița**”¹¹ (1973, regia: Mircea Moldovan, scenariul:

pentru Anița îl ține pe Ion alături de un stăpân atât de hapsân, care strivește cai și oameni, în setea-i de înavuțire. *După un scenariu de V.Em.Galan, o baladă despre lăcomie și dezumanizare, plantată într-un insolit peisaj selenar. Secvența rapel: aratul în care Prisac și Ion se înhamă la plug, în locul vitelor deșelate, moment în care nebunia latentă ce domină întregul film răbufnește la suprafață. Secvența e atât de diferită de stilul așezat și clasic al lui Iliu, propriu ansamblului general al filmului, încât îl suspectez pe Lucian Pintilie, asistent al regizorului, că îi e adevăratul autor*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 135: „Dramă. În 1946, an de secetă, de foamete și inflație, Prisac se întoarce în satul natal Vadul Vechi, împreună cu argatul său, Ion, hotărât să profite de deruta și neștiința oamenilor. A adus cu el o ladă cu semințe, care îi face pe săteni să creadă că are o comoară ascunsă. Doar dragostea pentru Anița, fata lui Prisac, îl leagă pe Ion de un stăpân hapsân, care, în setea lui nebună de înavuțire, strivește cai și oameni. Lăcomia lui Prisac e atât de mare încât atunci când vitele ajung la capătul puterii, se înhamă la plug și îl obligă și pe Ion s-o facă. Până la umră însă Ion, cu ajutorul comuniștilor, va scăpa satul de dominația chiaburului”; Bujor T. Râpeanu, *op.cit.*, p. 115: „Dramă socială cu dezvoltări spre fabulos și fantast, derulată în mediul rural al anilor de secetă 1945-1947: într-un sat sărac din Moldova înfometată, unde obsesia delirantă de înavuțire a personajului central, gesturile sale inumane, declanșează reacția comunității, care îl alungă. Filmul este un lung flash-back. Ecranizare după nuvela „La răzeși” de V.Em.Galan”.

¹¹ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 231 : „Un învățător comunist e acuzat că ar crea dificultăți „bunului mers al socializării agriculturii”...”*Vifornița este în oameni, în întâmplările aceluia timp” afirmă istoricul de film Călin Căliman. Într-un fel, acest story de Petre Sălcudeanu (Premiul ACIN) este elocvent pentru studiul metodelor cooperativizării satului românesc*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 225-226: „Film politic. Ștefu Varlam este demis dintr-o funcție pentru unele greșeli comise și trimis într-un sat, ca simplu activist, pentru a organiza colectivizarea. Acum trebuie să ducă la îndeplinire, concret, dispozițiile pe care le dăduse odinioară. Realitatea se dovedește a fi diferită față de ce credea el în birou. Prietenul său, Adam, numit instructor raional în acest sat, încearcă să grăbească procesul de colectivizare, uzând de unele presiuni, care stârnesc conflicte. Ștefu se opune ferm acestor metode, înfruntându-l, el pledând pentru ideea că oamenii trebuie să aleagă de bună voie. În acest sens, într-o zi îi convoacă pe săteni, dându-le posibilitatea celor ce for să se retragă din colectiv, s-o facă în mod public. Dar marea majoritate își mențin hotărârea. Astfel se curmă toate suspiciunile, iar Ștefu își recâștigă prestigiul și autoritatea morală printre oameni”; Bujor T. Râpeanu, *Filmul în România*, vol.II, 2005, p. 76-77: „Dramă psihologică, pe fondul unui conflict de natură politică. Într-un sat transilvănean al anului 1959, în plină campanie de colectivizare, fostul secretar al unui comitet raional de partid, sancționat pentru „aplicarea unor metode incompatibile cu acțiunea de colectivizare” (în momentul în care acestea fuseseră deja dezavuate – conjunctural – de conducerea superioară de partid), este trimis să lucreze în chiar comuna un de se folosiseră – ca urmare a indicațiilor sale – asemenea metode. Judecata aspră a

Petre Sălcudeanu). Plecând de la premisele - acceptate de către conducerea centrală de partid și stat a timpului - că, în timpul derulării procesului de colectivizare s-au produs o serie de abuzuri, se încearcă o regândire a acelor vremuri în cuprinsul unei drame psihologice bine construite și jucate. Acțiunea se petrece în anul 1959, iar disputa principală se poartă între doi activiști de partid, prieteni buni în particular dar adepți ai unor direcții diferite de rezolvare a problemei puse în discuție. Pentru ca totul să aibă mai multă greutate, se pleacă de la ideea că tovarășul Ștefu Varlam (rol interpretat de către Silviu Stănculescu) - activistul retrogradat de la comitetul raional de partid și trimis la „munca de jos” - trebuie să rezolve problemele apărute în comuna unde le aplicase, la modul rigid, atunci când fusese la putere. În contact cu realitățile de la fața locului, fiind aspru criticat de mama și de fiul său (devenit, culmea ironiei!, student la Agronomie), și trebuind să-l apere pe bătrânul învățător Dobrotă (Ernest Maftei), izgonit în mod abuziv din localitate pentru „prejudiciile aduse procesului firesc de colectivizare”, el își recunoaște greșelile comise cu ani în urmă și aderă la ideea consultării țăranilor pentru apartenența la colectivă. Celălalt instructor raional, Adam (Ion Besoiu), este convins că numai „colectivizarea forțată” va aduce rezultatele scontate de conducerea de partid. Ștefu Varlam își demonstrează suplețea (care începea să fie apanajul „omului nou”, a comunistului de nădejde, multilateral dezvoltat din anii '70) în ceea ce privește îndeplinirea sarcinilor trasate de conducerea ierarhică, reușește să se apropie de oameni și să-i convingă să urmeze de bună voie calea transformării socialiste a agriculturii obținând o victorie de prestigiu în fața colegului său depășit de evenimente, din cauza dogmatismului său ideologic. **„Dincolo de nisipuri”**¹² și **„Tatăl risipitor”** se

fiului său și a mamei sale, și mai ales a sătenilor, care refuză „colectivizarea forțată”, îl fac să respingă repetarea vechilor greșeli, chiar dacă acestea au ca susținător în prezent un alt activist, dogmatic și abuziv”.

¹² Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 66-67: „Obsedat peste ani de sfârșitul tatălui său împușcat de jandarmi, Ion se întoarce în satul natal de la Dunăre, să reconstituie adevărul. Pentru Mira și Antonin Liehm, autorii americani ai monografiei „Eastern European Cinema” „Nisipurile” lui Gabrea reprezintă „filmul românesc cel mai impresionant al anilor '70”. Pentru autorul lucrării de față e numai o construcție barocă de „atracții” în diferite maniere plastice, sugerate de teme superbului roman al lui Fănuș Neagu „Îngerul a strigat”: bobotează cu recompensă în iertare, tratată de autorul imaginii, Dinu Tănase, în frescă bruegeliană; călărășii care dau târcoale grupului ca în **Sărmanii flăcăi** de Miklós Jancsó; o năvală a acareturilor ca în **Cimarron**; boieri care se dau drept pomanagii vin, în cortegiu bergmanian, ca în **A șaptea pecete**. Comentariul sentențios parazitează story-ul: Mergeau la Dobrogea să scape de sărăcie, dar nu era decât începutul unor dureri și mai mari” sau „Degeaba căuta Ion adevărul într-o lume de minciună și întuneric”. În tratarea lui Gabrea, portretele vii ale prozei devin muzeu cu figuri de ceară, fiecare siluetă făcându-și numărul pe rând. Doar ultimul episod, cel de „dincolo de nisipuri”, e mai coerent. Un lucru semnificativ azi, care explică marginalizarea subtilă a filmului, e redarea instaurării ordinii revoluționare de către răufăcătorii brutali care, zice un personaj, „mânjesc începutul erei noi”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 228-229: „Dramă. Câteva familii țărănești din Câmpia Dunării de Jos sunt strămutate de posesorul pământurilor, prințul Ipsilanti, undeva în Dobrogea. În drum spre Dobrogea, unul dintre ei, Neculai Mohreanu, bănuie doar că ar fi amestecat în niște turlburări sociale, este arestat și, încercând să fugă, jandarmii îl împușcă. Peste ani, obsedat ca de un blestem de moartea nedreaptă a tatălui său, fiul acestuia, Ion Mohreanu, decis să-l răzbune, se întoarce în satul de la Dunăre de unde plecaseră strămutații în urmă cu șapte ani. Aici întâlnește o lume confuză, cu oameni certați cu legea, iar Caramet și Che andrei îl amăgesc cu ușurință. Pentru a afla adevărul, Ion se angajează argat la Berechet, știind că între soția acestuia, Vetina, și tatăl său a existat o legătură. Dar vetinei îi este teamă să-i spună ce știe, iar fratele ei, un temut hoț de cai, implicat și

situează cam pe aceleași coordonate temporale și factice. Primul titlu menționat reprezintă adaptarea romanului „Îngerul a strigat”, datorat lui Fănuș Neagu, și se desfășoară într-un sat de la Dunăre. Personajul principal, Ion Mohreanu, este prins în derularea evenimentelor din primăvara anului 1945 pe pământurile prințului Ipsilanti. Dornic să-și răzbune tatăl ucis din cauza chiaburului Berechet, el se angajează argat la acesta și intră în legătură cu o lume de bandiți și traficanți specifică acestui mediu riveran. Refuzând să se alătore celor ce aplică reforma agrară, el ratează atât scopul pe care și l-a propus cât și puțința de a deveni un om mai bun. Angrenat în afacerile necinstite ale celor de „dincolo de nisipuri”, el va eșua în mod lamentabil și va fi ucis într-o confruntare cu tovarășii săi.

„**Tatăl risipitor**”¹³ pleacă de la un text scris de Eugen Barbu: romanul „*Oaie și ai săi*”. În mijlocul evenimentelor declanșate de aplicarea reformei agrare într-un sat de câmpie se găsește bătrânul țăran Oaie, un gospodar respectat de toți, care încearcă să-și țină familia unită. Un fiu i-a murit pe front, un altul s-a întors mutilat, unul dintre ei lucrează ca argat pe moșia Necșești, iar mezinul este

el în moartea lui Neculai Mohreanu, este ucis. Abia după moartea soțului ei, vetina îi mărturisește că a fost amenințată și silită să-și trădeze iubitul. În februarie 1945, prințul Ipsilanti fuge din țară, iar țăranii pornesc să-și împartă pământurile. Ion, îndrăgostit însă de Tița, fiica unui țăran bogat, rămâne să muncească la tatăl ei, refuzând să se alătore reformei agrare. Dar curând Tița se căsătorește cu un altul și Ion se refugiază „dincolo de nisipuri”, unde caramet și alții ca el îl târăsc în afaceri necinstite, care se vor termina tragic pentru Ion, repetând parcă, peste timp, moartea tatălui său”; Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, vol.II, 2005, p. 64-65: „Ecranizare după romanul „Îngerul a strigat” și nuvela „Dincolo de nisipuri” de Fănuș Neagu, structurat în patru părți și un epilog, astfel: „Noiembrie 1934 – Blestemul”, „Noiembrie 1941 – Trădarea”, „Februarie 1945 – Tița”, „Mai 1946 – Dincolo de nisipuri”, „1948 – Epilog”. Acțiunea plasată în anii 1934-1946 în mediul rural din zona Brăilei și în port, punctată de drame sociale și pasionale, al căror sfârșit implacabil nu poate fi evitat de eroi, nici chiar atunci când cred că se pot abstrage realității „dincolo de nisipuri”. Filmul „este drama născută din amărăciune și dintr-o iraționalitate anarhică, a unei conștiințe confuze, a cărei tresărire finală spre lumină se arată a fi prea târzie față de moartea grăbită să pună capăt unui prelungit șir de erori, a unui fel de a trăi potrivit istoriei” (cf. Florian Potra).

¹³ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 207-208. „Oaie și ai săi” se zbat pentru o familie unită. Un băiat i-a murit pe front, altul s-a întors mutilat, iar cel mai mic „s-a dat” cu comuniștii. „Hai, că a venit vremea să ne întemeiem!” decide el și mușcă cu plugul din moșia satului... *Adaptare după o nuvelă de Eugen Barbu, cu o distribuție de zile mari, dominată de Caragiu. Evenimentele vremii: trenurile foamei, seceta, intrarea țăranilor pe moșie, se repercutează, parcă, în privirea marelui actor. Dra mizanscena, deși foarte ambițioasă și amplă în figurație, nu ajută filmul!*”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 236. „Dramă. După insurecția armată de la 23 august 1944, într-un sat românesc de câmpie se dă lupta pentru pământurile moșierești. Se înfruntă familia moșierilor Necșești, care stăpânește de secole pământul din jur, de partea căreia se află notabilitățile satului, legate de vechea putere a Necșeștilor, și comuniștii din apropiatul nod de cale ferată Piatra și, alături de ei, țăranii. Bătrânul Oaie, țăran sărac, dar gospodar și respectat de toți, se zbate să-și țină familia unită. Un băiat i-a murit pe front, fiul cel mare, Marin, întors de pe front mutilat, se zbate să obțină aprobarea pentru un debit de tutun, fiul mijlociu preferă să lucreze pe moșia Necșești. Cel mai mic dintre băieți, Zamfir, s-a angajat la CFR și s-a alăturat acțiunii comuniștilor. Conflictele din casa bătrânului Oaie se amplifică o dată cu apariția unei tinere de care Zamfir este îndrăgostit. Cotitura care se petrece în viața țării se reflectă și în destinele individuale ale acestor personaje. Răsturnările dramatice de situații, pe parcursul cărora unul din fiii bătrânului oaie moare, culminează cu ocuparea pământurilor moșierești de către țărani”; Bujor T. Răpeanu, *op.cit.*, vol.II, 2005, p. 97-98: „Ecranizare după nuvela „Oaie și ai săi” de Eugen Barbu. Dramă socială ale cărei întâmplări se derulează în ultimele luni ale anului 1944, începutul anului 1945, în lumea satului românesc de câmpie, în care vechea administrație și exponenții aristocrației rurale înfruntă schimbările politice anunțate de „forțele democratice” și se opun reformei agrare”.

ceferist și s-a alăturat comuniștilor. Conflictul din casa bătrânului Oaie reflectă, simbolic, ceea ce se petrece în societatea românească aflată în plin proces de preluare a frâielor puterii de către comuniști. Răsturnările dramatice de situație culminează cu ocuparea pământurilor moșierești de către țărani. Se deschide, și în acest caz, drumul spre transformarea socialistă a agriculturii. Filmul lui Mircea Danieliuc, „**Vânătoarea de vulpi**”,¹⁴ reprezintă o ultimă analiză cinematografică a procesului de colectivizare, privit – de această dată – prin prisma unei scriituri nervoase (asigurate de către criticul și romancierul Dinu Săraru), căreia regizorul îi găsește echivalente vizuale pe măsură. O succesiune de flash-back-uri trasează procesul dificil și dureros prin care trec țărani dintr-un sat din sudul țării puși în fața unei situații aparent fără ieșire: fie colaborează cu factorii de răspundere implicați în colectivizare, fie au de suportat consecințele (bătăi, terorizarea familiilor, deportarea la Canal). Năiță (remarcabil interpretat de către Mitică Popescu) este personajul în jurul căruia se concentrează întreaga încărcătură ideatică a pelicului. Îndărătnicia probată de el se nutrește din suferințele îndurate de strămoșii săi pentru a-și păstra proprietatea asupra pământului, singur bun neperisabil pentru locuitorii satului. Stratagemile la care apelează pentru a înșela vigilența activistului raional își află corespondența literară în eroii ideomatici ai scriitorilor realiști ardeleni, ce surprindeau – atât de exact și de viu – situația clasei sociale rurale la începutul secolului al XX-lea. Totul se dovedește însă de prisos, iar filmul se încheie – peremptoriu pentru excesele din obsedantul deceniu șase – cu depunerea cererii de înscrierea a lui Năiță în colectivă.

Un al doilea aspect demn de relevat se raportează la fundamentul literar de la care pornesc amintirile producției cinematografice. Marea majoritate se inspiră din scrieri mai mult ori mai puțin „ordonate” de propaganda de partid. Primul tronson temporal este bine reprezentat la acest nivel: scenariile filmelor „**Mitrea Cocor**” și „**Setea**” pornesc de la romanele omonime ale lui Mihail Sadoveanu și Titus Popovici, iar producțiile intitulate „**În sat la noi**” și „**Desfășurarea**” de la nuvelele lui Petru Dumitriu și Marin Preda. Aceeași situație se repetă și în cazul peliculelor de după încheierea „victorioasă” a colectivizării, producții literare consistente stând la baza scenariilor filmelor menționate mai sus. Este de remarcat faptul că, deși de bună calitate, „suporturile” literare nu reprezintă capodoperele autorilor citați, ci – în multe cazuri – doar luări de poziție conjuncturale. Lucrul acesta este valabil și pentru situația înregistrată post-

¹⁴ Tudor Caranfil, *op.cit.*, p. 228-229: „Năiță Lucean și Pătru cel Scurt o duc de azi pe mâine într-un sat de la începutul anilor '50, încercând ca, sub tăvălugul istoriei, să-și mențină datinele: munca pământului, vânatul, păstrarea unui cămin la care. Zi de zi, colectivizarea îi forțază să renunțe. Singura șansă de a mai rămâne cu o bucată de ogradă e construirea a cât mai multe case, vatra acestora neintrând „la colectiv”. Iarna întrerupe, însă, construcția lui Năiță și cine știe dacă ea se va mai relua la primăvară. Filmul (după excelentul roman „Niște țărani” de Dinu Săraru) începe și se încheie cu înmormântarea lui Pătru cel Scurt, potrivit unei strategii a memoriei care îndepărtează mișcările timpului obiectiv și subiectiv. Numai că simbolurile se împulzesc, în film, asupra spectatorului căruia îi e din ce în ce mai greu să se dumirească. Cu atât mai mult cu cât filmul anulează criteriile temporale ale narațiunii, jonglând cu „ieri” și „azi”, cu „atunci” și „acum”, cu anotimpuri și zile, abuzând de elipse și aruncând racordurile peste bord ca inutile”; Grid Modorcea, *op.cit.*, p. 323-324: „Dramă. Filmul surprinde, din unghiul câtorva personaje, drama colectivizării. O succesiune de flash-back-uri prezintă procesul complicat al transformării satului, meandrele sufletești prin care trec țărani, începând cu refuzul de a preda armele și până la depunerea cererii de înscriere în colectiv a lui Năiță, personajul cel mai îndărătnic, care frizează obstinția sisifică”.

colectivizare. Cea mai elocventă situație o întâlnim în proza lui Valeriu Em. Galan, respectiv nuvela „*La răzeși*”, cea care a stat la baza producerii peliculei „**Comoara din Vadul Vechi**”. Comandamentele ideologice ce grevează asupra textului sunt mai mult decât evidente și constituie o certificare a faptului că nuvela a fost scrisă în anii '50. În plus, Galan scrie scenariul nu numai din perspectiva faptului că stăpânește bine structura narativă ci – mai ales – pentru că a fost desemnat de către forurile competente să demonstreze superioritatea noului regim față de cel capitalist. Romanele lui Eugen Barbu („*Oaie și ai săi*”), Fănuș Neagu („*Îngerul a strigat*”), respectiv Dinu Săraru („*Niște țărani*”), vin să confirme scăderea accentuată a presiunii ideologice asupra creatorului de cultură datorate „relaxării” aduse – până la un punct – de regimul lui Ceaușescu,¹⁵ distanțarea temporală față de evenimentele relatate punându-și amprenta asupra modului de abordare ca scriitură. După încheierea oficială a „procesului istoric de cooperativizare” se deschide calea prezentării satului nou românesc după cu totul alte șabloane interpretative, conform cărora destinele colectivităților rurale,¹⁶ micile drame sentimentale¹⁷ sau aspectele demne de satirizat¹⁸ sunt subordonate aceluiași parametrii funcționali din întreaga economie națională: îndeplinirea și depășirea sarcinilor de plan.

Al treilea aspect vizează prestația actorilor implicați în aceste proiecte cinematografice. Alături de partituri aparent schematici, care nu au necesitat un efort interpretativ prea evident,¹⁹ avem de-a face cu adevărate recitaluri oferite de mari maeștrii ai scenei autohtone: Ilarion Ciobanu – aflat la începuturile carierei sale (rolul lui *Mitru Moț* în filmul „**Setea**”), Ștefan Mihăilescu-Brăila (chiaburul

¹⁵ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, 1998, evoluția regimului instaurat de către Ceaușescu fiind analizată pe parcursul capitolului intitulat „*Neostalinism fără teroare (1970-1989)*”, p. 539-576.

¹⁶ Vezi, în acest sens, peliculele: „**Lumina de iulie**” (1963), „**Vremea zăpezilor**” (1966), „**Marele singuratic**” (1976), „**Din nou împreună**” (1978), „**Drumuri în cumpănă**” (1978).

¹⁷ Configurate, ca atare, în cuprinsul filmelor: „**Dragoste lungă de-o seară**” (1963), „**Merii sălbatici**” (1965), „**Zile de vară**” (1967).

¹⁸ Avem în vedere producțiile: „**Un surâs în plină vară**” (1963), „**Castelani**” (1966), „**Toamna bobocilor**” (1974), „**Iarna bobocilor**” (1977), „**Ciocolată cu alune**” (1978), „**Primăvara bobocilor**” (1985).

¹⁹ Propunem, în acest sens, un număr de trei ipostaze tipologice cu referință la filmele ce tratează subiectul pus în discuție:

1) Țărani decizi să aducă schimbări majore în viața colectivității lor – *Mihăilă* (Andrei Codarcea) în filmul **În sat la noi** (1950); *Mitrea Cocor* (Septimiu Sever) **Mitrea Cocor** (1952); *Ilie Barbu* (Colea Răutu) **Desfășurarea** (1954); *Cosma* (Emanoil Petruț) **Merii sălbatici** (1965); *Pavel Pavel* (Ilarion Ciobanu) **Vremea zăpezilor** (1966);

2) Chiaburi, moșieri, personaje ce se opun schimbării – *Ilie Scăpău* (Aurel Ghițescu) **În sat la noi**; *Cristea „Trei Nasuri”* (Gheorghe Mazilu) **Mitrea Cocor**; *Iancu Enache* (Fory Etterle) **Desfășurarea**; *Baronul Popp de Zerind* (Jules Cazaban), chiaburii *Gavrilă Ursu* (George Calboreanu) și *Șofron* (Ștefan Ciobotărașu) **Setea** (1960); moșierul *Ștefan Vișoreanu* (Emil Botta) **Când primăvara e fierbinte** (1961); *Dumitru* (Ștefan Ciobotărașu) **Merii sălbatici** (1965); *Savu Morogan* (Ștefan Mihăilescu-Brăila) **Vremea zăpezilor**; *Prințul Ipsilanti* (Emil Botta) **Dincolo de nisipuri** (1973); *Moșierul Necșești* (Vasile Nițulescu) **Tatăl risipitor** (1974);

3) Comuniști și activiști de partid – *Ionică Lepădat* (George Manu) și *Sărbu Iacov* (Nucu Păunescu) **În sat la noi**; *Anghel* (Ernest Maței) **Desfășurarea**; *Ardeleanu* (Colea Răutu) **Setea**; *Bujor* (Sandu Sticlaru) **Când primăvara e fierbinte**; *Ștefu Varlam* (Silviu Stănculescu), *Adam* (Ion Besoiu) și *Paraschiva* (Eugenia Bosânceanu) **Vifornița** (1973); *Titi Șorici* (Ernest Maței) **Dincolo de nisipuri**; *Zamfir* (Florin Zamfirescu) **Tatăl risipitor**.

Prisac) și Ion Caramitru (argatul *Ion* în „**Comoara din Vadul Vechi**”), Toma Caragiu – un rol de compoziție cu certă încărcătură dramatică pentru un mare comic al ecranului românesc (țăranul *Oaie* în „**Tatăl risipitor**) - și Mitică Popescu (*Năiță* în producția „**Vânătoarea de vulpi**”).

REGLEMENTĂRI ÎN DOCUMENTE INTERNAȚIONALE PRIVIND PROBLEMA NAȚIONALĂ DE LA CONGRESUL DE LA VIENA ȘI PÂNĂ LA TRATATELE MINORITĂȚILOR

Lucian Săcălean*

Abstract

*Regulations in international documents on the national question
From the Congress of Vienna until the Minorities Treaties*

The existence of ethnic minorities can not be negotiated. Indifferently of whichever continent we are speaking about, or historical period, minorities had to decide for themselves the most appropriate preservation tactics. Introducing the issue of minorities on the international agenda changed the perception and vision on minorities. Minorities protection legislation developed according the needs but not always kept step with it. So, minorities remains a hot topic despite the progresses has been made. How far protection and rights should go? A precious clue can be provided by history.

Keywords: minorities, legislation, minorities treaties

Dreptul internațional nu înregistrează o definiție exactă și general acceptată a minorității naționale. A 47-a sesiune a Comisiei pentru drepturile omului a Consiliului Economic și Social ONU din 1991 nu a ajuns la o soluție în definirea minorităților, recunoscându-se dificultatea acestui demers. Punctul 12 al Raportului explicativ al Convenției-Cadru pentru protecția minorităților naționale constată că „nici o definiție a noțiunii de minoritate națională nu este conținută în Convenția-Cadru. S-a decis să se adopte o abordare pragmatică, bazată pe recunoașterea faptului că, în acest stadiu, este imposibil să se ajungă la o definiție aptă să întrunească sprijinul general al tuturor statelor membre ale Consiliului Europei”¹.

Au existat în schimb, numeroase demersuri de clarificare a noțiunilor și a sensurilor acestora în privința definirii unor aspecte extrem de sensibile. Natan Lerner, definește minoritatea prin cecece „face o comunitate să fie diferită de o societate sau organizație, termeni care se referă la corpuri stabilite prin acțiunea deliberată sau voluntară a membrilor, pentru a promova anumite interese. Familiile, triburile, națiunile, popoarele, grupurile culturale și religioase sunt comunități”².

Comisiei drepturilor omului, în 1985, i se propunea următoarea definiție: „Termenul de minoritate desemnează un grup numeric inferior restului populației unui stat, ai cărui membri care au cetățenia acestui stat au caracteristici etnice, religioase sau lingvistice diferite de cele ale restului populației și sunt animați de voința de a-și păstra cultura, tradițiile, religia sau limba”³. Această definiție

* **Asistent, univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș.**

¹http://www.anr.gov.ro/docs/legislatie/internationala/Conventia_Cadru_pentru_Protectia_Minoritatilor_Nationale.pdf

² Nathan Lerner, *Group Rights and Discrimination in International Law*, Dordrecht/ Boston/ London, Martinus Nijhoff Publishers, 1991, p. 7-8.

³ Antonio Sandu, *Orientări metodologice privind dezvoltarea comunităților etnice*, Editura Lumen, 2009, p.25

vădește accentul pus de autor pe criteriul cantitativ și pe criteriul calitativ, soluție, în principiu acceptată de comunitatea internațională. Memorandum-ul Secretarului General al ONU cu privire la definirea și clasificarea minorităților se referă la comunități în general și stabilește că acestea sunt „grupuri bazate pe factori unificatori și spontani, opuși celor artificiali sau planificați, în mod esențial plasați dincolo de controlul membrilor grupului”⁴.

Nu doar diferiți istorici, sociologi, politologi încearcă definirea minorității naționale ci și diverse organizații internaționale. Recomandarea nr. 1134 a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei privind drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale, adoptată la 01.10.1990, la punctul 11, oferă următoarea definiție a minorităților naționale: „grupuri separate sau distincte, bine definite și stabilite în teritoriul unui stat, ai căror membrii sunt cetățeni ai aceluși stat și prezintă anumite caracteristici religioase, lingvistice, culturale sau altele, care îi deosebesc de majoritatea populației”⁵.

Recomandarea nr. 1201 a APCE din 01.02.1993 reiterează în art. 1 aceleași elemente pentru definirea minorităților naționale:

- a. locuiesc pe teritoriul unui stat și sunt cetățenii lui;
- b. mențin legături de lungă durată, trainice și permanente cu acel stat;
- c. manifestă caracteristici etnice, culturale, religioase sau lingvistice distincte
- d. sunt suficient de reprezentative, chiar dacă sunt în număr mai mic decât restul populației unui stat sau a unei regiuni a aceluși stat
- e. sunt motivate de preocuparea de a păstra împreună ceea ce constituie identitatea lor comună, inclusiv cultura, tradițiile, religia sau limba lor.

Putem argumenta așadar, în baza celor prezentate anterior, că o posibilă definiție ar fi următoarea: „orice grup bine definit de persoane care au cetățenia statului în care locuiesc, sunt în inferioritate numerică în raport cu populația care constituie majoritatea, întrețin legături vechi, trainice și durabile cu acest stat, prezintă caracteristici etnice, culturale sau lingvistice distincte și sunt animate de voința de a păstra identitatea comună a membrilor săi, cu deosebire cultura, tradițiile și limba”⁶.

Evident și o astfel de definiție nu poate fi universal acceptată sau valabilă. Schimbările petrecute în ultimii ani, conturarea societății europene dar și a celei globale vor aduce modificări în abordarea unei definiții ca și în definirea ca atare fizică a grupului minoritar. Este posibil să asistăm la considerarea unor grupuri relative recent stabilite pe teritoriul unui stat, legate în special de migrația economică, de scurtă sau lungă durată, ca făcând parte și beneficiind de statutul minoritar.

Protecției minorităților prin intervenție sau acorduri internaționale nu este tocmai nouă în Europa, ea vizând într-o anumită perioadă în special minoritățile

⁴ Jennifer Jackson Preece, *National Minorities and the European Nation-States System*, New York, Oxford University Press, 1998, p. 18

⁵ http://www.irido.ro/file.php?fisiere_id=73&inline=

⁶ Emil Dumea, *Cultură și religie în europa*, p5

http://www.cse.uaic.ro/_fisiere/Documentare/Suporturi_curs/II_Cultura_si_religie_in_europa.pdf

religioase, iar începând cu secolul al XVII-lea, o serie de măsuri referitoare la protecția minorităților au început să fie incluse în tratatele vremii⁷.

Primul Tratat internațional care conținea prevederi de protecție pentru minorități, care nu erau numai religioase, este Documentul final al Congresului de la Viena, din 9 iunie 1815, încheiat între Austria, Franța, Spania, Marea Britanie, Portugalia, Prusia, Rusia și Suedia⁸. Independența Greciei a fost condiționată prin Protocolul din februarie 1830, semnat de Franța, Marea Britanie și Rusia, de acordarea libertății religioase musulmanilor. Prevederi similare, de data aceasta în favoarea creștinilor din Imperiul Otoman, au fost incluse în Tratatul de la Paris, din 1856, semnat de Austria, Franța, Prusia, Marea Britanie, Sardinia, Turcia și Rusia.

Articolul 11 din Constituția Confederației helvetice, din 1874 stipula egalitatea deplină între cele trei limbi oficiale, iar în Belgia, două legi care stabileau folosirea limbilor flamandă și franceză au fost adoptate în mai 1878 și aprilie 1898. Articolul 19 din Legea Constituțională a Austriei, din 21 decembrie 1867, proclama dreptul minorităților etnice din stat de a-și menține și dezvolta naționalitatea și limba, iar în Ungaria, Actul XLIV din 1868 proclama egalitatea cetățenilor indiferent de naționalitate. Este adevărat că nu întotdeauna așternerea unor principii pe hârtie sau recunoașterea lor prin acte internaționale a și dus la aplicarea întocmai a prevederilor respective, însă ele se constituie într-un istoric, sau mai bine spus într-un cod sursă pentru prevederile viitoare.

Tratatul de la Berlin, din 13 iulie 1878, a condiționat recunoașterea independenței noilor state din Balcani de aplicarea principiului egalității religioase, prevederile sale din articolul 44 vizând direct România⁹. Convenția Internațională cu privire la Constantinopol, din mai 1881, la care au fost parte Germania, Austro-Ungaria, Marea Britanie, Franța, Rusia, Turcia și Italia, cuprindea garanții pentru minoritatea musulmană din teritoriile care treceau sub jurisdicție grecească.

Protecția minorităților naționale prin intermediul tratatelor separate a fost numită sistemul protecției selective. Mecanismul prin care au fost impuse în mod diferențiat obligații în sarcina statelor a fost menținut și în cadrul Societății Națiunilor. Transferul competențelor de control către Societatea Națiunilor s-a făcut prin clauzele inserate în tratatele de pace semnate între Puterile Aliate și Asociate și statele vizate. Sistemul protecției selective a fost criticat chiar în timpul lucrărilor de redactare a tratatelor de pace și abandonat în anul 1934, prin refuzul statelor semnatare de a-l aplica.

Characterul diferențiat pe care l-au avut diferitele prevederi cu privire la minorități, inclusiv în ceea ce privește anumite aranjamente teritoriale au fost

⁷ Nathan Lerner, *op.cit.*, p. 7-8.

⁸ James Ridgway, *British and Foreign State Papers*, 1848-1815, Vol. II, London, 1839, pp. 136-140 apud Francesco Capotorti, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations, New York, 1991, Sales No. E.91.XIV.2, para. 9, notele 14 și 15, p. 2.

⁹ C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, Russel & Russel, New York, 1968, p.166.

considerate discriminatorii și nu au făcut altceva decât să adauge noi critici sistemului protecției selective.

Abordarea diferențiată și impunerea sistemului protecției selective a însemnat mai degrabă consecința și expresia raportului de forțe dintre părțile participante la tratatele de pace. Cu toate acestea s-a argumentat că sistemul protecției selective nu rezolvă, ci complică problemele legate de apărarea minorităților. Problemele legate de minoritățile naționale au fost aproape întotdeauna consecința disputelor teritoriale dintre statele europene. Ele constituiau deseori pretext pentru amestec în treburile interne ale statelor și sursă de conflicte între state. Deoarece problemele minorităților naționale făceau parte din sfera relațiilor bilaterale sau multilaterale dintre state, situația minorităților naționale era în permanentă oscilație, în funcție de natura acestor relații dintre state și de schimbările teritoriale ce aveau loc.

Așa cum este ușor de sesizat, situația minorităților naționale era precară, deoarece protecția lor era asigurată printr-un sistem de tratate care urmăreau alte scopuri, mai exact delimitarea frontierelor și „asigurarea păcii comune” și care conțineau clauze contestate de către părți.

Evident trebuie parcurse o serie de documente pentru a vedea întocmai sistemul gândit pentru protecția minorităților naționale. Sfârșitul Primului Război Mondial aduce cu sine relansarea unor teme sensibile și greu de gestionat în ceea ce privește drepturile omului și mai ales drepturile minorităților. Noile formule geografice, realitățile etnice din spațiile naționale cer soluții complexe.

Conferința de Pace de la Paris readuce soluții cunoscute deja ca principii de drept internațional, așa cum remarcă istoricul Gheorghe Iancu¹⁰. Interesul pentru instituirea unui sistem de protecție a minorităților (etnie, limbă, religie) s-a izbit nu de puține ori de percepția acestora de către majoritate, drept corpuri străine, opuse intereselor statului sau chiar agent al intervențiilor străine. Urmarea a fost încercarea de a „scăpa” de aceste „corpuri vătămătoare” prin schimburi de populație, deznaționalizare, etc. În amalgamul etnic specific Europei centrale statele naționale au încercat, deopotrivă, impunerea unor reguli care să asigure protecția conaționalilor, dincolo de granițele fizice și, în același timp, diminuarea efectelor unor astfel de măsuri pe plan intern.

Prevederile Tratatului între Principalele Puteri Aliate și Asociate și România semnat la Paris la 9 decembrie 1919¹¹ sunt întărite și prin Tratatul de pace între Puterile Aliate și asociate și Ungaria, precum și de Convenția între Regatul României și Regatul Iugoslaviei, relativ la regulamentul școlilor primare minoritare din Banat, chiar dacă aceste documente fac referiri generale sau particulare după caz¹².

Imposibilitatea fixării unor frontiere care să satisfacă nevoia suprapunerii graniței fizice pe elementele etnice, concretizarea dreptului la autodeterminare și apariția statelor naționale crează o nouă temă - minoritățile etnice. Sarcina

¹⁰ Gheorghe Iancu, *Protecția minorităților etnice în perioada interbelică în Transilvania între medieval și modern*, Cluj Napoca, Editura Argonaut, 1996

¹¹ protecția vieții, libertății, liberului exercițiu religios, egalitate în fața legii, ș.a.m.d., vezi art. 2, 8, 9

¹² Colecția de documente *România și Minoritățile*, Târgu-Mureș, Editura Pro europa, 1997

elaborării unui sistem de protecție revine „Comisiei statelor noi și a protecției minorităților”¹³.

Primul proiect de pact al Societății Națiunilor cuprinde principiul soluționării situației juridice a minorităților etnice – art. 21– „obligație generală, egală pentru toate statele...”¹⁴.

Datorită opoziției delegației engleze, Pactul Societății Națiunilor nu cuprindea principiul drepturilor minorităților sub aspectul său dublu: repartitie teritorială / drept public. Urmarea a fost impunerea Tratatelor Minorităților doar anumitor state, conform propunerii inițiale a delegației britanice.¹⁵

Textele elaborate de către „Comisia statelor noi și a protecției minorităților” fac vorbire de drepturile indivizilor aparținând minorităților, principalele documente diplomatice fiind: Capitolele speciale inserate în tratatele de pace încheiate între Principalele Puteri Aliate și Asociate cu Austria, Bulgaria, Ungaria și Turcia¹⁶; respectiv Tratatul minorităților încheiate între Principalele Puteri Aliate și Asociate cu Polonia, România, Regatul sârbilor croaților și slovenilor, Grecia¹⁷.

La acestea se adaugă Declarațiile făcute de către Albania, Estonia, Finlanda, Letonia, Lituania¹⁸, de asemenea Convențiile reciproce încheiate între două sau mai multe state și Rezoluțiile Consiliului și ale Adunării Societății Națiunilor.

Conținutul acestor documente juridice, deși asemănător și cuprinzând clauze comune nu este identic. Ele reprezintă în fapt un prim pas în tratarea problemicii minorităților la nivel internațional, chiar dacă perioada dictaturilor comuniste va estompa în bună măsură interferențele internaționale în această chestiune. Drepturile minorităților, ca și obligații internaționale pornesc de la premisele asigurării dreptului la : „viață, egalitate și legalitate”¹⁹. Aceste drepturi reprezintă în fapt reeditarea unor drepturi fundamentale, aceleași în cazul majorității sau minorității. Drepturile cetățeanului – egalitatea în fața legii indiferent de etnie sau religie – se constituie în garanții pentru minorități, statele semnatare ale documentelor fiind obligate nu doar la respectarea lor, prin includerea în legislațiile naționale, ci prin asigurarea practică a exercitării acestor drepturi. Astfel, drepturi precum cel al cetățeniei se dobândesc prin simpla

¹³ Înființată la 1 mai 1919 și formată din reprezentanții Franței, S.U.A., Japoniei, Italiei, Marii Britanii

¹⁴ Paul Gordon Lauren, *Power And Prejudice: The Politics And Diplomacy Of Racial Discrimination* Westview Press 1988, p.90

¹⁵ Gheorghe Iancu, *op.cit.*, Germania a fost singura țară învinsă, neobligată la măsuri speciale de protecție a minorităților.

¹⁶ Austria – Saint-Germain 10 sept 1919, Bulgaria – Neuilly 27 noiembrie 1919, Ungaria – Trianon 4 iunie 1920, Turcia – Sèvres 10 august 1920 și abrogat prin Tratatul de la Lausanne 24 iulie 1923

¹⁷ Polonia – 28 iunie 1918, România – 9 decembrie 1919, Regatul sârbilor croaților și slovenilor – 13 februarie 1920, Grecia – 10 august 1920

¹⁸ declarații făcute în fața Consiliului Societății Națiunilor pentru a fi acceptate în acest organism, Albania-2 oct 1921, Estonia-17 sept. 1923, Finlanda-27 iulie 1921(pentru insulele Aaland), Letonia-7 iulie 1923, Lituania-12 mai 1922, la care se mai adaugă și Irak – 30 mai 1932

¹⁹ A. De Mandelstam, *La protection des minorités*, (Recueil des cours de l'Academie de Haye, 1928, p434) apud. în Virgil Pană, *Situația Politică și economică, socială și culturală a minorităților etnice din județele Mureș și Târnava Mare*, p.50, vol 1, 2002

naștere pe un teritoriu dat iar în cazul altora, precum folosirea limbii materne, cu rezerva instituirii unei limbi oficiale, dar și dreptul de a înființa și a administra pe cheltuială proprie instituții sociale și de învățământ în zone cu pondere a minorităților de cel puțin 20%. Așadar, se poate afirma că protecția minorităților etnice s-a realizat o bună perioadă de timp sub două aspecte fundamentale: 1) garantarea limbii, religiei și etniei indivizilor împotriva tendinței statului de a-și confunda interesele sale, cu cele ale majorității și 2) protecția statului împotriva tendințelor centrifuge ale minorităților²⁰ posibil de demonstrat și prin deciziile luate de forurile internaționale la adresa plângerilor depuse de minoritățile din România la adresa statului.

Pe lângă cele două părți, Tratatul minorităților cuprind și o serie de clauze speciale, motiv ulterior de dispută în analize, date fiind conotațiile nu doar individuale pe care le posedă. Dincolo de diversele interpretări date de-a lungul timpului, judecate în spiritul legii și a viziunii inițiatorilor acestor documente se poate concluziona, fără a susține aceasta în mod absolut, că tratatele nu conferă personalitate juridică unor grupuri minoritare, prelungirea în fapt a unor antagonisme, stat-minoritate, ci doar un argument și o obligație în plus în protejarea minorităților, pentru menținerea caracterului distinctiv al etniei, limbii și religiei. Așadar statul este văzut nu ca un model organizațional exclusivist, ci ca și societate pluralistă, model asociaționist ce include interesele unor grupuri diverse. Există și excepții ce susțin ideea viziunii personalității juridice, dar ele nu s-au concretizat²¹. Putem adăuga și opinia juristului francez Duparc²², care indirect aprecia caracterul cultural sau/și religios drept definitorii pentru minorități, nu cel politic.

În cazul tuturor acestor documente esențială este însă garantarea punerii în practică și mai ales păstrarea formulei originale a acestor drepturi. Statele trebuiau să recunoască în legislația internă drept legi fundamentale stipulațiile privind minoritățile, ele neputând însă fi modificate decât cu acordul Comunității internaționale. Așadar există, pe de o parte, garanția și protecția constituțională, iar pe de altă parte garanția internațională, dat fiind că prevederile conținute în documentele privitoare la minorități nu puteau fi modificate decât cu consimțământul majorității Consiliului Societății Națiunilor. Această garanție este urmarea aprobării raportului Tittoni²³, raport ce a generat și dreptul de atenționare a Consiliului asupra infracțiunilor cu privire la prevederile tratatelor.

Deși legislația trebuia nu doar să acționeze ca și amortizor între diversele interese din interiorul unui stat sau chiar transnaționale, ea nu s-a concretizat întotdeauna în forma dorită sau aplicarea ei ad-literam a fost evitată de către

²⁰ Virgil Pană, *Situația Politică și economică, socială și culturală a minorităților etnice din județele Mureș și Târnava Mare*, vol 1, Târgu-Mureș, 2002, p. 50

²¹ este cazul rutenilor din Ucraina subcarpatică, atașați Cehoslovaciei ce ar fi trebuit să beneficieze de o largă autonomie cu reprezentare locală și în Parlamentul de la Praga, având reprezentanți legitimi ce puteau să vorbească în numele comunității.

²² Jean Foques Duparc – *La protection des minorités de race, de langue et de religion, Etude de droit des gens*, Paris, 1922, p260

²³ 22 octombrie 1920 Consiliul Societății Națiunilor definește prin acest raport garanția oferită respectării și aplicării drepturilor minorităților etnice, dreptul de intervenție etc. Tomaso Tittoni-om politic, diplomat italian, șeful delegației italiene la Conferința de Pace de la Paris 1919-1920

statele vizate. Se poate remarca, totuși, că reprezintă un prim pas în găsirea unui echilibru, unui răspuns în atât de spinoasa problematică a etniilor central-est europene și nu numai.

Evident nu putem lăsa deoparte Declarația Universală a Drepturilor Omului²⁴ care garantează drepturi egale „fără deosebire de rasă, sex, culoare, limbă, religie, opinie politică sau orice altă opinie, de origine națională sau socială, avere, naștere sau orice alte împrejurări”²⁵.

Tratatele, convențiile și alte documente adoptate de comunitatea statelor în întreaga perioadă istorică ce a precedat creării Organizației Națiunilor Unite, preocupările pentru dezvoltarea dreptului internațional umanitar au avut un caracter limitat și fragmentar. Astfel, în condițiile Pactului Ligii Națiunilor²⁶, document care nu a interzis războiul, ci numai l-a condiționat de îndeplinirea prealabilă a unor încercări de conciliere, au existat anumite tendințe de a promova documente internaționale care să asigure protecția drepturilor omului, în legătură cu anumite aspecte specifice. Așa, de pildă, alături de continuarea preocupărilor pentru elaborarea unor norme umanitare în cadrul regulilor admise de purtare a războiului, au fost promovate noi inițiative pe linia elaborării dreptului internațional penal, a sancționării unor fapte deosebit de grave, care periclitau interesele întregii comunități internaționale.

În cazul drepturilor omului nu este vorba deci numai de invocarea unor principii de o valoare politico-juridică indiscutabilă, ci și de recunoașterea unei situații reale, obiective. Indivizii pot beneficia de drepturi și libertăți pe plan intern numai prin mijlocirea statelor cărora le aparțin și care, în virtutea suveranității lor, asigură căile concrete de realizare a drepturilor și libertăților respective. Fără înscrierea drepturilor omului în normele constituționale și fără adoptarea măsurilor necesare pentru garantarea lor de către fiecare stat, drepturile și libertățile cetățenești sunt lipsite de orice eficiență.

Așadar, primele încercări de protecție a drepturilor minorităților etnice au fost reprezentate de dreptul la libera alegere a religiei, care se recunoștea nemijlocit minorităților etnice²⁷. Este cunoscut faptul că cele mai importante concepte religioase se bazează pe principiul unirii adeptilor lor, fără deosebire de rasă, culoarea pielii și limbă.

Unul dintre actele internaționale cu referire la protecția dreptului la religie al minorităților este datat din secolul XVI. În această perioadă au apărut acte normative valoroase, orientate spre protecția drepturilor minorităților împotriva discriminărilor de ordin religios. În anul 1606 între Ungaria și Transilvania a fost încheiat un acord, conform căruia se protejau drepturile minorităților la religie pe teritoriul Transilvaniei.

Practica internațională privind protecția minorităților religioase, o dată cu dezvoltarea statelor la începutul secolului XIX, acordă o atenție deosebită și protecției minorităților etnice. Primele încercări de protecție a drepturilor

²⁴ Adoptată de Adunarea generală a O.N.U. la 10 decembrie 1948

²⁵ http://www.onuinfo.ro/documente_fundamentale/declaratia_drepturilor_omului/

²⁶ Pactul Ligii Națiunilor (www.dscllex.ro/result.php).

²⁷ David Hunter Miller, *Le traité pour protection des minorités devant la Commission des Nouveaux Etats et des minorités*, în *Revue de Transylvanie*, Cluj, 1938, IV, nr. 3-4, p.11

minorităților etnice nu aveau un caracter sistematizat și erau legate mai mult de oferirea populației a dreptului de trai pe teritoriile cucerite.

După Congresul de la Viena problema protecției minorităților etnice nu s-a impus ca factor decisiv în relațiile interstatale. În concluzie, subliniem că pentru o bună perioadă de timp protecția minorităților etnice deseori s-a confundat cu apărarea drepturilor și libertăților minorităților religioase.

Protecția minorităților în cadrul Ligii Națiunilor

Au existat diverse inițiative privind asigurarea protecției minorităților, în special a celor religioase, ele fiind consemnate într-o serie de tratate, atât bilaterale, cât și multilaterale. Asemenea prevederi au fost incluse în tratatele de la Westphalia, Actul Congresului de la Viena din 1815, Tratatul de la Berlin din 1875 etc. Un sistem instituțional legal pentru protecția minorităților a fost constituit abia după primul război mondial, în cadrul Ligii Națiunilor. Dezintegrarea imperiilor multinaționale – otoman, habsburgic și, parțial, țarist – a schimbat harta Europei. Pe continentul nostru au apărut noi state. Crearea acestora a atenuat într-o măsură considerabilă tensiunile generate de problema națională. Dar pe măsura trecerii timpului aceasta își diversifică perspectivele. „Minoritari,” au devenit circa 22 milioane de europeni: în state ca Cehoslovacia, Polonia, fiecare al treilea cetățean era minoritar ²⁸. Problema minorităților implica în acea perioadă 14 țări europene.

La 1 mai 1919, în cadrul Conferinței de Pace, se înființa, sub președenția lui Philippe Berthelot și formată din reprezentanții Franței, Marii Britanii, Statelor Unite ale Americii, Italiei și Japoniei²⁹; Comisia statelor noi și a minorităților, fiind și meritul lui Woodrow Wilson în a convinge aliații de necesitatea unui sistem de protecție.

Faptele sunt confirmate și de D.H. Miller, care constată că în al doilea proiect de Pact al președintelui american conținea o clauză referitoare la minorități, și anume: „Societatea Națiunilor va cere tuturor statelor noi, ca o condiție prealabilă pentru a fi recunoscute ca state independente și autonome, să se angajeze să acorde tuturor minorităților de rasă sau naționalitate, în jurisdicția lor, exact aceleași drepturi și aceiași securitate pe care o acordă majorității de rasă sau de religie”³⁰.

Regimul propriu-zis era constituit din:

a) cinci tratate asupra minorităților, încheiate cu Polonia, Cehoslovacia, Statul Sîrbo-Croato-Sloven, România și Grecia³¹; b) capitole speciale în tratatele de

²⁸ Pătraș Eugen, *Minoritățile naționale din Ucraina și Republica Moldova*, Cernăuți, Editura Alexandru cel Bun, 1999, p.29

²⁹ Gheorghe Iancu, *Problema minorităților etnice din România în documente ale Societății națiunilor (1923-1932)*, Cluj Napoca, Editura Argonaut, 2002, p.29

³⁰ David Hunter Miller, *Le traité pour protection des minorités devant la Commission des Nouveaux Etats et des minorités*, în *Revue de Transylvanie*. Cluj, 1938, IV, nr. 3-4, p.234

³¹ Cu Polonia – la 27 iunie 1919; cu Cehoslovacia – la 10 septembrie 1919; cu Statul Sîrbo-Croato-Sloven – la 10 septembrie 1919, cu România – la 9 decembrie 1919, cu Grecia – la 10 august 1920. (Vezi: V. Pană. Minorități etnice din Transilvania între 1918 și 1940. Dreptul și privilegiul. Editura Tipomur, 1995, 55-58 p.)

pace impuse țărilor învinse – Austria, Bulgaria, Ungaria și Turcia³² c) trei tratate ulterioare³³ ; d) cinci declarații unilaterale la intrarea unor state în Societatea Națiunilor; e) declarația specială a Finlandei privind insulele Aaland după intrarea acesteia în Societatea Națiunilor³⁴ .

Observăm deci că nici unul dintre „statele cu interese generale„ nu și-a asumat vreo obligație în acest sens. Chiar și Germania învinsă a fost exceptată de la acest regim, pe motivul că era un „stat de înaintată cultură”, ceea ce presupunea de la sine respectarea drepturilor omului. La fel a fost tratată și Italia. „*Marile Puteri, remarca Joost Herman, se considerau prea importante pentru a fi supravegheate de o organizație internațională*”³⁵. Au fost totodată semnate o serie de acorduri bilaterale, care nu făceau însă parte integrantă din sistemul de protecție instituit de Liga Națiunilor.

Conținutul regimului de protecție

Documentele, având un conținut aproape similar, enumerau drepturile minorităților și mecanismul de aplicare și supraveghere. Prima parte a tratatelor se referea, de fapt, la drepturile omului: dreptul la viață, dreptul la egalitate și dreptul la legalitate. Două prevederi sunt de o relevanță deosebită: libertatea conștiinței religioase și dreptul la cetățenie.

A doua parte a tratatelor se referea la drepturile cetățeanului, proclamând egalitatea în fața legii pentru toți cetățenii statului, indiferent de rasă, limbă sau religie. Sub rezerva dreptului statului de a stabili o limbă oficială, minorităților li se garantau largi posibilități pentru utilizarea limbilor materne. Țările semnatare se obligau să permită existența școlilor private și a așezămintelor de binefacere, să asigure învățământul public primar în limbile acestora, precum și să aloce, în acest sens, o parte echitabilă de resurse financiare.

A treia parte a tratatelor cuprindea clauze speciale care vizau doar anumite minorități³⁶.

Majoritatea autorilor împărtășesc opinia conform căreia drepturile acordate prin tratate erau aplicabile „persoanelor aparținând minorităților etnice, religioase sau lingvistice”, formulă care, de altfel, se conține și în textul tratatelor³⁷. Din

³² Cu Austria – la 10 septembrie 1919, cu Bulgaria – la 27 noiembrie 1919, cu Ungaria – la 4 iunie 1920, cu Turcia – la 24 iulie 1923. (Vezi: Eugen Patraș. *Minoritățile naționale din Ucraina și Republica Moldova. Statutul juridic*, Cernăuți, Editura „Alexandru cel Bun”, 1999, p.29)

³³ Convenția dintre Polonia și orașul liber Danzing din 9 noiembrie 1920; Convenția germanopolonă din 15 mai 1922 privind Silizeia superioară; Convenția din 8 mai 1924 privind teritoriul orașului Memel între Puterile Aliate și Asociate și Lituania. (Vezi: Eugen Patraș. *op. cit.*, 1999, p. 314)

³⁴ Acordul între Suedia și Finlanda privind populația din insulele Aaland, consemnat și aprobat prin Rezoluția Consiliului Societăților Națiunilor din 27 iunie 1921.

³⁵ Joost Herman, *Protecția internațională a drepturilor minorităților în cadrul Ligii Națiunilor*, în R.R.D.O., 1996, nr. 12, p. 44

³⁶ clauzele priveau evreii din Polonia și Lituania, permițând instituirea unor comitete școlare sub controlul statului, neobligativitatea unor activități care veneau în contradicție cu religia lor (sabat, etc): în ceea ce privește alte minorități (rutenii / cehoslovacia, valahii / Grecia și orașul liber Danzig primesc o pronunțată autonomie legislativă, administrativă, religioasă și judiciară; sașii și secuii / Transilvania, primesc autonomie școlară și religioasă, sub controlul statului)

³⁷ Capotorti Francesco, *Study on the rights of the persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*, Human Rights Study Series. 1978, nr.5, p.20

dimensiunea colectivă a exercitării unor drepturi individuale speciale acordate unor minorități nu putem deduce neapărat existența drepturilor colective în ansamblu.

În consecință, comunitățile minoritare ca atare, nominalizate sau subînțelese prin sistemul de protecție instituit de Liga Națiunilor, n-au fost subiecte de drept public intern al statelor, cu atât mai mult de drept internațional³⁸.

Prezervarea păcii europene era direct legată, după război, de modul în care noile state naționale puteau asigura pacea în interior, printr-un tratament nediscriminatoriu la adresa noilor lor minorități. De aceea președintele american a propus, în proiectele sale pentru Pactul Ligii, clauze care vizau expres protecția minorităților naționale ca grupuri: „Liga Națiunilor va cere tuturor noilor lor state să se oblige, ca o condiție a recunoașterii lor ca independente sau autonome, să acorde tuturor minorităților rasiale sau naționale de sub jurisdicția lor exact același tratament și securitate, atât prin lege cât și în fapt, care sunt acordate majorității rasiale sau naționale a popoarelor lor”³⁹. Așa cum remarca Patrick Thornberry, clauzele președintelui Wilson (proiectele sale nu au fost acceptate de ceilalți aliați ai SUA și clauzele menționate nu se regăsesc deci în Pactul Ligii), erau mai mult decât reguli împotriva discriminării - ele ar fi solicitat statele să acționeze într-o manieră pozitivă față de minoritățile lor rasiale sau naționale. Ele includeau drepturi colective⁴⁰. Atât limbajul cât și semnificația juridică a textului wilsonian îndreptățesc aprecierile lui Thornberry.

Instrumentele juridice pe baza cărora s-a reglementat sub sistemul Ligii Națiunilor situația minorităților naționale, în noile state rezultate ca urmare a prăbușirii unor imperii europene, au fost Tratatul Minorităților încheiate în perioada 1919-1920 între Principalele Puteri Aliate și Asociate, pe de o parte, și Polonia, Cehoslovacia, România, Grecia și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, pe de altă parte. O serie de articole din aceste Tratatate cum ar fi articolul 10 din Tratatul cu Polonia, 11 din Tratatul cu România⁴¹ sau 12 din Tratatul cu Grecia oferă posibilitatea interpretării textului juridic în sensul recunoașterii personalității colective a minorităților. Această recunoaștere pare facilitată și de folosirea termenului „comunitate” pentru a identifica minoritatea în cauză, în sensul indicat de avizul consultativ al Curții Permanente de Justiție Internațională din 1930⁴². Plecând de la formulări de acest tip din textele Tratatelor Minorităților, juriști din epocă au concluzionat că „nu mai este ca înainte, numai indivizii

³⁸ Fauchille P., *Traité de droit International Public*, vol.I. partea I-a, Paris, Editura.8, 1928, p.370

³⁹ . H. Miller, *The Drafting of the Covenant*, Vol. II, New York, G. B. Putnam and Sons, 1928, p. 91.

⁴⁰ Patrick Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, New York, Oxford University Press, 1992, p. 39.

⁴¹ România consimte sa acorde, sub controlul Statului Român , comunităților Secuilor și Sașilor, în Transilvania, autonomia locala, în ceea ce privește chestiunile religioase și școlare”.

⁴² Comunitatea este un grup de persoane, trăind într-o țară dată sau localitate, având o rasa (în sens de origine etnica), religie, limba și tradiții proprii și unita de aceeași identitate de rasa, religie, limba și tradiții, într-un sentiment de solidaritate, în scopul prezervării propriilor tradiții, menținerii formei de cult, asigurării instruirii și creșterii copiilor în concordanță cu spiritul și tradițiile rasei lor și al ajutorului reciproc între membrii săi” (“Greco-Bulgarian Communities”, Advisory Opinion, P.C.I.J., 1930, Series B, No. 17, p 21; vezi Hurst Hannum, Op. Cit., p. 61

considerați izolați să fie protejați și, într-o anumită măsură, minorităților, considerate ca entități colective, li se atribuie drepturi. Se formulează, astfel, pentru prima oară, drepturile minorităților ca atare, ca unități organizate, nu se mai mărginește a se considera drepturile minorităților ca individuale, se consideră minoritatea în ansamblul său, recunoscându-i-se, într-o oarecare măsură, un drept de organizare sau de autonomie,⁴³. Autonomia avea diferite trepte și niveluri de consacrare prin textul Tratatelor în funcție de situația specială la care se refereau clauzele lor. Astfel, instrumentele juridice respective consacrau, de pildă, autonomia școlară și religioasă, pentru comunitățile de sași și secui din Transilvania, autonomia școlară, religioasă și caritabilă pentru vlahii din Pind (Grecia), autonomia politică pentru rutenii din Cehoslovacia etc.

Or, autonomia poate fi considerată un drept colectiv, conexas la recunoașterea personalității colective a minorităților deoarece „ideea autonomiei implică faptul că anumite drepturi sunt exersate nu de individ, ci de colectivitate”⁴⁴. Această abordare cu privire la autonomie, recunoscută ca drept colectiv, este împărtășită astăzi de numeroși juriști. Astfel, Gudmundur Alfredsson precizează foarte clar că „autonomia este prin chiar natura sa un drept colectiv. Entitatea colectivă este cea care pretinde dreptul, se bucura de el, și, prin dimensionarea sa colectivă, determină forma și structurile administrației sale”⁴⁵.

Pe de altă parte, George Sofronie accepta, în anii '30, ideea că Tratatetele Minorităților sunt purtătoare de drepturi colective numai în măsura în care acestea „nu sunt decât dezvoltarea drepturilor individuale”⁴⁶. Sofronie conchidea că „de regulă, tratatele din 1919-1920 nu au recunoscut minoritățile ca entități colective dotate cu personalitate juridică”⁴⁷. Arthur de Balogh considera că „tratatele (este vorba de Tratatetele Minorităților) nu recunosc drepturi colective minorităților ca subiecte de drept, respectiv ele nu impun decât excepțional obligații statelor interesate”⁴⁸.

Trebuie să remarcăm că, în acest context, esența dezbaterii cu privire la drepturile colective în Tratatetele Minorităților pare a se axa nu atât pe ideea de a nu accepta drepturile colective ca atare, cât pe aceea de a respinge ideea de minoritate ca entitate înzestrată cu personalitate juridică. Plecând de aici, accentul cade și pe eliminarea posibilelor implicații juridice ale acestei concepții, pentru delimitarea drepturilor colective, care pot fi interpretate, așa cum arăta George Sofronie, ca o „dezvoltare a drepturilor individuale”.

Fără să pretindă la o recunoaștere diplomatică, s-a reușit totuși o definire a unor noțiuni ca „minoritate națională”, „proporție considerabilă”, „șanse egale”, care puteau fi abordate permanent, cu toate că acestea nu mai corespund reglementărilor actuale. Important a fost faptul că s-a pus accentul pe caracterul

⁴³ P. Fauchille apud Arthur de Balogh, *La protection internationale des minorites*, Les Editions Internationales, Paris, 1930, p. 96.

⁴⁴ Arthur de Balogh, *Op. cit.*, p. 95.

⁴⁵ Gudmundur Alfredsson, *Minority Rights and a New World Order*, in Donna Gomien, ed., *Broadening the Frontiers of Human Rights, Essays in Honour of Asbjorn Eide*, Scandinavian University Press, New York, 1993, p. 66.

⁴⁶ George Sofronie, *Op. cit.*, p.154.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Arthur de Balogh, *Op. cit.*, p. 253.

umanitar al regimului de protecție al minorităților, și nu numai ca un factor de stabilitate, precum l-au conceput Marile Puteri.

În mod cert soluția ideală nu a fost încă găsită, în ciuda perseverenței în abordarea sistematică a subiectului. În relația majoritate - minoritate echilibrul este de multe ori unul fragil. De aceea apelul la istorie, la mecanisme consacrate și acceptate în reglarea acestei problematice poate fi de folos în stabilirea unor noi abordări cu privire la protecția minorităților naționale.

ACTUL DE NAȘTERE A MĂRCII MODERNE: CONVENȚIA DE LA PARIS PRIVIND PROTECȚIA PROPRIETĂȚII INDUSTRIALE

Mihaela Daciana Boloș*

Abstract

The birth act of the modern mark: The Paris convention for the protection of industrial property

The present paper aims to study one of the most important moments in the evolution of the trademarks protection namely the negotiation and the adoption of the Paris Convention regarding industrial property. The moment that started the international debate on this field can be considered to be the International Exhibition of Vienna 1873, when many inventors protested against the unjust legislation practiced in the Austro-Hungarian Empire, in the field of patent protection. This protest started a chain reaction regarding the whole industrial property field including here trademarks and industrial designs. The Convention must be studied and understood in the context of the economic and legal evolution of the time, being deeply rooted in these evolutions.

Keywords: *international relations, industrial property, industrial revolution, trademarks*

Moto: „Simțul dreptății în rândul națiunilor civilizate impune protecția legală a muncii intelectuale.”¹

1. Introducere

Proprietatea intelectuală, sub forma mărcilor și indicațiilor geografice, deși se manifestă încă din antichitate, nu a reprezentat de la început un subiect internațional de negociere între diverse formațiuni statale, cu toate că acestea prezentau o importanță economică crescută. Discuțiile majore la nivel internațional pe această temă apar odată cu evoluția sistemului internațional, a afirmării statului ca actor internațional după Pacea Westfalică, și, mai ales după dezvoltarea capacităților de producție și de schimb în special înaintea și după revoluția industrială începută în secolul al XIX-lea. Evident sistemul multipolar al concertului european, instituit de Congresul de la Viena, crea posibilitatea negocierilor bi- și multilaterale care aveau ca scop păstrarea statu-quo-ului internațional, prin intermediul negocierilor și balanței de puteri.

Din punctul de vedere al dreptului internațional această perioadă este marcată în opinia autorului Antonio Cassese de politica marilor puteri care stabileau setul de reguli internaționale care trebuiau urmate și aplicate, adresate politicii internaționale practicate de acest grup de state, dar totodată perioada este marcată și de anumite norme necesare întregului sistem internațional, cât și „concesii” pe care marile puteri le făceau micilor state².

Evoluțiile menționate rezonază cu schimbările ce au loc în privința proprietății intelectuale. Punctul de plecare în studiu nostru îl reprezintă Târgul Internațional de Invenții de la Viena din 1873 când problema proprietății

* **Preparator univ., Universitatea „Petru Maior” din Targu-Mures.**

¹ Rezoluția Comisiei de la Viena Michael Blakeney, *The International Protection of Industrial Property: From the Paris Convention to the TRIPS Agreement*, WIPO seminar on Intellectual Property, Cairo, 17-19 februarie 2003, p 2,
http://www.wipo.int/arab/en/meetings/2003/ip_cai_1/pdf/wipo_ip_cai_1_03_2.pdf

² Antonio Cassese, *International law, Second edition*, New York, Editura Oxford, 2005, p. 32-33.

intelectuale intră în atenția comunității internaționale care încearcă de la acest punct temporal, prin intermediul rundelor de negocieri, soldate cu tratate, acorduri sau convenții internaționale formarea unui set de reguli internațional acceptate în domeniu. Sistemul creat se înscrie în linia de formare și dezvoltare a dreptului internațional public marcat de negocierea tratatelor, acordurilor cu forță obligatorie între părți care îmbracă atât forma „soft law” cât și „hard law”³.

De asemenea, trebuie remarcat că la baza negocierilor se află o evoluție economică cu profunde reverberații sociale care duce la apariția unor noi forme de producție, unei clase sociale masive - cea a muncitorilor - și la transformarea vieții sociale, culturale, economice, care aveau să schimbe mentalul colectiv al cetățenilor aflați la cumpăna a două secole. Dezvoltările menționate vor avea efecte asupra politicii internaționale a statelor și mai ales a elementelor pe care acestea le consideră esențiale pentru dezvoltarea lor. Industrializarea a dus la necesitatea comerțului datorită existenței unui număr mai mare de produse pe piață, obținute mult mai ieftin datorită mijloacelor industriale de producție. Cu certitudine termenul de revoluție atribuit acestor schimbări nu a fost întâmplător pentru că schimbările tehnologice bazate pe o încurajare a proprietății intelectuale la nivel statal, fie sub forma brevetelor de invenție, fie sub forma mărcilor, au încurajat apariția și dezvoltarea industrializării. În același timp apariția și încurajarea mărcilor la nivel statal au generat investiții în calitatea produselor, sistemelor de distribuție și canalelor de comunicație. Este incontestabilă relația dintre mărci, promovarea lor, dezvoltarea presei și mai târziu a mass media, radio mai întâi și TV.

Într-adevăr, noua lume de la sfârșitul epocii moderne se confruntă cu un nou stil de viață marcat de existența și diversificarea produselor de care dispuneau. Noile invenții zguduiau „normalitatea” cu care omul modern era obișnuit. Apar edificii supraetajate, precursorii zgârie-norilor, care împreună cu fabricile schimbă peisajul urban. Automobilele începeau să schimbe întreaga problematică a transporturilor, cinematografele schimbau orientarea exclusivă spre teatru de până atunci a orășenilor, radioul începe să devină un obiect indispensabil. Primele mărci notabile încep să apară și să se dezvolte. Amintim, dintre mărcile de succes dezvoltate în această perioadă, Bayer, Aspirin, Coca-Cola, Krupp, Benz, Michelin.

În acest context este adoptată Convenția de la Paris privind protecția proprietății industriale în anul 1883, prin care se încearcă formarea unei legislații internaționale care să asigure o protecție uniformă a proprietății industriale la nivelul statelor dezvoltate. În acest mod fiecare stat poate garanta protecția propriilor inventatori și mărci pe teritoriul său și pe teritoriul celorlalte state, într-un mod uniform și echivalent. Convenția din 1883 și Convenția de la Berna privind drepturile de autor vor reprezenta cadrul de constituire a unei instituții denumită „Uniunea de la Paris și Berna”, cu atribuțiuni legate de administrarea cele două acte internaționale.

³ Soft law este o formă de drept cu o forță juridică de constrângere redusă explicată în Antonio Cassese, *International law, Second edition*, Editura Oxford, New York, Wilhelm G. Grewe, *The epochs of international law*, Berlin, Editura Walter de Gruyter, 2000, Dragoș Chilea, *Drept internațional public*, București, Editura Hamangia, 2007, Malcon Shaw, *International law*, Regatul Unit, Editura Cambridge University Press, 2003.

După Primul Război Mondial sistemul internațional adoptă o nouă orientare, cea a securității colective⁴, inaugurată de Liga Națiunilor. Noua politică internațională întruchipată de ceea ce anumiți autori definesc „liberalism utopic”, va fi perfect reflectată de Acordul de la Madrid privind înregistrarea internațională a mărcilor, care urmărea atât formarea unei baze de date de mărci, cât mai ales facilitarea înregistrării unei mărci în statele membre ale Uniunii de la Paris și Berna⁵, prin intermediul unei singure cereri adresată biroului Uniunii. Practic Acordul de la Madrid este adoptat în 1891 și existența sa și a Uniunii ne poate îndemna să afirmăm că acest sistem prefigurează aplicarea principiilor „liberalismului utopic” și la nivelul politic statal. Pornind de la acest exemplu, putem considera că ideile acestui tip de liberalism în relațiile internaționale, sunt prezente și aplicate practic încă înaintea Primului Război Mondial. Faptul se poate explica prin existența ideilor liberale în politică și economie, cu mult înainte aplicării lor în relațiile internaționale, începând cu J. Locke și supremația legii aplicată la nivel statal (prin separația puterilor în stat și domnia legii) mai întâi și internațional, mai apoi (Bentham), cât și teoria lui E. Kant privind pacea eternă⁶.

2. Târgul internațional de știință de la Viena 1873, premisa apariției mărcilor și indicațiilor geografice ca subiect al relațiilor internaționale

Este cel puțin ciudată, la o prima vedere, menționarea unui târg internațional ca fiind un capitol distinct și relevant în evoluția proprietății intelectuale. Această nelămurire se clarifică dacă înțelegem riscurile pe care le genera prezentarea unor noutăți tehnologice și științifice într-un context în care nu exista noțiunea de protecție a proprietății intelectuale la nivel internațional. Într-o lume în care accesul la informație era limitat de numărul redus al mijloacelor de comunicare, târgurile erau un eveniment cultural, științific, politic, și, de ce nu, monden al perioadei respective.

În anul 1873 nu exista nici o prevedere internațională, acceptată de majoritatea statelor în materia proprietății intelectuale. Unele state aveau anumite reglementări incipiente în această materie, iar altele aveau un vid în domeniu. Problema esențială care se naște din această situație de fapt este lipsa de protecție a inventatorilor sau a mărcilor la nivel internațional. Oricine putea prelua anumite idei, anumite invenții și să le producă în propriul stat fără a exista un mod de control a acestei practici, sau și mai rău, o modalitate de tragere la răspundere a celui care se deda la astfel de practici, care nefiind pedepsite de nici o lege puteau fi considerate legale.

Realitatea expusă mai sus a dus la o criză în anul 1873 când mulți inventatori, în special din Statele Unite, refuză să își mai prezinte invențiile, la Târgul Internațional de Știință de la Viena, în semn de protest față de legislația existentă în domeniu în Imperiul Austro-Ungar. Protestele se refereau în special la o anumită prevedere, din legea austriacă din 15 august 1852, care stipula că protecția patentului producea efecte, doar după un an de la înregistrare.⁷ Momentul este unul de o deosebită importanță în evoluția proprietății

⁴ Robert Jackson și Georg Sorensen, *Introduction to International Relations. Theories and approaches*, New York, Editura Oxford University Press, 2007, 98-126.

⁵ De aici se va folosi termenul de Uniunea. Uniunea este formată din reuniunea a 2 convenții Paris privind proprietatea industrială și Berna privind drepturile de autor.

⁶ Robert Jackson, Georg Sorensen, *op. cit.*, p. 100.

⁷ Michael Blakeney, *op. cit.*, p 2.

intelectuale, pentru că pentru prima dată se naște o criză internațională *de facto*, legată de un element de protecție a unor drepturi imateriale de proprietatea intelectuală. Pe plan intern Austro-Ungaria adoptă o lege de protecție temporară a invențiilor prezentate la expoziție, în urma unor negocieri cu SUA⁸, fapt care convinge delegația americană să se prezinte la Viena.

Într-un astfel de context internațional tensionat, se ia decizia ca o dată cu acest târg reprezentanții statelor să se întrunească și să adopte anumite reglementări pentru protecția proprietății intelectuale.

Despre evenimentele legate de întrunirea de la Viena, președintele american Ulysses Grant menționa, în Mesajul Președintelui datat 2 dec. 1873, atât târgul internațional, cât și conferința care a fost organizată cu această ocazie, unde s-a discutat problema protejării inventatorilor. Președintele vorbește despre prezența la Conferință a unui reprezentant al Oficiului American al Patentelor care avea însărcinarea să vegheze la asigurarea unei protecții cât mai largi a produselor americane în Europa⁹.

În presa americană a timpului apar relatări extrem de negative relativ la modul în care se desfășura Congresul. Un corespondent al ziarului New York Times relatează: „ieri am trecut pe la Pavilionul Jury, unde așa numitul Congres al Patentelor era întrunit, și nu am fost deloc plăcut impresionat. Întrunirii – pentru că doar așa poate fi catalogată – părea că îi lipsește demnitatea care se așteaptă de la un organism care pretindea că decide asupra unor interese de o așa mare importanță [...]. Din câte am aflat nici un delegat nu are o poziție oficială. Majoritatea au interese personale.”¹⁰

Michael Blakeney afirmă că deși Congresul de la Viena a avut un caracter informal, fapt confirmat și de relatările din New York Times, Comisia care pregătea conferința a trimis delegațiilor anumite întrebări legate de: „drepturile internaționale ale inventatorilor; limitele acelor drepturi; trebuiau acele drepturi să fie internaționale sau teritoriale; acordarea, costul, durata și suspendarea patentului; administrarea Oficiului de Patente și garantarea aranjamentelor internaționale analoage celor existente deja în cazul drepturilor de autor”, iar pe baza răspunsurilor au fost formulate anumite rezoluții prezentate apoi în fața Congresului¹¹.

Poate cea mai importantă prevedere este: „Protecția invențiilor trebuie garantată de legea tuturor țărilor civilizate” și în continuare sunt prezentate șapte motive care susțin această idee¹². Deși referirea inițială se face doar la patente, conștientizarea necesității protejării proprietății industriale reprezintă un pas foarte important în evoluția protejării acestor drepturi, și implicit a mărcilor.

Pentru a se ajunge la o finalitate, care să îmbrace forma unui acord sau tratat internațional, se stabilește formarea unui Executiv permanent care să

⁸ *Ibidem*.

⁹ U. S. Grant, *The President's Message*, *New York Times*, 3 decembrie, 1873.

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9D03E6D71339EF34BC4B53DFB4678388669FDE>

¹⁰ XXX, *The Viena exposition*, *New York Times*, 26 aug. 1873

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9D0DE2D8103CE731A25755C2A96E9C946290D7CF>

¹¹ Michael Blakeney, *op. cit.*, p. 2 - 3.

¹² *Ibidem*

continue munca Congresului. Pentru atingerea acestui scop s-au realizat întruniri la Paris în anii 1878, 1880, și în final 1883¹³.

Suntem de părere că problema proprietății intelectuale era extrem de nuanțată și mai ales atrăgea multiple interese, atât statale cât și personale. Congresul rămâne un moment important pentru că se elaborează o serie de principii pe care ar trebuie să se bazeze un sistem internațional coerent, cu toate că nu se adoptă, în cadrul lui, o legislație internațională în privința proprietății industriale, în particular patentele. Mai important, Congresul pune în fața liderilor internațional problema proprietății intelectuale ca un subiect care trebuie tratat și, mai important clarificat. Constatăm, astfel, că în încărcata și, complicata agendă internațională a celei de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se afla și problema proprietății intelectuale.

În 1878 la Paris, are loc Congresul Internațional de Proprietate Industrială, care se pronunță asupra necesității formării unei legislații internaționale în materia proprietății intelectuale, care va trebui realizată pe baza inițiativei unui guvern¹⁴. Ca urmare a acestei întruniri, a fost formulat un proiect de unificare a protecției proprietății industriale, propus de guvernul francez. De asemenea a fost înaintată propunerea la o Conferință internațională la Paris în anul 1880 unde au fost schițate principalele principii de protecție, compuse în mare parte din prevederile care sunt astăzi în vigoare¹⁵.

3. Convenția de la Paris 1883

Convenția de la Paris din 1883 privind proprietate industrială este adoptată în cadrul Conferinței de la Paris și a intrat în vigoare în 1884. Convenția a fost inițial semnată de 11 state: Belgia, Brazilia, El Salvador, Elveția, Franța, Guatemala, Italia, Olanda, Portugalia, și Serbia, la care se mai adaugă Anglia, Ecuador și Tunisia. El Salvador, Guatemala și Ecuador vor denunța Convenția și se vor realătura în anul 1990. Statele Unite aderă mai târziu, în 1884 datorită unor probleme interne legate de constituționalitatea actelor.¹⁶

Convenția a fost modificată și amendată în anii succesiv, motiv pentru care astăzi ea apare cu o numerotare cu totul aparte: amendările se fac la articole existente la care se adaugă *bis*, *ter. etc.* Acest fapt denotă că, în realitate, Convenția a fost supusă succesiv la numeroase modificări pentru a acoperi cât mai bine problema protecției și apărării proprietății industriale. Astfel, ea este modificată la Madrid 1890-1891, la inițiativa guvernului spaniol, care prezintă patru texte de revizuire: primul vizează probleme de interpretare și de punere în aplicare a Convenției; al doilea privea probleme administrative a Biroului Internațional; al treilea a fost un acord special privind înregistrarea internațională a mărcilor; și al patrulea privea un acord special privind falsa reprezentare a indicațiilor de origine. Apoi Convenția este revizuită la Washington în 1911 care nu are o agendă nouă, dar rezolvă probleme de ordin logistic privind numerotarea

¹³ WIPO, *Intellectual Property Handbook: Policy, Law and Use*, Editura WIPO Publications, Geneva, 2004, p 241

¹⁴ WIPO, *op.cit.*, p 241, Michael Blakeney, *op. cit.*, p 4.

¹⁵ *Ibidem*

¹⁶ WIPO, *op. cit.*, p 241.

articolelor și clarificarea lor¹⁷. Urmează conferința de la Haga 1925 are loc sub auspiciile încheierii Primului Război Mondial, destrămarea unor Imperii și formarea de noi state naționale. Urmează Conferința de la Londra din 1934, apoi Lisabona care dezvoltă un acord nou privind înregistrarea internațională a indicațiilor de origine. Și în final Conferința de la Stockholm 1967 care vizează crearea WIPO¹⁸.

Convenția de la Paris din 1883 acoperă protecția proprietății industriale. Ea a fost revizuită și amendată ulterior, iar astăzi se află sub administrarea WIPO¹⁹ și este completată de alte tratate precum cel de la Nisa și Viena privind clasificarea mărcilor și a elementelor figurative ale mărcilor, precum și Protocolul de la Madrid, Convenția de la Geneva 1994, Tratatul de la Singapore 2006.

Printre principiile pe care le instituie Convenția poate cel mai important este cel al Tratatului Național, principiu care poate fi întâlnit și în cadrul GATT. Astfel se spune că: *„resortisanții din orice țară a Uniunii, în ceea ce privește protecția proprietății industriale, trebuie să se bucure, în toate celelalte țări ale Uniunii de avantajele pe care legislația din acea țară le acordă [...] Prin urmare, resortisanții se vor bucura de aceleași drepturi și aceleași căi de atac ca cetățenii statului respectiv”*. Mai departe Convenția stabilește că nici un stat nu are voie să pună condiții legate de domiciliul petentului pentru a da curs cererii²⁰. Astfel chiar dacă petentul nu este rezident al niciunui stat membru al Uniunii, poate înregistra o marcă în aceste state.

De asemenea, Convenția stabilește principiul priorității la înregistrare pe formula „primul venit primul servit”. Articolul 4 litera A la I stabilește care sunt condițiile și modalitatea de funcționare a acestui principiu. Convenția stipulează: *„orice persoană care a depus în mod corespunzător o cerere de brevet, sau de înregistrare a unui model de utilitate, sau a unui desen sau model industrial, sau a unei mărci comerciale, într-una din țările Uniunii, sau succesorului său în drepturi, se bucură, în scopul de depunere a cererii în alte țări, de un drept de prioritate pe timpul perioadelor stabilite în prezenta Convenție”*²¹. Perioada fixată de Convenție este de 6 luni pentru mărci și se calculează de la ziua depunerii cererii până la avizul de înregistrare sau de refuz a mărcii.

În privința mărcilor articolul 6, așa cum este formulat astăzi, se direcționează pe 4 mari elemente:

1. Condițiile de înregistrare a mărcii denumite de unii autori reguli de drept substanțial privind înregistrarea mărcilor²². Convenția lasă la latitudinea statelor stabilirea condițiilor și formularelor care trebuiesc completate pentru a înregistra o marcă. Singura limitare este legată de situația înregistrării unei mărci într-un alt stat membru al Uniunii, care nu poate fi refuzată pe motiv că marca

¹⁷ Michael Blakeney, *op. cit.*, WIPO seminar on intellectual property, Cairo, 17-19 februarie 2003, p 6.

¹⁸ www.wipo.org

¹⁹ World Intellectual Property Organization (WIPO)

²⁰ Art. 2, Convenția de la Paris pentru protecția proprietății industriale, 1883, WIPO, *Paris Convention for the protection of industrial property*, Geneva, Editura WIPO Publications, 2003, p. 6-7

²¹ Art. 4, Convenția de la Paris pentru protecția proprietății industriale, 1883 WIPO, *op. cit.*, p. 7

²² WIPO, *Intellectual Property Handbook: Policy, Law and Use*, Geneva, p. 242

nu a fost înregistrată sau că nu s-a cerut reînnoirea înregistrării în țara de origine.

2. Mărcile bine-cunoscute, faimoase: *„țări ale Uniunii se angajează, din oficiu, în cazul în care legislația lor o permite, sau la cererea unei părți interesate, de a refuza sau de a anula înregistrarea, precum și de a interzice utilizarea: unei mărci, care constituie o reproducere, o imitație, sau o traducere, care ar putea crea confuzie, unei mărci considerate de către autoritatea competentă din țara de înregistrare sau de utilizare a fi bine cunoscute în această țară ca fiind deja marca unei persoane îndreptățită să beneficieze de prezent convenție și folosite pentru bunuri identice sau similare. Aceste dispoziții se aplică, de asemenea, în cazul în care o parte esențială a mărcii constituie o reproducere a unei astfel de mărci bine-cunoscut sau o imitație care ar putea crea confuzie cu acestea”*²³. Articolul instituie un termen de 5 an în care se poate cere radierea înregistrării unei astfel de mărci, pentru utilizatorul de bună credință, iar dacă înregistrarea se face cu rea credință cererea poate fi depusă oricând. Practic termenul de 5 ani este un termen rezonabil pentru că în această perioadă titularul unei mărci bine-cunoscute are timp să afle de înregistrarea mărcii sau să vadă contrafacerea. Lipsa acțiunii în anulare mărcii, în termenul de 5 ani, din partea titularului de marcă bine-cunoscută, implică o pasivitate a acestuia care peste termenul fixat atrage imposibilitatea lui în a-și mai putea valorifica dreptul.

Prevederea este introdusă în urma revizuirii de la Haga din 1925, când după terminarea Primului Război Mondial, prin destrămarea marilor Imperii și apariția unor noi state la nivel European, s-a simțit nevoia unor adăugiri care trebuiau făcute Convenției de la Paris.

3. Interdicția de înregistrare a emblemelor statelor sau organizațiilor este o prevedere extrem de importantă care are ca obiectiv principal protejarea statelor, organizațiilor internaționale, a instituțiilor, de înregistrare, ca marcă, de către persoane fizice sau juridice a simbolurilor acestora. Prevederea are în vedere și protecția consumatorilor de produse sau servicii care pot fi induși în eroare asupra producătorului.

Articolul 6ter stipulează în 10 aliniate, care sunt regulile de protecție a acestor semne. Prin semnarea acestui acord *„țările Uniunii sunt de acord să refuze sau să invalideze înregistrarea și să interzică prin măsuri corespunzătoare utilizarea, fără autorizarea autorităților competente, fie ca mărci sau ca elemente ale mărcii, de steme, drapele, precum și a altor embleme de stat, din țări ale Uniunii, semnele oficiale și sigiliilor de control și de garanție adoptate de către acestea, ca și orice imitație din punct de vedere heraldic”*²⁴.

Acestea fiind menționate Convenția trece la clarificarea anumitor situații care se pot ivi, legate de mărcile care conțin astfel de simboluri și care au fost înregistrate anterior intrării în vigoare a Convenției. În cazul mărcilor de bună-credință, înregistrate anterior, prevederile Convenției nu se aplică. În cazul mărcilor înregistrate cu rea-credință statele Uniunii au dreptul să anuleze înregistrarea mărcii. De asemenea se prevede un termen de 1 an în care statele

²³ Art. 6bis Convenția de la Paris pentru protecția proprietății industriale, 1883. WIPO, Paris Convention for the protection of industrial property, Editura WIPO Publications, Geneva, 2003, p. 15-16

²⁴ Art. 6ter, Convenția de la Paris pentru protecția proprietății industriale, 1883, *Ibidem*.

membre trebuie să își comunice reciproc și să depună la Biroul simbolurile care intră sub incidența acestei reglementări.

4. Reglementări specifice pentru diversele tipuri de mărci. Prin mențiunile făcute Convenția face o primă clasificare a mărcilor. De asemenea se stipulează că numele comercial este protejat în toate țările Uniunii fără a exista obligația de a îndeplini nici o formalitate. Este interesant faptul că numele comercial este precizat în capitolul referitor la mărci pentru că între cele două elemente există diferențe. Numele comercial se dobândește la înregistrarea societății comerciale pe când marca se înregistrează la autoritățile competente și poate fi diferită de numele comercial. Dar în conformitate cu anul în care a fost adoptată reglementarea se poate afirma că numele comercial era și numele mărci. De exemplu Uzinele Krupp, care reprezintă numele familiei care deținea uzina, sau Ford care era numele proprietarului.

Orice marcă înregistrată într-un stat al Uniunii poate fi înregistrată, după îndeplinirea procedurii cerute de stat în oricare alt stat semnatar al Convenției. Țară de origine este considerat statul unde își are sediul efectiv și lucrează respectiva societate comercială.

Convenția stabilește că statele membre au obligația de a opri comercializarea oricăror produse care poartă numele sau simbolurile unei mărci înregistrate în una din statele Uniunii.

Concluzii

Convenția de la Paris este foarte importantă din punctul de vedere al evoluției proprietății intelectuale, fiindcă prin ea se deschide o nouă direcție de dezbateră între state. Fenomenul proliferării proprietății industriale nu mai este conceput ca fiind unul local, de importanță națională, ci unul internațional, cu profunde implicații economice, juridice și politice. Actorii internaționali, prin politicienii lor, conștientizează că proprietatea industrială este importantă pentru dezvoltarea agenților economici, având ca finalitate dezvoltarea economiei statale.

Convenția de la Paris este un act internațional de o longevitate rară, peste 120 de ani, iar existența lui se leagă de două elemente: necesitatea tratatului și prevederile lui. Necesitatea Convenției este legată de valențele economice ale proprietății industriale, care se fundamentează profund pe teoriile economice actuale, iar prevederile convenției continuă să fie fundamental valabile. Astfel, de-a lungul timpului, Convenția a fost modificată în mod succesiv, dar prevederile esențiale au fost păstrate, iar îmbunătățirile s-au făcut doar raportat la noi evoluții sociale care au creat noi probleme în discuție.

De remarcat este faptul că în plină revoluție economică are loc o conferință internațională care pune bazele unui sistem nou, care își găsește încă, corespondent în realitatea economică și juridică actuală.

9 NOVEMBRE 1989-1ER DECEMBRE 2009 : LA DEMOCRATISATION DE L'UNION EUROPEENNE

Didier Blanc*

Abstract

9th November 1989 - 1st December 2009: the democratisation of the European Union

The 20th anniversary of the fall of the Berlin Wall must turn our attention to the future and not to the past; a future which has as a starting point the Treaty of Lisbon, treaty which closes a long process of revision imposed by the ineluctable but at the same time wanted enlargement of the European Union. This process has been accompanied by a double democratization: on one side of the Central and Eastern states and on the other of the European communities. The transformation through the Treaty of Lisbon of the codecision procedure in ordinary legislative procedure shows the needs of a good functioning imposed by an enlarged and democratic Union which is the legitimate daughter of the late world of Yalta.

Keywords: *Treaty of Lisbon, democratization, legitimacy, codecision*

La fastueuse célébration du vingtième anniversaire de la chute du Mur de Berlin le 9 novembre 1989, prélude à l'effondrement du bloc communiste, a davantage relevé de l'exercice introspectif que prospectif, les nécessités politiques du temps valant vertu. Or, plutôt que de relever d'un passé recomposé, l'événement aurait gagné à être conjugué sinon au plus que parfait au moins au futur antérieur.

Si l'étude historique pour être juste nécessite un certain temps de latence, l'examen juridique en est pour l'essentiel exonéré. Ce vingtième anniversaire doit être lue à la lumière des développements de la construction européenne et principalement de l'entrée en vigueur du traité de Lisbonne le 1er décembre 2009¹. L'Europe des Douze de 1989 est une figure institutionnelle singulièrement éloignée de l'Europe des Vingt-Sept de 2009. Pour s'en convaincre, il suffit de garder en mémoire la position d'une part de la Commission dont la constitution relevait des Etats membres et d'autre part du Parlement européen, cantonné pour l'essentiel en matière décisionnelle à l'exercice d'une fonction consultative. Il n'y a guère qu'en matière d'adhésion et d'accords d'association que celui-ci détenait un pouvoir de veto².

Ainsi pour apprécier à sa juste mesure la fin de la division de l'Allemagne – et plus largement de l'Europe – en germe dans les événements du 9 novembre 1989, ce n'est pas vers le passé qu'il faut regarder, mais vers l'avenir. Avenir notamment incarné par le traité de Lisbonne, dont l'application à partir du 1er décembre 2009, referme à sa manière la parenthèse d'un long processus de révision des traités, dicté par un élargissement inéluctable autant que souhaitable de l'Europe communautaire.

* **Maître de conférences, Laboratoire Versailles Institutions publiques, Université de Versailles-Saint-Quentin**

¹ Cf. Traité de Lisbonne modifiant le traité sur l'Union européenne et le traité instituant la Communauté européenne, signé à Lisbonne le 13 décembre 2007, JOUE C 306 du 17 décembre 2007.

² V. M.-J. DOMESTICI-MET, Les procédures législatives communautaires après l'Acte unique. *Revue du marché commun*, 1987, n° 310, p. 556 et s.

L'approche retenue ici vise à mettre en relief la relation méconnue entre l'élargissement né de 1989 et l'approfondissement de la démocratisation de l'Union. Loin d'une convenue opposition entre les deux termes, l'élargissement et l'approfondissement ont été conduits de pair en vue d'une double démocratisation de l'Europe, à la fois parce que les Etats formant les Pays d'Europe Centrale et Orientale ont connu des transformations constitutionnelles en ce sens et parce que les multiples révisions institutionnelles qu'ont connues les Communautés européennes poursuivent la même inclinaison.

Aussi, pour paraphraser Jean Jaurès, l'effondrement du communisme porte la démocratie comme la nuée porte l'orage. Démocratisation des Etats européens se situant à l'est de ce qu'il était convenu d'appeler le rideau de fer, mais aussi et surtout, du point de vue de l'observateur de la chose européenne, démocratisation du système institutionnel de l'Europe communautaire. Examiner la première appelle des développements difficiles à conduire à leur terme dans le cadre de cette contribution et mobilise des compétences que l'auteur est loin de posséder. En d'autres termes mesurer la démocratisation des Etats membres ayant adhéré à partir de 2004 à l'Union européenne relève ici de la gageure. Examiner la seconde est plus aisé d'autant qu'il est possible de se limiter à deux aspects de cette démocratisation : la légitimité de la Commission européenne et l'émergence d'un Parlement européen colégislateur de l'Union.

§ 1 – La légitimité de la Commission européenne

Institution d'inspiration supranationale³, la Commission européenne, héritière de la Haute-Autorité de la CECA, est pour cette raison au cœur du système décisionnel communautaire⁴. Pour autant, sa désignation est du ressort exclusif des Etats membres (ex-art. 158 CEE). Le traité de Maastricht en 1992 fonde l'Union européenne en s'attachant à prendre en considération le contexte né de la chute du Mur de Berlin, et d'assurer la liaison entre la détermination d'une Union économique et monétaire (U.E.M.) ayant pour terme l'avènement d'une monnaie unique européenne et la transformation de la coopération politique européenne (C.P.E.) en une Union politique (U.P.) adossée à la constitution de cette Union européenne⁵. Cette préoccupation irrigue l'ensemble des modifications institutionnelles et se traduit en particulier par le renforcement de la légitimité de la Commission.

C'est ainsi que l'ex-art. 158-2 CE prévoit *in fine* que le « président et les autres membres de la Commission (...) sont soumis, en tant que collège, à un vote d'approbation par le Parlement européen ». Ce dispositif témoigne de la « parlementarisation » de l'Union⁶. Sans l'issue positive donnée à ce vote d'approbation, la Commission ne peut être valablement constituée. Si le Parlement européen doit se prononcer en appréciant la Commission comme une instance collective, il se reconnaît à l'occasion du renouvellement de 1995

³ V. P. PESCATORE, L'exécutif communautaire : justification du quadripartisme institué par les traités de Paris et de Rome. *Cahiers de droit européen*, 1978, n° 4, p. 387 et s.

⁴ V. J.-L. DEWOST, Les relations entre le Conseil et la Commission dans le processus de décision communautaire. *Revue du marché commun*, 1980, n° 238, p. 289 et s.

⁵ V. D. BLANC, *L'Union européenne*, Ellipses, Paris, 2006, p. 26.

⁶ P. COLAS, L'Union européenne en marche vers le régime parlementaire ? *Revue politique et parlementaire*, 1994, n° 970, p. 43 et s.

la possibilité de procéder à l'audition individuelle des futurs membres de la Commission. Cette interprétation *a maxima* du traité aboutira en 2004 au rejet politique de la candidature de plusieurs personnalités envisagées comme membre de la Commission⁷. Il appartient ensuite aux gouvernements des Etats membres de nommer d'un commun accord le collège exécutif communautaire. Le surcroît de légitimité que confère l'approbation parlementaire est complété par la consultation du Parlement européen s'agissant de « la personnalité qu'ils envisagent de nommer président de la Commission » conformément à ce même ex-art. 158 CE.

Le traité d'Amsterdam approfondit ce sillon en substituant selon l'art. 214 CE à la simple consultation du Parlement européen un pouvoir d'approbation. Le vote doit être acquis à la majorité simple des suffrages exprimés⁸, de sorte que le Parlement européen participe activement à la désignation du chef de l'exécutif communautaire.

Le traité de Nice ne modifie pas les aspects parlementaires de la procédure de désignation de la Commission et de son président mais il la « communautarise » en prévoyant, toujours à l'art. 214. CE, que le « Conseil, réuni au niveau des chefs d'Etat ou de gouvernement » se prononce à la majorité qualifiée pour présenter les personnalités « qu'il envisage de nommer président de la Commission » ou « membres » de celle-ci. L'exigence de la majorité qualifiée du Conseil en lieu et place du commun accord des gouvernements des Etats membres a été dictée par les contraintes numériques consécutives au futur élargissement de l'Union

A la suite du traité-constitutionnel⁹, le régime en vigueur avec le traité de Lisbonne conserve ce processus tout en le parachevant. Il est ainsi indiqué à l'art. 17 TUE que la proposition émanant désormais du Conseil européen d'un « candidat à la fonction de président de la Commission » se fait en « tenant compte des élections au Parlement européen ». Durant l'été 2009, le Conseil européen a de fait appliqué de manière anticipée un dispositif ayant pour objet une politisation de l'Union¹⁰, par le biais de celle de la présidence de la Commission, venant en renfort de sa « parlementarisation ».

Formellement avec le traité de Lisbonne la Commission tire sa légitimité de trois institutions communautaires : le Conseil européen et le Conseil, représentant les Etats membres ; le Parlement européen, représentant les citoyens de l'Union. De sorte que l'exécutif communautaire se trouve à la croisée des légitimités étatiques et démocratiques.

§ 2 – Le Parlement européen législateur de l'Union

Elu au suffrage universel direct en 1979, le Parlement européen est déçu par l'Acte unique européen, au point de contribuer à la dénonciation du déficit démocratique dont il est la principale victime¹¹. Il est vrai que sa participation parlementaire à l'élaboration du droit communautaire dérivé est bornée par la

⁷ V. D. BLANC, *op. cit.*, p. 128.

⁸ C'est ainsi que M. Barroso a été reconduit à la tête de la Commission le 17 septembre 2009 par 382 voix pour, 219 voix contre et 117 abstentions.

⁹ Cf. C. BLUMANN, Les institutions de l'Union dans le cadre du Traité établissant une Constitution pour l'Europe, *Revue Trimestrielle de Droit Européen*, n°2, 2005, p. 345 et s.

¹⁰ V. T. CHOPIN et L. MACEK, Le traité réformateur : vers une Union européenne politique ? *Fondation Robert Schuman, Questions d'Europe*, n° 78, 2007.

¹¹ Cf. Rapport fait au nom de la commission institutionnelle sur le déficit démocratique des Communautés européennes par M. TOUSSAINT. PE. DOC. A2-276/87 du 1er février 1988.

procédure de coopération instaurée en 1986. Aussi espère-t-il beaucoup de la perspective d'une vaste révision des traités à l'orée des années 1990¹². Mais là encore ses attentes ne seront que partiellement comblées par le traité de Maastricht dans la mesure où il prévoit une procédure décisionnelle à l'ex-art. 189 B CE qui n'est pas constitutive d'une égalité en la matière avec le Conseil. Si bien que la mention d'une procédure de « codécision » en 1992 est prématurée, le moment décisif en l'espèce est 1997, avec le traité d'Amsterdam.

Les traités établissent une relation incontestable entre le nombre de lectures possibles par le Parlement européen et l'intensité de ses attributions. Astreint à un rôle consultatif en effectuant une seule lecture avant l'Acte unique, il détient un veto suspensif quand il en opère deux après, pour devenir colégislateur quand il peut en réaliser trois. Schématiquement la procédure apparue avec le traité de Maastricht et aménagée par le traité d'Amsterdam se présente comme pouvant comporter trois lectures. Les deux premières peuvent chacune se conclure par l'adoption d'un texte en cas d'accord entre les deux autorités législatives. À défaut à l'issue de la deuxième lecture du Parlement européen et du Conseil un comité de conciliation paritairement composé de leurs représentants se réunit afin de parvenir à un accord. Si dans ce délai aucun accord n'est trouvé, le texte est réputé non adopté. Dans le cas contraire la troisième lecture débute, à son terme le Parlement européen et le Conseil peuvent approuver le projet commun tel quel. Si l'un ou l'autre n'y parvient pas le texte n'est pas adopté.

L'égalité législative contenue dans l'article 251 CE constitue le seuil au-delà duquel les prérogatives parlementaires ne peuvent croître. Le traité de Lisbonne, à l'instar du traité-constitutionnel, confirme l'analyse en se bornant à modifier la présentation et la terminologie de ce qui devient la procédure législative ordinaire. Aussi depuis le traité d'Amsterdam, les progrès de la démocratisation du fonctionnement de l'Union ont quitté le terrain qualitatif ou procédural pour se déployer sur le terrain quantitatif ou matériel.

A chaque révision des traités engagée, le domaine de la procédure de codécision n'a cessé de croître pour aboutir avec le traité de Lisbonne à un couplage avec la majorité qualifiée¹³. Du défaut d'un domaine matériellement identifié comme législatif découle à l'origine un domaine arbitraire et étroit de la codécision. Ce dernier échappe à toute rationalité autre qu'illustrer le rapport de force entre les partisans et les adversaires du renforcement des pouvoirs du Parlement européen. Initialement peu favorable à ce dernier, il couvre 14 dispositions avant que le traité d'Amsterdam n'élargisse substantiellement ce domaine. Mais une fois de plus, les choix opérés ne répondent pas à une logique univoque, aucune relation n'est établie entre le vote à la majorité qualifiée et le domaine de la codécision ; pire, l'unanimité s'applique parfois¹⁴.

Renoncer à opter pour une approche matérielle complexe à mettre en oeuvre, sans trancher en faveur d'un critère procédural d'application aisé mais

¹² Cf. M. SILVESTRO, Les conférences intergouvernementales et l'évolution des pouvoirs du Parlement. *Revue du Marché Commun*, 1990, n° 341, p. 644 et s.

¹³ Pour une présentation détaillée : D. Blanc, Qui fait la « loi européenne » ? Le Parlement européen et la procédure législative ordinaire prévue par le traité de Lisbonne, in *The Role and Place of Law in a Society Based on Knowledge*, Academica Brâncuși Publisher, Targu Jiu, Romania, 2009, p. 512 et s.

¹⁴ Pour les articles 42 CE, 47-2 CE et 151-5 CE.

moins attentif aux intérêts étatiques, telle est la ligne de conduite des acteurs de la révision des traités à laquelle n'échappe pas ceux du traité de Nice¹⁵. Décevant à nouveau les espérances parlementaires, ce traité réalise un élargissement mesuré du domaine de la codécision (le domaine de la codécision est étendu par 5 dispositions), ce qui ne suffit pas à en faire la procédure de droit commun contrairement à une idée répandue. Pour cela, il faut attendre le traité de Lisbonne, qui à l'imitation du traité-constitutionnel, fait de la codécision « la procédure législative ordinaire »¹⁶. Au total, le Parlement européen est co-législateur dans 85 cas de figure pour lesquels la majorité qualifiée est la règle¹⁷, la liaison entre les deux étant désormais automatique. Pareille extension domaniale illustre les nécessités du bon fonctionnement d'une Union élargie et démocratique, d'une *Europe unie*, filles légitime de la fin d'un monde issu de Yalta.

C'est à cette aune que doivent être appréciés les divers développements institutionnels de l'Union européenne et l'entrée en vigueur du traité de Lisbonne, vingt ans après, soit à peine l'espace d'une génération féconde, l'écroulement d'un mur, symbole de la partition douloureuse du continent européen.

¹⁵V. P. Van Nuffel, Le traité de Nice. Un commentaire. *Revue du droit de l'Union européenne*, 2001, n°2, p. 362.

¹⁶Article 289 TFUE (art. I-34 TECE).

¹⁷ Selon la liste dressée par l'annexe 3 du rapport du Parlement européen sur le traité de Lisbonne, PE Doc. A6-13/2008.

THE MANAGEMENT OF RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN NEIGHBOURHOOD POLICY IN 2010

Simion Costea*, Vira Ratsiborynska*

Abstract

The administration Viktor Yanukovych is characterised by rapprochement with Russia, but European integration continues to be a priority for Ukraine. The two authors analyse the Russian-Ukrainian agreements in 2010 and their importance for the EU-Ukraine relations.

Keywords: Russia, Ukraine, Yanukovych, Medvedev, geopolitics, Eastern Partnership, European Union.

After the election of the President of Ukraine Viktor Yanukovych in February 2010, the relations between Russia and Ukraine have constantly improved. At the same time the prospects of European and Euro Atlantic integration are becoming more uncertain, putting Ukraine to a new level of understanding of its independence and foreign policy.

In 2010, Ukraine is going through a complex period in its relations with the EU. In the context of the European Neighbourhood Policy and Eastern Partnership, **Ukraine negotiates with Brussels** an economic integration and a political association with the EU¹. In order to succeed, Ukraine has to show its capability for further integration with the EU through the implementation of European norms and standards, further democratic transformations and creation of a stable and effective system of institutions guaranteeing democracy and the rule of law². The fulfilment and the quality of these reforms as well as the geopolitical situation in the region will determine the future optimal format of Ukraine's integration in the EU and the timing of association agreement for the country.

* Associate Professor, Doctor at "Petru Maior" University of Targu-Mures

* Ph.D. student at Strasbourg University and trainee in the Cabinet of Theodor Stolojan, in the European Parliament

¹ Joint Declaration, EU-Ukraine Summit, Paris, 9 September 2008, 12812/08 (Presse 247) http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/er/102633.pdf

² Marise CREMONA, "The European Neighbourhood Policy: More than a Partnership?" in Cremona, M., ed., *Developments in EU External Relations Law*, Oxford University Press, 2008; Michele COMELLI, Ettore GRECO, Nathalie TOCCI, "From Boundary to Borderland: Transforming the Meaning of Borders in Europe through the European Neighbourhood Policy", *European Foreign Affairs Review*, Volume 12, issue 2, summer 2007, pp.203-218; Riccardo ALCARO, and Michele COMELLI, "La Politica Europea di vicinato", *Quaderno IAI* no.22, March 2005; Laure, DELCOUR, Elsa TULMETS, (eds) "Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood", Baden-Baden: Nomos, 2008; Roberto ALIBONI, "The Geopolitical Implications of the European Neighbourhood Policy", *European Foreign Affairs Review* 2005, v. 10, n. 1, Spring, p. 1-16; Krassimir Y. NIKOLOV, (ed.): *The European Neighbourhood Policy: Time to Deliver*, BECSA, May 2008; Leila, ALIEVA, "EU and the South Caucasus", *CAP Discussion paper*, Berlin, Bertelsmann Stiftung, December 2006; Egidio CANCIANI, "European Financial Perspective and the European Neighbourhood and Partnership Instrument", *Mediterranean Yearbook* 2007, European Institute of the Mediterranean, Barcelona, Spain; Sharon PARDO, "Europe of Many Circles: European Neighbourhood Policy", *Geopolitics*, Vol. 9 issue 3 p. 731, 2004

The Russian-Ukrainian agreements in 2010

Russia always “kept a strong influence in the region”³ seeking to perceive this predominant role through its policy and “has consistently viewed American and NATO influence with great suspicion”⁴. The EU through ENP tried to create “a circle of friends” in the region by developing its presence in this part of Europe and by offering its model of prosperity to the countries of “Near Abroad”. During Yushchenko presidency, Ukraine deepened and strengthened its relations with the EU, which constantly increased resistance from Russia and had an impact on Ukraine’s effective autonomy.

The arrival of Viktor Yanukovych to the post of the President of Ukraine had changed the vector of Ukraine’s foreign and domestic policy. The political deadlock was over, the synergy between President, parliament and government was re-established and Ukraine-Russia relations undergo a fresh burst. However, analyzing all these developments, experts conclude that Yanukovych tries to preserve **Putin’s model of a long-term stay on power** by concentrating a decision-making process in his hands. The draft law on the Cabinet of Ministers approved the 4th of October 2010 justified this fact.

The **objectives set by Moscow in the form of open letter** addressed by the Russian President Dmitry Medvedev to the President Yushchenko in the August 2009 were fulfilled by Yanukovych after the presidential elections. These main objectives consisted in the end of the Ukraine’s prospect for NATO membership, long-term extension of the Russian Black Sea Fleet and strengthening economic ties with Russia in particular in the energy sector⁵. As to the domestic policy, Yanukovych’s reform program posted to the presidential website on the 2 of June covered all spheres of Ukrainian life and envisaged a 10 years strategy to turn Ukraine into one of the world’s 20 leading countries with a competitive economy by 2020⁶.

The question of the **end of the Ukraine’s prospect for NATO membership** that was put in Viktor Yanukovych’s election program was easily fulfilled after the elections. Ukraine follows a **non-aligned course, mentioned in a new Law in 2010**. This course opened the dilemma for a country as to the guarantee of its national security. But at the same time **it stopped a split of Ukrainian society into two parts**, where East foresees this question through the prism if the membership of Ukraine in NATO can aggravate the relations with Russia or not. **Vyacheslav Pichovshek**, the Ukrainian journalist, in his article “One nation, one non-aligned course” stated that “East of Ukraine doesn’t see Russia as an enemy and doesn’t want to quarrel with Russia in any circumstances”⁷. After the elections the question of the **Ukraine’s prospect for NATO membership was taken away from Ukrainian foreign policy** orientation and the objectives of Russia were fully satisfied. Nowadays Ukraine is facing a new challenge regarding a formulation of its new national security concept which can lead according to **Olexandr Chalyi**, former Head of the

3 Dieter MAHNCKE and Sieglinde GSTOHL, “Europe’s near abroad. Promises and prospects of the EU’s Neighbourhood Policy”, Peter Lang, “College of Europe Studies”, 2009

4 Svante CORNELL, “The New Eastern Europe: challenges and opportunities for the EU”, Centre for European studies, Brussels, 2009, p.38

5 <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/08/220743.shtml>

6 <http://www.zaxid.net/newsua/2010/5/14/205031/>

7 Журнал “Главред”, № 27, 5 ЛИПНЯ 2010, стр. 19 (Magazine “Glavred“, № 27, p.19), 5 July 2010 (www.glavred.info)

Secretariat of the President of Ukraine, to “the threat of reinforcement of Russian influence in Ukraine”⁸.

As to the Russian Black Sea Fleet, Yanukovych has changed the political guideline of his predecessor Yushchenko as well. Yanukovych had **signed in Kharkiv on April 21 the gas for fleet deal**. This balancing act allowed the Russian Black Sea Fleet to stay in Crimea until at least 2042. In exchange Ukraine was granted preferential prices on imports of Russian natural gas that decreased the monthly gas bill by 350 million dollars providing big economic benefits for a country⁹. According to **Vyacheslav Kirilenko**, a chief of the Party “For Ukraine”, ex-leader of fraction of “Our Ukraine – National Self-defence (OU–NS)”, this act could be considered “as an infringement of Ukrainian sovereignty”¹⁰. Political analyst **Volodymyr Fesenko**, the head of the Penta Centre for Applied Political Studies in Kiev, described this agreement as a “political- strategic” victory allowing Russia to “preserve a military presence in the Black Sea and also as a factor of influence on external security policy and internal affairs in Ukraine.”¹¹ Ukraine received a discount on a gas in exchange for a territory and at the same time Russia didn’t lose its strategic post on the Black Sea. In general, the ratification of this agreement provoked a conflict in the Parliament, the **opposition protest** and a split of the Ukrainian society. Ukraine supports a lot of Russian initiatives in the field of foreign policy, security (including Transnistrian conflict), economy, etc

In Ukraine’s energy sector Russia strengthened and reaffirmed its presence after the elections of Viktor Yanukovych. On July 8 the law “On the principles of the functioning of the gas market” was approved by Verkhovna Rada¹². This bill stated that **Naftogaz** will be unbundled; the market will be opened up to all private players¹³. This **law advocated by the EU** so long had to show financial transparency and openness of the Ukrainian gas market. But instead, some recent developments in this sector put at risk this tentative of the EU and caused some consequences. Russian offers to integrate **Gazprom with Naftogaz** and invest in Ukraine’s international gas pipeline system confirmed the Russian intentions to control over Ukraine’s gas pipeline infrastructure. And the rebalancing of interests of the new administration towards more close economic integration with Russia led to a greater Russian control of Ukraine’s lucrative natural gas market that could diminish all liberalization efforts so welcomed by the EU. According to energy analyst **Gonchar** “the government deals in energy sector became less apparent and that reduced the transparency in Ukraine’s gas sector”¹⁴.

However, we consider that the 30% reduction in the price of gas sold by Gazprom is a very positive thing for Ukrainian citizens and for the stability in Ukraine in the context of the world crisis. We should also mention that, there are **some limits to Russia’s influence on Ukraine** in 2010. Ukraine refused to join the Russia-Kazakhstan-Belarus Customs Union and the Collective Security Treaty Organisation and resisted to Russian attempts to gain control

⁸ *Ibidem*.

⁹ <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/22/4956018/>

¹⁰ http://www.pravda.com.ua/news/2010/04/22/4956700/view_print/

¹¹ <http://www.middle-east-online.com/english/opinion/?id=38658>

¹² <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2467-17>

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Kyivpost magazine, June 11, 2010, p.13 (www.kyivpost.com)

of Naftogaz (to merge Naftogaz with Gazprom). In the same time, Yanukovych declares that European integration remains an important priority, pays visits in Brussels and negotiates the Association Agreement with the EU¹⁵.

The EU discourse on Russian-Ukrainian Relations

The EU policy is to tell Ukraine that **it does not need to choose** between the EU and Russia, as the EU Enlargement and Neighbourhood Commissioner Stefan Füle stated. The EU itself has a strategic partnership with Russia, Partnership for modernisation. Ukraine does not necessarily need to choose between the two in terms of foreign policy, cultural affinity etc. However, the EU asks Ukraine to choose the European model of society, following the Copenhagen criteria of EU accession, if they want an EU perspective¹⁶.

The EU-Ukraine Parliamentary Cooperation Committee (PCC) in Brussels in 23 March 2010 stated that it “takes into account the visit of the new President of Ukraine to the Russian Federation on 5 March 2010; emphasizes that there is no alternative to friendly and constructive, pragmatic and mutually-beneficial relations between the two countries, which is of interest for all Parties as well as for the European Union”¹⁷.

The European Parliament, in its Resolution of 25 February 2010, calls “for a stable and democratic Ukraine, where the principles of the social market economy, the rule of law and human rights are in respect, political stability and economic development are solid, internal reforms yield results, and European integration endeavour is vibrant”¹⁸.

In the same time, the European Commission and the Council of the EU work with the leadership of Ukraine and keep on supporting Ukraine’s European aspirations and helping Ukraine towards that bid through economic and practical measures, which are set out by the EU-Ukraine Association Agenda, and the Eastern Partnership in particular¹⁹. A concrete step is **Ukraine’s accession to the Energy Community Treaty**, which became a reality in 2010.

However, we consider that the EU should give more consistency to the Eastern Partnership to encourage these countries on the European path of reforms.

¹⁵ Arnaud Dubien, and Jordi Vaquer i Fanes, *Security and Energy Security in the Black Sea Region*, September 2010, European Parliament, Brussels.

¹⁶ RFE/RL Brussels correspondent Ahto Lobjakas spoke with Andrew Wilson, senior policy fellow in London at the European Council on Foreign Relations, in http://www.rferl.org/content/Interview_After_Just_One_Year_Are_The_Wheels_Coming_Off_The_EUs_Eastern_Partnership/2035235.html

¹⁷ The EU-Ukraine Parliamentary Cooperation Committee (PCC) in Brussels in 23 March 2010, Fourteenth Meeting, Co-Chairmen: Mr. Paweł KOWAL and Mr Borys TARASYUK, Final Statement and Recommendations

¹⁸ *European Parliament resolution of 25 February 2010 on the situation in Ukraine*, in www.europarl.europa.eu

¹⁹ The EU-Ukraine Parliamentary Cooperation Committee (PCC) in Brussels in 23 March 2010, Fourteenth Meeting, Co-Chairmen: Mr. Paweł KOWAL and Mr Borys TARASYUK, Final Statement and Recommendations

Russia and the issue of minorities in Ukraine from a geopolitical perspective

As to the **linguistic policy**, after the era of Ukrainisation, in 2010 some other tendencies remain in Ukraine. **As result of a pro-Russian Party of Regions' initiative, Zaporizhzhya Regional Council granted official status to the Russian language.** In the motivation letter which accompanied the resolution it was stated that the Regional Council decided to remove all obstacles to the use of the Russian language in mass media and educational institutions. Also, the secretariat was instructed to ensure the use of the Russian language in the works of the Regional Council²⁰. The new draft law on languages was registered on the 7th of September by the Party of Regions allowing the **broader use of the Russian language** in the public sector²¹. This law represents the particular interest to the Russian business circles which try to seize Ukraine's print, Internet media and cinema market. According to the expert evaluation of the **Kyiv Moghila's Academy** scientific council this draft law on languages doesn't fit the main criteria of the European Charter on Regional and Minority Languages which states that "protection and development of regional languages or minority languages must not endanger the official languages and the need to learn them"²². In a country where the preferred spoken language is Russian such bilingualism can fully marginalize Ukrainian and according to **Anatoliy Gritsenko**, ex-minister of Defence of Ukraine, leader of the "Civil Position Party", "can be a blow to the unity of Ukrainian society"²³.

Also there were and there are other concerns that remain in Ukraine such as a massive distribution of Russian passports to ethnic Russians in Crimea. In spite of the fact that Ukrainian law prohibits dual citizenship, more than **eight million Ukrainians have Russian Federation citizenship** without giving up their Ukrainian citizenship²⁴. As the events in Georgia (in 2008) show, Russia can pursue the same strategy in Crimea that it followed in Abkhazia and South Ossetia and can invoke this factor in future as a pretext for a military intervention there.

The Russian minority has a better status in Yanukovych mandate. But the rights of all minorities in Ukraine (Russians, Roma, Tatars, Polish, Romanians, Hungarians, Bulgarians, etc) should be respected at European standards. Ukraine has ratified the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities and the European Charter for Regional or Minority Languages, which is a progress. The European Parliament calls on the Ukrainian authorities, to make greater efforts to reach out to minority communities in Ukraine by further integrating these communities in the political developments of the country and promoting adequately the right to

²⁰ *Ukrainska Pravda*, on 8 September 2010

²¹ <http://news.dt.ua/news/28905>

²² <http://zik.com.ua/ua/news/2010/09/27/246992>

²³ <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2010/09/26/27731>

²⁴ http://azer.com/aiweb/categories/caucasus_crisis/index/cc_articles/goble/goble_2008/goble_0908/goble_0923_citizen.html

education in minority languages. This is a recommendation voted in the European Parliament in 2010²⁵.

In **conclusion**, President Yanukovych is putting Ukraine to the close proximity of Russia's sphere of influence that can make slower the formation of the Ukrainian identity and at the same time can complicate the way for Ukraine to the EU. Several experts consider that, in order not to strengthen strategic risks for the country in the future, Ukraine has to conduct more balanced foreign policy and continue it's re-approaching with the West.

²⁵ *European Parliament resolution of 25 February 2010 on the situation in Ukraine*, in www.europarl.europa.eu

THE EASTERN PARTNERSHIP: CHARACTERISTICS AND CHALLENGES

Peter Van Elsuwege*

Abstract

The Eastern Partnership is expected to facilitate progress on concrete issues such as visa liberalisation and energy security. In order to overcome Russian discourse based on competing spheres of influence, the Union faces a challenge to clearly communicate the objectives and principles of the Eastern Partnership as a positive project promoting prosperity, security and stability in Europe which is, as such, also in the interest of Russia. A challenge is to establish a coherent European Neighbourhood Policy given the constant fight for funding and influence among the Member States and neighbouring countries.

Keywords: Eastern Partnership, ENP, Russia, Moldova, challenges

Introduction

On the occasion of the 2007 European Neighbourhood Conference in Brussels, Commission President Barroso presented his views on how to take the neighbourhood policy forward.¹ The key message of his speech was that the ENP is a policy based on differentiation, joint ownership and positive conditionality. Depending upon the ambitions and progress of the partner countries, more specific frameworks for cooperation can be developed and a prospect for (more) privileged relations can be delivered. The gradual development of the Eastern Partnership (EaP) as a specific policy framework for relations with the Union's eastern partners is a clear illustration of this approach. It not only includes a clear political message that the Union is interested in close relations with its Eastern neighbours, it also underlines that this objective has to be reached in an atmosphere of partnership. In other words, it is a common endeavour requiring not only EU assistance but also and foremost a commitment of the partner states to work with the Union on a joint project and on the basis of shared values and interests. The aim of this paper is to clarify the main characteristics of the Eastern Partnership as part of the European Neighbourhood Policy (I) and to reflect on the most important challenges for the implementation of this initiative (II).

I. Characteristics of the Eastern Partnership

A key characteristic of the Eastern Partnership is the combination of bilateral and multilateral strategies in a single policy framework. The overarching aim is to promote the political association and economic integration of the eastern neighbours through a process of legislative and regulatory approximation. At the bilateral level, this is based upon the negotiation of a new generation of association agreements, the establishment of deep and comprehensive free trade areas, the conclusion of mobility and security pacts and close cooperation in the area of energy security. The

* **Peter Van Elsuwege -Professor of EU law, Jean Monnet Module holder, Ghent University (Belgium).** Paper presented on the occasion of the Jean Monnet Seminar "The Jean Monnet Programme and the Eastern Partnership", Kiev, 25-26 October 2010.

¹ "Shared challenges, shared futures: taking the neighborhood policy forward", speech by Commission President José Manuel Barroso, European Neighbourhood Policy Conference, Brussels, 3 September 2007.

multilateral track, which is perhaps the most innovative part of the Eastern Partnership, complements this process. The aim is to create a forum for consultation where the partners come together on a regular basis to discuss a number of issues of mutual interest. Such discussions take place on the basis of four thematic platforms reflecting areas where there is a common interest to proceed (democracy, good governance and stability; economic integration and convergence with EU policies; energy security; and contacts between people). The underlying objective is obviously that on the basis of this exchange of ideas and good practices, the eastern partners will learn from each other, see the benefits of closer cooperation with the EU and proceed with the necessary reforms.

The Eastern Partnership is a very young policy, which was only formally launched on the occasion of the 7 May 2009 Prague Eastern Partnership summit.² Nevertheless, a lot of work has already been done in setting up an operational structure for the implementation of the policy. Each thematic platform adopted a set of core objectives and a work programme for the period 2009-2011. Moreover, in order to give more visibility to the project five so-called flagship initiatives have been launched (on integrated border management, on support for SMEs, on integration of regional energy markets, on the prevention of natural and man-made disasters and on good environmental governance). Apart from the question of visibility, participation and ownership are considered to be crucial determinants for a successful policy. In this respect, the establishment of an EaP Civil Society Forum an EU Neighbourhood EAST Parliamentary Assembly' (EURONEST-PA), are of crucial importance.

Hence, it is immediately clear that the Eastern Partnership is a comprehensive and a multi-level policy. It is comprehensive because it entails cooperation in all areas of common interest ranging from economic integration to combating climate change and organised crime or developing standards for good governance. It is a multi-level policy because it not only includes formal political meetings but also events such as the one we have today, which are of crucial importance to ensure that the Eastern Partnership is indeed a common endeavour, not only of the Union and the partner states but also of the Union citizens and nationals of the neighbouring countries.

One important lesson of the European integration process is that political objectives of stability and security can be achieved on the basis of economic integration within a common legal framework. For this reason, the establishment of Deep and Comprehensive Free Trade Areas, leading in the long-run to a pan-European Neighbourhood Economic Community, is of crucial importance. This ambitious process requires not only the abolition of barriers to trade but also a harmonisation of product standards and common rules on issues such as consumer protection and food safety. We can expect, in other words, a spill-over effect in terms of legal approximation.

A central ambition of the Eastern Partnership is exactly to reinforce the process of legislative approximation in order to establish a shared regulatory framework with efficient institutional structures.³ The key challenge for policy-makers and academics is to look for appropriate instruments to reach this

² Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, Prague, 7 May 2009, at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf.

³ Communication from the Commission to the Parliament and the Council, "Eastern Partnership", COM (2008) 823 final.

objective while taking into account the specific legal, political and economic context of the East European neighbours. This is not a very easy exercise. Sometimes reference is made to the agreement on the European Economic Area (EEA), which provides a legal basis for the export of the internal market rules to Norway, Iceland and Liechtenstein or to the network of bilateral agreements with Switzerland as an interesting long-term model for the eastern neighbourhood.⁴ One should, however, not underestimate the different economic and political situation of the eastern neighbours. Rather than referring to models of the past, it is important to be creative and to look for alternative models of cooperation and flexible integration, which are more targeted to the needs and expectations of the eastern partners. The Eastern Partnership is an example of such a creative approach, with its flagship initiatives and thematic platforms.

The Eastern Partnership is expected to facilitate progress on concrete issues such as visa liberalisation and energy security. On those two areas, we can see some important developments where the policy framework established by the Eastern Partnership can provide added value. First, with regard to the movement of persons, the conclusion of mobility partnerships to improve the opportunities of legal migration to the Union and support the partner countries in the management of migration flows is an important instrument to achieve a key objective of the Eastern Partnership, i.e. according to the Prague declaration, “supporting mobility of citizens and visa liberalisation in a secure environment”.⁵ Progress in this area can rightfully be described as a litmus test for the success of the Eastern Partnership. The experiences with one country (for instance Moldova, which was the first to be involved in a pilot mobility partnership) provide a useful example for other countries as well (like the one with Georgia which was established more recently). This exchange of information and experiences within the Eastern Partnership context creates a stimulating environment for further cooperation.

With regard to my other example, that of energy security, a key role is played by the Treaty establishing the Energy Community, which aims to export the EU’s *acquis* in the field of energy to non-EU Member States in order to create a pan-European energy market.⁶ Whereas the Energy Community Treaty was initially concluded between the European Community and the Western Balkan countries it has recently been expanded to Moldova and Ukraine (even though the Ukrainian parliament still has to ratify the treaty within the common months) whereas Georgia has the status of observer. The enlargement of the Energy Community to some East European neighbours as well as their participation in certain EU programmes and agencies reinforces the interdependence between the Union and its East European neighbourhood. The Eastern Partnership aims to facilitate this process and provides a forum for addressing common and, in fact, global challenges (such as energy security, climate change and migration) in dialogue with the Eastern partners.

II. Challenges for the successful implementation of the Eastern Partnership

Despite all good intentions and the undeniable progress since the adoption of the Prague Declaration on the Eastern Partnership in May 2009,

⁴ A. Mayhew and C. Hillion, “The Eastern Partnership”, at: <http://www.wider-europe.org/files/Eastern%20Partnership.pdf>.

⁵ See *supra* note 2.

⁶ Treaty establishing the Energy Community, OJ (2006) L 198/18.

the consolidation and successful implementation of this policy faces a number of important challenges.

First, regarding the implications for the ENP. Whereas the Eastern Partnership together with other regional initiatives (Union for the Mediterranean and Black Sea Synergy), provides new impetus to the EU's neighbourhood relations, it is important to ensure the coherence of this policy and to avoid that the ENP disintegrates into a bundle of competing policies, each supported by a small group of Member States. France and the Southern EU Member States focus on the Union for the Mediterranean; for Romania and Bulgaria the Black Sea Synergy is of particular importance; Sweden, Poland and the other Viségrad countries have a specific interest in the Eastern Partnership whereas Finland is the main promoter of the EU's Northern Dimension. The challenge is to establish a coherent European Neighbourhood Policy given the constant fight for funding and influence among the Member States and neighbouring countries. Here a crucial role is to be played by the European Commission taking fully account of the new instruments provided under the Treaty of Lisbon to ensure the coherence and consistency of the EU's external action.

A second and related remark concerns the relationship between the Eastern Partnership and other regional policies in the European neighbourhood, in particular the Black Sea Synergy initiative. The latter, which was launched in 2007, essentially aims to create a framework for sub-regional cooperation within the Black Sea basin, covering five Eastern Partnership countries as well as Russia and Turkey.⁷ Both processes are considered to be complementary to each other. Whereas the Black Sea Synergy essentially focuses on the regional problems of the Black Sea area, the EaP is more oriented towards the partner countries' "alignment with the EU and/or their aspiration for European integration". In the words of the European Commission, the centre of gravity of the Black Sea Synergy is the Black Sea whereas for the EaP it will be Brussels.⁸ A crucial difference, of course between the EaP and the Black Sea Synergy and also other regional initiatives such as the Northern Dimension concerns the position of regional organisations. The multilateral track of the EaP does not provide a role for regional partners such as the Organisation for Black Sea Economic Cooperation (BSEC) in the Black Sea Synergy or the Council of the Baltic Sea States (CBSS) in the Northern Dimension. The absence of a role for regional institutions further underlines that the objective of the EaP's multilateral track is in the first place promoting closer links with the EU, more than promoting closer cooperation among the countries themselves. The differences in focus and methodology between the Eastern Partnership and the Black Sea Synergy cannot conceal that both policy initiatives to a large extent deal with similar problems and challenges. For instance, the integration of the energy markets is a key objective of both the Black Sea Synergy and the EaP thematic platform on energy security. There is, in other words, an obvious overlap regarding the issues and sectors for regional cooperation and legal approximation. An efficient coordination between both policies is, therefore, necessary.

⁷ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, "Black Sea Synergy: A New Regional Cooperation Initiative", COM (2007) 160 final.

⁸ European Commission, "Eastern Partnership, Why are the EU and partner countries launching the Eastern Partnership?", *Memo*, n°09/217, 5 May 2009, <http://europa.eu/rapid/>

This immediately relates to a third remark, which concerns the position of third countries, in particular Russia, within the EaP. Officially, Russia is not involved in the EaP but as a third country it can participate in EaP actions “on a case-by-case basis” and “in concrete projects, activities and meetings of thematic platforms”.⁹ So far, Russia’s reaction to the EaP has been rather negative with President Medvedev expressing his concern that the Eastern Partnership could evolve into a Partnership against Russia. In order to overcome this discourse based on competing spheres of influence, the Union faces a challenge to clearly communicate the objectives and principles of the Eastern Partnership as a positive project promoting prosperity, security and stability in Europe which is, as such, also in the interest of Russia. Again, the issue of coordination with other initiatives, such as the newly launched Partnership for Modernisation and the implementation of road maps for the establishment of four common spaces with Russia, which is also very much about regulatory convergence and economic integration, is important here.¹⁰

Fourth, a crucial element of the ENP in general and thus also for the EaP is the question of money. In times of economic crisis it is difficult to attract funding from Member States and third partners. In other words, the current socio-economic climate significantly complicates the implementation of the ambitious EaP agenda. It will, therefore, be necessary to make choices. A good criterion might be the direct implications for the promotion of people to people contacts, which is perhaps the most powerful tool for stimulating reform.

A fifth and final remark concerns the evolution in the Eastern neighbourhood and the expectations of the Eastern partners themselves. As was already mentioned at the outset, a key characteristic of the Eastern Partnership is the principle of joint ownership, i.e. the idea that both the EU and the partner states contribute to shaping and implementing a policy. Only when there is a full commitment of the partner countries, the Eastern Partnership can be successful. A prerequisite for a fruitful cooperation is, of course, sufficient knowledge about the intentions, expectations and sensitivities of all parties. In this respect, the exchange of information on the basis of mechanisms such as TAIEX (Technical Assistance and Information Exchange) and twinning but also the Jean Monnet programme is crucial in order to guarantee that the Eastern Partnership is indeed a common endeavour.

⁹ European Commission, *Eastern Partnership Multilateral Platforms - General Guidelines and Rules of Procedure*, at: http://ec.europa.eu/external_relations/eastern/platforms/rules_procedure_en.pdf.

¹⁰ See: P. Van Elsuwege, “The Four Common Spaces: New Impetus to the EU-Russia Strategic Partnership?” in Dashwood, A., Maresceau, M. (eds.), *Law and Practice of EU External Relations. Salient Features of a Changing Landscape*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 334-359.

TELEVIZIUNEA BBC ȘI REVOLUȚIA ROMÂNĂ DIN 1989

Dennis Deletant*

Abstract

The BBC Television and the Romanian revolution from 1989

The events happened in December 1989, were an emotional moment in the Romanian communist fall, and continue to be a moment of great importance. In this idea we offer a description of the events, from the perspective of a BBC reporter. There are underlined moments of enthusiasm and panic, confusion and noise which characterized the Romanian population in December

Keywords: communism, December 1989 revolution, BBC, Romania

Revoluția română a fost pentru mine și o revoluție personală. Ca să-l citez pe Andy Warhol, celebrul pictor american, revoluția mi-a adus cele „cincisprezece minute de celebritate” întrucât m-a catapultat pe mine, ca și studiile românești de la Școala de Studii Slavonice și Est Europene din cadrul Universității din Londra, în vizorul public în Marea Britanie. Pe 16 decembrie 1989, în timp ce mă uitam acasă la Londra, la știrile de la televizor, care arătau protestele de la Timișoara, sună telefonul. Era John Simpson, redactorul principal pentru Afaceri Externe de la Televiziunea BBC, care mă invita la biroul de știri din Wood Lane ca să discutăm situația din România. În luna mai a aceluiași an, John mă rugase să-i sugerez niște persoane de contact din România pentru un documentar, pe care îl realiza, despre măsurile draconice de austeritate ale lui Ceaușescu și despre planurile lui de a „reduce numărul”, adică de fapt de a elimina treptat, aproape paisprezece mii de sate din România. John vroia să-l însoțesc în acea călătorie, dar eu nu puteam pentru că fusesem declarat *persona non grata* în luna decembrie a anului anterior de către autoritățile române pentru „comentariile ostile făcute în presa britanică la adresa regimului din România”. O mașină a venit să mă ia la BBC și astfel l-am pus pe John la curent cu încercările lui Ceaușescu de a-și menține regimul, făcând din ce în ce mai des apel la unitatea națională și la demonstrații regizate de susținere a politicii lui, culminând cu discursul ținut la al XIV-lea Congres al Partidului, pe 20 noiembrie 1989, pentru care sala s-a ridicat în picioare să ovaționeze de peste treizeci de ori.

Pe 20 decembrie, după discursul televizat al lui Ceaușescu către popor, discurs care era urmărit și de BBC, John m-a întrebat direct: „Dennis, crezi că asta e sfârșitul lui Ceaușescu?”. Până la evenimentele din Timișoara mă gândisem că Ceaușescu o să se opună dorinței de schimbare din Europa Centrală, dar apariția lui la televizor, înconjurat de soția gerontocratică, cu o față ca de piatră, și de membrii aproape fosilizați din biroul politic, m-a convins că acest moment reprezenta începutul sfârșitului pentru acest regim, așa încât i-am răspuns lui John „Da.” La care mi-a răspuns: „Bine, atunci mă duc în România dar aș vrea să fii persoana mea de contact aici, la birou, cât timp sunt plecat.” Și așa a început pentru mine o săptămână de muncă aproape fără întrerupere în Wood Lane – timp de două nopți n-am dat pe-acasă, ci am dormit într-un birou la BBC. Ca „persoană de contact” la Londra, am avut

***Profesor univ. dr., University of London, Marea Britanie.** Conferință ținută la Universitatea „Petru Maior” cu ocazia decernării titlului de „Doctor Honoris Causa” în ziua de 13 aprilie 2010.

acces la rapoarte de la cele mai importante agenții de presă internaționale trimise prin teleprinter, ca și la imagini televizate de la echipele de filmare a treizeci și șase de posturi TV internaționale, care transmiteau din diferite colțuri ale României.

Pe 26 decembrie, John, care intrase în România cu o echipă de filmare pe autostrada dinspre Iugoslavia, deoarece aeroportul Otopeni din București fusese închis după un incident grav de schimburi de focuri între trupe românești, m-a sunat din capitala României și m-a rugat să mă alătur lui, cu o a doua echipă de filmare, pornind de la ipoteza că, deoarece Ceaușescu fusese executat cu o zi în urmă, interdicția în ce privește intrarea mea în țară n-avea să mai fie aplicată.

Pe 29 decembrie am zburat cu avionul la Varșovia, împreună cu două echipe de cameramani și reporteri ai BBC-ului, și după o așteptare de patru ore ne-am imbarcat în direcția Sofia, la bordul uni avion al companiei Balkan Airlines. Odată ajunși acolo, am dormit pe jos și pe apucate în aeroport până când am făcut rost de mașini pentru călătoria spre București. Mașinile erau două Mercedesuri bleumarin închiriate de la Hertz și un jeep negru. Jeepul era condus de un bulgar însoțit de un coleg, amândoi fiind, cred, ofițeri de securitate în civil. Am mers cu viteză mică, prin nămeți de zăpadă, până la Ruse, pe Dunăre, unde am hotărât să ne odihnim înainte să trecem granița în România, pentru că abia țineam ochii deschiși de nesomn. În timpul cinei la hotel ne-am întâlnit cu doi reporteri britanici care tocmai veneau din România și se întorceau în Marea Britanie. Eram așa de epuizat în momentul acela că am ascultat fără reacție relatările lor șocante despre schimburile de focuri din București. În schimb, cele relatate au avut îndeajuns impact asupra celor doi producători de știri, care era clar că veniseră pregătiți să arate care era afilierea noastră, așa încât au desfășurat două steaguri britanice mari și le-au fixat pe capota celor două Mercedesuri.

În dimineața următoare, pe 31 decembrie, am trecut, în convoi singuratic de trei mașini, podul peste Dunăre ca să ajungem la frontiera de la Giurgiu. Fiind singurul vorbitor de limba română din grup, am tradus pentru ceilalți și i-am explicat ofițerului de la pașapoarte că ne alăturam unei alte echipe BBC care se afla deja la București și, fără alte complicații și după ce am plătit 40 de dolari fiecare pentru viza pe care ne-a ștampilat-o în pașaport, ne-a urat drum bun și ne-a avertizat că se trăsesse sporadic în unele sate aflate pe ruta noastră, spre București. De fapt, în toate satele prin care am trecut în călătoria noastră de șizeci de kilometri, locuitorii (bărbați, femei și copii) ne-au aplaudat, arătându-ne semnul V churchillian al victoriei, ca semn de recunoaștere atât a steagului nostru, cât și a propriei lor victorii asupra opresiunii. Am ajuns la București la ora prânzului și ne-am alăturat lui John Simpson la Hotelul Intercontinental. Două dintre ferestrele din camera mea de la etajul 11 aveau găuri de gloanțe. John m-a sfătuit să nu stau lângă ele, să trag perdelele noaptea și să aprind doar lămpile de birou, pentru că încă se trăgea.

Frica de *lunetiști* (trăgători ascunși) îi făcea pe bucureșteni să nu se aventureze noaptea pe străzi, o situație de care am devenit conștient chiar în acea seară, pentru că John mă rugase să mergem împreună cu mașina într-un cartier din sudul orașului, ca să luăm un interviu unei văduve, al cărei soț tânăr fusese împușcat pe 22 decembrie, în timpul protestelor împotriva lui Ceaușescu. Se auzeau focuri de armă răzlețe în timp ce eram în mașina condusă de cameramanul nostru și înaintam încet prin câțiva centimetri de

zăpadă. La un moment dat, roțile au început să patineze și ne-am împotmolit: o mașină singură sub un felinar lângă Casa Republicii, pe jumătate terminată și învăluită în întuneric, palatul gigantic al lui Ceaușescu, cea mai mare clădire din Europa. Cum începuseră să se audă din nou focuri de armă în apropiere, John se întoarse către mine, care stăteam pe bancheta din spate împreună cu Wendy, o producătoare galeză cu părul roșcat, și îmi zise: „Dennis, de tine ne putem lipsi, așa că ieși te rog și împinge mașina”. După care îmi zâmbește și coboară din mașină împreună cu mine și, fără să mai pierdem vremea, ne opintim amândoi și împingem. Spre ușurarea noastră, roțile au încetat să se mai învârtă în gol și ne-am urcat imediat înapoi în mașină.

Dar aceasta n-avea să fie singura noastră problemă. Fără o hartă a străzilor și aproape în beznă completă – rezultatul măsurilor de economisire a energiei electrice ale lui Ceaușescu – n-am putut să găsim adresa văduvei, despre care știam că se află în apropierea unei cazarme militare. Vrând să întreb pe cineva, am coborât geamul ferestrei și m-am adresat unei femei care căra două sacoșe mari de plastic prin zăpadă. Când i-am cerut ajutorul, a scăpat sacoșele din mână și a început să țipe: „*Securitate, securitate!*”. La care au ieșit oamenii în grabă din case și au înconjurat mașina. Am coborât din mașină și le-am arătat pașaportul, în speranța că femeia își va da seama, după accentul și fizionomia mea că nu eram român, dar în isteria ei continua să țipe „Vă știm noi pe voi, ăia de la Securitate” și, arătând înspre Mercedes (care nu mai era acoperit cu steagul britanic), adăugă: „aveți mașini fumurii cu numere de înregistrare speciale (mașina noastră avea număr de Bulgaria) și acte false.” La care am rugat-o pe Wendy să iasă din mașină și i-am spus calm femeii: „Ascultă, chiar crezi că doamna asta e de la Securitate? Nu e, e de la BBC, toți suntem de la BBC”. Printre cei din față se afla un bărbat în vârstă care ascultase cu atenție dialogul nostru. Făcu un pas în față, puse mâna pe brațul femeii ca s-o calmeze și apoi ne spuse zâmbind: „Vă cred. Trebuie să înțelegeți că dorința de a-l înlătura pe Ceaușescu de la putere i-a făcut pe mulți paranoici. Cu ce vă putem ajuta?”. Le-am tradus acestea celor din echipa noastră. Faptul că bărbatul în vârstă avea încredere în noi a liniștit mulțimea, care s-a împrăștiat repede. Ne aflam, de fapt, la doar o stradă depărtare de casa văduvei. Bărbatul în vârstă o știa și a mers cu noi pe lângă mașină până am ajuns la casa ei. Prezența lui părea că o liniștește pe văduvă, care ținând de mână un copil mic, ne invită înăuntru. După interviu, John îi dădu văduvei în mod discret un teanc de bancnote, după care ne-am întors la mașină și apoi la hotel.

Am relatat acest incident ca să sugerez, într-o anumită măsură, care era atmosfera care domnea în București imediat după înlăturarea lui Ceaușescu. Paranoie, neîncredere, nesiguranță în ce privește viitorul, o mulțime de arme de foc puse în circulație, unele ajunse în mâinile unor tineri care trageau din teribilism și care știau foarte puțin cum se mănuieste o pușcă sau o armă automată. Mulți dintre soldații proaspăt înrolați, pe care i-am văzut ripostând împotriva lunetiștilor (trăgătorilor ascunși), ținteau pe deasupra capetelor civililor, punându-i pe aceștia din urmă în bătaia focului adversarului. Astfel de erori elementare de pregătire militară au avut ca rezultat multe victime doborâte de chiar cei care îi apărau.

Eu am simțit pe pielea mea pericolul reprezentat de lunetiști (trăgătorii ascunși). Astfel, în seara de 7 ianuarie 1990, mă aflam pe o stradă întunecată din centrul capitalei – pe strada Londra, de fapt - și mă îndreptam spre locuința unui prieten de familie, când am auzit o pocnitură și un zgomot

metalic dinspre zidul jos al unei case prin fața căreia treceam. Pe trotuar, în fața mea, am văzut un glonț. Când m-am aplecat să mă uit la el, un milițian cu pușca în mână a alergat spre mine și mi-a strigat să ies din lumina felinarului. Am lăsat glonțul și m-am adăpostit la umbra unei mașini. După câteva minute, milițianul, care și el se adăpostise după o altă mașină, s-a furișat către mine, a luat glonțul și mi l-a dat. Era cald încă. „Ține,” îmi spune el, „ai fost la un pas de moarte. Trage cineva din blocul de vizavi și încercăm să-l eliminăm”. M-a întrebat ce fac pe stradă la ora aia și i-am explicat că vizitez un prieten. A întrebat care este numele prietenului și numărul casei și și-a dat seama, după accentul meu, că nu sunt român. Când i-am spus că sunt britanic, și-a făcut cruce și a exclamat: „Dumnezeu te-a avut în pază în noaptea asta”. Din fericire, mă aflam la câțiva pași de destinația mea. Milițianul m-a însoțit până la poartă și a dispărut apoi în întuneric. I-am strigat de departe „mulțumesc”.

Lunetiștii din București au dat naștere la o mulțime de zvonuri în legătură cu scopul și loialitatea lor. Fabrici de zvonuri erau acele instituții care funcționaseră, alături de Securitate, sub regimul Ceaușescu. Pe stradă și în presă lunetiștii erau numiți teroriști. Unii români îi considerau securiști, în timp ce alții, mai informați, spuneau că aparțin *Unității Speciale de Luptă Antiteroristă*, o unitate antiteroristă a Securității. Unii membri ai ei, până la execuția lui Ceaușescu în ziua de Crăciun, au continuat să lupte pentru revenirea dictatorului la putere, dar după moartea lui, s-au pierdut în ceață. Un grup de trei sau patru persoane, care au intrat cu forța în reședința Ambasadorului britanic, vizavi de Televiziunea Română, pe strada Emil Pangratti și au instalat o mitralieră pe acoperiș, corespundeau descrierii de mai sus. Au tras în televiziune mai bine de-o oră, până când tancurile au făcut scrum locuința cu pricina. Trăgătorii n-au fost prinși niciodată.

Acest incident este asemănător cu focul armat declanșat în piața centrală din fața clădirii Comitetului Central în seara de 22 decembrie, în timp ce mulțimea asculta pe câțiva vorbitori care condamnau regimul Ceaușescu. Nu s-a aflat niciodată cine a fost autorul acestui atac, care a făcut găuri în pereți și a incendiat biblioteca universității. Au murit mai mulți oameni și unii susțin că a fost vorba de o „diversiune”, pusă la cale ca să se creadă că forțe „contra-revoluționare” încercau să-l readucă la putere pe Ceaușescu și, în felul ăsta, să dea legitimitate creării Frontului Salvării Naționale, proclamat cu puține ore în urmă de Ion Iliescu. Această perspectivă se potrivea foarte bine cu ideea că revolta populară, începută la Timișoara, a fost deturnată de comuniștii din rândul al doilea, conduși de Iliescu și transformată în „revoluție”.

Alții mergeau mai departe și susțineau că evenimentele de la Timișoara au fost primul pas dintr-o conspirație condusă de comuniștii anti-ceaușiști, în frunte cu Iliescu, având ca scop răsturnarea lui Ceaușescu și menținerea comuniștilor la putere, dacă nu și a partidului. Mulți români s-au simțit înșelați spunând că sacrificiul din decembrie 1989 a fost în zadar. Părerea lor e ilustrată cel mai bine de verdictul că, în timp ce Partidul Comunist a fost declarat dizolvat, în ianuarie 1990, n-a existat un document care să ateste acest lucru. S-a arătat că în Guvernul Provizoriu al Frontului Salvării Naționale era prezent și generalul Victor Stănculescu, Prim Ministru Adjunct al Apărării sub Ceaușescu. Stănculescu, care a jucat un rol important, așa cum avea să se demonstreze mai târziu, în represiunea armată a demonstrațiilor de la Timișoara pe 17 și 18 decembrie, a fost numit Ministru al Economiei Naționale

pe 28 decembrie 1989 și a deținut acest post până pe 16 februarie 1990, când a devenit Ministru al Apărării.

Prezența mea în București, împreună cu echipa BBC, mi-a prilejuit o a treia amintire despre urmările revoluției, de data aceasta în legătură cu Stănculescu.

Pe 4 ianuarie, eram împreună cu Ion Caramitru, care alături de Mircea Dinescu, au fost printre primele persoane care au apărut la televiziunea română, după fuga lui Ceaușescu din București și care au adresat un apel emoționant pentru susținerea revoluției. Caramitru era un prieten vechi al meu și când m-a dus un alt prieten, Augustin Buzura, la sediul Guvernului Provizoriu FSN la Palatul Victoriei, sa-l văd pe Ion, cel din urmă se ocupa de numirea unor noi directori pe probleme culturale în mai multe județe. În glumă, mi-a oferit postul de director în județul Bacău, spunând că vrea să înlocuiască pe toți acoliții lui Ceaușescu din domeniul culturii. Când l-am întrebat de ce este Bacăul așa de special, mi-a spus că este primul județ care i-a venit în minte. În timp ce vorbeam, sună telefonul și Ion Caramitru răspunde. La celălalt capăt era generalul Stănculescu, care mă invită să-i fac o vizită și îmi comunică adresa. Nu avea o mașină care să mă ducă acolo, așa că i-a cerut domnului Caramitru să facă rost de una a guvernului de la Palatul Victoria. Am acceptat să mă duc acolo și m-am suit într-un jeep care mă aștepta la intrare. Șoferul mi-a cerut să-i dau adresa biroului lui Stănculescu. Îmi spusese că fusese recrutat din provincie, împreună cu alți șoferi, pentru că noul Guvern nu avea încredere în șoferii partidului comunist, care fuseseră puși pe o linie moartă, și el nu era familiarizat cu Bucureștiul. Din fericire, având adresa de la domnul Caramitru știam cum se ajunge la biroul Generalului.

Când am ajuns acolo, doi bodyguarzi înarmați, îmbrăcați în civil, m-au escortat până la etajul patru al unei clădiri – cred că se numea Ministerul Planificării - de pe Calea Victoriei și m-au introdus în biroul lui Stănculescu. Și el era îmbrăcat în civil. Mi-a explicat că vroia să trimită un mesaj urgent Guvernului Britanic, dar că, deoarece ambasadorul se retrăsese la Sofia, nu știa pe cine să contacteze la București. I se spusese că mă aflam în capitală cu echipa BBC și mă rugă să transmit mai departe mesajul lui. Era o cerere pentru medicamente, alimente și ajutor în a repune pe picioare sistemul energetic al țării. I-am spus lui John Simpson care era mesajul. Și el îl transmisesse la Londra, prin satelit. I-am spus că cel puțin doi diplomați britanici rămăseseră în post la ambasadă și că ar fi nimerit să încerce să ia legătura cu ei. A fost de acord, așa că m-am dus la ambasadă. Am arătat pașaportul unor soldați români de la intrare și mi-au dat voie să intru. În curtea interioară m-am întâlnit cu atașatul militar, locotenent-colonel Bill Chesshyre, căruia i-am transmis mesajul generalului Stănculescu. Colonelul Chesshyre mi-a mulțumit pentru transmiterea mesajului și, două luni mai târziu, David Mellor, Ministrul Adjunct de la Foreign and Commonwealth Office, mi-a mulțumit personal pentru gestul meu.

După părerea mea purtarea lui Stănculescu la Comitetul Central în ziua de 22 decembrie putea fi interpretată ca un act bine chibzuit, de asigurare: pe de o parte, prin a chema elicopterele, el i-a demonstrat lui Ceaușescu că avea interesele dictatorului la inimă, pe de altă parte, le putea arăta revoluționarilor că i-a scăpat de cuplul prezidențial, smulgându-i pe amândoi din sediul partidului și trimițându-i departe de București. Evenimentele din decembrie 1989 au arătat că forțele din Securitate, miliția și armata erau eficiente numai

în măsura în care propriile lor slăbiciuni le-o permiteau. Nu erau pregătite să controleze mulțimile și acțiunile violente ale armatei au avut drept urmare moartea multora dintre cele 1104 victime ale revoluției.

Putem să numim cele întâmplate în decembrie 1989 o revoluție ? Iată câteva opinii: „La urma urmei, o revoluție presupune violență.... De fapt, trebuie întotdeauna să-i adăugăm un calificativ; o numim *de catifea*, o numim *pașnică*, îi spunem *evolutivă* ... Iar eu o numesc *revoluție* – un amestec de revoluție și reformă. În mod surprinzător, momentul în care occidentalii au avut convingerea că este vorba de o revoluție a fost atunci când au văzut la televizor imagini din România: mulțimi, tancuri, focuri de armă, sânge pe străzi. Și atunci au spus: <aia chiar că e revoluție>, și bineînțeles se spune în glumă că (ironia face că) tocmai acestea au fost singurele evenimente care nu au reprezentat o revoluție”¹.

„Revoluția Română din decembrie 1989 este un moment controversat al istoriei noastre. Disputele privesc atât aprecierea sintetică a evenimentului (a fost revoluție, revoltă populară sau lovitură de stat ?), cât și reconstituirea unora dintre aspectele sale particulare și, mai ales, rolul jucat de participanți, fie ei indivizi sau instituții. [...] Acest fapt se datorează nesiguranței ce plutește asupra agenților provocatori, asupra cauzelor și efectelor politice ale evenimentelor majore din decembrie 1989. Ruxandra Cesereanu (în volumul *Decembrie 89. Deconstrucția unei revoluții*, n.n.) a încercat să încadreze diferitele povestiri despre Revoluție în trei categorii: prima categorie – a celor ce cred în forma pură a unei mase care s-a revoltat cu succes împotriva dictaturii; a doua - a celor care cred în existența unei lovituri de stat duse la îndeplinire de forțe din interior sau exterior; a treia - a celor care cred într-o formă întrețesută a acestor doi poli opuși”².

„Revoluția din 1989 a avut un caracter pronunțat anticomunist manifestat prin următoarele: scandarea lozincilor anticomuniste, distrugerea steagurilor comuniste (steagurile roșii cu secera și ciocanul), arborarea simbolică a drapelului național, din care a fost decupată stema comunistă a țării (în majoritatea covârșitoare a localităților României), eliminarea atributului comunist/socialist în înscrisurile publice, eliminarea din spațiile publice a statuilor și a monumentelor comuniste, românești sau sovietice, eliminarea numelor proprii de activiști comuniști sau a lozincilor comuniste din denumirile publice etc. [...] În perioada care a urmat imediat după 22 decembrie 1989, grupul care a preluat puterea a deturnat caracterul pronunțat anticomunist al revoluției, prin subminarea demonstrațiilor spontane populare anticomuniste, prin cenzurarea mesajelor anticomuniste în cadrul emisiunilor televiziunii, care devenise cartierul general al unei telerevoluții, în premieră mondială. Prin televiziune s-au făcut majoritatea diversiunilor, cea mai eficientă fiind reprezentată de pericolul de moarte, omniprezent întruchipat de teroriștii fideli dictatorului Ceaușescu. [...]. Pericolul părea total credibil

¹ Timothy Garton-Ash, *Conclusions*, in *Between the Past and Future. The Revolutions of 1989 and their Aftermath*, ed. by Sorin Antohi and Vladimir Tismăneanu, Central European University Press, Budapest, 2000, p.395.

² Dietmar Müller, *Reprezentarea Revoluției din 1989. Câteva considerații*, în vol. *Revoluția Română din decembrie 1989. Istorie și memorie*, ed. Bogdan Murgescu, 2007, Polirom, Iași, 2007, p.105.

întrucât în perioada 22-27 decembrie au fost înregistrați 942 de morți și mii de răniți. [...]”³.

Dacă pornim de la analiza unui istoric britanic, a lui Peter Siani-Davis, cuvântul „revoluție” este asociat cu două metafore curente. Prima este aceea că „o revoluție este un incident unic, violent și cu desfășurare rapidă”, caracterizat în mod convențional printr-un epitet temporal de genul „Revoluția din octombrie” în Rusia sau „Revoluția din februarie” din 1848 de la Paris. Și analiza lui Siani-Davis înclină să includă Revoluția Română din decembrie 1989 printre acestea. În al doilea rând, ideea de revoluție poate să acopere un proces de transformare socială mai îndelungat, care să dureze câteva decenii. În cazul acesta, se folosesc expresii generice precum: Revoluția Chineză, Franceză sau Rusă⁴.

Se poate afirma că s-a produs o ruptură de suveranitate în România, prin transferul de putere dinspre Partidul Comunist Român către Frontul Salvării Naționale. În Timișoara existau centre de putere concurențiale după formarea Frontului Democrat Român pe 20 decembrie, aflate în opoziție față de rămășițele organizației Partidului Comunist din clădirea consiliului județean. O astfel de dualitate a puterii poate fi extrapolată pentru a deosebi Timișoara de restul țării în perioada 20-25 decembrie. Putem oare să renunțăm la termenul de „revoluție” în cazul României, nu pentru că nu s-a petrecut o ruptură la nivelul suveranității, ci pentru că n-a existat o ruptură la nivelul continuității, în sensul că tot comuniștii au venit la putere?

Putem să respingem ideea că Nicolae Ceaușescu a fost îndepărtat printr-o lovitură de stat. Așa cum s-a arătat, Erich Honecker în Germania Democrată, Todor Zhivkov în Bulgaria și Milos Jakes în Cehoslovacia au fost toți victime ale unor lovituri de stat. Dacă Ceaușescu ar fi fost îndepărtat după ședința Comitetului Politic Executiv din 17 decembrie și înlocuit de unul dintre membrii comitetului, l-am fi putut include în aceeași categorie. Retragerea lui din centrul Bucureștiului, sub presiunea maselor, poartă semnul revoluției, ca și „mobilizarea în masă, violența pe scară largă, crearea spontană de instituții revoluționare, dizolvarea coaliției revoluționare și lupta acerbă ce a urmat între revoluționari și cei care luptau pentru putere pe străzile din orașele României”⁵.

„Televiziunea a făcut revoluția, televiziunea este revoluția” - cu aceste cuvinte Aurel Munteanu, primul director al Televiziunii Române Libere a identificat rolul crucial jucat de mass media în realizarea revoluției. Dar aceasta este numai o parte de adevăr.

Este o simplificare să accepți ideea că tot ce s-a întâmplat nu a fost decât o revoluție, care a fost încurajată de televiziunea română. Îmi place să cred că o excepție a fost emisiunea din seria „Panorama”, făcută de Televiziunea BBC în România, sub îndrumarea lui John Simpson, intitulată *Revoluția română* și la care am colaborat și eu. A fost transmisă în Marea Britanie pe 8 ianuarie 1990. După cum a arătat acest documentar, au avut loc atât o revoluție, cât și un puci. În toamna precedentă românii urmăriseră căderea dominoului comunist în

³ Mihai Stamatescu, Raluca Grosescu, Dorin Dobrinu, Andrei Muraru, Liviu Pleșa, Sorin Andreescu, *O Istorie a Comunismului din România. Manual pentru liceu*, ed. a II-a, Polirom, Iași, 2009, p. 173. Vezi și *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport Final*, București, 2006, passim.

⁴ Peter Siani-Davies, *Romanian Revolution or Coup d'état ? A Theoretical View of the Events of December 1989*, în *Communist and Post-Communist Studies*, vol.29, 1996, nr.4, p.463.

⁵ *Ibidem*.

Europa de Est, la serviciile în limba română transmise de posturile de radio străine și, care au putut, la televiziunea bulgară, ungară sau iugoslavă. Ei au putut auzi scandarea „noi suntem poporul”, rostită și la București pe 21 decembrie, sintagmă strigată și la Praga, Berlin, și Leipzig cu câteva săptămâni înainte.. Este important, de asemenea, că românii putuseră să tragă concluzia că Uniunea Sovietică nu ar interveni să îl salveze pe Ceaușescu, dacă regimul acestuia s-ar fi lovit de dificultăți.

În decembrie 1989 românii au urmărit evenimentele care se întâmplau în propria lor țară prin aceleași canale străine și au aflat adevărul despre ce s-a întâmplat la Timișoara. Evenimentele de la Timișoara au fost văzute de un număr de observatori străini care, după ce au părăsit țara, au descris cu amănunte exagerate ce văzuseră. Evaluări publicate în presa europeană au estimat numărul decedaților din Timișoara la câteva mii, cifra cea mai vehiculată fiind de 60.000.

Inspirați și îngroziți de știrile din acest oraș și de cifra mare a victimelor, românii au ieșit în stradă în Arad, Cluj și Sibiu, cerând încetarea vărsării de sânge. De îndată ce rapoartele despre aceste mișcări secundare au ajuns la stațiile de radio străine, acestea le-au transmis prompt înapoi în România, pe calea undelor, astfel încurajând noi proteste. Pe 21 decembrie valul de proteste s-a revărsat pe străzile Bucureștiului și l-a dărâmat rapid pe Ceaușescu.

Televiziunea și radioul nu numai că au menținut imboldul revoluției, dar au avut și rolul de a arăta vulnerabilitatea lui Ceaușescu. În timpul transmisiei oficiale la televiziune și radio, înainte de revoluție, pe 21 decembrie, a fost deodată expusă, într-un moment cheie, o fisură în fațada regimului Ceaușescu și transmisă în toată țara. Umilirea publică a lui Ceaușescu a îmboldit opoziția la regimul lui și i-a accelerat sfârșitul.

Istoria va arăta că 1789 și 1989 împărtășesc două caracteristici esențiale. Căderea comunismului în Europa Centrală și de Est, ca și cea a Bastiliei, au făcut valuri care vor dura zeci de ani să se așeze. Acesta nu a fost „sfârșitul istoriei”, a fost mai curând ca și cum istoria Europei Centrale, pe care Yalta a înghețat-o timp de 50 de ani, a fost reîncălzită la o viteză maximă în cuptorul cu microunde.

După Silviu Brucan: „Meritul principal al revoluției din decembrie 1989 aparține exploziei populare, care a avut loc întâi la Timișoara, apoi la București și s-a extins în toată țara. Asta este principala caracteristică a acestei revoluții: caracterul ei popular. Iar în ceea ce privește formula politică la care s-a ajuns, așa cum am mai spus, rămân la părerea că Iliescu și cei din jurul lui au avut meritul că, în momentul când a trecut trenul revoluției, ei se aflau în gară. S-au urcat repede în tren și au pus mâna pe putere”⁶. Eu aș nuanța puțin caracterizarea domnului Brucan, afirmând că: trenul revoluției a pornit din Timișoara, iar până să ajungă la București, a fost deturnat de comuniștii din eșalonul doi.

După cum afirma Virgil Măgureanu, într-un interviu acordat pe 6 decembrie 1994 lui John Simpson – la care am fost prezent - pentru un film documentar făcut de BBC cu ocazia aniversării a cinci ani de la revoluție și difuzat pe 16 decembrie 1994: „rolul hotărâtor pentru înlăturarea lui Ceaușescu l-a avut revolta populară împotriva acestui regim”⁷. Măgureanu a continuat: „Îmi pare rău, l-am cunoscut anterior pe Militaru, efectele acestor

⁶ Silviu Brucan, *În top interviu*, în *Oameni în top*, octombrie 1999, p.69.

⁷ Virgil Măgureanu, *Interviu acordat în 6 decembrie 1994 lui John Simpson*, din Arhiva BBC.

acțiuni ale sale îndreptate împotriva fostului regim au fost și ele minime, și fără nici un fel de urmare în ceea ce privește înlăturarea aceluia regim”⁸. Rugat să-și spună părerea lui despre zvonurile privind implicarea unor grupuri de cetățeni străini în declanșarea evenimentelor de la Timișoara, Măgureanu a răspuns: „se cunoaște că foarte mulți cetățeni români sau maghiari, cetățeni din România, au fugit și în Ungaria și au fost reținuți în anumite lagăre de acolo, în anumite locuri în care li se oferea provizoriu un azil, nu cunosc prea bine condițiile din acele lagăre, n-am studiat problema, dar știu că unii dintre ei au fost special pregătiți pentru a se întoarce la un moment dat. Aceștia au fost unii dintre cei care, cu o săptămână înainte de evenimentele din București, au avut la Timișoara un rol în organizarea revoltei populației împotriva regimului Ceaușescu. Dar din nou sunt nevoit să spun, acest rol n-a fost un rol principal, nu datorită lor s-a produs revolta populației din Timișoara, ei au facilitat numai o anumită organizare, eventual au dirijat-o într-un anumit fel, au găsit un punct de plecare, bunăoară, în jurul bisericii unde predica Tökes, dar în nici un caz nu aceștia au fost oamenii care au determinat cursul evenimentelor din Timișoara...”⁹.

Măgureanu a declarat BBC-ului că îi place să se considere un oponent față de regim, dar că „nu sunt un unicat, existau multe grupuri de oameni între care și cel de care am aparținut eu și care au făcut opoziție, mai mult sau mai puțin fățișă, față de acest regim. Vreau să fac precizarea că datorită acestei legături cu membrii grupului din care făceam și eu parte, făcea și președintele Iliescu parte din același grup, în cele din urmă, la începutul lui mai 1989 mai precis, am fost scos de la vechiul meu loc de muncă și trimis cu domiciliul forțat la Focșani, județul Vrancea....Am fost pur și simplu repartizat cu forța la un muzeu în calitate de muzeograf, la muzeul județean din județul Vrancea. Ce aș putea să vă spun este că perioada aceasta, pe de o parte, ne-a ajutat să ne decantăm ideile despre cum trebuie să arate viitoarea societate românească de după Ceaușescu, iar pe de altă parte, am încercat să organizăm o disidență care să fie cât de cât eficace împotriva acestui regim. Ne gândeam chiar la o soluție de forță pentru înlăturarea acestui regim. În acest ultim caz, însă, e momentul să spun că n-am reușit mare lucru. Să vă spun că regimul lui Ceaușescu, bazat pe o supraveghere totală de către securitate, mai ales asupra societății, dar și prin toate componentele acestui regim, nu era posibil să fie înlăturat de către un grup disident, așa încât poate fi considerată, pentru istoriografie, existența acestor grupuri de disidenți, dar aportul lor în ce privește înlăturarea fostului regim, îmi permit să spun, că a fost neglijabil”¹⁰.

Decesul violent al lui Ceaușescu a făcut ca experiența schimbării politice din România să fie diferită de cea din alte state est-europene și reprezintă în sine un indiciu că în România înlăturarea pașnică a dictaturii era imposibilă. În timp ce Ceaușescu a reușit să-i unească pe români în opoziție față de el, după căderea lui de la putere aceștia au rămas într-o stare de dezorientare. Moștenirea regimului totalitar din România a fost, prin urmare, mult diferită de cea din alte țări. Ca să citez cuvintele unuia dintre tinerii „revoluționari”, care purta o banderolă tricoloră pe braț (roșu, galben și albastru) și pe care l-am întâlnit păzind intrarea de la una dintre stațiile de metrou din București, la scurt timp după sosirea mea acolo: „Vrem democrație adevărată, nu democrație românească.” El, ca și alți români pe care i-am întâlnit în ultimele

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

zile ale lui decembrie 1989, în mare majoritate tineri și tinere, în jur de 20 de ani, care ajutau la paza clădirii fostului Comitetului central și a televiziunii, se simțeau fericiți că Ceaușescu fusese înlăturat, dar euforia lor era întunecată de teama de viitor. Teamă lor s-a dovedit a fi profetică. În perioada Crăciunului lui 1989, mass media din România și din vest interpretau înlăturarea lui Ceaușescu ca pe „o revoluție a poporului”, lăudând, pe bună dreptate, rolul predominant al tinerilor. O lună mai târziu, mulți români deveniseră deja deziluzionați, plângându-se amar că revoluția „a fost furată”.

Și acest lucru nu este de mirare. Deși partidul comunist a fost declarat mort în ianuarie 1990, certificatul de deces nu a fost produs. Membrii de partid și-au schimbat pur și simplu carnetele cu cele ale Frontului Salvării Naționale și mulți au continuat, ca și cum nimic nu s-ar fi schimbat în viața politică. FSN-ul a încercat să se implice în prezent și să îngroape trecutul. Succesorii săi, Frontul Democrat al Salvării Naționale și Partidul Social Democrat Român (PDSR), au dovedit aceeași aversiune în a ancheta trecutul. Numai câțiva dintre cei responsabili pentru vărsarea de sânge din decembrie 1989 au fost aduși în fața justiției. Între aceștia au fost 25 de membri ai biroului politic și ai Comitetului Central și 11 generali de securitate și din miliție. În urma evenimentelor din Timișoara, 29 de persoane din conducerea Partidului Comunist, a securității și a miliției au fost condamnate pentru „incitare la omor”. Dar aceste condamnări sunt legate de evenimentele dintre 16 și 22 decembrie. Cei peste 600 de bănuți „teroriști”, care fuseseră arestați de armată între 22 și 28 decembrie, au fost eliberați în prima parte a anului 1990¹¹. Mulți ofițeri superiori ai armatei, securității și miliției, care au fost în mod public identificați de subordonații lor că dăduseră ordine pentru a fi împușcați manifestanții la București, Cluj și în alte orașe la 21 decembrie, au rămas în libertate și unii din ei au fost chiar promovați în funcții superioare, în rândurile armatei și ale poliției. Numele lor au fost publicate în presa românească¹².

O radiografie clară a evenimentelor din timpul revoluției a fost greu de obținut, acestea fiind întunecate de fabricile de zvonuri care, pe lângă securitate, au fost singurele instituții care au lucrat ore suplimentare în timpul lui Ceaușescu, și de diversiunile săvârșite de un șir întreg de „scriitori” care, în confuzia referitoare la unele evenimente ale revoluției, au inventat teorii ale conspirației, fără ca acestea să poată fi susținute de dovezile necesare. În privința aceasta au fost notorii cărțile lui Pavel Coruț. Sentimentul de a fi fost înșelat, că sacrificarea morților în decembrie a fost inutilă, a fost agravat de suspiciunea că luptele din centrul Bucureștiului, după fuga lui Ceaușescu, au fost o diversiune pentru a da impresia unei revoluții, care să sprijine legitimitatea FSN-ului.

Incursiunile minerilor în București în 1990 și 1991 purtau amprenta tacticilor folosite de comuniști în România în 1945 și în alte părți ale Europei Centrale, pentru subminarea ordinii democratice și pentru a prelua puterea. Totuși, răsturnarea lui Ceaușescu a dus la o revoluție politică: monopolul unui singur partid a fost abolit; au fost organizate alegeri multi-partidice – deși au avut problemele lor în 1990; economia centralizată a fost desființată și cenzura abolită. În 1996 a avut loc un transfer democratic de putere, când neo-

¹¹ Peter Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2005, p.155.

¹² *Evenimentul Zilei*, 14 iulie 1993; *România liberă*, 28 decembrie 1993.

comuniștii au suferit prima lor înfrângere în alegeri după 1990. La nivel personal, posesia unui pașaport a devenit, la începutul anului 1990, un drept, nu un privilegiu și s-au eliminat restricțiile privind călătoriile în străinătate, iar odiosul decret al avorturilor, introdus de Ceaușescu, a fost suprimat. Cu toate acestea, puterea legii continuă să rămână fragilă și este mare nevoie de o reformă a sistemului judiciar. Lipsește voința politică de a aduce politicieni proeminenți în fața justiției, sub acuzații credibile

Rămâne sub semnul întrebării dacă a avut loc și o revoluție în mentalitate. Poate că suntem îndreptățiți să vorbim de o *revoluție neterminată*, în sensul că o revoluție nu este completă decât atunci când o nouă elită ia locul celei vechi. Ceea ce demonstrează revoluția română este faptul că eroii mor, luptătorii se întorc la casele lor și oportuniștii ajung în prim-plan...

LISTA AUTORILOR

1. Altarozzi Giordano, dr., lector univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
2. Becherelli Alberto, drd., Universitatea „Sapienza” din Roma
3. Bichicean Gheorghe, dr., profesor univ., Universitatea „Româno-Germană” din Sibiu
4. Blanc Didier, dr., Université de Versailles-Saint-Quentin
5. Boantă Adrian Vasile, drd. lector univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
6. Boloș Mihaela Daciana, dr., preparator univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
7. Costea Simion, dr., conferențiar univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
8. Crăciun Cornel, dr., conferențiar univ., Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
9. Deletant Dennis, dr., profesor univ., Universitatea din London, Marea Britanie
10. Fábíán István, dr., lector univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
11. Fodor Georgeta, dr., asistent univ. , Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
12. Loránd Mádly, Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj Napoca
13. Maleon Bogdan Petru, Conf. univ. dr., Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași
14. Nastasă Irina, drd., Universitatea „Babeș Bolyai” din Cluj
15. Pârâianu Răzvan, dr., lector univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
16. Peter Van Elsuwege, Universitatea Ghent, Belgia
17. Ploscaru Cristian, lector univ. dr., Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași
18. Porcaro Andrea, drd., Universitatea „Sapienza” din Roma
19. Randazzo Francesco, lector univ. dr., Universitatea din Perugia
20. Ratsiborynska Vira, drd., Universitatea din Strasbourg
21. Sabău-Pop Olimpiu A., dr., asistent univ. Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
22. Săcălean Lucian, drd., asistent univ., Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
23. Teodor Corina dr., conferențiar univ. Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș
24. Vagnini Alessandro dr., Universitatea „Sapienza” din Roma

**Responsabilitatea pentru materialele
publicate aparține autorilor**

Lidia Gross, **Confreerile medievale din Transilvania** (secolele XIV-XVI). Ediția a II-a (revăzută și adăugită), Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009.

Problema confreriilor medievale reprezintă încă un domeniu puțin frecventat de către istoricii români. În acest sens se impune a nota eforturile cercetătoarei clujence Lidia Gross. Eforturile domniei sale în acest domeniu au fost deja recunoscute prin conferirea premiului „Gheorghe Barițiu” al Academiei Române în 2005 (acordat în 2006). Lucrarea *Confreerile medievale din Transilvania (secolele XIV-XVI)*. Ediția a II-a (revăzută și adăugită), Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2009, aflată la a doua ediție atrage atenția, odată în plus, asupra generozității acestei teme istorice consacrată fenomenului asociativ din epoca medievală. Reeditarea ei este întru-totul justificată în primul rând de necesitatea reîntregirilor documentare. Remarcăm valoarea științifică a acestui studiu, cu atât mai valoros cu cât reia, critic, și principalele realizări istoriografice ale domeniului din spațiul vest european.

Sub raport metodologic, lucrarea prezintă într-o manieră comparată confreriile transilvănene prin raportarea permanentă la fenomenul similar vest european (mai ales spațiul german dar și cel ungar).

Din punct de vedere structural, demersul este ordonat în șase capitole. Pornind de la delimitările conceptuale, analiza detaliată a fenomenului confraternal vest european, autoarea dezvoltă exhaustiv problema confreriilor transilvănene din perioada voievodatului (secolele XIV-XVI).

Obiectivul asumat este acela al „refacerii istoriei confraternale din Transilvania voievodală, din perspectiva analogiilor europene dar și reconsiderarea manifestărilor religioase la nivelul societăților urbane, în cadrul cărora confreria ocupă un loc privilegiat”. Studiul urmărește așadar, caracterul confreriilor în funcție de mediul și locul lor de afirmare; activitățile religioase și caritative desfășurate de către acestea; devoțiunile pe care și le asumă precum și impactul acestor confrerii la nivelul populației.

Primul capitol este consacrat Confreriilor medievale din Europa, o analiză foarte bine documentată asupra confreriilor din Europa Occidentală. Abordarea respectă criteriul cronologic, autoarea reiterând succint istoria fenomenului asociativ- confraternal din antichitatea creștină și perioada bizantină. Două au fost tipurile de fraternități dominante în acest interval: caritabile și spirituale. Această abordare, cronologică, este respectată și pentru studiul fenomenului confraternal din Europa medievală, atât pentru spațiul ortodox cât și pentru cel catolic (mult mai amplu detaliat dat fiind faptul că acest fenomen este specific spațiului catolic). Cercetarea este direcționată în vederea delimitării originilor fenomenului confraternal și a evoluției confreriilor. Capitolul cuprinde de asemenea delimitarea conceptuală: definirea confreriei, statutul juridic al acestora precum și raportul dintre aceste instituții confraternale și principalele instituții medievale – Biserica și statul. Deosebit de relevante sunt observațiile asupra tipologiei confreriei medievale. Autoarea adoptă în acest sens, dar prin sublinierea rezervelor legate de universalitatea acestei tipologii, pe aceea a istoricului L. Remling: confrerii funerare, supra-regională, locale, confrerii penitențelor, terțiare.

Fenomenul confraternal reprezintă o realitate a vieții urbane medievale iar înțelegerea acestuia nu poate fi obiectivă în absența unei succinte analize a

caracterului societății urbane. Astfel se explică interesul acordat fenomenului urban transilvănean, obiectul de studiu al celui de-al doilea capitol. Fenomenul este studiat în aspectele sale definitorii: pornind de la tipologie, dezvoltare economică, organizare administrativă și religioasă. În strânsă corelație cu viața urbană și fenomenul confraternal, capitolul cuprinde o analiză a vieții religioase la nivelul populației laice definitorii: manifestările ecleziastice, cultul sfinților, pelerinajul.

Cel de-al treilea capitol cuprinde analiza detaliată a fenomenului confraternal transilvănean. Fenomenul este analizat prin raportarea permanentă la fenomenul similar vest european dar și ungar. Astfel sunt analizate confreriile clericale (Bistrița, Sebeș, Sighișoara, Sibiu). Capitolul al IV-lea continuă analiza confreriilor medievale transilvănene cu accentul asupra celor legate de ordinele religioase (dominicane, franciscane). Reprezentative sunt întregirile documentare asupra Confreriei Rozarului din Bistrița facilitate de descoperirea în arhivele clujene a Registrului confreriei. Acesta din urmă se remarcă prin inedit și anume, prin componența covârșitor feminină a asociației bistrițene. Capitolul cuprinde și analiza confreriilor cu caracter supra-regional: a conventului Paulins din Trier și a Sf. Spirit din Roma, în condițiile în care transilvănenii, prin intermediul pelerinajelor, apar consemnați în registrele acestei confrerii.

Capitolul al V-lea dezvoltă confreriile „Corpus Christi” din Transilvania prin raportarea lor la confreriile similare din Ungaria și cele din Europa occidentală. În baza unei documentări istoriografice vaste, autoarea evidențiază caracteristicile comune ale acestor confrerii.

Ultimul capitol dezvoltă tipurile de confrerii care necesită încă întregiri documentare, prezența unora dintre ele fiind de pildă consemnată de o simplă mențiune testamentară. Analiza lor, chiar și succintă, se înscrie în efortul autoarei de a reda întreaga complexitate a fenomenului asociativ. Capitolul dezvoltă și problema confreriilor profesionale prin compararea lor cu breslele meșteșugărești. Demersul este reprezentativ și prin acest efort de a delimita cele două tipuri de asociații cu atât mai mult cu cât distincția este foarte dificil de operat.

Confreriile medievale din Transilvania (secolele XIV-XVI). Ediția a II-a (revăzută și adăugită), Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2009 reprezintă o contribuție valoroasă în peisajul istoriografic românesc în condițiile în care aduce întregiri documentare asupra unui subiect multă vreme ignorat de către istoricii români. Demersul este deci salutar cu atât mai mult cu cât, datorită documentației lacunare, nu este o încercare tocmai facilă. Studiul nu este însă reprezentativ doar pentru istoriografia fenomenului confraternal medieval, el constituind de fapt și o contribuție foarte valoroasă asupra sensibilității religioase a omului din veacul de mijloc.

Fodor Georgeta

Jean-François Dubost, **Marie de Médicis. La reine dévoilée**, Paris, Editura Payot&Rivages, 2009, 1039 p.

Nu de puține ori în ultimele decenii istoriografia franceză ne-a oferit modele de analiză, care au rămas, în ciuda trecerii timpului, piese relevante în dosarul scriiturii istorice contemporane. Uneori, profesionalismul și politica de traduceri a unor edituri românești, precum Meridiane, în special înainte de 1989, mai recent Polirom, Humanitas, ART, Cartier etc., sunt responsabile pentru popularitatea de care se pot bucura istoricii francezi contemporani în rândul cititorilor români.

Jean-François Dubost nu a trecut încă pragul unei traduceri românești, ceea ce nu-i minimizează nicidecum, pe tabla de valori europene, meritele sale ca istoric. Profesor de istorie modernă la Universitatea Paris 12- Val de Marne, istoricul are toate șansele să devină un autor clasic, recunoscut ca atare, de mai multe istoriografii europene, îndeosebi cele din peisajul francofon. Îl recomandă în acest sens tocmai ultima sa carte, înscrisă în coordonatele genului monografic. Într-o bibliografie a lui Jean-François Dubost, cartea **Marie de Médicis. La reine dévoilée** nu face notă disonantă cu preocupările sale istoriografice de până acum, dimpotrivă, este fidelă temelor sale de cercetare anterioare. Consacrat în agora științifică printr-un doctorat, susținut în anul 1992, sub coordonarea profesorului Daniel Roche, dedicat prezenței italienilor în Franța secolelor XVI-XVII, editat ulterior cu titlul **La France italienne: XVI-XVII s.**(1997), istoricul și-a continuat incursiunea, în anturajul monarhic al lui Ludovic al XIV-lea, în aceeași cheie identitară (**Et si on faisait payer les étrangers? Louis XIV, les immigrés et quelques autres**, 1999). Astfel încât, o nouă opțiune a sa pentru un personaj din galeria regală franceză, care avea însă o identitate italiană, pare înscrisă în logica evidentă a meditațiilor sale istoriografice de cel puțin două decenii.

Dincolo însă de rigoarea, erudiția și rafinamentul intelectual, vizibile pentru orice cititor, ceea ce oferă istoricul francez este mai mult decât o monografie clasică, este sinteza unei epoci. Fiindcă nici un detaliu nu pare a-i fi străin din tot ceea ce a trăit și a simțit Maria de Médicis și anturajul ei. O carte generoasă, din punctul de vedere al problematicii la care se angajează și al răspunsurilor pe care le oferă, începând cu profilul său politic, ca soție de rege, apoi ca regentă pentru fiul său, continuând cu re-construcția sa identitară, în care s-a amestecat originea italiană cu rigorile mediului francez în care destinul a transferat-o, la o vârstă a maturității la care orice spirit ar reacționa cu o doză minimă de maleabilitate, trecând totodată prin topica economiei, a problemelor religioase, a războaielor civile, în care Maria a devenit, vrând-nevrând, eroină și factor de decizie.

Structura cărții lui Jean-François Dubost este aparent una cronologică; aparent doar, fiindcă dincolo de compartimentarea ei în cinci mari părți, cu subcapitole adiacente, care sigur se conformează principalelor etape din biografia Mariei de Médicis (I. *O principesă florentină 1573-1600*; II. *“Fabricarea” unei regine 1601-1610*; III. *Cei șapte ani ai unei regine 1610-1617*, dedicați regentei; IV. *Timpul confruntărilor 1617-1630* și V. *Înfrângerea 1630-1642*), construcția este oricând pasibilă de o lectură fragmentată, prin autonomia capitolelor.

Desigur, logica istoricului face firesc acest partaj al interesului și nu-i refuză cititorului să poată alege și singur succesiunea lecturării. Se mai poate adăuga și

precizia terminologică din titlurile subcapitolelor, profesorul Dubost optând în a sugera esența problematicii după un tipar cât mai concis. Bunăoară, subcapitolul *Mère des enfants de France* (p.133-151) ne conduce prin avatarurile mamei Delfinului, care trebuia să devină “Mama Franței”, astfel că imaginea ei se cizelase brusc, “fiindcă după decenii de sterilitate, Maria a făcut să reînflorască crinii Franței” (p.134). Dar ne surprinde și printr-o bogăție de alte detalii, ce țin de mecanismele puterii, de mentalitatea vremii și psihologia personajului principal. Într-o topică complexă se asociază informații despre comportamentul demografic al familiei regale, despre reacția Curții în momentul nașterii Delfinului, despre propaganda ulterioară și răsplata oferită de rege, care însuma bijuterii, un castel, o pensie suplimentară, despre afecțiunea arătată de Maria copiilor săi, judecată însă cu mare discernământ, potrivit sensibilității din epocă.

Construcții la fel de migăloase regăsim în toate capitolele, dar ele s-au încheat cu prețul unei documentări aproape sisifice, cum mărturisește bibliografia ordonată la finalul textului, pe nu mai puțin de 36 de pagini! Materialul documentar inedit, strâns din arhivele italiene și din cele franceze, alături de edițiile critice, relevă importanța corespondenței regale, nobiliare și burgheze, a actelor regale, a registrelor administrative, depeșelor diplomatice etc. Și dacă metodologic și informațional, cartea profesorului Dubost face din istorie un tărâm al oficerii solemne, în care rațiunea și sensibilitatea par a sta la aceeași masă, parcurgerea listei bibliografice ne explică rostul formativ al lecturilor sale, între care regăsim nume mai vechi sau mai noi din “noua Istorie”: M. Bloch, F. Braudel, P. Chaunu, J. Delumeau, R. Mandrou, N. Elias, P. Burke, R. Chartier, G. Minois, Klappish Zuber, F. Dosse etc.

La finele lecturii nu putem evita nevrologia unei interogații: mai rămâne Maria de Médicis personajul mediocru, a doua soție a lui Henric IV de Bourbon, succesoarea cenușie a reginei Margot? Cu siguranță, răspunsul este unul negativ, după cum profesorul Dubost a câștigat pariul cu istoria, mizând pe un personaj atât de puțin faimos, care însă i-a oferit un câmp de investigație ideal (p.19). Între a fi soția unui suveran și a deveni o autentică regină franceză, Maria de Médicis, o italiancă ce purtase cu sine dincolo de Alpi, mesajul renaștivist și cel catolic, și-a găsit cu greu loc, într-o Franță barocă, sfâșiată de crize și războaie. În acest joc al reconstituirii, istoricul s-a lăsat purtat într-o aventură nu lipsită de riscuri, dar a știut să descopere de fiecare dată răspunsuri acolo unde martori mai mult sau mai puțin prezenți în prim planul vieții publice le-au lăsat.

Vălul reginei a căzut... astfel încât pentru generații de istorici de acum încolo Maria de Médicis nu mai poate fi un personaj feminin, cu o identitate nedefinită, dimpotrivă, avem imaginea complexă a rolului ei în istoria Franței. Și mai mult decât atât, Jean-François Dubost, ca făptaș al acestei restituiri, se dovedește a fi un artizan dibace, care a știut îngemăna, din informații dispartate, ca într-un joc de puzzle, o epocă și un destin.

Corina Teodor

Gundor Kund Botond, **Istoricul Bod Péter (1712-1769)**, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008, 584 p.

Concretizată inițial sub forma unei teze de doctorat, biografia consacrată de către Gundor Kund Botond istoricului transilvănean Bod Péter îmbogățește, prin opera edită, peisajul istoriografic românesc, dar și maghiar contribuind astfel la înțelegerea fenomenului istoriografic transilvănean al secolului al XVIII-lea în toată complexitatea sa.

Ne aflăm în fața unui studiu extrem de elaborat, prin apelul la un vast material bibliografic, atât edit cât și inedit, consacrat deci unei personalități tipice pentru Transilvania preiluministă. Obiectivul asumat al autorului a fost acela de a prezenta aportul istoriografic al acestuia <fără de care istoria Principatului din acea epocă poate fi cu greu înțeleasă>. Efortul istoriografic al lui Gundor Kund Botond urmărește deci, cu mijloacele istoricului modern, opera istorică a lui Bod Péter dar <fără pretenția perfecțiunii, ori a epuizării subiectului>.

Tema și obiectivul asumat de către autor sunt urmărite pe parcursul a cinci capitole completate cu o serie de Anexe. În condițiile în care orice lucrare de această factură impune raportarea permanentă la contextul socio-politic în care subiectul biografic s-a dezvoltat și s-a format ca și istoric – căci nu poți înțelege istoria, fără a-l cunoaște pe istoric – autorul insistă asupra specificului societății transilvănene în era preiluministă. Al doilea capitol, *Cultură, biserică și societate în Transilvania preiluministă*, cuprinde o analiză detaliată a reformismului austriac, a statutului Bisericii reformate în contextul politicii procatolice a monarhilor dar și asupra situației socio-economice și profesionale a preoțimii transilvănene a veacului al XVIII-lea, cu accent asupra cele reformate. Dintre cele mai pertinente concluzii ale autorului, remarcăm în primul rând acelea referitoare la implicațiile reformismului austriac, sub domnia Mariei Tereza, asupra protestantismului când evoluția și identitatea sa <a fost mult încercată de politica contrareformatoare a Habsburgilor, pentru care Biserica reformată a fost nevoită să se acomodeze și să își descopere noile obligații oferite de putere>(p. 50). Cât despre situația preoțimii ardeleni la început de veac XVIII, autorul încearcă să demitizeze unele concepțiile legate de acest grup social insistând asupra faptului că nu putem vorbi despre o preoțime statică care ar fi fost <pasivă și contraproductivă vizavi de ceea ce se petrecea în lume sau în propria-i patrie și că peregrinarea academică va suplini lipsa în Transilvania a școlilor și universităților bine organizate>(p. 74). Observația pertinentă asupra tagmei preoțești nu face referire strictă la clerul reformat ci cuprinde și pe cel catolic, greco-catolic și ortodox, mai cu seamă că – și acesta este unul dintre meritele suplimentare ale operei – autorul încearcă să sublinieze nu doar divergențele ci și convergențele între viața clericilor transilvăneni aparținând diferitelor confesiuni. În acest sens el identifică trei astfel de convergențe: școala, ca element de formare didactică și teologică, contextul social, ca influență a calității și vieții de preot și factorul politic, în condițiile în care situația clerului a depins în mare parte de suportul politic pe care l-a avut.

Capitolul al III-lea insistă asupra vieții și activității lui Bod Péter în efortul de a surprinde personalitatea preotului-istoric în întreaga sa complexitate, cu accent asupra acelor influențe definitorii în formarea sa profesională. Semnalăm

accentul pe care autorul îl consacră peregrinației academice a istoricului transilvănean. Urmare a acestei peregrinări, atât de specifice epocii, Bod Péter s-a format ca un <eminent teolog, precursor al istoriei literare moderne, biblioteconom, distins istoric, cartograf, preot, dar și agricultor>(p. 99). Această universalitate, acest enciclopedism atât de specific intelectualului iluminist, denotă valoarea și importanța operei sale. Capitolul reprezintă însă și o frescă a societății academice a veacului al XVIII-lea – după modelul universității din Leiden, al cărui student Bod Péter a fost.

Cu cel de-al IV-lea capitol, *Scris istoric la Bod Péter. General și particular* se deschide analiza aspectului determinat în efortul asumat de a evidenția valoarea istorică a operei acestuia. Autorul și-a construit discursul său istoric pornind de la analiza din perspectiva istoriografiei europene, transilvănene, a peregrinării academice și a vieții cotidiene a ceea ce a identificat ca fiind valorile generale și particulare ale scrisului istoric al lui Bod Péter. Ne aflăm deci în fața unei istorii a istoriografiei europene, central-europene și transilvănene a secolului al XVIII-lea analizată cu scopul declarat de a fixa cât mai bine locul și rolul istoricului în peisajul istoriografic contemporan. Din această perspectivă, a valorii științifice a operei, remarcăm câteva dintre concluziile autorului. Astfel, Bod Péter a fost <primul istoric, care, mai ales în perimetrul istoriei bisericești, prezenta sistematic și coerent acele documente care aduceau la îmbogățirea conținutului informațional privind istoria bisericii>, <viziunea sa amplă asupra istoriei, literaturii, dreptului, contextului politic, social și juridic, sugerează o comprehensiune avansată privind istoria și timpul ei, viziune care se înscrie și în ductul istoriografic european>(p. 237).

Capitolul al V-lea, *Semantică preiluministă la Bod Péter. Context, text și subtext* este intrinsec legat de capitolul precedent în condițiile în care autorul încearcă a evidenția în ce măsură elementele enunțate în titlu furnizează argumente suficiente pentru evoluția istoriografică schițată în capitolul precedent. Autorul conchide că evoluția lui Bod Péter de la baroc la iluminism, de la istoria particulară la cea generală este un proces în timp, care nu privește o operă sau alta, ci întreaga operă a acestuia. În efortul asumat, autorul expune contextualizarea surselor și izvoarelor istorice; analiza textuală a scrisului istoric în toată complexitatea sa, pornind de la surse și până la analiza creațiilor istorice dar și teologice și juridice ale lui Bod Péter.

Ultimul capitol, *Dimensiunile discursului istoric la Bod Péter*, se constituie în bilanțul acestei opere extrem de laborioase consacrată istoricului transilvănean. După cum au atestat deja cercetările din capitolele precedente și după cum, considerăm noi, că și-a propus autorul, <discursul istoric promovat de Bod Péter, s-a aflat sub influența plurivalentă a apartenenței sale la o confesiune protestantă, la un anumit stadiu al dezvoltării istoriografiei transilvănene, aflată la început de drumuri în căutarea unei structuri viabile și moderne de promovare a unei istoriografii compatibile cu scrisul istoric european în secolul al XVIII-lea>(p. 369). Acesta apare ca fiind un produs de excepție al timpului său, un reprezentat, prin forma și fondul scrierilor sale, nu doar al istoriografiei din Transilvania ci și a cele europene în condițiile în care operele sale reflectă toate crizele, etapele parcurse de aceasta. Astfel, și discursul lui Bod Péter <a evoluat sub presiunea școlilor istoriografice spre specializare în ramuri diferite ale

cercetării>, de asemenea <viziunea polemică s-a moderat, atitudinea critică i-a impus o echidistanță totuși subiectivă față de elementul confesional al discursului istoriografic>(p. 412).

În lumina acestor considerații, remarcăm eforturile autorului de a evidenția valoarea deosebită pentru istoria istoriografiei transilvănene a operei istorice a lui Bod Péter. El a reușit să ofere răspunsuri pertinente la interogațiile care au constituit probabil, motivația alegerii unui astfel de subiect de cercetare. Astfel, el a încercat să identifice cât și cum poate fi denumit Bod istoric al preiluminismului în Transilvania; care a fost raportul său cu știința umanistă și barocă a vremii sale și ce fel de tipologie a folosit în opera sa istorică; care a fost concepția, metoda și critica sa în cazul operei istorice editate și inedite. Răspunsul l-a aceste interogații au devenit subiectul cercetării lucrării de față. Modul în care autorul a construit discursul său biografic și istoriografic ne-au adus în fața unei opere complete asupra scrisului istoric transilvănean al veacului al XVIII-lea prin prisma unuia dintre cei mai de seamă reprezentanți ai acestuia, preotul - istoricul Bod Péter. Astfel importanța cercetării se află chiar în această <viziune generală asupra operei istorice, dar și în surprinderea evoluției istoriografice a lui Bod, care între 1750-1769 a devenit tot mai fidelă școlii istorice europene>(p. 21). Bod Péter a fost deci un om, un istoric al timpului său, un activ membru al societății prin faptul că i-a surprins convulsiile confesionale, politice, sociale și culturale, <el a fost acea personalitate, care departe de colegiile științifice, dar înconjurat de preoți, savanți, nobili motivați în privința ridicării erudiției colective, a construit, pe lângă lumea idealizată a umanismului protestant, o nouă spiritualitate, cea a înnoirii culturale prin istorie și carte>(p. 418).

Georgeta Fodor

Ruxandra Moașa Nazare, ***Sub semnul lui Hermes și al lui Pallas. Educație și societate la negustorii ortodocși din Brașov și Sibiu la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea***, București, Editura Academiei Române, 2010.

Lucrarea reprezintă rezultatul cercetărilor autoarei pe parcursul studiilor doctorale derulate în cadrul școlii istorice bucureștene. Titlul incitant, în spiritul istoriei mentalităților, propune un subiect din sfera istoriei economice dar abordat cu mijloacele istoricului modern, depășind formulările greoaie și scriptice specifice domeniului istoriei economice. Studiul reprezintă după cum nota și Alexandru – Florin Platon monografia unui grup profesional dar și social. Patru sunt obiectivele principale, atinse de altfel fără niciun dubiu, asumate de autoare: 1. de a reconstitui economico-social și juridic, pentru a plasa și defini grupul în relațiile cu societatea, autoritățile și ansamblul comercial al negustorilor ortodocși din Europa de SE și Centrală, 2. de a descrie activitățile, sistemul de alianțe, principiile și normele care coordonau raporturile din interiorul grupului și comportamentul acestui strat social, 3. Să ofere unele date despre capitalurile deținute de acești negustori, 4. Să degajeze formele tipice de educație cu accent asupra relațiilor dintre generații, educația pe sexe și raportul de putere.

Demersul respectă rigorile științifice ale domeniului istoric și are la bază un vast fond documentar inedit din fondurile Bibliotecii Academiei Române și din Arhivele brașovene, dar și numeroase ediții de documente, cataloage și registre. Ele sporesc valoarea studiului recenzat mai cu seamă și prin faptul că puține sunt contribuțiile biografice ale domeniului.

Din punct de vedere structural, monografia negustorilor ortodocși din Brașov și Sibiu pornește de la aserțiuni generale, adică de la delimitarea cadrului economic și social din SE Transilvaniei (Cap. I) și dezvoltă apoi trăsăturile fundamentale ale acestui grup socio-profesional: Educația negustorilor (cap. II); Negustorii și universul cărților (Cap. III); Tehnicile profesionale (Cap. IV) și Elementele de viață cotidiană (Cap. V).

Ne aflăm deci în fața unei istorii a negustorilor ortodocși din cele două orașe transilvănene, expusă în întreaga sa complexitate. Primul capitol fixează cadrul socio-economic în care aceste familii de negustori și-au derulat existența. Se insită de asemenea și asupra structurii sociale a acestui grup care, după cum demonstrează autoarea, avea o componentă etnică eterogenă. Capitolul cuprinde și o încercare de biografie colectivă a negustorilor din Brașov și Sibiu. Demersul își asumă cu prudență tendința de generalizare „degajarea unor linii generale de evoluție și a unor caracteristici susceptibile de a contura tipologii, modele, comportamente și mentalități cu valoare socială ilustrativă pentru întregul grup” (I.5.) Aserțiunile au la bază câteva criterii, precum tipul de comerț practicat, modul în care se întovărășeau și se asociau, capitalul avut la dispoziție, sistemul de relații familiale, comerciale și sociale.

Cel de-al doilea capitol dezvoltă problematica formării profesionale a acestor negustori pornind de la educația și legislația școlară. Corelat cu acest aspect al educației negustorilor sunt analizate și producțiile literare de prim interes pentru negustori. Capitolul al III-lea analizează așadar scrierile cu caracter economic, dar și calendarele și ziarele menite tocmai să evedențieze „dimensiunea practică a lecturii”. Totodată, autoarea expune și implicarea directă precum și preocupările intelectuale ale acestor negustori. Analiza insistă și asupra comerțului cu carte al acestora, dar și a inventarului cărților din bibliotecile personale ale acestor negustori. Cele două aspecte sunt direct conectate în condițiile în care „orientările negustorilor în comerțul de carte și tendințele lor de lectură, adesea se suprapun”. Autoarea încearcă să urmărească, după modelul istoriografiei occidentale, în ce măsură tipul negustorului-savant poate fi indentificat și în spațiul românesc transilvănean.

Capitolul al IV-lea continuă analiza din capitolul precedent dezvoltând aspectele „tehnice” ale activității negustorești: „cum se făcea comerț?; Care erau condițiile necesare în profesie?; Ce principii, norme și valori se aplicau?” Acestea sunt câteva dintre interogațiile la care autoarea încearcă să ofere explicații în baza vastei bibliografii parcurse. În acest sens sunt dezvoltate noțiuni de merceologie, metrologie, precum și noțiuni ce țin de legislație vamală și comercială, a cărei cunoaștere era indispensabilă activității comerciale.

Ultimul capitol încearcă fixarea cadrului fizic în care negustorii și-au derulat existența. Aserțiunile sunt totodată asimilabile unui demers de istorie a mentalităților în condițiile în care se urmărește conturarea profilului

negustorului. Locuința, vestimentația, timpul liber, scurte trimiteri la viața de familie sunt aspectele care construiesc acest profil.

Cititorul fie avizat, fie doar pasionat de istorie, se află deci în fața unei monografii extrem de bine articulate a negustorilor ortodocși din Brașov și Sibiu de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui următor. Efortul autoarei subliniază odată în plus importanța pe care acești negustori au jucat-o în viața economică, în comerțul de tranzit interstatal și aceasta în pofida faptului că acești negustori au ocupat un loc numeric scăzut în ansamblul populației urbane. Demersul, astfel cum subliniază autoarea, permite și promite totodată întregiri ulterioare. Așteptăm deci cu interes viitoarele studii ale autoarei, în aceeași manieră riguroasă și comprehensivă.

Georgeta Fodor

Fareed Zakaria, ***Viitorul libertății în America și în restul lumii***, Iași, Editura Polirom, 2009, 272 p.

Cartea lui Fareed Zakaria abordează o problemă centrală a Lumii contemporane, cea a evoluției politicii mondiale, prin prisma dezvoltării cantitative a regimurilor democratice. Foarte mult timp, occidentalii – europeni și americani în primul rând – au identificat conceptele de democrație și libertate ca fiind sinonime, modelul propus de aceștia ca cel mai bun fiind cel al democrațiilor liberale. De la începutul cărții sale, Zakaria pune în evidență faptul că acest paralelism reprezintă o greșeală și o mistificare. Acum o sută de ani – spune el – în întreaga lume nu exista nici un sistem care s-ar putea defini democratic, după standardele contemporane ale societății occidentale; Franța, Marea Britanie, Statele Unite ale Americii nu erau decât regimuri liberale, fără îndoială cu unele constituții – scrise sau nescrise – care prevedeau votul pentru anumite proceduri, dar departe de a fi democratice. Votul, în aceste state, era rezervat unei cote minime a populației, marea majoritate fiind exclusă de la exercitarea unui astfel de drept. Astăzi (de fapt în 2003, când cartea este publicată în SUA) peste 60% din țările lumii prezintă sisteme de tip democratic, bazat pe votul universal, alegerile periodice, relativ libere și pluraliste, însă majoritatea dintre acestea au dezvoltat un sistem de democrație „iliberală”, în care de cele mai multe ori puterea politică democratic aleasă nu este limitată nici de celelalte puteri ale statului, nici de organizațiile din societatea civilă, iar opoziția, deși tolerată, nu prezintă șanse reale de a înlocui liderii populiști și „absolutiști” care reușesc să manipuleze masele în avantajul lor.

Pentru a sintetiza, deci, prima teorie fundamentală exprimată în această carte, democrația și libertate sunt două concepte independente: între ele poate exista o legătură, precum în cazul democrațiilor liberale de tip occidental, dar la fel de bine această legătură poate să nu existe, ca și în regimurile liberale, dar nedemocratice ale secolului al XIX-lea sau în sistemele de democrație iliberală din secolul nostru, exemplele cele mai evidente fiind, printre altele, Rusia, Venezuela, Pakistan precum și fostele republici sovietice din Asia centrală. Mai mult, Zakaria demonstrează și falsitatea mitului după care democrația ar produce libertate.

Printr-o reconstrucție istorică de lungă durată a libertății umane, autorul arată cum, de fapt, procesul este exact invers: nu este democrația cea care produce libertate, ci libertatea produce democrație. Din aceste motive, de exemplu, China – un stat totalitar care însă a început o lentă deschidere spre economia de piață și o ușoară liberalizare a societății civile – are șanse mai mari de a implementa pe termen lung un sistem democratic funcțional decât Rusia, un stat democratic în care însă puterile statului sunt supuse primului ministru / președintelui, iar sistemul economic este bazat în cea mai mare parte pe exploatarea din partea statului a uriașelor resurse în care este bogat teritoriul rusesc.

Din această comparație reiese deci cum statele care implementează un sistem de liberalizare socială înainte de a se dota de structurile politice de tip democratic, au șanse mai mari de a dezvolta pe termen lung sisteme de democrație liberală funcționale. Exemplele amintite conduc și la un alt concept fundamental al lucrării lui Zakaria, și anume la legătura pe care el o identifică între sistemul economic și sistemul politic; punctul central al discursului său, însă, nu este reprezentat de economia de piață, cum probabil ar fi fost de așteptat; pentru autor, fundamental pentru evoluția politică în sens liberal a unui stat este un sistem bazat pe o economie productivă. Din aceste motive, încă o dată, China – cu un sistem economic axat pe producție – prezintă o situație potențială mai bună decât Rusia, respectiv țările arabe (dar nu și cele musulmane în general, care sunt cu totul altceva), care au o structură economică bazată pe extragerea de materii prime. China are posibilitatea de a dezvolta o clasă burgheză care să reinvestească profiturile provenind din activitățile sale economice, să contribuie prin taxe și impozite la nevoile statului și să ceară în schimb o progresivă participare la procesul decizional; Rusia și țările arabe, dimpotrivă, nu cer mult cetățenilor lor, deoarece nevoile statului sunt acoperite de resursele naturale pe care acesta le administrează, dar nici nu le acordă lor o reală participare la procesul decizional. Mai mult, Zakaria se întreabă și dacă este de dorit o evoluție în sensul democratic a unor zone, precum cea medio-orientală, în care afirmarea unor sisteme democratice ar deschide calea spre înființarea regimurilor dictatoriale și extremiste de tip fundamentalist.

Pe lângă posibilitățile, șansele reale și problemele legate de implementarea modelelor democratice și liberale la nivel global, Fareed Zakaria analizează și problemele cu care trebuie să se confrunte țările cu democrație consolidată. În acest sens, SUA reprezintă obiectul central al analizei autorului. În această țară, precum și în restul Occidentului, problema este reprezentată de un exces de democrație care face ca aceste sisteme să se transforme din ce în ce mai mult în regimuri dominate de personalități demagogice și populiste, precum și de grupuri de presiune și de interes care produc efecte de tip iliberal. Prea multă democrație, deci, riscă să paralizeze activitatea instituțiilor statale, cu evidente efecte negative asupra procesului decizional, care riscă să fie blocat de o minoritate bine organizată, ceea ce ar produce, în mod aproape paradoxal, o „dictatură a minorității”. Pentru a depăși aceste probleme, Fareed Zakaria propune reducerea rolului statului și al instituțiilor sale democratice și înființarea unui sistem de democrație „prin delegație”; autorul își sprijină teoria pe exemplul pozitiv oferit în domeniul economic de instituții nereprezentative, deci nedemocratice, dar cu mandat primit de către instituțiile reprezentative, precum Federal Reserve

americană și, pe Vechiul Continent, de instituțiile Uniunii Europene. În fine, o carte extrem de interesantă, cu interpretări și analize captivante, bine documentată, scrisă într-un stil plăcut, ușor de citit; un volum pe care îl recomand atât specialiștilor în relații internaționale și politologie, cât și studenților și publicului larg.

Giordano Altarozzi

Filipe Carrera, **Networking, Ghid de supraviețuire pentru profesioniști**, București, Editura Rentrop&Straton, 2010, 160 p.

Scrisă de unul dintre cei cu experiență certificată (general manager al Prestin, o companie de training și consultanță din Portugalia profesor la Institutul Superior de Economie și Gestiune din cadrul Universității Tehnice din Lisabona și la Institutul Portughez de Marketing, speaker cu mare experiență), cartea se dovedește a fi o surpriză plăcută. Cu alte cuvinte, nu este "încă o carte despre networking" ci ceva mult mai util pentru a reuși în societatea de azi. Ar apărea întrebarea de ce o carte care vine din zona managementului, antreprenorialului ar fi recomandabilă sau utilă celor care studiază o cu totul altă sferă.

Pe lângă părerea mea, ușor pesimistă cu privire la școala universitară din România de azi (mai precis la abilitățile practice pe care studenții le pot dobândi), chiar autorul mă ajută cu un argument. "Astăzi, a fi competent nu este suficient". Cartea în sine este un mic ghid pentru cei care vor să aibă succes, un îndreptar cu ce trebuie făcut sau ce trebuie evitat. Ca orice ghid, oferă liniile directoare, baza proprie, inspirația, cunoștințele pe care le ai fiind un atu în plus. Poate una dintre caracteristicile care recomandă această carte este infinitatea de exemple practice din diverse contexte sau culturi.

Rămâne totuși întrebarea de ce aș recomanda această carte celor care studiază sau activează în domenii precum științe politice, relații internaționale, comunicare, etc. Un indiciu ar fi faptul că astăzi ai nevoie de recunoașterea pieței pe care activezi, nu este suficient să fi bun, doar pentru tine. Prin urmare, networking-ul devine indispensabil ca formulă de gestiune a rețelei de contact. Ca să îl citez pe Eduardo Catroga, fost Ministru de finanțe al Portugaliei „în termeni personali și profesionali, o bună rețea de contact facilitează viața și crează valori..., legătura permanentă cu lumea care ne înconjoară este condiția de supraviețuire". Prin urmare revin la rolul cărții de a fi un ghid în dezvoltarea personală și profesională, un aspect deseori mai puțin accentuat în universitățile românești. Ne desfășurăm activitatea pe o piață tot mai volatilă, inclusiv în domenii ce păreau intangibile, a supraviețui, a reuși, devin astfel cuvinte cheie pentru noi.

Cele nouă capitole încearcă să răspundă unor întrebări precum: „care este locul tău în rețea, cum poți crea oportunități de networking, cum să ai succes profesional" sau să lămurească cititorul cu privire la unele aspecte importante ce țin de comunicarea verbală și non verbală, planul de acțiune. Distribuția de conținuturi multimedia, platformele de colaborare, accesul la cunoaștere sau rețelele sociale.

Rezumând, lucrarea lui Filipe Carrera, oferă prin intermediul exemplelor concrete soluții pentru toți cei care, profesional și personal, vor mai mult, mai bine, și de ce nu mai repede. Este un ghid al pașilor, pe care indiferent de domeniu, îi poți parcurge pentru a reuși prin intermediul networking-ului.

Lucian SĂCĂLEAN